

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

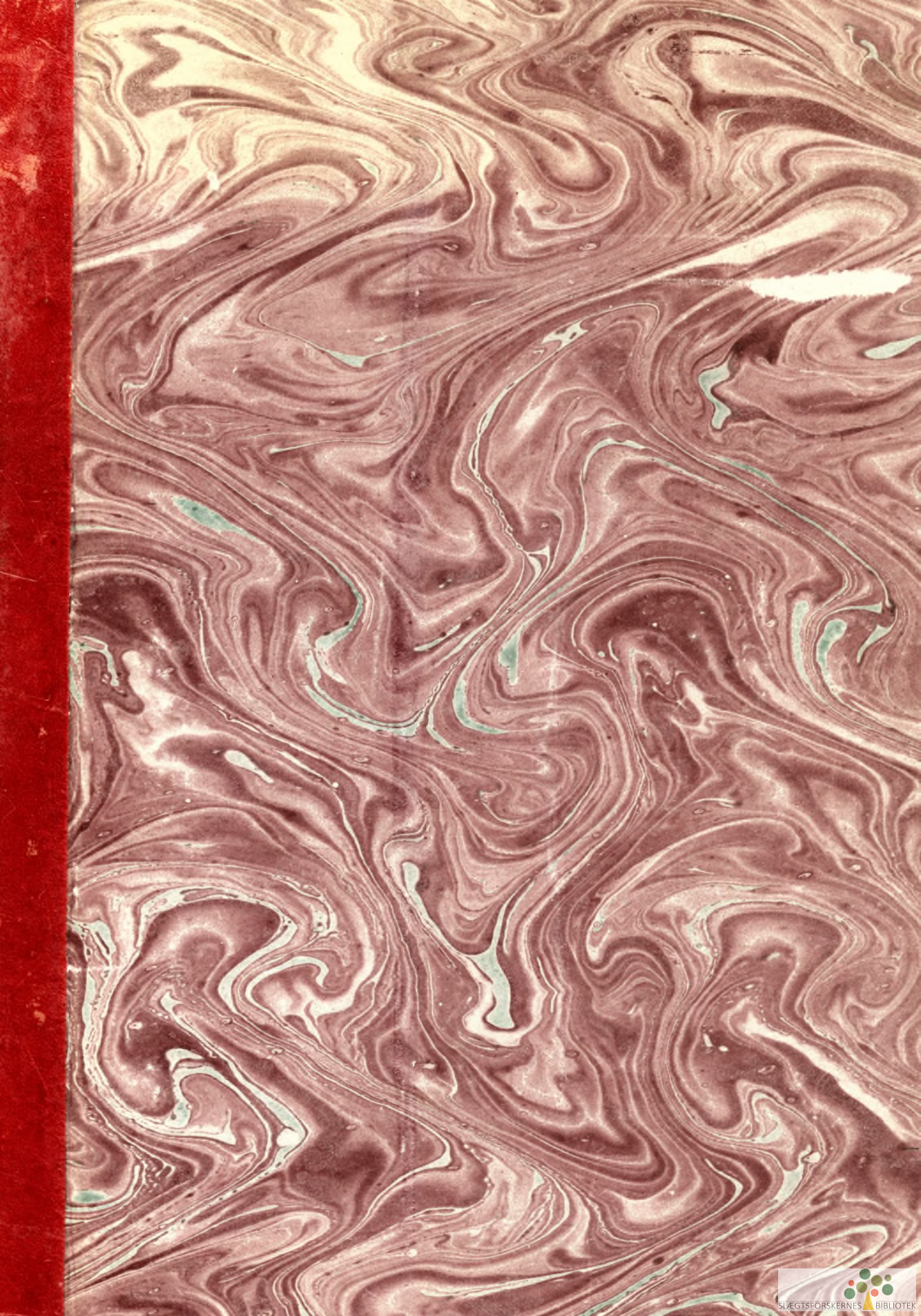
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYLLAND

II DEL

**AABENRAA-SØNDERBORG
AMT**

Dette Værk er trykt i 600 nummerede Eksemplarer, hvoraf dette er

Nr. 546

SØNDERJYLLAND

ET HISTORISK-TOPOGRAFISK VÆRK

MED PERSONALHISTORISKE OPLYSNINGER

UNDER REDAKTION AF
A. KIRKESKOV

MED BIDRAG AF
EN KREDS AF STEDLIGE MEDARBEJDERE

(II DEL)
AABENRAA-SØNDERBORG AMT

KØBENHAVN
AMTSHISTORISK FORLAG
1935

Dybbøl Mølle

AABENRAA-SØNDERBORG AMT

AABENRAA-SØNDERBORG AMT, der som det mindste Amt i den sønderjydske Landsdel dækker et Areal paa 122.681 ha med ialt 79.100 Indbyggere, begrænses mod Øst af Lillebælt med Aabenraa Fjord og Als Sund, mod Syd af Flensborg Fjord og Tyskland, mod Vest af Tønder Amt og mod Nord af Haderslev Amt.

Aabenraa-Sønderborg Amt bestaar af Købstæderne Aabenraa og Sønderborg, Flækkerne Augustenborg og Nordborg samt S. Rangstrup, Rise, Lundtoft-Vis, Als Nørre, Als Sønder og Nybøl Herreder.

I de første Aar efter Genforeningen bestod denne Del af Sønderjylland af to særskilte Amter med Hovedsæde i hver af de to Byer Aabenraa og Sønderborg; men ved Lov af 21. December 1931 bestemtes det, at de fra 1. April 1932 skal være forenede til eet Amt, der benævnes Aabenraa-Sønderborg Amt med Sæde i Aabenraa.

I Nord ligger helt ind mod Grænsen af Haderslev Amt Sønderjyllands højeste Bakke Knivbjerg (97 m) omgivet af en Række Endemorænevolde, der fortsætter i bølgede Bakkedrag ud over Løjt Land, hvor det højeste Punkt Trindbjerg naar 92 m over Havet. Mod Vest sænker Landet sig og gaar over i udstrakte Hedeflader med Kær, Enge og Moser, kun isprængt enkelte Bakkeøer. Denne Karakter af Sletteland præger hele Amtets vestlige Del, medens de østlige Egne og Øen Als gennemgaaende er mere højt-

liggende, et ret kuperet Terræn, med sine bølgeformede Landskaber, hvor levende Hegn drager deres Linier hen over Markerne, af en sjælden Skønhed. Overalt øjner man Vandet, nogle Steder favner man i milevid Udstrækning Lillebælts Kyster, andre Steder hviler Øjet paa den blideste danske Idyl; fra det imponerende Dybbølbjerg, der majestætisk knejser over Land og Sø, ser man i Syd ud over Vemmingbund til Flensborg Fjord bag det frodige Broagerland, i Øst og Nord ud over Als Sund med de talrige Bugter og Vige til Øen Als, hvor Lunde og kuplede Bakker hegner og skærmer de rige Agre.

Af Amtets mange Skove grupperer de største sig om Aabenraa og Graasten, men foruden en Del større Plantager, der hovedsagelig ligger i den vestlige Del, findes rundt langs Kysten talrige større og mindre Skove, der især tager sig pragtfuldt ud, naar de kroner de stejle Skrænter, der baade langs Aabenraa Fjord, paa Østsiden af Als og langs Flensborg Fjord falder brat ud i Havstokken.

Faa Egne i Danmark rummer en saadan Naturskønhed som netop Aabenraa-Sønderborg Amt og tillige en saadan Rigdom paa historiske Minder, Minder om Storhed og Fald, om Krig og Nederlag og endelig Minder om Folkets Udholdenhed og Oprejsning.

Aabenraa Fjord

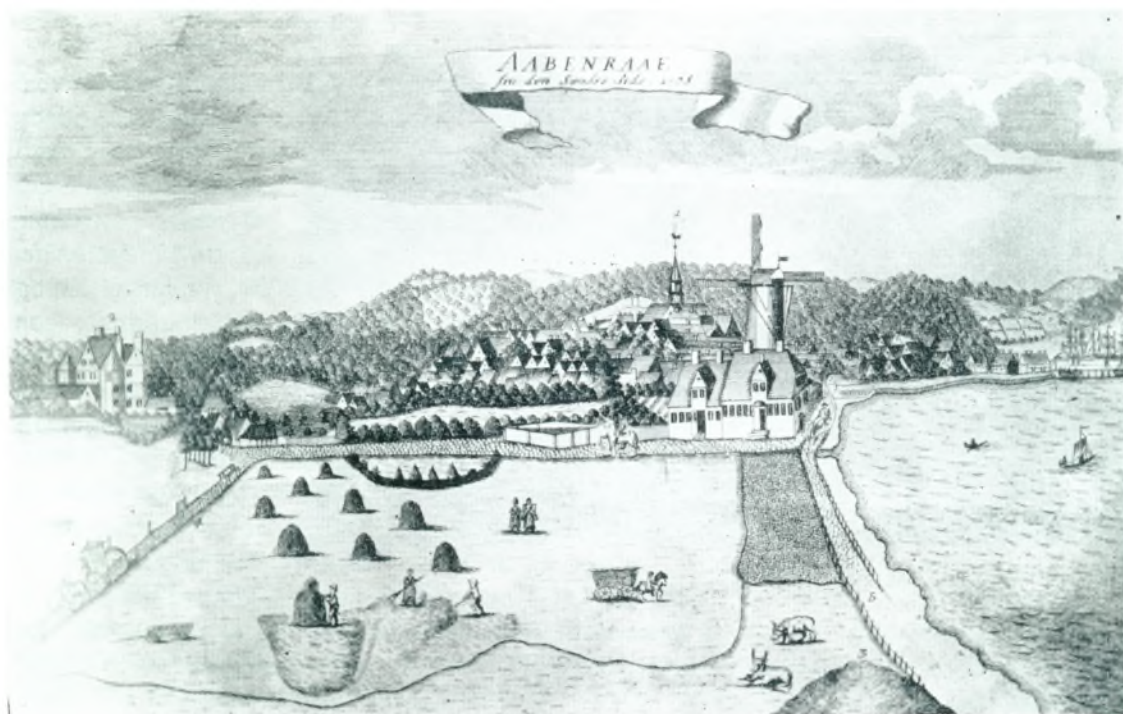

KRESTEN REFLUND THOMSEN

Amtmand, Kommandør af Dbg. 2. Grad, DM., p. p.,

er født den 19. August 1884 i Broager som Søn af Frimenighedspræst R. Thomsen og Hustru, f. Refslund. Gift med Ingeborg Hanssen (Nørremølle). Elev i Haderslev Latinskole indtil 1902, Student i København 1903, cand. polit. 1907, studerede $\frac{1}{2}$ Aar Forvaltningsret i Berlin, Medarbejder ved Hejmdal 1907, Redaktør af samme 1910, deltaget i Verdenskrigen 1915—18, Landraad i Aabenraa Amt under Afstemningsperioden 1920, Amtmand over Aabenraa Amt 1920, over Aabenraa-Sønderborg Amt 1932. Formand for Overlandvæsenskommissionen for Aabenraa Amt siden 1920, Formand i Bestyrelsen for Sparekassen for Aabenraa By og Amt, Formand for den sønderjydske Realkreditkommission af 1925, Formand for Kontrolkomiteen i Sønderjydske Hypoteklaanefond, Formand for Direktionen for Statshospitalet i Sønderborg 1931, Justitsministeriets Tilsynsførende ved Bygningsbrandforsikringen i de sønderjydske Landsdele 1931.

En Tegning af Aabenraa fra 1768. Billedet viser Byen set fra Syd med Skibbroen til højre, i Midten Sankt Nikolaj Kirke og til venstre Brundlund Slot

AABENRAA

EN KORT OVERSIGT OVER BYENS HISTORIE
VED CARL E. JOHNSEN

Opnør og Aabenraa.

AABENRAA, den lille Strandkøbing, der i Tiden henimod Aar 1200 groede op paa den langstrakte Byholm ved Fjorden, kom paa Grund af sin Beliggenhed til i mange Aarhundreder at føre en mere isoleret Tilværelse end de andre sønderjydske Byer. Det fattige Bysamfund, der her opstod, uden Tvivl som et Fiskerleje, kransedes paa de tre Sider af skovklædte Højdedrag, som naturligvis betød en Hindring for frit og uhindret Samkvem med det øvrige Land. Datidens vigtigste Trafiklinier trak udenom det vanskeligt tilgængelige Terræn omkring Aabenraa. Den store Færdsel ind og ud af Riget foregik Vest for Byen, ad den gamle Oksevej eller Hærvej, der

ingen direkte Forbindelse havde med Aabenraa, som laa gemt bag de store Skove. Kun mod Øst, hvor Fjorden bred og blaa glimtede mellem de to Kyster, var der aaben Vej.

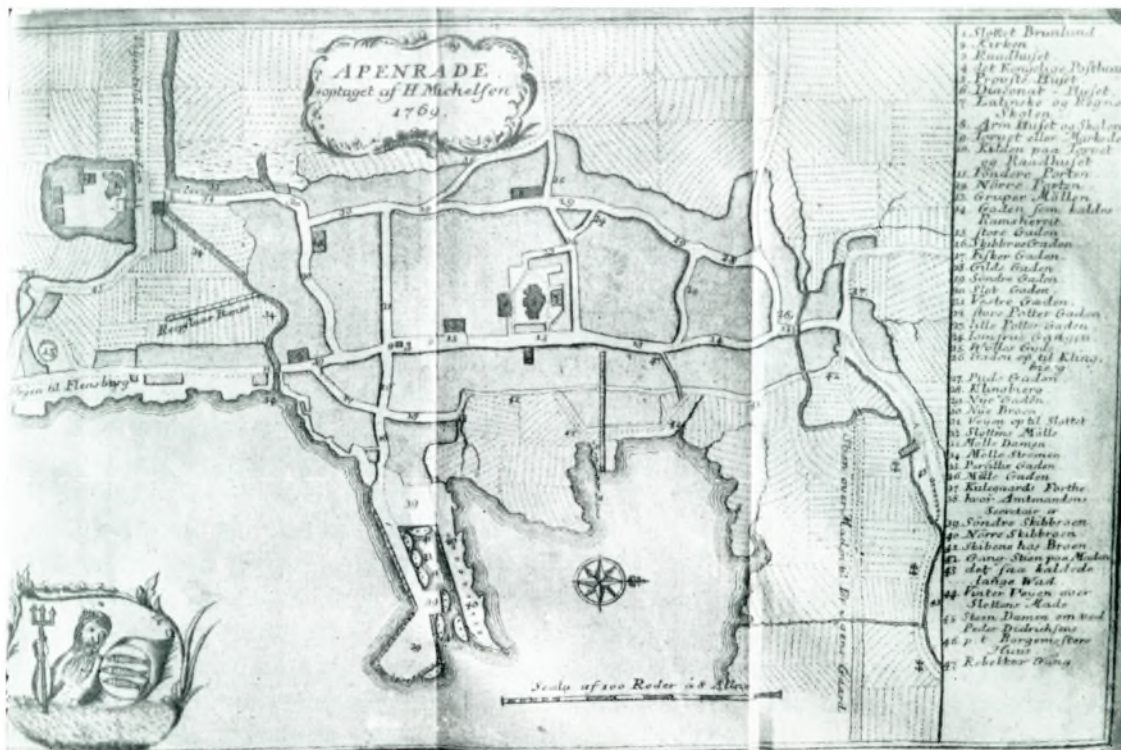
Den ældste Bydannelse maa sikkert søges paa den sydlige Skraaning af den Bakke, paa hvilken Byen er vokset op. Her har hin Tids Fiskerbefolkning skabt en Bebyggelse i Nærheden af Stranden. Det Kvarter, der opstod, har været grupperet omkring den nuværende Skibbro, Skibbrogade, Fiskergade og Gildegade. Og efter hvad Overleveringen

beretter, var det ved Skibbrogade, der i ældre Tid hed Østergade, at Byens første Kirke eller Kapel, indviet til Sankt Knud, har haft sin Beliggenhed.

Fiskerlejet har imidlertid ikke været den første Begyndelse til Aabenraa. Det fremgaar af Kong Valdemars Jordebog fra 1231, at der har eksisteret en gammel Bondeby, hvorfra Aabenraa har hentet sit Navn. I Jordebogen nævnes en Landsby *Opnør*, hvor Kongen som Patrimonium ejede 2½ Mark Gulds Jord, hvilket vil sige, at Kongen i Opnør, som hørte til Ris Herred, ejede 2½ Boel. Det er første Gang, vi træffer paa denne den ældste Form for Navnet Aabenraa. I Byens gamle Skraa, som Hertug *Valdemar den Femte* af Jylland stadfæstede paa Sønderborg Slot den 1. Maj 1335, finder vi Betegnelsen „Gammel Opner“. I Skraaens Paragraf fire omtales en Græsningsrettighed, som Kong *Valdemar Sejv* har givet Aabenraa paa syv Landsbyers Marker. Blandt disse er Landsbyen „Gammel Opner“, men Skraaen giver ikke nogen Antydning af, hvor dette Gammel Opner kan søges. Af de Teorier, der er fremsat om Opnørs eller Gammel Opners Beliggenhed, skal nævnes de, der har mest Sandsynlighed for sig.

I Følge den ene Opfattelse har Opnør ligget et Par Kilometer Vest for Aabenraa ved den nuværende Mølleaa. I Nærheden af Nymølle, mellem Vejen til Søst og Stedet Enemark, laa tre „Obeningsløkker“, og paa dette Sted, hævdede den afdøde Lokalhistoriker Rektor *Nicolaisen*, laa Gammel Obening eller Gammel Opnør. Denne og en anden Landsby Hessel, som laa i Nærheden, er forsvundet i det 16. Aarhundrede. Jorderne fra begge disse Landsbyer er formentlig inddraget under Ladegaarden til Brundlund Slot.

Den Aa, der har flydt forbi Opnør, nu Mølleaaen, har ganske naturligt faaet sit Navn af Bebyggelsen og er blevet kaldt Opnør-Aa. Derfra er der ikke langt til at slutte, at den nye Bydannelse, som opstod ved Aaens Udløb, har faaet Navnet Opnøraa. Dette Navn har været vanskeligt at udtale klart, og det er derfor i Tidens Løb blevet afslæbet

Kort over Aabenraa fra 1769

noget. Allerede i det 14. Aarhundrede blev, skriver Professor *P. G. Thorsen*, Openraa det herskende som det, der er faldet naturligt i Udtalen. Efter den Tid forekommer i danske og plattyske Diplomer og Aktstykker under noget vekslende Former f. Eks. Oppenraa og Oppenra i den plattyske Oversættelse af Skraaen, der er fra Tiden noget efter 1400, Openraa og Openra ca. 1410--20, Apenraa

Brundlund Slot, der spejler sig i Voldgraven

og Apenra i Christian den 1.s Konfirmering af Skraaen 1474, indtil Navnets første Del her, som i Dansk i det hele, blev skrevet „Aaben“ og Byen saaledes kom til at hedde Aabenraa, en Benævnelse, der af sig selv har dannet sig under Sprogets og Udtalens Gang. Den først i nyere Tid brugte tyske Form, der pludselig er opstaaet hen i det 16. Aarhundrede, er kun en vilkaarlig Udvidelse af den allerede noget forkvaklede Form Apenra, idet man derved har villet give Slutningen af Navnet større Runding og Klang.

En anden Teori er udledet af -ør, Slutningen af Opnør. I gammelt Dansk betyder Ør „gruset Strandbred“, og set ud fra denne paa sproglig Grund hvilende Forudsætning er der ikke noget i Vejen for, at den første Bebyggelse kan være sket ved Stranden, og at Oprindelsen til Navnet er at finde her.

En tredie Opfattelse, der synes at have meget paa sig, er fremsat af Landsarkivar *Frode Gribsvad*, som stiller sig tvivlende overfor den Mulighed, at Opnør kan have ligget paa Obeningsløkkerne ved Nymølle. Landsarkivaren tager sit Udgangspunkt i Skraaens Artikel fire, hvori det hedder: „Vor Fægang skal være, saaledes som Kong Valdemar har givet os den, paa syv Landsbyers Marker, nemlig Horsthorp (Hostrup), Stubeby (Stubbæk), Athorp (Aarup), Hæsel (Hessel), Gamel Opner, Loytæ (Løjt) og Brunnæmark (Brunde) saa langt som samme Herre Kong Valdemar af Ejerne for sine egne Penge købte nogle Jorder, som kaldes Kongskøb, paa Gammel Opners og Kolstrups Mark . . .“. „Der siges her“, fortsætter Landsarkivaren, „at Kongskøb laa paa Gammel Opners og Kolstrups Mark. Navnet „Kongskøb“ kendes endnu, eller kendtes i hvert Fald for et halvt Hundrede Aar siden som Navnet paa en Mark i Nærheden af Dambjerg. Altsaa har Gammel Opner haft Marker her, østen for Byen. Endvidere lægger vi Mærke til, at det hedder: Gammel Opners og Kolstrups Mark -- og ikke: Marker. Man kunde derfor fristes til at antage, at Gammel Opner og Kolstrup er det samme, i hvert Fald er der adskilligt, der kunde tyde paa, at Gammel Opner har ligget i Nærheden af Kolstrup, eller maaske østen for Fjorden. Er det rigtigt, maa det antages, at en Del af Gammel Opners Jorder er blevet lagt til den Sankt Jørgensgaard, der blev oprettet der“.

Byens Privilegier.

Aabenraa Bys Skraa, der allerede har været nævnt flere Gange, er et Dokument af stor Betydning for Studiet af Aabenraas Middelalderhistorie. Det gamle Aktstykke har netop i Aar 1935 naaet den ærværdige Alder af 600 Aar. „Vi Valdemar, af Guds Naade

Slotsvandmøllen, der ligger ved Molleaaen, og som i gamle Dage har været et Led i Slottets Befæstning

Navn, Amen. Vi Raadmænd og Borgere i Opneraa har forordnet og ladet skrive vor Bys Vedtægter, som kaldes Skraa, saaledes som de var paa Kong Valdemars Tid“. Den Konge, der her er Tale om, er Valdemar Sejr, som man mener har givet Byen dens Købstadrettigheder. Man kan med nogenlunde Sikkerhed gaa ud fra, at Skraaen først har været affattet paa Dansk, saaledes som Sproget er blevet talt paa den Tid i Byen; men derefter er den af latinkyndige, maaske af Diakonerne ved Sankt Nikolaj Kirke eller af Embedsmændene i Hertugens Kancelli blevet oversat til Latin, og i denne Form er den derefter forelagt Hertugen til Stadfæstelse. Det Sprog, som Datidens Aabenraaere har anvendt, skinner adskillige Steder igennem den latinske Tekst. Man støder paa talrige Udtryk, der ganske øjensynligt er hentet fra det gamle danske Folkesprog, som f. Eks. Byfred, Fægang, Stenbro, Madskab, korsbunden Pakke, Forkøb, Hus og Hjem o. s. v.

De Vedtægter, som Hertug Valdemar i 1335 stadfæstede for Aabenraaerne, og som i Tidens Løb er opstaaet paa selve Stedet efter Borgernes Krav og Behov, har sikkert været gældende Lov i Aabenraa længe før dette Aar, og antagelig kan de føres helt tilbage til Valdemar Sejrs Regeringstid (1207—1241), fra hvilken Periode man almindeligvis regner, at Byens Købstadrettigheder stammer. Sandsynligheden taler for, at Købstadrettighederne er over Hundrede Aar ældre end Skraaen, i alt Fald har de eksisteret før 1231, idet der i Kong Valdemars Jordebog blandt Kongens Indtægter er opført Told af Ris Herred. Der kan heraf drages den Slutning, at der allerede paa det Tidspunkt har fundet Ind- og Udførsel af Varer Sted i Aabenraa. Byens Lokalhistoriker i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede Organist *Claus Møller* nævner, at Købstadrettighederne

Jyllands Hertug“, gav, som det hedder i hin Tids højtidelige Sprog, „i Sønderborg i Vor Nærværelse i Aar efter Herren tretten Hundrede femogtredive, paa Apostlene Filips og Jakobs Dag, med vore bedste Mænds Raad og Samtykke“ Stadfæstelse paa Aabenraa Bys Skraa.

Indtil 1869 fandtes den originale Skraa, et stort Pergament-Dokument, forsynet med Hertug Valdemars Segl, i Aabenraa Bys Arkiv. Det nævnte Aar blev det overført til Statsarkivet i Slesvig. Da dette Arkiv i 1923 flyttedes til Kiel, fulgte Skraaen med. I Anledning af 600-Aars Mindedagen den 1. Maj 1935 indlededes der fra dansk Side Forhandlinger med det tyske Arkivvæsen om en Udlevering af Skraaen med det Resultat, at det gamle, af Tidens Tand hærgede Pergament, det ældste Haandskrift, der er knyttet til Aabenraa Bys Historie, den 21. Maj blev tilbagegivet til Byen, hvor det nu har sin rette Plads og sit sikre Gemme i det sønderjydske Landsarkiv.

Skraaen indledes med Ordene: „I Faderens, Sønnens og den Helligaands

er fra Aaret 1203. Denne Angivelse har man dog ikke nogen Bekræftelse paa.

I Indledningen til Skraaen fastslaas, hvor langt Byfredens Grænser gaar. Byfreden strækker sig over Vandet til Skærrev, over Land gaar den til Kongslund — en Skov, hvis Beliggenhed maa have været omtrent Sydvest for Byen — til Bækken nærmest derved, saa til „Gunny twet lith“, videre til Kolstrup Stenbro og til Bækken norden By. Gunny twet lith, Benævnelsen for Byens vestlige Grænse, har i Følge de gamle Katasterbetegnelser været ved Forstallé, ved Kolstrup Bæk, mellem Statsskolen og Ejendommen „Egedal“, idet de Jorder, der hører til denne Ejendom, er betegnet som Gunny twet lith. Navnet er tydet som Gunnys Skov-Led.

Den tidlige Middelalders Aabenraa ved vi ikke meget om. Den første Bebyggelse har været ringe og uanselig. Det har mere været Hytter end Huse, Fiskerne boede i, men paa de Tider, da vi begynder at kunne skimte Konturerne af et opløbstrende Bysamfund, har Byen allerede Købstadrettighed, og vi kan gaa ud fra, at Hytterne er afløst af Huse, og at Byen er i Vækst. De første Beboere søgte deres Næring paa Fjorden. De gamle Forfattere, der beretter om Byens tidligste Fortid, nævner alle det rige Fiskeri, som har været drevet. Det er blevet en Kilde til god Næring, og efterhaanden som det er lykkedes Købingens Beboere at skaffe Markeder for deres Fangster, har Fiskeriet bragt den første Velstand til Byen. Men fordi Fiskeriet til at begynde med har været Hovednæringskilden, har denne haft let ved at dominere i senere Tidens Beskrivelser af Byen. Man maa dog ikke forestille sig et Samfund, bestaaende udelukkende af Fiskere. Skraaen, hvis Bestemmelser maa antages at være blevet til i Aabenraa i Tiden omkring Aar 1200, eller maaske før -- et Bysamfunds Vedtægter og retslige Sædvaner opstaar ikke og vinder ikke Hævd paa en Studs -- giver os et Billede af et velordnet Samfund. Forskellige Næringsveje har gjort sig gældende. Saaledes har Landbruget efter alt at dømme spillet en vis Rolle. Det er jo paa ikke færre end syv Landsbyers Jorder, Byens Velgører Valdemar Sejr gav den Ret til at græsse Kreaturer. Altsaa maa vi regne med, at mange Borgere har haft i alt Fald en Del af deres Indkomster som Landbrugere. Fiskeriet nævnes kun indirekte, idet det i en af Skraaens Bestemmelser hedder, at ingen Borger skal sagsøge en Medborger udenfor Aabenraa, hverken i *Skaane* eller andet Steds, men vente med at kræve sin Ret, til han er vendt hjem til sit eget Tingsted. Aabenraa-Fiskerne har, ses det heraf, ogsaa været Deltagere i det rige Sildefiskeri, der efter Aar 1000 satte ind i Øresund og fortsattes, især ved Skaane, under storslaaede Former i flere Hundrede Aar. I Skraaen nævnes Skippere og Sømænd, der i kommende Aarhundreder skulde vide at gøre sig stærkere gældende end Fiskerne. Men som et Symbol paa den Næringsvej, der til at begynde med og gennem flere Aarhundreder var den førende, staar endnu i Dag tre Makreler i Byens smukke Vaaben. Der tales i Skraaen ogsaa om Gejstlige og Raadmænd, om Handel og Købmandsskab, og der har udfoldet sig et livligt Røre paa Stadens Torve, Store-

I 1581 lod Hertug Adolf grave efter Guld og Sølv ved Aabenraa. Her ses en gammel Grubegang, der for nogle Aar siden kom for Dagens Lys

Et Grundriß af Aabenraa med Brundlund Slot fra 1648

torv og Søndertorv, der, som Historikeren *Hugo Matthiessen* skriver, har spilet sig „vifteformet ud i Gabet af den gennemløbende Landevej, siddende i Byens Krop som Mærkepæle, der synes at betegne Epokerne i Stadens middelalderlige Udviklingshistorie“.

Linierne for den Bydannelse, der har fæstnet sig i Tiden 1100—1200, er sikkert i Hovedtrækkene de samme som dem, der den Dag i Dag kan følges i det karakteristiske Kvarter omkring Fiskergade—Gildegade. Her opstod det ældste Aabenraa.

Byen indenfor Voldene.

Byen har været omgivet af Volde og Grave. En Bygrav med Vold foran strakte sig fra Kilen i Øst — det Areal, der nu optages af den nye Havn — lige Syd om Raadhuset, gik Vest om det ældste Slot, som menes at have ligget ved Vestergades Udmunding i Nybro, og herfra er Bygraven ført videre Syd om Byen for at munde ud i Noret eller Indvandet og saaledes i en Halvcirkel omslutte hele Byen. Det var kun saa som

saa med den Sikkerhed, disse Volde afgav, og Aabenraaerne har næppe følt Voldanlægget som nogen Beskyttelse mod de Farer, der i Krigs- og Ufærdstider kunde true udefra. Trods sin forholdsvis afsides Beliggenhed er Aabenraa ikke blevet skaanet. Overleveringer, der ganske vist savner Bekræftelse, gaar ud paa, at Venderne i 1148 har afbrændt Byen. *Danckwerth* skriver, at det skete, da Kong *Svend Eriks Søn* og Kong *Knud Mogens Søn* kæmpede med hinanden om Danmarks Rige. Det er denne Lejlighed, Venderne skal have benyttet sig af, og alt, hvad der paa det Tidspunkt var bygget af Aabenraa, gik op i Luer. Hundrede Aar senere, i 1247, har Krig og Brand hærget Byen, som i dette Aar, under Krigen mellem *Erik Plovenning* og *Abel*, skal være brændt sammen med Slottet og Sankt Knuds Kirke ved Skibbrogade. Slottet er blevet opført igen, medens det derimod ser ud til, at Kirkens Saga har været ude. I hvert Fald ved man, at der ved den Tid paa Banken norden for Byvolden rejste sig en ny Kirkebygning, indviet til de Søfarendes Beskytter Sankt Nikolaj. Kirken blev lagt højt paa Banken,

Aabenraa omkring 1620

saa den kunde tjene Sømænd og Fiskere som Sømærke. 1248 nævnes som det Aar, hvor Bygningen af Kirken er paabegyndt, men det er ikke udelukket, at den allerede har eksisteret paa det Tidspunkt.

Et tredie Gudshus har der været i Byen, et Kapel, indviet til Fiskernes Skytshelgen Sankt Andreas, som skulde skærme og bevare Fiskerne, naar de var ude paa det lune-fulde Hav. Sankt Andreas-Kapellet, der kun har været lille og uanseligt, har i Følge et gammelt Kort fra 1641, der findes i Rigsarkivet, ligget paa et Højdedrag Syd for Byen og Vest for Landevejen Aabenraa—Flensborg. Bakken hed endnu i 1641 Kapelbjerget. Kapellet er sandsynligvis bygget, medens Aabenraa var et Fiskerleje. Kapellets Præst holdt Messe hver Dag, og mange Mennesker menes at have valfartet hertil. Efter gamle Overleveringer maa Kapellets Anseelse søges i den Omstændighed, at det husede et i Træ udskaaet Billede af Sankta Anna, Marias Moder. Der er dog delte Meninger om, hvor Helgenbilledet har haft sin Plads. *A. D. Jørgensen*, der nævner Muligheden af, at det kan have staaet i Sankt Andreas Kapellet, hælder alligevel mest til den Anskuelse, at det har hørt til i Sankt Nikolaj, der havde et Sankta Annas Alter. I et satirisk Digt fra 1535 om „den papistiske Messe“ er bevaret en Omtale baade af Billedet og Kapellet. De paagældende Vers lyder saaledes:

Ville I nu høre mine Riim
 Da skall hun med oss gaa Pillegrim.
 Et naadefuld Billede monne der staa,
 Som er Sancta Anna udi Obenraa.
 Jeg troer det skall hende fuld vel hielpe,
 Fordi det er giort af en Egestolpe.

Det Capell, som war udi Obenraa
 Det er nu slet som det monne staa,

De Holste Bønder kunde det nu mærke
 Att det var Skalekthed aff de Klercke,
 Thi bleffue de Bønder saare wrede --
 Det Capell de brøde neder i Grund
 Det siger jeg eder i denne Stund.

Ved Reformationens Indførelse tabte Kapellets Anseelse sig, og det er muligt, det ved en Lejlighed som antydtes i Digtets sidste Vers er blevet revet ned for ikke mere at blive genopført. Kapellets Jorder blev derefter overgivet til Aabenraa Bys Borgere til Kaalhaver.

Aabenraahus og Brundlund Slot.

Ude i Byens vestlige Del, ved Vestergade — Nybro, ragede den gamle Kongsgaard Aabenraahus' Mure op. Foruden Aabenraahus er Slottet blevet kaldt Gamle Brundlund Slot og Kongslund. Stedet, hvor det har ligget, er ikke nøjagtigt fastslaaet. Den afdøde Lokalhistoriker *Thomas Ries* er sikkert naaet nærmest det rigtige, naar han hævder, at Slottet har ligget ikke ved Udmundingen af Vestergade, men lidt længere Syd paa, „til Dels paa den sydlige Del af den senere Nybro og den vestlige Del af den nuværende Slotsgade, et Terræn, som lige til 1861 hørte til Slottet og Amtet og først paa denne Tid blev inkorporeret i Byen“.

Slottet, der var omgivet af Volde og Grave, har oplevet mange Omskiftelser, og saa vidt man kan tyde de faa og usikre Oplysninger, der knytter sig til denne ældste Slotsbygning, har Aabenraahus spillet en ikke ringe Rolle i Datidens Kampe om Riget og Magten. Der findes ingen Bekræftelse paa en Tradition, hvorefter Bisp *Valdemar Knudsen*, der under Valdemar Sejrs Mindreaarighed styrede Slesvig som Kongens Formynders, i 1193 skal have siddet som Fange paa Slottet, efter at han i 1192 havde taget Kongenavn og stræbt efter den danske Trone. I 1366 sad Hertug *Henrik* af Sønderjylland inde med Slottet, og i *Valdemar Atterdags* sidste Leveaar — han døde i 1375 paa Gurre — var denne Konge i Besiddelse af Slottet. De holstenske Grever erhvervede Aabenraahus ved List og Svig efter Kong Valdemars Død, idet de ved at betale Kongens Foged *Spiker* godt for det fik ham til at aabne Slottets Porte for sig.

Grev Gerhard den Sjettes Død i 1404 kom til at indlede den afsluttende Fase i Slot-

tets Historie. Nu blev det nemlig erhvervet af Dronning *Margrethe*, hvis Navn er uløseligt knyttet til Aabenraa. Hun fik i 1411 en Overenskomst i Stand med Holstenerne, hvorefter Hertug *Erik* af Sachsen gik ind paa at pantsætte bl. a. Aabenraa By og Kongsgaarden med tilhørende Jorder og Forleninger til Dronning *Margrethe*. I Forliget, der blev sluttet i Januar Maaned, sørgede Dronningen for at faa indsat en Bestemmelse om, at hun frit maatte bryde det gamle Slot ned og bygge et nyt paa det Sted, der bedst passede hende. Dronning *Margrethe* var en Kvinde, der handlede hurtigt.

Aabenraa Fjord med de to Skibsbroer, der for Hundrede Aar siden var Byens Stolthed

Inden Aaret 1411 var til Ende, havde hun ladet Aabenraahus rive ned, og ude paa et Sydvest for Byen beliggende, af Sumpe og Morads omgivet Højdedrag, paabegyndt Opførelsen af et nyt Slot, der fik Navnet Brundlund. Endnu i Claus Møllers Tid, altsaa indtil 1635, der regnes for hans Dødsaar, var der Spor tilbage af det gamle Slot.

Dronning Margrethe naaede dog ikke at faa fuldført sine Planer med det nye Slot. Det har uden Tvivl været hendes Hensigt at rejse en prægtig og anselig Bygning, men det undte

Skæbnen hende ikke. Hun naaede ikke at faa rejst mere end Porthuset, inden Døden indhentede hende i Oktober 1412, da hun om Bord paa sit Skib befandt sig i Flensborg Fjord, nær Okseøerne. I Tidens Løb er Margrethes oprindelige Porthus af Lensmændene eller Amtmændene blevet indrettet til en herskabelig Embedsbolig, ligesom Slottet har været ret stærkt befæstet og f. Eks. udstyret med Pallisadeanlæg og Vindebro. Det kunde ogsaa nok være nødvendigt, at Slottet var i Forsvarsberedskab, thi under hine Tiders talrige Krige har By og Slot flere Gange været angrebet. Efter en Belejring, der varede i en Maaned, blev Brundlund i 1429 under den Krig, som Kong *Erik af Pommern* i flere Aar førte med Hansestæderne og de holstenske Grever, indtaget af Hertug *Wilhelm af Brunsvig-Lyneburg*. Dermed var Aabenraa By ogsaa i Hertugens Hænder, og hans Soldater foretog en meget grundig Plyndring af Byen. De tilegnede sig alt, hvad der fandtes hos Borgerne af Guld, Sølv og værdifuldt Husgeraad. Byttet førtes til Gottorp, hvor det blev delt.

Slottet og Byen har ogsaa flere Gange været Genstand for Pantsættelse. I 1470 pantsatte Kong *Christian I* Slottet til *Henrik Rantzau* for 24.000 Mark, og i 1525 fulgte Kong Frederik I dette Eksempel og satte Slot og By i Pant til *Benedict Pogwisch* for 10.000 Mark lybsk. Ved Kong Christians III's Deling af Hertugdømmerne i 1544, hvorved Aabenraa blev tillagt den gottorpske Del, var dette Beløb endnu ikke betalt. Ved Delingen valgte Hertug *Adolf* den gottorpske Del. Han blev saaledes den første gottorpske Hertug og dermed Stamfader til det gottorpske Hus. I 1589 har der fundet en ny Pantsættelse Sted, idet Hertug *Johan Adolf*, der var gift med Prinsesse *Augusta*, en Datter af Kong Frederik I og Dronning *Sofie*, straks efter sin Svigerfaders Død satte Aabenraa i Pant til sin Svigermoder for et stort Pengebeløb, hun laante ham.

Bebyggelsen uden for Voldomraadet.

Da Befolkningstilvæksten og Udviklingen sprængte de Rammer, som Volden dannede for Byen, skød Bebyggelsen sig næsten udelukkende mod Nord. Ganske vist har det ogsaa medført Ændringer i Bybilledet mod Vest, da det gamle Slot blev revet ned, og her er der selvfølgelig opstaaet en Del Bebyggelse; Nybro og Nygade hidrører saaledes naturligt fra Tiden efter Slottets Nedrivning, men bortset herfra skete Udviklingen imod Nord. Lige uden for Volden, ved Foden af Bakken, laa Kalandhuset, der skal være opført af de katolske Gejstlige, som forrettede Gudstjenesten i Sankt Nikolaj Kirke. Efter

Selv store Fartøjer har i gamle Dage kunnet lægge til ved Skibbroerne i Aabenraa. I Forgrunden en Reberbane

Aabenraa i Slutningen af forrige Aarhundrede set fra Øst. Foran „Kilen“, der nu danner den nye Havn

Reformationens Indførelse, hvilken man hidtil har ment allerede var sket i 1526, men som Historikeren Dr. Th. O. Achelis nu mener at have ført Bevis for, maa henlægges til et saa sent Tidspunkt som 1540, blev Kalandhuset, der i nogen Tid før Reformationen menes at have været Gildeshus for Byens Gildesbroderskaber, taget i Brug som Raadhus. Efter et gammelt Dokument, der er fremdraget af Thomas Ries, kan noget tyde paa, at Tinget, hvor Retssager afgjordes under aaben Himmel mellem de fire Tingstokke, har haft sin Plads lige overfor Raadhuset, hvor nu Raadhusgade udmunder, eller paa det Grundstykke ved Siden af, hvor Firmaet *Hansen & Pøhlsens* Ejendom ligger. Aabenraa nævnes nemlig i Aaret 1259 som „villa forensis“, hvilket vil sige, at Byen har sit eget Ting og altsaa paa den Tid har været udskilt fra Herredet, hvori Byen oprindeligt laa. Ries har dog senere forladt denne Hypotese og er kommet til den Opfattelse, at Tinget har været holdt paa Storetorv, hvor de fire Byfjerdinger stødte sammen. „Her“, skriver han, „holdt Byfogden sammen med Byens Raad og de dertil udpegede Mænd af den menige Borgerstand Ting og Tingsret i hele Borgerskabets Nærværelse. Tinget holdtes hver Mandag lige til den store Brand i Aaret 1610.“

Endnu stærkere medvirkende til, at Bebyggelsen trak mod Nord, var Rejsningen af Sankt Nikolaj Kirke oppe paa Toppen af Bakken „Kirkebjergtet“. Her havde de syv Gejstlige, Marianerne, der forrettede Gudstjenesten med Messer og daglig Sang i Kirken, slaaet sig ned. De har hver for sig haft deres Huse og Bolig nær Kirken. „Kirkebjergtet“ var mod Nord omgivet af en Vold, der antagelig har staaet i Forbindelse med Byens Voldanlæg ved Bakkens Fod. Tilsyneladende straks efter Reformationen erhvervede Amtsskriverne Omraadet mellem Raadhuset og Kirken. Lidt længere mod Nord anlagdes ca. 1470 Ramsherred, der før den Tid havde været en lille Bydel for sig selv. Det var, som Navnet antyder, ikke Godtfolk, der holdt til her, men derimod Tyve, løsagtige Kvinder og des-

lige, som her har ført deres forargelige Levned til Skræk og Afsky for de ærlige og lovlydige Borgere. Neden for Ramsherred løb Tyvkær Bæk. I Nærheden af denne rejste Myndighederne Galgen til Skræk og Advarsel for de Skarns Folk i Ramsherred. Retterstedet laa her i længere Tid, men blev saa flyttet længer Syd for Byen, indtil Galgen endelig fik sit blivende Sted paa Arnsbjerg, et Højdedrag umiddelbart Nord for det daværende Aabenraa.

Badeetablissemmentet „Frederiksstyst“ paa Højdedraget i Baggrunden.
Foran Skibbroen

Foruden de to Kirker, der er nævnt, og Sankt Andreas-Kapellet har der eksisteret endnu et Gudshus i Aabenraa, indviet til Sankt Jørgen eller Sankt Georg. Den paagældende Kirke eller vistnok rettere Kapel har været knyttet til en Sankt Jørgensgaard, d. v. s. et Slags Hospital for Spedalske. Den frygtelige Sygdom Spedalskheden vakte tidlig de gejstlige og verdslige Autoriteters Opmærksomhed, og de første eksisterende Hospitaler byggedes til Behandling af denne Sygdom. Allerede i det 5. og 6. Aarhundrede træffer vi saadanne Hospitaler, der altid af Hensyn til Sygdommens Karakter lagdes uden for Byens Porte. Det er efter et saadant Hospital, Bydelen Jørgensgaard har sit Navn. Takket være et Fund, der i Sommeren 1929 blev gjort paa Karpedam, lige paa Grænsen ind til Jørgensgaard, er vi i Stand til med Omtrentlighed at kunne stedfæste Jørgensgaardens Beliggenhed. Ud for Forsørgelsesinspektør *Flechners* Ejendom, der ligger lige Vest for den gamle Amtsbanedæmning, stødte man under Udgravning paa et gammelt Stengulv af Munkesten, som Historikeren *Hugo Matthiessen* antager stammer fra en Teglovn, som har hørt til Hospitalet. Denne Sankt Jørgensgaard er formentlig ikke meget ældre end Midten af det 13. Aarhundrede. Vedrørende Hospitalet findes en skriftlig Kilde, nemlig det saakaldte *Knud Snubbes* Testamente. Knud Snubbe var en Herremand, der antagelig har boet ved Bolderslev. Umiddelbart før sin Død omkring 1283 testamenterede han en Del Gaver til forskellige Kirker, Præster og Hospitaler. Det i særdeles alvorfulde Former holdte Testamente indledes saaledes: „Knud, kaldet Snubbe, sender alle Kristi troende, der ser nærværende Brev, sin Hilsen i ham, der er alles Frelser“. Der opregnes nu, til hvem Knud Snubbe skænker Gaver, og blandt disse nævnes: „-- ligeledes til hvert af Hospitalerne i Slesvig og Flensborg, *Aabenraa* og Ribe en Mark“. En Mark Penge har vel dengang været af omtrent samme Værdi som en Ko, og det er altsaa saa stort et Beløb, den døende Herremand har skænket til Hospitalet i Aabenraa. Vi hører nu ikke mere til Hospitalet før efter Reformationen. Det er dog muligvis før denne Overgangstid som Følge af, at Spedalskheden efterhaanden forsvandt fra disse Egne, gaaet over til at blive en Stiftelse for Gamle og Fattige. Claus Møller siger i hvert Fald: „Sankt Jørgens Kirke ligger nordfor Byen og er bygget til Ære for Sankt Jørgen. Til Kirken, i hvilken der skal have boet fattige Folk, var lagt Jørgensgaard Skov, Agre og Enge, hvoraf de Fattige fik deres Underhold. Da disse Fattige var døde, blev Bygningen og Jorderne givet i Forlening til den fyrstelige Lensmand „Svarte Hans“. Senere er Sankt Jørgens Kirke samt de tilhørende Jorder i 1592 givet som Len til *Claus Høyer*. Han om-

Vestsiden af Storetorv for godt et halvt Hundrede Aar siden

byggede Kirken til et Beboelseshus og benyttede det en Tid lang som saadant. Efter knap fire Aars Forløb drog han bort, hvorpaa Jorderne atter blev lagt til Brundlund Slot og siden forpagtet ud til Borgere i Aabenraa. Kirken blev Aar 1660 efter Kristus brudt ned og lagt øde.“

Før Skraaens Konfirmering i 1335, maaske allerede længe før, har der i Aabenraa været ikke færre end tre Gildesbroderskaber, nemlig Sankt Knuds Gilde, Sankt Nikolaj Gilde og Sankt Nikolaj Lægbroderskab. Det betydeligste og det, der nød den største Anseelse, var Knuds-Gildet, opkaldt efter Knud Lavard, som havde været Oldermænd for Knuds-Gildet i Slesvig. At Sankt Knuds Gilde i Aabenraa har været af Betydning, ses bl. a. af § 20 i Skraaen, hvori det hedder: „Hvis en, der hører til Sankt Knuds Gilde, anklager en af sine Gildebrødre for nogen Sag, skal denne forsvare sig med seks Brødered, nemlig fem foruden sig selv. Det samme skal være Tilfældet for saa vidt angaar Sankt Nikolaj Gilde og Sankt Nikolaj Lægbroderskab“. Sankt Knuds-Brødrene øvede stærk Indflydelse paa Valget af Byens Raadmænd og i det hele paa Byens Forvaltning. Gildets Oldermænd tog altid Del i Valget af Raadmænd og Borgmester. I Stadsretten for Aabenraa — Flensborg Stadsret, der ved Aar 1514 er tillempet efter aabenraaske Forhold og anvendes ved Siden af Skraaen — siges saaledes, at Sankt Knuds Gildes Oldermænd skal være med til at indsætte og afsætte Raadmændene. Gilderne var oprindelig fromme, kærlige Sammenkomster til indbyrdes Fornøjelse, en Slags Korporation til fælles Handels Fremme, fælles Understøttelse og Forsvar i paakommende Tilfælde. Siden udartede de til Svire- og Drikkelag; hvorvidt det ogsaa har været Tilfældet i Aabenraa, foreligger der ikke noget om, men Frygt for, at der skulde opstaa en uønsket Partiaand, saa vel som ogsaa Reformationens Indførelse, da Messer og andre katolske Skikke op-

hørte, der tidligere havde fundet Sted ved disse Sammenkomster, foraarsagede dens Afskaffelse. Deres Indtægter gaves til de Fattige, og deres Bygninger anvendtes til andet Brug.

Næringslivet i Aabenraa i Middelalderen ser ud til at have staaet paa et højt Stade. Det er foran nævnt, at Fiskeriet i de første Aarhundreder var Befolkningens Hovednæringsvej. Der blev fisket alle Slags Fisk, Torsk, Makreler, Sild, Flyndere, Hvillinger, Aal, Rødspætter m. m. I Tiden op mod Aar 1600 blev der i Perioder fanget særlig mange Torsk, saa mange at Indbyggerne kunde nedsalte flere Skibsladninger, som solgtes i Lybæk, Rostock og Wismar. De gamle Aabenraaere havde ogsaa en anden Specialitet, forstaar man af en Vending hos Claus Møller: „Det lifflige Rugbrød, som her blev bagt, er jævnlig blevet berømmet af de Rejsende, som har hævdet, at de her kunde købe bedre Brød end andre Steder, hvorfor vi ikke noksom kan love og prise Gud for hans rige Velsignelse“.

Det, Aabenraa fra de ældste Tider har høstet størst Berømmelse for, langt uden for Landsdelens Grænser, var det ypperlige Øl, der blev brygget i Byen, og som var kendt viden om under Navnet „Kükelhaen“. „Fremfor Fyrstendømmets andre Byer“, hedder det hos Claus Møller, „har den gode Gud velsignet denne By med den skønne Humle, der vokser næsten rundt omkring hele Byen, og hvoraf Byens Borgere ikke har nogen ringe Næring“. Dygtige Ølbryggere forstod at hæve Øllets Kvalitet og dermed dets Anseelse, og om Øllet hedder det, „at det er i Sandhed godt Øl, Mage til Øl, der brygges i Wismar“, og han fortæller derefter, at i tidligere Tid, da der levede mange Adelige i Fyrstendømmet og paa Sundeved, holdt de meget af det aabenraaske „Kükelhaen“, hvoraf de købte deres Forbrug i Aabenraa og lod det sende til deres Godser.

Det har dog ikke altid været til Byens Fordel, at dens Øl var saa eftertragtet. Da den jyske Adel i 1523 havde opsagt Kong *Christian II* Huldskab og Troskab og derefter tilbudt Hertug *Frederik* af Gottorp Kongekronen, sluttede Hertugen Forbund med Lybæk og fik nogle lybækske Lejetropper til Hjælp mod Kong *Christian*. I Sønderjylland satte Kongens Bønder og Byer sig kraftigt til Modværge mod Hertugen. I Aabenraa var man ogsaa forblevet trofaste mod Kongen — dengang sad *Benedict von der Wisch* som Kongens tro Mand paa Brundlund — og dette i Forbindelse med, at man havde saa godt Øl i Aabenraa — maaske har det sidste været en lige saa tungt vejende Aarsag som den politiske — medførte et røverisk Overfald paa Byen af de lybækske Tropper, der fuldstændig hærgede Byen, røvede og plyndrede som de værste Ransmænd. 200

Jomfrugangen, en af de smalle Gader i Kvarteret omkring Sankt Nikolaj Kirke

veludstyrede lybækske Ryttere, der havde lejret sig ude ved Ris, sendte en Krigsmand ind til Byen, hvor han over for Borgmester *Hans Kristensen* fremsatte Troppernes Krav om et Læs Aabenraa-Øl. Det vides ikke, hvorfor Raadet ikke har efterkommet Krigernes Ønske. De fik imidlertid ikke noget „Kükelhaen“, og det kom Aabenraaerne dyrt til at staa. Efter at Lybækkerne havde faaet at vide, at Aabenraaerne stod paa Christian II's Parti, var Byens Skæbne beseglet. „Naar I er en saadan Tyran hengiven“, sagde Lybækkerne, „skal vi nok lære Jer at tappe Øl!“ Søndag Nat marcherede Lybækkerne ind i Byen, indtog By og Slot og brændte en hel Del Huse af. Derefter begyndte de deres Røvertogt i Husene. Soldaterne greb flere gejstlige og verdslige Autoriteter, bandt dem og pinte dem saa længe, til de fik vristet ud af dem, hvor der var gemt Guld og Sølv. Alle de Aabenraaere, der kunde bruge deres Ben, flygtede ud af Byen, Mænd, Kvinder og Børn, næsten nøgne eller kun iført de allernødtørftigste Klæder, skjulte sig i Skovene omkring Aabenraa, medens Lybækkerne huserede i deres Hjem. Ved Overfaldet blev flere af Byens Folk dræbt eller saaret. En Del af Byens værdifulde Dokumenter var ødelagt eller forsvundet. Papirerne paa Byrettighederne, Stadsretten og Privilegierne fandtes dog ubeskadigede.

Den Brand, Lybækkerne foraarsagede, er en af de første, vi hører om i Aabenraa, bortset fra Branden i 1247, der er nævnt i det foregaaende. I de følgende Aarhundreder har den røde Hane ofte galet over Aabenraa, hvilket for en stor Del skyldes, at de fleste Huse var bygget af Træ, saakaldte Bulhuse, ligesom de var tækket med Straa og derfor yderst brandfarlige. Den 25. Oktober 1576 hjemsøgte Byen af en stor Brand, der lagde en Fjerdedel af Byen i Aske. Det var den sydlige Bydel, det gik ud over. Den største Brand i Byens Historie fandt Sted Lørdag den 19. Maj 1610. Ilden opstod nede paa den ny anlagte Skibbro og skyldtes Uforsigtighed fra to Tømrere, der formentlig har været i Færd med noget Tømrerarbejde. Det var *Peter Baadbygger* og *Niels Ovsen*, der havde tændt Ild paa Skibbroen til Brug for deres Tømrerarbejde, og fra denne Ild opstod den frygtelige Ildebrand. Der blæste en meget stærk Østenvind, og det endte med, at Gnisterne fløj over og tændte i en Staldbygning. Ilden bredte sig, og i Løbet af 2½ Time nedbrændte næsten hele Byen. Der brændte ialt 156 Huse, deriblandt Raadhuset og Skolen samt en Del af Kirken. Under Branden omkom adskillige Mennesker. 1629 nedbrændte 24 gode Gavlhuse. 1640 lagde en Brand alle de paa Klingbjerg lig-

gende Huse helt ned til Ramsherred i Aske. 1669 brændte hele Slotsgade, 1679 Gildegade, 1680 Vester-gade, 1694 Skibbro-gade. I Juni 1707 brændte det i den sydlige Bydel, hvor 38 Huse blev et Rov for Luerne. I 1708 brændte en stor Del af Ramsherred.

Byens Øvrighed havde i hele det foregaaende, det 17. Aarhundrede, kæmpet mod Byggemaaden

Schwennesens Stiftelse ved Sønderport

med overvejende Træ samt Straatage. Hidtil havde det været uden Resultat, men efter Brandene i 1707 og 1708 greb Myndighederne ind med endnu større Kraft, og efter den Tid havde Bulhusene og Straatagene udspillet deres Rolle i selve Byen.

Den Bebyggelse, der opstod efter de sidste Brande, eksisterer for en Del endnu og bidrager til at give flere Kvarterer, særlig Slotsgade, deres særlige Præg. Takket være et Par gamle Skrifter, hvis Forfattere har besøgt Aabenraa og nedskrevet deres Indtryk af Byen, er vi i Stand til at danne os et sikkert troværdigt Billede af det Aabenraa, der genrejstes efter de store Ildsvaader.

Magister *Johan Arndt Dyssel*, der var Præst i Nustrup fra 1760–64, udgav i 1774 sit „Forsøg til en Indenlands Reise“. Han har ogsaa været i Aabenraa, og om sin Ankomst til Byen skriver han: „Jeg burde vel nævne den, for den tyske Vellyds Skyld, Apenrade, men ingen Mand hos mig kalder den andet end Aabenraae eller Aavenraae. Det er en maadelig, men meget smuk Bye, ligger paa Bierge, med store Skove rundt om og tæt ved omgiven, har smukke Gader og en Del ziirlige Huse, næsten alle smukt malede. Et pudserligt Hoved ved Navn Claus Nar har bragt denne Maling først i Brug, samme var af Haandværk en Malere, kommet der til Byen om Efteraaret ved Skibslejlighed for at reise videre, men som Søen frøs til maatte han overvintere i Aabenraae, og for at leve tilbød han først sin Vært at male hans Huus for en ringe Betaling, dette befaldt flere og lod deres Huse male, saa at han deri viiste, at han just ikke var det, man kaldte ham“.

Smaastadens Hygge og Stemning laa over Byen i hine Tider, og det er fornøjeligt at læse, hvad en Forfatter, der en Aar-række senere besøgte Byen, har fortalt sin Samtid om Aabenraa. Det er *L. M. Wedel*, som i sin „Indenlandske Rejse igennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser“, som udkom i 1806, har nedskrevet sine Indtryk: „De fleste Huse ere smukke, og med en ukonstlet Pynt, udbygget næsten alle med Karnap, o: et Fag eller to, som springer ud fra Bygningen selv og har Vinduer til alle tre Sider, saa Færdselen paa Gaden derfra altid kan iagttages baade fra begge Sider og lige-for, i denne Karnap sidde Fruetimmerne almindeligen om Dagen ved deres Rok, Ramme eller Synaal for undertiden at kunne fornøje sig med at betragte de Forbigaaende. Uden for Dørene ere desuden sirlige Bislage og Hvilebænke, som især i Aftenskumringen findes besatte af Damer og Mandfolk, der havde Lejlighed paa denne Tid at hvile sig fra Dagens Sysler. Indvaanerne er meget venskabelige og høflige. Ingen ny Moder have fordrevet Indvaanernes gamle Tarvelighed, da Staden for det meste bestaar af Handlende og Sømænd, men

J. P. Junggreens Fødehjem i Gildegade

Vægterpladsen

skønt Dragten er simpel, er den dog prægtig og af Værdi, Damerne bære Silketøj, skønne Guldkjæder, Guldlivspænder og mange Ringe. Ærlighed uden Komplimenter og en jævn Guds frygt, uden alt for megen Philosophie synes at være det herskende i Borgernes Karakter, Giestfrihed kan jeg, og bør rose af Erfarenhed. Handel, Skibsfart og megen Udførsel har Staden,

store og mindre Skibe ligge af og til ved de 2 lange, velbyggede og skønne Skibsbroer, hvor der daglig er en Vrimmel af Indvaanere, fremmede Søfolk, Bønder af Naboeegnene og andre, som komme der for at købe og sælge, losse og lade. Torvet er lidet med et Vandspring i Midten, hvor *Neptunus* staaer, meget vel giort. De fleste Huse ere malede, med store Vinduesruder og Messing paa Dørene, Gadernes Antal er over 18, thi saamange talte jeg, og maaske dog forbigik nogle. Her er Fiskeri af alle Slags, især de bekjendte nydelige Muslinger, som yngle paa Pæle, der i denne Hensigt ere nedrammede i Stranden; her ere endeel Enge, som kaldes Mader, som ogsaa Kornagre til Staden meget vel dyrkede. Raadstuen har et antik Udseende, da det tilforn var en Bolig for Gildebrødrene, men siden er indrettet til Justitiens Pleje. Apoteket har til Skildt en kronet Løve med en udhængende rød Tunge. Adskillige andre smukke Skildter sees hos Professionisterne over deres Dørre, mange Handelsboutiker, meget Ege- og Fyrretømmer findes opstabled især ved Stranden“.

Det er navnlig Fiskeri, Skibsfart og Handel, Aabenraaerne har givet sig af med. Et fantastisk Projekt, der gik ud paa at udvinde ædle Metaller i Højdedragene ved Aabenraa, bragte kun Skuffelse. *I. A. Regenborg*, der har samlet Skildringer af en Række Begivenheder i Aabenraa gennem Tiderne, fremsætter en bemærkelsesværdig Oplysning om, at Hertug *Adolf* af Gottorp, der levede fra 1526 til 1586, i Tiden omkring 1581 lod Bjergværksmestre grave efter Guld og Sølv i „Colstrup Høltzung“. Til ingen Nytte anvendte Hertugen mange Penge paa dette Foretagende. I Efteraaret 1925 mener Forfatteren af disse Linjer at have fastslaaet, hvor det var, Hertug *Adolf* anlagde sit „Bjergværk“. Ved Afgravning af et Højdedrag, som hører til Fredenshøj Teglværk, der ligger Vest for Kolstrup, fandt man Indgangen til en underjordisk Gang, der strakte sig direkte ind i det høje Bakkedrag. Under Gravearbejdet stødte man paa noget Bjælkeværk, der var stærkt skørnet. Bjælkerne dannede en aflang firkantet Ramme, omgivet af Brædder, men det Hulrum, der øjensynlig engang havde været, var nu fyldt af nedstyrtet Ler. Teglværkets daværende Ejer Hr. *Dethlefsen* var saa heldig, inden et Stykke af Skrænten styrtede ned og dækkede Udgravningen, at faa taget et Fotografi, der omstaaende gengives. Gangen er bygget af Bøgetræ, dels af Bjælker, dels af Planker. Med et Mellemrum af ca. et Par Meter fandtes en Kærne af Bjælker, der dannede Gangens Skelet. Udenom Bjælkerne laa et Lag Planker, saa Gangen var helt foret med Træ. Loftet bestod lige-

ledes af Planker. Gangen var saa høj, at en velvoksen Mand kunde staa oprejst i den, og Bredden androg ca. en Meter. Under Lergravning er der efterhaanden blevet fjernet ca. 25 Meter af denne Gang, som utvivlsomt stammer fra den „Bjergværksdrift“, den foretagssomme Hertug i sin Tid etablerede.

Byens Styrelse.

Det første Sted, vi hører om Aabenraa Bys Styrelse, er i Skraaen, hvor der er Tale om Raadet og Raadmændene. Det er Raadmænd og Borgere, der har ladet Byens Vedtægter nedskrive; men der tales ikke om nogen Borgmester. Denne Bestilling kendtes overhovedet ikke paa den Tid, Skraaen blev stadfæstet, den hører vi inden for det daværende Danmarks Grænser først om 1342 i Slesvig. Borgerne har af deres Midte valgt Raadmændene, og efter den Rolle, de to Broderskaber Sankt Knuds og Sankt Nikolaj Gilde spillede med Hensyn til Byens Anliggender, ligger det nær at antage, at Raadmændene i alt Fald i den første Tid væsentligt er valgt blandt disse Lavs Brødre.

Det vides ikke, naar Raadmandsinstitutionen er blevet indført, men man kan formentlig gaa ud fra, at den ikke har været meget gammel paa det Tidspunkt, da Skraaen blev stadfæstet. Det er bekendt, hedder det i M. Mackeprang: „Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Chr. IV“, at længere ned i Tiden styredes Købstæderne af Byraadet, men denne Institution eller i det mindste dette Navn findes hverken i Slesvigs gamle Stadsret eller i de Retskilder, der kommer den nærmest i Tid. Det gælder om Borgmesteren som om Raadmændene, at Embedet ikke skylder Statsmagten sin Opstaaen, men har udviklet sig inden for Byen selv eller rettere, at i det mindste Navnet og rimeligvis ogsaa Bestillingen er overført fra Tyskland, hvor det længe havde været kendt.

Hvilken Stilling Borgmestrene indtog, om de blot var Raadets naturlige Formænd, eller om en Del af dettes Magt allerede saa tidligt som ca. 1400 var gaaet over til dem, er det umuligt at afgøre. Det første er dog det rimeligste, da de jo direkte er udgaaet af Raadet. Der vides saa godt som intet om, af hvem eller hvorledes de valgtes. Saa meget kan man dog se, at Borgerne maa have haft en Stemme med, thi Forordningen af 1422 forbyder dem at afsætte Borgmestrene, med mindre de kunde bevidne over for Kongen og Rigsraadet, at det var til Rigets og Byens Bedste. Bestillingen som Borgmester er øjensynlig først indført nogen Tid efter, at Raadmandsinstitutionen er skabt. Antallet af Raadmænd har været noget varierende til de forskellige Tider, fire eller seks. I Tiden efter Middelalderen var Fremgangsmaaden ved Valg af Raadmænd den, at Raadet, Borgmesteren eller Amtmanden, naar en Raadmand ved Dødsfald eller af andre

Gaardparti fra Slotsgade

Et gammelt Billede af Aabenraa Havn medens den endnu beherskedes af Skibsværfterne.

Grunde var udtraadt af Raadet, indstillede en af de Deputerede til Raadmand, hvorefter Kongen foretog den endelige Udnævnelse. Deputeretkollegiet bestod af 24 Medlemmer, et Antal, som dog senere reduceredes til Halvdelen. Byfogderne, som indsattes af Amtmanden, toges ofte af Raadmændene eller de Deputerede, men saa snart de var valgt til Byfoged, maatte de udtræde af Raadet.

Vi er i Stand til med nogenlunde Sikkerhed at føre Rækken af Borgmestre tilbage til ca. 1480. Ingeniør *Wilhelm Marstrand* har i sin egnsplan- og byplanhistoriske Undersøgelse vedrørende Aabenraa fremdraget to Navne, som hidrører fra en endnu ældre Tid, nemlig *Peter Juel* fra Tiden omkring 1376 og *Tideken Kok* fra 1425. Den Kilde, man ellers maa holde sig til m. H. t. Borgmesterrækken, er Organist Claus Møller. I Følge ham er den første Borgmester, hvis Navn er bevaret, *Hinrich Schmoldt*, som skal have boet ved Siden af Raadhuset, altsaa Nord for dette. Et Stykke Land i Løjt skal endnu paa Claus Møllers Tid efter Borgmesteren være kaldt „Schmoldts Lykke“. Schmoldt menes at være blevet Borgmester i 1480. Han efterfulgtes af *Cort Germetzen*, som fik Embedet overdraget i 1494, Claus Møller er dog ikke helt sikker paa Rækkefølgen. Han tilføjer: „Nogle siger, han (Germetzen) har været før Hinrick Schmoldt“. *Hans Theiler* blev Borgmester efter Germetzen. Da Aabenraa i 1523 blev plyndret af Frederik I's lybske Tropper, var *Hans Kristensen* Borgmester. I 1533 blev *Hans Harder* Borgmester. Han efterfulgtes i 1540 af *Niss Stallknecht*, paa hvis Tid Byen skal have haft to Borgmestre samtidig. 1547 var *Lorenz Togessen* (Tøgesen) Borgmester. *Laurenz Petersen*, der blev Borgmester i 1553, varetog sit Embede i 13 Aar. 1568 fik *Hans Hansen Krehmer* Embedet. Han var ikke edsvoren, tilføjer Claus Møller. *Hinrich Petersen* blev Borgmester i 1570 og sad inde med Embedet til sin Død i 1584. Samme Aar som Hinrich Petersen døde, rykkede hans Svigerfader *Marten Lorenzen* ind i Raadhuset som Borgmester. Han

døde 1597 efter at have været Borgmester i 13 Aar. I 1598 blev *Claus Hansen*, en Søn af den forannævnte Hans Hansen, Borgmester. Han døde i 1609 efter i den sidste Tid at have været meget syg. I Sommeren 1608, endnu medens Claus Hansen levede, blev Amtsskriver *Claus Esmarck* indsat som Borgmester. Han, der var en meget dygtig og betydelig Mand, sad kun inde med Embedet i to Aar, idet han mistede Livet paa tragisk Vis. Han var gift med Superintendent *Paul von Eitzens* Datter, som af en eller anden Grund ønskede hans Død. Paa hendes Anstiftelse blev han den 22. April 1610 myrdet Nord for Byen. Amtsskriver *Jørgen Lund* var impliceret i Mordsagen og blev henrettet i Flensborg. I Claus Esmarcks Sted blev *Jens Lauwsen* Borgmester 1611. Han døde i 1618. Lauwsens Efterfølger blev *Jens Hansen* eller *Kramer*, en af de betydeligste Borgmestre, Byen har haft. Han var Søn af den daværende Præst i Hellevad og Broder til den bekendte Præst og Forfatter *Niels Heldevad*. Jens Hansen var en dygtig og initiativrig Mand, under hvem Byen trivedes og udvikledes. Han fik en ufortjent krank Skæbne, idet

Spadseresti ved Aabenraa forbinder Hjelmsvejen med Forstallé

han uden egen Skyld faldt i Unaade hos Hertugen af Gottorp og blev afsat i 1632. Claus Møller menes at være død omkring 1635, og hans Optegnelser gaar saaledes ikke længer. Oplysninger om Borgmesterrækken efter det nævnte Aar er hentet fra Akter i Det sønderjydske Landsarkiv.

Hans Magnussen blev den 15. August 1632 udnævnt til Borgmester. Han fik Embedet, fordi han var den eneste i Raadet, som *baade* kunde læse og skrive! Han, der var en Søn af Jacob Magnussen paa Blansgaard, varetog, saa vidt det kan ses, Embedet indtil 1664. Dette Aar nævnes nemlig *Carsten Hagensen*, og 1681 støder man paa *Caspar von Salderns* Navn i Forbindelse med Borgmesterværdigheden. Da von Saldern var Borgmester til sin Død i 1722, og der i den mellemliggende Tid, i 1684, nævnes en Mand ved Navn *Hans Thaysen* som Borgmester, maa man regne med den Mulighed, at Thaysen nogle Aar har været Borgmester samtidig med von Saldern. Denne efterfulgtes af Fr. Ahrnkiel, som døde i 1727 eller 1728. Efter Ahrnkiel var *Bendix Kamphøener* Borgmester til sin Død i 1762. *Burchard Christian Kamphøener*, den foregaaendes Søn, overtog efter Faderens Død Embedet, som han sad inde med til 1781. Dette eller det føl-

Parti fra Nordsiden af Aabenraa Fjord

gende Aar blev Over- og Landsretsadvokat *Carl Ludvig Kaniitz* Borgmester. Han efterfulgtes Aar 1800 af Over- og Landsretsadvokat *Prehn*, der var Borgmester til 1805.

Justitsraad *B. F. L. Schow* var Borgmester fra 1805—1837. Han efterfulgtes af Sønnen *Georg Schow* fra 1837—1849. I Oktober 1849 blev *Georg Schows* Efterfølger, *Knudsen*, indsat i Embedet, men han fungerede kun til No-

vember 1850, da *Auditor Lunn* blev Borgmester. Han beklædte Embedet indtil 1864.

Lunns Eftermand var Advokat *Ricardi*, der kun var Borgmester et Aar, fra 1864 til 1865. Fra dette Aar til 1867 var Advokat *Gottburgsen* Indehaver af Embedet. *A. von Krogh* var Borgmester fra 1867 til 1882. I hans Tid, i 1869, indførtes den slesvig-holstenske „Städte-Ordnung“. Fra 1882 til 1898 var *Vreden* Borgmester. *Gustav Rickmers* varetog Embedet til 1916. Efter hans Død lededes de kommunale Anliggender af Andenborgmesteren Senator *Thomas Ries*, indtil han i 1917 efterfulgtes af Borgmester *Willh. Schreck*, hvis Virksomhed afsluttedes ved Genforeningen. *Holger Fink* har været Borgmester siden 1920.

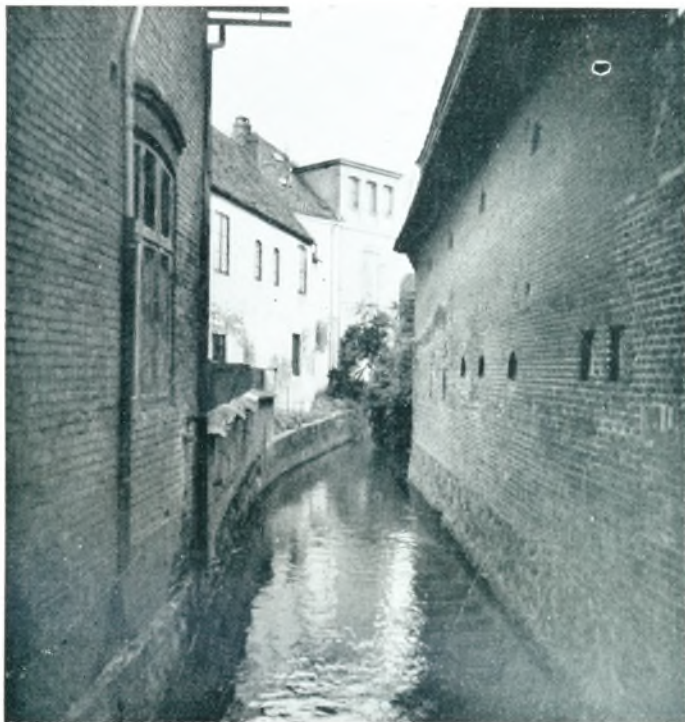
Stavns-Inddelingen.

Lokalhistorikeren Senator *Thomas Ries*, der i sine sidste Leveaar havde Tid og Lejlighed til at gennemgaa et Utal af Byens Dokumenter, har af disse uddraget nogle Oplysninger vedrørende Byens gamle Stavns-Inddeling, som han offentliggjorde i Sønderjydske Aarbøger 2. Hbd. 1923.

„Stavns-Inddelingen har holdt sig i Aarhundreder fra Byens ældste Tid og er blevet fortsat og har holdt Skridt med Byens Vækst ogsaa uden for Bygraven, endskønt det uden Tvivl har hørt med til Byens ældste Jord-, Grund- eller Byfred-Inddeling. Det er den saakaldte Designation eller Inddeling i Fjerdinger, i Plov eller Stavne for hvert Arnested, der var i Byen, og som var „sat i Stavn“ for Byen eller betalte „Plovskat“ til Kongen.

Der, hvor midt i det 19. Aarhundrede *Hans Danielsens* og *Peter Clausens* Huse blev bygget paa den gamle Bygravgrund, stødte endnu den Gangs Byens fire Fjerdinger sammen, saadan som de havde gjort Aarhundreder igennem, saa langt tilbage som Byens Protokoller rækker. Til en Tid var der to Inddelinger. Da laa nemlig hele Bebyggelsen eller „Plogene af Sten“ sønden for Bygraven, medens alt Nord for den har været „Ploge af Jord“. Byen havde da to Fjerdinger sønden for Graven, medens de to norden for fik Navn af *Ramsherred Fortens Vester- og Østerside*. Disse Betegnelser holdt sig helt op til Aar 1600, endskønt der helt siden Aar 1400 fandtes Stavne eller Hussteder liggende spredt derude. Den første Fjerdning laa rundt om det gamle Slot, om *Kongslund*, og stødte op til Bygraven. Den har vistnok været den tidligst bebyggede. Som anden Fjer-

ding kom naturligtvis den, i hvilken Sankt Nikolaj Kirke laa, hvor de Gejstlige boede, og hvor Kalandhuset laa. Begge disse Fjerdinger laa paa den vestlige Side af Forten (den nuværende Storegade), men den Øst for Forten blev den tredie, og den fjerde laa sønden for Bygraven og fik efter Fiskerne Navn af Fiskefjerdingeren. Men da Byen efter Nedlæggelsen af Befæstningen udvidede sig mod Nord, og den „lange Forte“ blev til en Storegade med Huse og Stavne paa begge Sider op til Kirken, ja ud til Ramsherred, saa fik Fjerdingerne vel nok andre Benævnelser, men beholdt deres indbyrdes Beliggenhed og Størrelse, saa de endnu efter Aar 1626 vedvarende berørte hinanden ved Bygraven eller der, hvor den gamle Bygrav i sin Tid havde været. Dog

Aaen ved Sønderport

var den gamle tredie Fjerding nu blevet den første, den fjerde var nu blevet den anden, den oprindelige første en ny tredie, og den gamle anden beholdt man nu som fjerde. Denne var i Sammenligning dog kun bebygget“.

Et Attentat mod Borgmester Jens Hansen.

Den forannævnte Borgmester *Jens Hansen* eller *Kramer* har efter Claus Møllers Optegnelser at dømme været en af de bedste Borgmestre, Byen har haft i ældre Tid. Han skriver, at Jens Hansen udmærkede sig ved Dygtighed og Visdom, og han har udrettet meget godt i sin Embedstid. Han lod Kirken fint og sirligt restaurere, forbedrede dens Indtægter ved Klokkepenge, Fattigpenge og den nye Borgerrangforordning. Han holdt strengt Opsyn med, at alt var, som det skulde være i Byen, og tugtede de urolige Elementer. Paa hans Tid blev Byen

sat i Skat, til 106 Plove, hvorefter Plovskatten beløb sig til 400 Rdlr. Omkring Mikkelsdag 1626 kom de kejserlige Krigsfolk i Landet, men Jens Hansen blev hos Borgerne og søgte i den vanskelige og farlige Tid at være dem til Nytte, saa godt han kunde, selv om han derved udsatte sit eget Liv for Fare. Det var ogsaa i hans Tid, i 1629, at Pesten kom hertil. I Aabenraa døde nogle Hundrede Mennesker af Sygdommen. Faa Aar senere kom han i stor Ulejlighed;

Aabenraa set fra Arnsbjerg

Raadhustrappen med Byens Vaaben

Statholder i Sønderjylland og Holsten, og Hertug *Frederik*, den senere Kong *Frederik III*, som ledsagede deres kun 20-aarige Broder Hertug *Ulrik*, der agtede sig paa Krigersfærd i Tyskland. Kronprinsen og Hertug *Frederik* fulgte den yngste Broder til Aabenraa, hvorefter denne selv vilde fortsætte sydpaa sammen med en Skare unge Adelsmænd, som tørstede efter, under Hertug *Ulriks* Førerskab, at komme ud i det fremmede og vinde Guld og Ære ved Sværdets Hjælp. Dette Besøg gav Anledning til en yderst dramatisk Begivenhed i Aabenraa. De fyrstelige Personer ankom til Byen om Eftermiddagen den 10. Januar. Kronprinsen og de to Hertuger tog ind paa Raadhuset, hvor de spiste til Aften, medens Hertug *Ulriks* Krigere blev indkvarteret hos Borgere i Byen. Borgmester *Jens Hansen* boede i en Ejendom ved Siden af Raadhuset, og Maaltidet til de høje Gæster blev derfor tilberedt i Borgmestergaarden. *Jens Hansen* har naturligvis gjort store Anstrengelser, for at Maaltidet skulde blive saa godt som muligt, og han skriver selv derom, „og jeg, for min Person, har efter yderste Evne skaffet, hvad jeg i Hurtighed

idet Hertug *Ulriks* adelige Folk bombarderede Borgmestergaarden med Sten og saarede *Jens Hansen*. *Claus Møller* beretter ikke nøjere om, hvad der er sket, ud over at Begivenheden medførte, at Borgmesteren „blev afsat fra sin Tjeneste af hans fyrstelige Naade omkring Paasketid samme Aar, men fik dog tilsidst af Borgerskabet et smukt Vidnesbyrd om, hvorledes han fordem havde ført sit Liv og Embede“. Paa Grundlag af Akter i Statsarkivet i Kiel skal i det følgende fremdrages en Skildring af den usædvanlige Begivenhed, der kaster et skarpt Strejflys over de adeliges Stilling til Borgerskabet.

Den 10. Januar 1632 fik Aabenraa Besøg af tre af Kong *Christian IV's* Sønner med Følge. Det var Kronprins *Christian*, der netop paa det Tidspunkt var blevet

Parti fra Storegade og Storetorv

kunde bringe til Veje, saa der, Gud være lovet, ikke var nogen Mangel“.

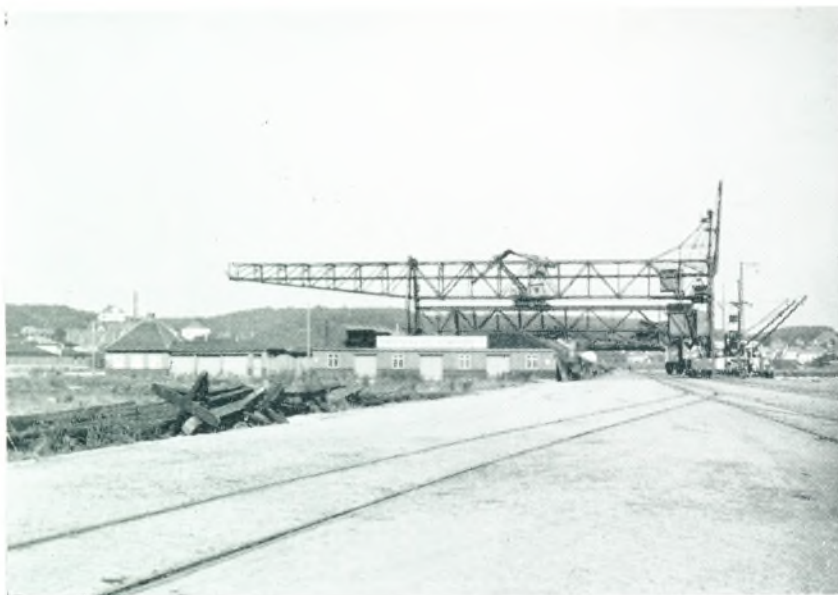
Den næste Morgen spiste de Fyrstelige atter paa Raadhuset. Hertug Ulrik tog derpaa Afsked med sine Brødre og drog sammen med de fleste af de unge Adelsmænd mod Syd, medens Kronprinsen og Hertug Frederik forlod Aabenraa. Der blev imidlertid nogle faa af Hertug Ulriks Krigere tilbage. De havde haft Kvarter hos en Mand ved Navn *Luedke Clausen*, som nylig var flyttet til Byen. Det er muligt, han har været Indehaver af et Værtshus. I hvert Fald foranstaltede de tilbageblevne Krigsmænd et større Drikkelag. De nød store Mængder Vin og Øl — de har sikkert faaet

sig et godt Bæger af det aabenraaske Kùkelhaen — og blev saa stærkt berusede, at de gik fuldstændig fra Sans og Samling. Nogle Fjender af Borgmesteren — blandt disse har maaske ogsaa Luedke Clausen været — benyttede Lejligheden til at hidse de unge Mennesker op mod Borgmesteren. De fik de unge Adelsmænd, der var geraadet i Krigsstemning, til at køre en af deres Vogne, som de havde fyldt med Sten, op foran Borgmestergaarden, mod hvilken de foranstaltede et voldsomt Sten-Bombardement. De kastede Stenene ind gennem Vinduerne og mod Døren, saa Borgmesteren og hans Paa-rørende hverken kunde opholde sig i Forstuen eller i de Stuer, der vendte ud mod Gaarden, og baade Ejendom og Møbler led stor Skade. Denne Ødelæggelse af sit Hjem kunde

Byens Borgmester selvfølgelig ikke se paa uden at gribe ind. Hans Søn, to Bytjenere og nogle faa Borgere, der var blevet ophidsede over Krigernes Fremfærd, gik over til et Modangreb. Bevæbnede med Hellebarder gik de løs paa Hertug Ulriks berusede Folk, og der opstod en blodig Kamp udenfor Raadhuset. Der uddeltes drøje Hug fra begge Sider, og Blodet flød. Da Luedke Clausen, der

Gaardparti paa Storetorv

Parti ved Aabenraa Havn

Den gamle nu nedbrudte Mølle ved Havnen

løsladt. Luedke Clausen anklagede Borgmesteren for Hertugen paa Gottorp. I et Skrift til Hertugen skildrer han Begivenheden, som om det var Borgmesterens Søn og Bytjernerne, der pludselig og uden Grund havde overfaldet Hertug Ulriks Folk. Han havde da lagt sig imellem og saa af Borgmesterens Søn faaet et svært Slag i Hovedet og et paa Halsen af en Hellebard. Clausen var da flygtet ind i „en ærlig Mands Hus“, men Borgmesteren og hans Hjælpere havde forfulgt ham ind i Huset og pryglet ham baade grøn og blaa, ligesom han skulde være saaret alvorligt paa det højre Øje. Clausen var derpaa som Fange lagt i Lænker og ført til Byfogdens Hus. Der er dog næppe Tvivl om, at Luedke Clausens Fremstilling af Sagen er fuldstændig fordrejet, og man gør sikkert rigtigt i at fæste Lid til den Skildring, som Borgmesteren, i Anledning af den rejste Sag, gav af Begivenheden. Meget tyder paa, at det er Luedke Clausen, der har været Ophavsmanden til det meningsløse Overfald.

Borgmester Jens Hansen, der var en meget gudfrygtig Mand, var dybt rystet over det skete. Han henvendte sig til Provst *Georg Hübschmann* og fik ham til den følgende Søndag i Tilslutning til den Bøn, Provsten bad i Kirken, at bede en „Kirkebøn“, forfattet af Borgmesteren. Det gjorde Provst Hübschmann. I den Kirkebøn beklager Borgmesteren sig for Gud og hele Menigheden. Han havde paa ingen Maade givet Anledning til den Vold og Overlast, som var tilføjet ham. Han havde slet ikke gjort de mordlystne noget. Tværtimod havde han ydet Hertug Ulriks Folk enhver Tjeneste og skaffet, hvad de for-

overværede Bombardementet af Borgmesterens Ejendom, saa, at Borgmesterens Folk søgte at slaa Hertugens Mænd tilbage, kastede han sig ind i Kampen paa de sidstnævntes Side. Han søgte især at faa Ram paa Borgmesterens Søn, og det lykkedes ham ogsaa at bibringe ham et alvorligt Saar.

Jens Hansen havde fra Trappen til Borgmestergaarden været Vidne til den Blodsugydelse, der fandt Sted. I sin Fortvivlelse vilde han søge at faa Parterne til at stifte Fred, men under Forsøget paa at tale de kæmpende til Rette, fik han to blodige Saar i Hovedet, saa han maatte trække sig ud af Tummelen. Hertug Ulriks Folk fandt det nu passende at forsvinde. De sprang op paa deres Vogne og kørte sydpaa. Borgmesteren gav nu Ordre til, at Byfogden skulde arrestere Luedke Clausen, fordi han havde stillet sig paa de tremmede Adeliges Side og saaret Borgmesterens Søn. Luedke Clausen blev saa indsat i Fængslet. Her sad han om Natten og den følgende Dag, hvorefter han blev

drede uden at lade sig nøde. Som Følge deraf begærede han af den kristne Menighed, at den opsendte en Bøn til Gud den Almægtige, om — saa fremt nogen, det være sig Mand eller Kvinde, havde givet Anledning til denne Voldsdaad og ydet Voldsmændene Bistand, — at Gud da vilde aabenbare det og straffe de skyldige, medens de var i Live.

Farversmølle, Aabenraa

Skønt Borgmester Jens Hansen var en overordentlig dygtig Mand, faldt han dog paa Grund af denne Tildragelse i Unaade hos Hertugen paa Gottorp. Jens Hansens Fjender har været stærkere end hans Venner, og den Sag, Luedke Clausen rejste mod ham, endte med, at han endnu samme Aar blev afsat fra sit Embede. Desuden skulde han i Fællesskab med sin Søn betale en Bøde paa 800 Rdl. Det betød et stort Tab for Aabenraa By, at Jens Hansen i Utide maatte vige Pladsen som Borgmester. De Fattige havde en god Ven i ham. Han byggede en Stiftelse, der senere indgik som Led i Danckwerth-Hansen-Leistmanns Stiftelse, det saakaldte Kloster. 1618 lod han Raadhuset opbygge efter Branden i 1610, og 1626 lod han den af Kirkeværgen „Sorte Hans“ paa Jørgensgaard i 1565 skænkede Prædikestol i Sankt Nikolaj Kirke udstyre og forsyne med Baldakin.

Den gottorpske Periode.

Ved Hertugdømmernes Deling i 1544 kom Aabenraa By og Amt under de gottorpske Hertugers Regimente. Kong Christian den Tredje, som i 1586 havde bestøget Danmarks Trone, regerede i de første Aar alene over Hertugdømmerne under sine Halvbrøders Mindreaarighed, men i 1544 foretog han den Deling, som skulde komme til at bestemme Hertugdømmernes Skæbne henimod et Par Hundrede Aar frem i Tiden. Ved Delingen fik Hertug Adolf Aabenraa Amt og Sydslesvig med Gottorp. Dermed var Aabenraa inde under Gottorpernes Styre. Det har naturligvis øvet Indflydelse i flere Henseender og har bidraget sit til at sætte et særligt Præg paa Befolkningen. Den Betydning, det gottorpske Herredømme har haft i national Henseende, kan sikkert kort sammenfattes saaledes, at det Modsætningsforhold, der næsten hele Tiden bestod mellem de danske Konger og de gottorpske Hertuger, havde til Følge, at Befolkningen som Hertugens Undersaatter ligeledes kom til at føle sig som staaende i et vist Modsætningsforhold til den danske Konge.

I den gottorpske Tid var Embedsmændene alle tyske og Embedssproget Tysk. Det er givet, at den menige Mand, selv om hans Sprog var Dansk, har maattet føje sig efter Embedsmændene, naar de angav Tonen paa Tysk. Sproget har oprindeligt været Plat-tysk. Den ældste Kirkebog fra Aabenraa er saaledes ført paa dette Sprog. Senere er det Højtyske trængt ind, og gennem Embedsstanden har det fundet Indpas i de Kredse,

Slotsgade med den gamle „Borgmestergaard“, der i tidligere Tid har været Bopæl for flere af Byens Borgmestre

der af selskabelige eller andre Grunde saa deres Fordel ved at tænkes Embedsmændene.

Den almindelige Befolkning, den jævne Borger i Aabenraa, har efter alt at dømme ikke talt andet end Dansk. Adskillige har vel forstaaet begge Sprog. Organist Claus Møller, ved vi, skrev lige godt baade Dansk og Tysk. Det nationale Spørgsmaal spillede imidlertid ingen Rolle i den gottorpske Tid. Man havde endnu ikke faaet Øjnene op for, hvad Nationaliteten

og Modersmaalet betød for Bevarelsen af Sønderjylland for Danmark. Forholdet var jo det tragiske, at det ikke alene var Gottorperne og deres Embedsmænd, der anvendte det tyske Sprog. Det var ikke stort bedre i den kongelige Del, hvor Hans Majestæts Embedsmænd, indvandrede Tyskere, uhindret kunde sidde og overfor Undersaatterne i Embedsskrivelser og under andre Forhold anvende det tyske Sprog, men trods alt havde det tyske dog ikke saa gode Kaar her som under Gottorperne, der med Magt søgte at undertrykke det danske Sprog i deres Lande, hvor Dansk ellers var Menigmands Sprog.

Den aktive Kamp mod det danske har artet sig forskelligt og med vekslende Styrke i de snart 200 Aar, Aabenraa stod under det gottorpske Herredømme; men vi ser, at Hertug Adolf i 1549, allerede fem Aar efter Delingen, fik udnævnt en Superintendent for sin Del af Hertugdømmerne, hvortil Aabenraa hørte. Den gottorpske Del udskiltes derved af sin administrative Forbindelse med den danske Kirke og forenedes med et Stykke Holsten. Hellevad, Egvad og Bedsted, som hidtil i kirkelig Henseende havde hørt under Biskoppen af Ribe, blev lagt ind under Aabenraa og kom derved med ind under den gottorpske Superintendents kirkelige Styrelse. Dette kirkelige Fællesskab mellem den hertugelige Del af Slesvig og Holsten vedblev, saa længe det gottorpske Hus havde Magten. Virkningerne heraf har kunnet spores længe. „Jeg har hørt paastaa“, skriver Magister H. V. Clausen i „Nordslesvig 1863—93“, at holstensk gottorpske Traditioner skal have været virkende i Aabenraa og Tønder Amter til at skabe mere Tyskhed der end i Haderslev og Sønderborg. De nulevende Folks Bedsteforældre i Bovlund sagde endnu „åve i e furstendom“, naar de talte om Bedsted eller Nørre Løgum, saa Mindet om Slesvigs tidligere Deling har holdt sig til op mod Midten af dette Aarhundrede, men om det kan have haft nogen politisk Betydning, vil jeg lade staa hen.“

Fra Gottorpernes Side søgte man bevidst at uddybe Modsætningsforholdet til Kongeriget. Det grelleste Udslag heraf var, at de gottorpske Hertuger altid sluttede sig til Danmarks Fjender, først i det skjulte, siden aabenlyst, ligesom de gjorde, hvad de kunde, for at fortrænge alt, hvad der var Dansk. I disse Bestræbelser havde de gode Hjælpere i Embedsmændene. Baade de gejstlige og verdslige Autoriteter gjorde alt, ofte under et bevidst Pres, for at faa det tyske Sprog sat i Højsædet. Heri fulgte de som Regel kun

Hertugernes Ønsker. Pontoppidan beretter f. Eks. om Hertug *Frederik den Fjerde*, at det var hans Hensigt aldeles at udrydde det danske Sprog i den Del, han besad af Slesvig, og for at ikke nogen skal tvivle, anfører han som Hjemmelsmand et fuldgyldigt Vidne, Hertugens egen Embedsmand *Christ. Gott. Koch*, der var Provst i Aabenraa og den gottorpske Regering me-

Aabenraa gamle Havn med Højspændingsværket i Baggrunden

get hengiven. Det hedder herom hos Pontoppidan: „Udi det store Tønder Amt saa og i Amtet Brønlund eller Aabenraa, hvor Tydsk er endnu langt mindre bekjendt end i Angel, hafde selfsamme meer end dumdristige Forsett (det danske Sprogs Udryddelse) denne Time været udført, hvis den Førstelige Gottorpske Regiering var bleven ved Magt, thi dermed lood sig afgangne Provst Koch ofte forlyde, sigendes, det var Hertug Fridrich, som endte sit Løb i den Polske Krig, hans fulde Agt, at hvis han var kommen hjem til roelig Regiering, vilde han med Roed udrydde det Danske Sprog af alle sine Kirker.“

C. F. Allen, fra hvis Værk „Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland“ dette Citat er hentet, tilføjer: „At der er gjort Forsøg i den Retning af den gottorpske Regiering endog før Frederik den Fjerdes Tid, findes der Spor til. Saaledes udgav Hertug Johan Adolf 1598 en særlig Kirkeordinants for Aabenraa Amt paa Plattydsk, og fra første Deel af følgende Aarhundrede har man en Katechismus paa Høitydsk „zum Gebrauch derer Apenradischen Kirchen“.“ Dette sidste viser, at det tyske Sprog i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede har været brugt i enkelte af Aabenraa Amts Kirker og Skoler. Ved Slutningen af det 18. og ind i det 19. Aarhundrede, efter at Gottorpernes Tid var forbi, var Forholdene i Aabenraa saaledes: Den fornemste Gudstjeneste, Højmessen, var Tysk, Froprædiken eller (om Vinteren) Aftensangen Dansk. Det gamle Uvæsen med tysk Salmesang til dansk Gudstjeneste holdt sig endnu. Skoleundervisningen var tysk. Generalsuperintendent *Adler* bemærker i sin Visitatsberetning 1794: „die Nachmittagspredigt in Apenrade, wo der grösste Theil der Einwohner Dänisch spricht, wird sehr stark besucht“.

En af de ivrigste Tilhængere, Gottorperne har haft i Aabenraa, var Provst *Trogillus* eller *Troels Ahrnkiel*. Han, der var født i Toldsted ved Hjordkjær i 1638, blev i 1672 Præst og Provst i Aabenraa. Det var i hans Tid, Kong *Christian den Femte* gjorde Forsøg paa at fordrive den mod Kongehuset saa fjendtligt indstillede Fyrsteslægt. I 1675, lige inden den skaanske Krig udbrød, lykkedes det Kongen at faa afsluttet en Traktat i Rensborg med Hertugen af Gottorp, hvorefter Hertugen gav Afkald paa Suveræniteten. Aaret efter inddrog Kongen de gottorpske Dele, som Danmark dog atter, da den skaanske Krig i 1679 var endt, maatte give tilbage til Hertugen. I 1684 mente Kongen atter at være stærk nok til paany at inddrage de gottorpske Dele af Slesvig, som Hertug

Slotsgade i Aabenraa

Christian Albrecht maatte give Afkald paa. Ved samme Lejlighed anordnede Kongen Kirkebøn for det danske Kongehus i Kirkerne i de indlemmede Landsdele. Provst Ahrnkiel, der var et meget egenraadigt Gemyt, vilde hverken bede Kirkebøn for den danske Konge eller aflægge Troskabsed, hvorfor Kongen afskedigede ham. I Ahrnkiels Sted fik Pastor *Christoph Krahe* i Haderslev Aabenraa Provsti overdraget. Hertugen svigtede naturligvis ikke sin tro Tjener, som havde mistet sit Embede for hans Skyld. Ahrnkiel fik overdraget Bestillingen som Visitator ved de hertugelige Kirker i Holsten. De politiske Forhold ude i Verden formede sig imidlertid saaledes, at Kongen, tvunget af Stormagterne, i 1689 maatte give Hertugen Besiddelserne tilbage igen, og det medførte, at Ahrnkiel atter rykkede ind som Provst i Aabenraa,

som han saa brat havde maattet forlade, men hvor han nu fik Lov til at virke til sin Død i 1712.

Provst Ahrnkiel havde let ved at komme i Strid med Folk. Han befandt sig, fortæller Th. Ries, i stadig Konflikt med Borgmester og Raad, Amtmand og Regering. Han var herskesyg og egensindig, han var saaledes en af de faa, der paa Trods af Proklamationen fra Prædikestolen i 1710, om at Straatagene af Hensyn til Brandfaren fra nu af skulde banlyses i Aabenraa, nægtede at føje sig efter Myndighedernes Bestemmelser. Provst Ahrnkiel døde som nævnt 1712, Aaret før, den gottorpske Hertug definitivt maatte afgive de gottorpske Lande til den danske Konge. Under den store nordiske Krig spillede den gottorpske Hertug, Traditionen tro, under Dække med Svenskerne, og da General *Stenbok*, som var omringet af Fjender paa alle Sider, søgte Tilflugt i Tønning, var det efter Aftale med Hertugen, hvis Hovedfæstning Tønning var. Paa Grund af denne forræderiske Handling fra Hertugens Side -- man fandt senere Breve, der godtgjorde Gottorperens Falskhed over for Kongen -- besatte Kong *Frederik den Fjerde* de gottorpske Landsdele. Ved Freden i 1720 tilfaldt de slesvigske Dele Kongen, medens Hertugen efter Freden fik sin Del af Holsten tilbage.

Den gottorpske Periode har i national Henseende paa forskellig Maade haft Betydning for senere Tiders Tyskhed i Aabenraa, men det blev især Slesvig-Holstenismen, der ved sin Fremkomst drog Fordel af den tyske Paavirkning, som Gottorperne og deres Embedsmænd havde øvet i det lange Tidsrum. Det viste sig nemlig, at den slesvig-holstenske Bevægelse havde langt lettere ved at vinde Indpas og Fodfæste i Aabenraa og de Dele af Sønderjylland, der havde staaet under Gottorpernes stærkt fortyskende Indflydelse, end i de andre sønderjydske Byer. Og alligevel viste det sig, naar det kom til Stykket, da den danske nationale Bevidsthed vaagnede i Sønderjylland, at det var muligt med Held at genrejse Danskheden i Aabenraa.

Ulvekilden i Hjeltn, som Skovrider Bodenhoff har stensat, da han virkede i Aabenraa i Tiden mellem de to slesvigske Krige

Aabenraa under det 17. og 18. Aarhundredes Krige.

Den tyske 30-Aars Krig, som brød ud i 1618, blev den frygteligste af alle Reformationskrigene. Den langvarige Krigstid kom ogsaa til at kaste sin tunge Skygge over Aabenraa og dannede Indledningen til den Række Ulykker, der i denne og de følgende Krige skulde hjemsøge Byen og Egnen. Under 30-Aars Krigen var det særlig i Aarene 1626—29, Aabenraa fik Krigens Gru at føle. I 1625 havde *Christian den Fjerde* kastet sig ind i Kampen; men i Slaget med Tilly ved Lutter am Barenberg blev Kongen fuldstændig slaaet. De kongelige Tropper drog i det følgende Aar mod Nord, fulgt af *Wallensteins* Hær, og Aabenraa gik en uhyggelig Tid i Møde. I vild Forvirring søgte Kongens Soldater i Efteraaret 1627 op gennem Jylland, hvor brændende og plyndrede Byer og Landsbyer betegnede deres Vej. Paa Slotsbakken ved Flensborg var Kongen Søndag den 15. September 1627 Vidne til sine Troppers Flugt, skønt ingen Fjende paa det Tidspunkt endnu havde overskredet Ejderen. Situationen blev naturligvis ikke bedre, da *Wallensteins* Soldater straks efter trak den samme Vej.

I Tiden fra 1626 til 1629 laa der næsten til Stadighed Soldater i Aabenraa, og de Krigskontributioner, der blev forlangt, bragte By og Befolkning til Tiggerstaven. Krigen havde slaaet al Handel og Vandel fuldstændig ned, og det var derfor kun under Udførelse af de største Anstrengelser, det lykkedes at skaffe de Penge, Levnedsmidler o. l., der forlangtes. Dertil kom, at Soldaternes Grusomhed mod Befolkningen ikke kendte nogen Grænser. De skriftlige Vidnesbyrd, der foreligger fra den Tid, beretter om, hvilken Nød og Elendighed Krigen førte ind ikke alene over Aabenraa By, men ogsaa over det meste af Amtet. Den gamle Hærvej, ad hvilken Tropperne drog frem, gik lige Vest for Aabenraa, ved Toldsted, og denne Omstændighed førte med sig, at netop Aabenraa

Den gamle Mølle ved Knappen

fremfor de øvrige Byer Tønder, Sønderborg og Haderslev, der ganske vist heller ikke blev skaanede, kom til at lide allerhaardst under Soldaternes Hærgninger og Kontributionernes Byrde.

Det faldt i den foran omtalte Borgmester *Jens Hansens* Lod at staa for Byens Styre i disse vanskelige Aar. Allerede i 1626, medens det endnu kun drejede sig om Kongens Soldater, sendte Borgmesteren paa Byraadets Vegne et Andragende til Hertugen paa Got-

torp, om Byen ikke kunde faa eftergivet det maanedlige Beløb, der skulde udredes til Tropperne, og som androg 32 Mark lybsk for hver Plov. Byen var dengang ansat til 106 Plove. I Borgmesterens Skrivelse oplyses bl. a., at Byen har haft store Udgifter ved at skulle skaffe Nattekvarter til de Tropper, der var undervejs mod Syd, men desuden var der stadig Indkvartering af kongelige Tropper i Byen, 2 Ritmestre, 2 Løjtnanter, 2 Kornetter, en Række Underofficerer og menige Ryttere, ialt 173 Mand, hvis daglige Forplejning kostede Byen ca. 100 Mark lybsk. I en anden Indberetning fra det følgende Aar, dateret den 5. Oktober 1627, hedder det, at de kejserlige Tropper — de kongelige Soldater er nu flygtet videre mod Nord — har afbrændt Kirken i Ris. Man kan gøre sig en vis Forestilling om Størrelsen af Wallensteins Hærstyrke, naar man faar at vide, at Troppernes March gennem Aabenraa By varede fra Klokken syv om Morgenen til Klokken tre om Eftermiddagen. De er nu ikke marcheret lige igennem, idet de har taget sig Tid til at plyndre Byen fuldstændigt. Under Plyndringen blev der begaaet adskillige Voldshandlinger mod Borgerne, ligesom en Mængde Huse blev afbrændt. 40 Borgere i Byen og dens nærmeste Omegn, hvis Ejendomme var gaaet op i Luer, og som derfor stod uden Tag over Hovedet, henvendte sig til Hertugen med Bøn om, at han vilde foranledige de Indbyggere i Aabenraa Amt, i Løgumkloster og Tønder, der saa godt som ingen Skade havde lidt, til at huse de brandlidte og hjælpe dem med Brød og Sædekorn.

Indbyggerne i Aabenraa klagede iøvrigt over, at saasnart en Troppestykke havde forladt Byen, stod en anden for Døren. Borgerne var ikke mere sikre paa deres Liv. Flere af dem var af Tropperne ført bort som Hunde i en Snor og senere hængt af Soldaterne. Trods alt skulde de maanedlige Kontributioner udredes, og endelig blev Byen ofte brandskattet. Den 28. November 1627 indfandt saaledes en Løjtnant sig i Aabenraa og forlangte 200 Rdl. En Del Borgere, som havde Lejlighed til at finde Tilflugtssted uden for Byen, forlod deres Hjem og drog bort med deres Familie, hvilket medførte, at adskillige Huse kom til at staa tomme. Blev de Penge, som forsøgte inddrevet paa denne Maade, ikke betalt, rykkede som Regel til Straf en Styrke paa et Par Hundrede Mand ind i Byen, hvor de blev og forlangte Underhold, indtil Pengene var betalt.

Byens Borgere og Amtets Bønder blev fuldstændig forarmede i disse Krigsaar. Hvad de ejede, blev taget fra dem, og ofte brændte Tropperne Huset af over Hovedet paa Ejerne. I bedste Fald ødelagde de Ejendommen. I disse Aar indtil Freden i Foraaret 1626 blev mange Landejendomme forladt, og adskillige af Ejerne, der flygtede, vendte aldrig mere tilbage.

Det varede kun faa Aar, før Ulykkerne atter brød ind over Aabenraa. Da General

Lennart Torstensson, „den svenske Lynild“, i December 1643 pludselig og uden Krigserklæring lod den svenske Hær fra Ratzeborg rykke ind over Holstens Grænse og nordpaa, gik hans Vej ogsaa over Aabenraa, efter at han først havde jævnet Limbækkernes og Ahlefeldternes gamle Borg Søgaard med Jorden. Provst Hübschmann skriver i sine Optegnelser, at svenske Tropper 8 Dage før Jul i 1643 blev landsat i Aabenraa. De op slog en Tid deres Kvarter her og undertrykkede den i Forvejen fattige By meget og for ringede Byens og Borgernes Formue med nogle Tusinde Rigsdaler. Det hørte i de Tider til Dagens Orden, at Krigsfolk, enten danske eller fremmede, drog gennem Byen, og deres Besøg betød altid nye Udskrivninger af Penge og Levnedsmidler. Gang paa Gang sendte Byraadet Bønkrifter til Hertugen af Gottorp om Hjælp i deres Trængsel. I December 1644, da Oberst *Douglas* med fire og et halvt Kompagni Ryttere og den halve Stab længe havde ligget Byen til Byrde, sendte Befolkningen et Nødraab til Hertugen, undertegnet „samtlige Indbyggere i Aabenraa Amt“. De klagede deres Nød i høje Toner. Befolkningen gik sin fuldstændige Ruin og Fordærv i Møde. Senere rykkede de kongelige Tropper ind i Byen og slog Oberst *Douglas*' Hestfolk ned. 28 svenske Ryttere mistede Livet i denne Bataille. Men enten det var Ven eller Fjende, skulde Krigsfolkene have Penge og Mad, saa Aabenraaerne var snart lige ilde farne.

I Marts 1645 udskrev den svenske General *Wrangel*, som dengang laa i Kvarter i Hohenwestedt, hos Aabenraa By og Amt til øjeblikkelig Levering 50,000 Pund Brød, 150 Tdr. Øl og 600 Tdr. Havre. Det skulde sammen med en lignende Kontribution fra Løgumkloster Amt transporteres til Egernfærde og afleveres der. I August samme Aar var Krigen forbi, men den stadige Spænding mellem Danmark og Sverige var ikke udløst, og den 1. Juni 1657 udstedte Danmark sin Krigserklæring. Den svenske Konge *Karl Gustav*, som netop befandt sig paa Felttog mod Polen, vendte øjeblikkelig dette Land Ryggen, og allerede en Maanedstid efter Krigserklæringen stod han i Holsten, og det varede ikke længe, før han havde indtaget hele Jylland. I Januar 1658 foregik hans berømte Togt over Isen til Øerne. *Karl Gustav* maa en Tid i December 1657 have haft Kvarter i Aabenraa, thi efter hvad Provst Hübschmann har nedskrevet, fik Aabenraa-Skræderen *Peter Schade* gennem Borgmester *Hans Magnussen* Ordre til at sy en Kappe til Kongen. Der blev brugt 6 Alen Vadmel à 7 Skilling, ialt 2 Mark 10 Skilling. I Syløn modtog *Peter Schade* 1 Mark 12 Skilling. En Mand ved Navn *Lorentz Laygaard* fik 24 Skilling for at bringe den færdige Kappe til *Karl Gustav*, som da var draget til *Fredericia* for at forberede Troppernes Overgang over Lillebælt. Den af Aabenraa-Skræderen syede Kappe bar Kongen, da han gik over Isen.

Efter at Kongen havde forladt Aabenraa, maatte Befolkningen endnu i nogen Tid trækkes med de svenske Tropper, af hvilke der var blevet en Del tilbage i Byen. Forholdene blev ikke bedre, da Brandenborgerne og Polakkerne i den anden Svenskekrig fra 1658—60, under den store Kurfyrstes Førerskab, kom Danmark til Hjælp. Denne Krig kaldes lige saa ofte „Polakkrigen“, fordi Polakkerne i Særdeleshed viste en aldeles umenneskelig Grusomhed mod Byens og Egnens Beboere. Mange blev dræbt under frygtelige Pinsler. De fremmede Krigere bragte ogsaa Pest med sig, og den rev mange Mennesker bort. Da Krigen endelig afsluttedes ved Freden i Maj 1660, blev der endnu i nogen Tid en Del Tropper, Brandenborgere og Polakker, liggende baade i Byen og ude i Amtet. I den Anledning sender de „fattige, ganske forarmede lydige Undersaatter, samtlige Indbyggere i Aabenraa Amt“ i August 1660 en Skrivelse til Hertugen og skildrer den Nød og Elendighed, Krigstiden har ført ind over Byens og Amtets Folk. De bebuder hele Amtets Undergang. Adskillige Gaarde og andre Landejendomme staar øde hen. Ejerne er enten døde af Sult eller Pest, er slaæet ihjel af Tropperne eller flygtet. Man anmodede derfor Hertugen om at sende Kommissærer, der med egne Øjne kunde

Parti fra Aabenraa Havn med Eksportstaldene

se paa Forholdene i den hærgede By og Egn og derefter overfor Hertugen gøre Forestilling om, hvorledes der bedst kunde ydes Hjælp til de nødstedte. Der gik mange Aar, før Aabenraa forvandt Følgerne af det 17. Aarhundredes Krig.

Aabenraa har i Tidens Løb været hjem-søgt af forskellige Epidemier. I 1629 hærgedes Byen og i det hele Landsdelen af en alvorlig Pestepidemi.

Der døde flere Hun-

drede Mennesker i Aabenraa, og af Kirkebøgerne kan det ses, at Epidemier af forskellig Art flere Gange senere har revet mange Mennesker bort. Man frygtede Pesten som intet andet, og naar det rygtedes, at saadanne Epidemier var under Opsejling, satte man Himmel og Jord i Bevægelse for om muligt at holde Epidemien uden for Landets Grænser. Da der i polsk Preussen og de tilgrænsende Lande i 1711–12 var udbrudt en Pestepidemi, blev der baade af Myndighederne i den kongelige og den gottorpske Del sat et omfattende Apparat paa Benene for at hindre den frygtede Sygdom i at trænge ind i Landet. Hertugen paa Gottorp udstedte en Række Forordninger, hvorefter der ikke mindst ved Aabenraa som Havnebyen blev etableret den skarpeste Kontrol med alt og alle. Kontrollen indskrænkede sig ikke til blot at omfatte Landegrænserne, men der blev udsat ridende Strandvagter, som Nat og Dag skulde paase, at der ikke smugledes Folk i Land fra forbisejlende Skibe, ligesom Mandskabet paa ethvert Fartøj, der løb ind i Havnen, blev nøje undersøgt, og alt, hvad de førte med sig af Varer, Klædningsstykker o. l., blev underkastet et meget indgaaende Eftersyn. Det gjaldt for enhver Pris om at holde Smitten ude. Rytterne fik til særlig Opgave at vogte paa, om de ankommende Fartøjer var forsynet med Pas og attesterede Sundhedsbeviser. De skulde lægge nøje Mærke til alt og flittigt udspørge Folkene samt følge de med Pas forsynede Skibe til den nærmeste By og Havn, hvor de skulde sørge for, at de videre Forholdsregler blev overholdt, medens de simpelt hen skulde afvise og tilbagevise de Fartøjer, der ingen saadanne Papirer ejede. Vilde Fartøjernes Førere ikke efterkomme Vagtens Befalinger, skulde han tilkalde de nærmest boende Borgere, der til enhver Tid var pligtige til at yde Bistand og hjælpe Vagten med ved Magt at afvise Skibene. Endvidere skulde Vagten afgive øjeblikkelig Beretning om alle forekommende Tilfælde, der var af mistænkelig Beskaffenhed, og under Trusel om korporlig Straf, eventuelt Fortabelse af Livet, fik han Ordre til ikke at se gennem Fingre med nogen. Det ser ud til, at de skrappe Bestemmelser den Gang har medført, at Aabenraa blev skaanet for at faa Epidemien inden for sine Porte.

Skibsfarten og Skibsbyggeriet.

Kun faa Byer ejer en efter deres Størrelse saa ærefuld Søfartshistorie som Aabenraa.

Allerede fra tidlig Tid har Aabenraa været en Søfarerstad. Kirken, der ved Midten af det 13. Aarhundrede rejste sig paa „Bjergget“, blev indviet til de Søfarendes Helgen Sankt Nikolaj, og det, at Kong *Christoffer* i 1257 gav Løgumkloster Toldfrihed i Aabenraa Havn, maa tages som et Bevis for, at Sejladsen paa Havnen allerede dengang

Rabens Værft

har været af Betydning. Baade Stadsretten og Skraaen indeholder Bestemmelser vedrørende Skibsfarten. Den har dog til helt op omkring Aar 1700 saa godt som udelukkende været begrænset til Østersøen, skriver Amtslæge, Dr. *M. Michelsen*, i den af Kaptajn H. Schlaikier og Amtslægen udarbejdede „Aabenraa Søfarts Historie“, der flere Gange i det følgende er brugt som Kilde. Datidens Handelsfartøjer var almindeligvis kun af ringe Størrelse, 50--60 Commerce-Læster (1 C.-L. = 2 Registertons). De kaldtes Butser, Kogger, Holke og Pinker. Butserne var de mindste og ikke forsynede med Mærs. Pinkerne havde et højt Agterskib og var skarpt byggede. De havde derfor det Fortrin at være hurtigt sejlede. De almindeligste Handelsskibe var Kogger og Holke.

Det ældste Skib, vi hører om, der er bygget og udrustet i Aabenraa, og som vovede sig ud paa en længere Fart, er ifl. Danckwerth sat i Søen 1695. Efter at det var udrustet, blev det sendt ud til den senere russiske Østersøkyst. Skibet vendte tilbage fra sin Rejse i god Behold. Andre Overleveringer vil vide, at det første Skib er blevet udrustet paa et langt tidligere Tidspunkt. Noget taler herfor. Man ved i alt Fald, at Hertug *Christian Albrecht* af Gottorp i 1670 udstedte en Forordning til Fremme af Handel og Skibsfart. Denne Forordning tog Sigte paa at hindre Skibsbyggerne i straks at sælge de nybyggede Skibe, hvilket medførte, at Skibsfarten fra selve Aabenraa stagnerede, fordi der ikke var Fartøjer nok til Tidens Behov. Ved at lægge en Skat paa de nye Skibe, der ikke indsattes i den hjemlige Fart, søgte man at komme Byens egen Skibsfart til Hjælp.

Aabenraa-Skibene sejlede allerede i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede paa Frankrig og Spanien, og med deres tiltagende Størrelse og Sødygtighed gik Rejserne stadig længere bort, medens de før mere havde været begrænset til Irland og Nord- og Østersøen. Større Skibe sejlede ogsaa for det Islandske Kompagni. Skibene chartredes delvis for flensborgske Købmænd, hvad de aabenraaske Skippere naturligvis høstede stor Fordel af, saa de kom til at høre til Byens mest agtede Borgere, hvorimod de øvrige Beboere kun havde „deres daglige Brød“. Omkring 1735 hedder det, at den overvejende Del af Borgerne bestod af Skippere, og Skibsfarten var saa at sige „Byens Sjæl“. I gamle Dokumenter fra den Tid paastaas, vel nok noget overdrevent, at Skibsfarten var Borgernes eneste Næringskilde. 1713 talte Aabenraa Handelsflaade 45 Skibe med 1088 Commerce-Læster. Tonnagen øgedes stadig og kulminerede ved Aarhundredets Midte. I den Tid byggedes dog de færreste Skibe i Aabenraa. De hidrørte væsentligst fra Skibsbyggerier i Neustadt og Lybæk. I Danske Atlas hedder det om Skibsfarten omkring 1730--40: „Byens Beliggenhed og Havn er meget beqvem for Handelen, som dog ikke

Dr. Neuber

er saa betydelig, at de her værende mange og store paa nogle Aar byggede Skibe kunne for Ejernes Regning holdes i Farten, hvorfor de og mange Gange falde Rhederne besværlige, naar de ingen god Fragt kunne faae. Havnen er temmelig god, men ikke ret sikker i Østen-Vind, samt ey saa dyb, at Skibene kunne gaa lige op til Skibbroen, hvilket dog maaske kunde afhielpes“.

1748 bestod den herværende Flaade af 115 Enheder med ialt 4232 C.-L. Fra 1750 aftog Skibenes Antal atter, skriver H. Schlaikier, tildels af følgende Grunde: Mange Skibe havde sejlet paa Sverige eller med Træ fra Østersøen til England. De forbød Svenskerne Udførslen fra deres Land med fremmede Skibe, og England krævede en grundigere Navigations-Uddannelse for de der sejlene Skipper, og de gjorde desuden Vanskeligheder m. H. t. Indførslen af Træ, idet England fra Midten af det 18. Aarhun-

drede skærpede Bestemmelserne i Navigationsakten. Dette og andre Hindringer bevirkede, at Aabenraa Handelsflaadens Tonnage stadig aftog, saa Skibenes Antal i Krigsaarene 1807—14 atter var ringe, og at Skibsfarten næsten lammedes. Da Englands Kaperere i disse Aar opbragte alle under Dannebrog sejlene Skibe og slæbte Besætningerne i Fangenskab, laa mange Skibe i de forskellige Tilflugtshavne. I Aarevis hørtes intet fra dem. Andre var kapret af Fjenden, atter andre havde man solgt. 1769 er der gaaet 369 Fartøjer ud af Havnen, alle indenlandske. De 228 var lastede. I Ballast var udgaaet 141 Fartøjer. De 120 var indenlandske, de 21 udenlandske.

Det ældste eksisterende Havneregnskab hidrører fra 1795. Det er ført paa Tysk af *Ambrosius Heinrich Lange*, der betegnes som „Ratsverwandter“. Regnskabet er ført fra 4. April til 31. December. Indtægterne, der ikke har været særlig overvældende, andrager i dette Tidsrum 638,24 Schlesw. Holst. Cour. Udgifterne har været 626,33½ Schlesw. Holst. Cour, hvorefter Beholdningen i Skibbroens Kasse var 11,38½ Schlesw. Holst. Cour. Regnskabet er godkendt af „Borgmesteren, Raadet og de Deputerede“ O. Kanitz, Martin Bahnsen, P. H. Hansen, J. P. Bjørnsen, Jes Siegenburg, N. Nissen Sass, B. Berninck, P. Richel, Andr. Andresen. Blandt de Kaptajner, hvis Skibe har været i Havnen i den nævnte Periode, er Jürgen Frellsen, Christopher Conrad Fischer, Michael Jebsen jun., Friderich Callesen, Thomas Jürgen Frees, Jacob Richelsen, Lorenz Seidlitz, Jürgen Cornett, Peter Kragh fra Genner, Nicolay Wilhelm Lundt.

I en Statistik, der er offentliggjort i „Schl.-Holst. Lauenb. Handelsberichte“ 1846—47, er der foretaget en Opgørelse over Aabenraa Handelsflaade, og det første Aar, der gives Oplysning om, er 1795, det samme Aar fra hvilket det ældste Skibbro-Regnskab stammer. I det Aar bestod Handelsflaaden af 41 Skibe med 2077 C.-L. Drægtighed. Den udenlandske Fragtfart beskæftigede 34 Skibe med ialt 1857 C.-L. Drægtighed. Handelsflaadens største Skib havde dengang en Drægtighed af 93½ C.-L.

Efter Nedgangen i Krigsaarene 1807—14 begyndte faa Aar senere atter en lille Opgang, der dannede Indledningen til en god Fremgang i de følgende Aartier. Nedenstaaende Oversigt giver et Overblik over Udviklingen indtil 1845. Der er ogsaa anført nogle Tal fra Perioden, før Nedgangen begyndte i Krigstiden.

Størrelsen af de enkelte Skibes Drægtighed er steget. Det største Skib var i 1795 paa 93½ C.-L. Drægtighed; derefter stiger Størrelsen til 1845, hvor det største Skibs Drægtighed er paa 171½ C.-L. Drægtighed.

I Aaret 1845 indkom i Havnen ialt 757 Skibe, hvoraf de 39 kom fra Udlandet, fra

Altona 2, England 3, Finland 5, Lybæk 2, Meklenburg 2, Preussen 1, Rusland 3, Sverige 21. Af de 718 Skibe, der indkom fra Indlandet, var der kun 1 — siger og skriver et — Dampskib! Alle de indkomne Skibes samlede Drægtighed andrager 5584 C.-L.

Aar	Handelsflaaden bestaar af		Den udenlandske Fragtfart beskæftigede	
	Antal Skibe	C.-L. Drægtighed	Antal Skibe	C.-L. Drægtighed
1795	41	2077	34	1857
1805	37	1963 ¹ / ₂	37	1963 ¹ / ₂
1810	30	1260 ¹ / ₂	—	er ikke opgivet
1815	30	1470 ¹ / ₂	18	1298 ¹ / ₂
1818	—	1098 ¹ / ₂	—	er ikke opgivet
1825	50	2249	31	2120 ¹ / ₂
1835	55	3367	39	2135 hvoraf 11 o. 100 C.-L.
1842	64	4454 ¹ / ₂	47	4170 " 17 " " "
1843	74	3837 ³ / ₄	44	3994 ¹ / ₂ " 18 " " "
1844	71	3970	41	3708 " 16 " " "
1845	78	4159 ³ / ₄	44	3842 ¹ / ₂ " 16 " " "

Skibsfarten var i 1862: i *indenrigsk* Fart indgaaet 567 Fartøjer af 4152¹/₄ C.-L. Drægtighed med 1789 Læsters Bestuvning, udgaaet 638 Fartøjer af 4259 C.-L. Drægtighed med 2315¹/₄ Læsters Bestuvning; i *udenrigsk* Fart: indgaaet 97 Fartøjer af 3689¹/₂ C.-L. Drægtighed med 3354 Læsters Bestuvning, udgaaet 88 Fartøjer af 4275 C.-L. Drægtighed med 445 Læsters Bestuvning. Told- og Skibsafgiften udgjorde i 1862: 49,992 Rd. 72 Sk., i 1861: 47,279 Rd. 36 Sk., i 1860: 44,761 Rd. 91 Sk.

I det 17. og 18. Aarhundrede er der bygget ikke faa Skibe i Aabenraa, men vi kender ikke Bygmestrenes Navne. I Slutningen af det 18. Aarhundrede bestod Erich Paulsens Værft. Paa dette er langt de fleste Skibe bygget. 1831—68 byggede *Thorikild Andersen*, en født Nordmand, 57 Skibe med 5590 C.-L. 1841—57 var *Mads Michelsens* Værft i Virksomhed. Saa overtog *Niels Jacobsen* dette indtil Sejlskibs-Byggeriets Ophør. *Jørgen Reimer* byggede fra 1857 til omkring 1865 ca. 10 Skibe med ca. 1000 C.-L. *Gustav Rabens* Værft bestod fra 1863 til omkring 1880. Foruden disse og et Par andre helt smaa Værfter i Aabenraa fandtes endnu *Jørgen Bruhns* Værft paa Kalø. Bruhn købte denne Ø den 1. Januar 1848 og oprettede her et Værft, som han drev indtil 1868.

I en Oversigt over Skibsbyggeriet i „Schl.-Holst.-Lauenb. Landesberichte“ 1846 ses det, at der i 1836 i Aabenraa blev bygget 2 Baade, 1 Brig og 2 Fregatter paa ialt 306 C.-L. Drægtighed. Byggeriet i de følgende 10 Aar er ret varierende, men der er dog i det paagældende Tidsrum bygget 4 Baade, 10 Jagter, 2 Chalupper, 8 Skonnerter, 1 Skonnertribrig, 13 Brigger, 4 Barkskibe, 15 Fregatter, ialt 57 Fartøjer til en samlet Drægtighed af 3756 C.-L.

Danmarks største Koffardiskib og samtidig det Skib, der gjorde den hurtigste Sejlskibsrejse fra Liverpool til San Francisco, som hidtil var foretaget, blev bygget paa Kalø i Aarene 1856—57. Det var Fregatskibet „Cimber“ som var paa 570 C.-L.

Aabenraas egentlige Skibsbygningsperiode begyndte omkring ved 1820 og endte ca. Aar 1880. I disse 60 Aar er der paa Byens Værfter bygget henimod 230 Skibe, af hvilke langt de fleste gik i oversøisk Fart. Hertil kommer Skibene fra Værftet paa Kalø. Det er foran nævnt, at Aabenraa har stolte Søfartstraditioner. Det bør i denne Forbindelse nævnes, at det første danske Skib, som under dansk Flag sejlede om Kap Horn til Vestkysten af Amerika, hørte til Skibsreder Agent *Jørgen Bruhns* Flaade. Skibet hed „Perlen“, var briggrigget og paa 80 C.-L. Det førtes af Kaptajn *Hans Bruhn*, Høgebjerg. I 1824 solgtes Skibet i Lima, hvorefter atter en Aabenraa-Sømand, Styrmand *Nis Bendixen*

Fr. Fischers Hus i Sønderport

det tidligere Thorkild Andersens og Reimers, Værfter. Rabens Værft ophørte sidst i 70-erne. Det sidste Skib fra Jacobsens Værft løb af Stabelen i 1880, og et Par Aar senere fandt den sidste Stabelafløbning Sted i „E Timmergaard“, Jørgen Paulsens Værft. Skibsbyggeriets Saga i Aabenraa var dermed ude. De store, stolte Fregatter og Barkskibe, der med spændte Sejl havde staaet Fjorden ud gennem mange Generationer, ført paa Langfart af de driftige aabenraaske Sømænd, til Nordhavet, Vestindien og Kinas og Japans Kyster, havde udspillet deres Rolle, og Sejlskibsrederierne opløstes.

I 1880-erne fik Aabenraa sit første Fragt-Dampskib, idet Kaptajn *Michael Jepsen* med Damperen „Signal“ begyndte Dampskibsrederi paa Kinakysten. I 1935 har Aabenraa to Rederier, det forannævnte „Rederi M. Jepsen A/S“, hvis korresponderende Reder er *Jacob Jepsen*, med følgende Skibe: „Clara Jepsen“, 1974 Br. R. T., „Michael Jepsen“, 2318 Br. R. T., og „Gustav Diederichsen“, 2332 Br. R. T., der alle sejler paa Kinakysten. I 1922 oprettedes „Aabenraa Rederi“, hvis korresponderende Reder er Skibsmægler *P. F. Cleemann*, med Damperne „Viking“, 1271 Br. R. T., og „Væring“, 1270 Br. R. T., der begge gaar i nordeuropæisk Fart. Desuden er nogle mindre Motorsejlere hjemmehørende i Aabenraa. Havnen, hvis Betydning gik tilbage sammen med Sejlskibsfarten, er efter Genforeningen blevet udvidet, og Vareomsætningen paa Havnen er steget fra 55,000 Tons i 1921 til 155,000 Tons i 1934.

*Badeetablissementet „Frederikslyst“,
der blev Byens Raadhus.*

En interessant Periode i Byens Historie er knyttet til Navnene „Frederikslyst“ og Fysikus *A. W. Neuber*. En Kreds af Aabenraa-Borgere gjorde i Begyndelsen af forrige Aarhundrede et energisk Forsøg paa at sætte stærkere Fart i Byens Erhvervsliv. Man gav sig i Kast med et kostbart Projekt, idet man byggede et stort Badeetablissement, og i nogle Aar levede Borgerne i Haabet om en straalende Fremtid for Aabenraa som Østersøbad. Storhedsdrømmen blev desværre altfor hurtigt knust. Sjælen i Foretagendet var Fysikus Neuber, en ejendommelig og særpræget Personlighed. Han var Tysker, indvandret fra Kiel, hvor han i 1809 var blevet Dr. med. I 1811 blev han Fysikus i Aaben-

fra Stollig førte Briggen under dansk Flag fra Amerikas Vestkyst til Kina. Det sidste Skib, der blev bygget i Aabenraa, var Galeasen „Christoph“. Det var paa 21 C-L. og blev bygget i 1890 — altsaa efter at det egentlige Skibsbyggeri var ophørt — af Baadebygger *A. Andresen* for Kaptajn *C. A. Kjærulf*. En tragisk Skæbne var dette Skib og dets Ejer beskaaret, idet det i Februar i Aar 1935 gik under ud for Rødbyhavn. Baade Kaptajnen og hans Medhjælper omkom.

Da Bygningen af Jernskibe vandt mere og mere Indpas, gik det for Alvor tilbage for Skibsbyggeriet i Aabenraa. Sidst i 1860-erne lukkedes *Skifter-Andersens*,

Fr. Fischers Hus i Ramshæred

raa og blev snart det selskabelige Midtpunkt i Byen, hvor de nationale Modsætninger endnu ikke var trukket skarpt op. I de første Aar lagde han en udpræget Loyalitet for Dagen over for det danske Kongehus. Flere af sine Digte tilegnede han Medlemmer af den kongelige Familie. Efter at Fysikatet i 1836 var taget fra ham paa Grund af en Bestikkelsehistorie ved Sessionerne, nærrede han Resten af sit Liv fjendtlige Følelser over for Danmark. Det lykkedes ham efter mange Besværligheder at faa Badeetablisementet rejst, og i Juli 1820 blev „Frederikslyst“ indviet. Der var bygget et prægtigt „Selskabs-hus“ paa den nordre Fjordbred med tilhørende Badehuse etc. Foretagendet blomstrede op i de første Par Aar; men da saa Publikum udeblev, kom Badedirektionen i Pengevanskeligheder, og allerede i 1826 maatte man opløse Selskabet. Aktionærerne kom dog nogenlunde fra det, thi til alt Held trængte Aabenraa By til et nyt Raadhus, og Resultatet blev, at det store, smukke Selskabshus blev købt af Byen for 4,320 Rbdl. Bygmester *P. S. Callesen*, der i Sommeren 1820 havde fuldendt „Frederikslyst“, fik i 1828 overdraget Arbejdet med at rive sit Værk ned igen og genopføre det som Raadhus for Aabenraa. Det daværende Raadhus var det, som opførtes efter Branden i 1610. Det gamle Raadhus har været et meget enkelt og uskønt Bygningsværk, kun tre Fjerdedele saa stort som det nuværende. Bygningen var to Etager høj, men den underste Etage, hvor Fængslet var indrettet, var delvis bygget ned i Jorden. Foran Raadhuset, ud mod Garden, stod Byens Kag, Skampælen, ved hvilken Hudstrygning og andre korporlige Straffe blev eksekveret af Skarpretteren.

Danskheden vaagner.

Tiden op imod og omkring Midten af det 19. Aarhundrede blev af stor og indgribende Betydning for Aabenraa. Den tyske Embedsstand og dermed den tyske Dannelselse havde lige indtil Krigen i 1848 haft Magten i Byen. Det tyske Aandsliv var imidlertid kun en paaklistret Etikette, og det tyske Sprog havde, som skildret i et foregaaende Af-snit, ikke nogen virkelig Rod i den indfødte Befolkning. Ved den i 1850 foretagne Ordning af Sprogforholdene i de sønderjydske Byer formuleredes Bestemmelserne for Aabenraa saaledes: „Der indrømmes det danske og det tyske Sprog lige Ret som Kirkesprog, saaledes at der afvekslende paa den ene Søndag holdes Højmesse paa Tysk og Aftensang eller Froprædiken paa Dansk, paa den anden Søndag omvendt. I samme Øjemed ansættes to Kompastorer ved Byens Kirke. Det danske Sprog indføres som Undervisningssprog i Stadens Skoler, men dog saaledes, at der ogsaa drages Omsorg for, at der meddeles Børnene grundig Undervisning i det tyske Sprog“. Det var særlig for Skolens Vedkommende, at Bestemmelserne fik Betydning. Derved blev der nemlig tilvejebragt Overensstemmelse mellem det Sprog, der taltes i Hjemmet, og Skolens Sprog. Fra at være udelukkende tyske forvandlede Skolerne til at være overvejende danske. Men ogsaa paa Byens Befolkning som Helhed øvede Sprogbestemmelsen sin Indflydelse til Gunst for den vaagnende Danskhed, som anførtes af Byens danske Pioner *Fr. Fischer*.

Inden vi gaar over til en Omtale af *Fr. Fischer* og hans Indsats, er nogle Oplysninger om de daværende Bladforhold i Aabenraa nødvendige. I 1825 paabegyndtes Udgivelsen af et lille Ugeblad „Allgemeines Wochenblatt“, redigeret af en Høker *Hans Kopperholdt*, der var indvandret fra Hamborg. Bladet, der var det første i Aabenraa, tryktes hos *C. A. Rathje*. Selv om Tysk var det fremtrædende i *Hans Kopperholdts Avis*, forekom der ofte danske Stykker i Bladet. Der var til at begynde med ingen tyske eller tysk-nationale Tendenser i „Wochenblatt“. Endog *Dr. Neuber*, der senere blev Danskhedens uforsonlige Modstander, skrev bl. a. Lejlighedsdigte paa Tysk i Bladet til Kongens eller Danmarks Pris. Efter Indvielsen af det nye Raadhus i Aabenraa d. 28. Oktober 1830 gengav „Wochenblatt“ den Tale, Borgmester *Bendix Schow* holdt ved den

Junggreens Gravsten, der bærer Indskriften:
„Lykkeligt det Folk, der fostrer slige Sønner“

Lejlighed. Festen var henlagt til Dronning *Marie Sofie Frederikkens* og hendes Datter *Carolines* Fødselsdag, og Borgmesteren indledede med i loyale Vendinger at mindes denne dobbelte Fødselsdag, idet han fremhævede, at Borgerne kappedes i at vise Kærlighed mod det Kongehus, som nu i næsten 400 Aar havde hersket over disse Riger. Det skortede altsaa ikke paa Loyalitet i den Tid.

I Efteraaret 1830, da *Uve Jens Lornsens* Skrift: „Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein“ var udkommet, offentliggjorde Hans Kopperholdt i Numret for den 5. November en Korrespondance fra Kiel, hvori Lornsens Skrift, der krævede „en tidssvarende Forfatning for Slesvigholsten“, blev givet fuld Tilslutning. Borgmester Schow, der ellers var Censor for Bladet, maa ikke have bemærket den statsfjendtlige Tendens, der prægede Korrespondancen, men han opdagede den hurtigt, eller ogsaa er han snart blevet gjort opmærksom paa den, thi han, der vel ikke var særlig dansksindet, men dog sikkert en loyal Mand, har uden Tvivl haft en Finger med i Spillet, da der kort Tid efter fra Kopperholdts Haand i „Wochenblatt“

fremkom en lang, beklagende Redegørelse, der mundede ud i en ydmyg Gestus overfor „vor milde og retfærdige Konge“. I den kommende Tid lød ingen slesvigholstenske Toner i Bladet. Der indtraadte dog snart et Omslag, og Kopperholdts Blad blev, skriver Historikeren *P. Lauridsen* — hvis Værk „Da Sønderjylland vaagnede“ er anvendt som Kilde for en væsentlig Del af den følgende Skildring af Fr. Fischers Fremtræden — „et af Liberalismens mest lidenskabelige Organer, til stor Skræk for Kong Frederik VI og hans Kancelli“. Den konservative Side af Slesvigholstenismen repræsenteredes især af Borgmester *Georg Schow*, en Søn af Borgmester Bendix Schow, og Provst *Rehhoff*, og der udbrød en forbitret Strid mellem Kopperholdt og Borgmester Schow, der hidtil havde arbejdet i Regeringskontorerne i Gottorp, men som i 1837 havde overtaget Embedet efter Faderen. Resultatet af denne Tvekamp blev, at Kongen efter Indstilling af Borgmester, Regering og Kancelli kasserede Ugebladets Privilegium paa Grund af Redaktørens „stadigt voksende Modstand og aabenbare Ulydighed“. Det sidste Nummer af Bladet udkom den 10. Februar 1839.

Den, der søgte og fik Privilegiet til at udgive et nyt Blad i Stedet for „Wochenblatt“, var Fr. Fischer. Han, som var født i 1809, var et Skud af de gamle aabenraaske Slægter *Fischer* og *Festersen*, der kan følges 3—400 Aar tilbage i Byens Historie. Faderen var Skibsfører, og Drengen skulde vel ogsaa have været til Søs, men 9 Maaneder gammel fik han Børnelammelse, og Resten af sit Liv slæbte han sig omkring paa en Skammel. Han lærte Urmagerfaget, indgik Ægteskab og etablerede sig i Aaret 1830 som Mester i sin Fødeby. Fra sit tyvende Aar synes han at have været bevidst dansk, og sit danske Sindelag har han vundet gennem Selvtænkning og uden Paavirkning udefra. Han blev Midtpunktet i Byens nationale Liv og hans fattige Hjem en „Tankebørs“, hvorfra et helt Slægtled hentede Mod, Oplysning og Tilskyndelser. Ved Professor Flors Hjælp oprettede han et lille Laanebibliotek i Byen, og i Løbet af 18 Maaneder voksede det til en Bogsamling paa 200 Bind. Det var denne Mand, der kom til at udgive det nye Ugeblad. Vejledet af Flor forberedte han dets Udgivelse paa Dansk, men hele Aabenraa rejste sig mod denne Idé. Den fattige Fischer maatte give efter, og fra 1. Oktober udkom hans Blad paa Tysk. Det holdt han dog ikke ud længe, og 1.

April 1840 gik han over til at udsende Bladet paa Dansk under „en Fandens Alarm i Aabenraa“. Navnlig var man vred over, at Bynavnet Apenrade var forandret til Aabenraa. Baade de liberale og de augustenborgske Slesvigholstenere modarbejdede ham med fanatisk Iver. Han blev Genstand for den smaaligste Forfølgelse, blev skældt ud for Spion og Forræder, men han holdt ud, selv da hans Modstandere greb til Udsultningens og Boykotningens virksomme Vaaben. Fischer bøjede alligevel tilsidst lidt af og kaldte fra 1. Oktober 1841 Bladet „Apenrader Ugeblad“, men Bladets Idé, Danskhedens Sag, svigtede han aldrig.

Fr. Fischer

For ham vedblev Rettesnoren at være de Ord, han skrev til *P. Chr. Koch*, da denne havde udsendt det første Nummer af „Dannevirke“: „Danske er vi, dansk tænker vi, som danske har vi Navn i Fortiden og er kendt over hele Kloden“.

Krigen 1848 vendte op og ned paa Fischers Tilværelse. Han maatte efter Slaget ved Slesvig rømme Byen og flygte ud paa en dansk Orlogsmænd, som laa paa Fjorden. Men efter Slaget ved Fredericia vendte han tilbage og udgav det fra nu af under Titlen „Freja“. Under denne Titel fortsattes det efter Trearskrigen. Det blev Dagblad og vandt stigende Udbredelse og Indflydelse. I 1859 solgte Fr. Fischer „Freja“ til sin Svoger, Bogbinder *N. Sørensen*, men han vedblev at redigere det.

Under Krigen 1864 delte „Freja“ Skæbne med de øvrige danske Blade i Nordslesvig. Da Fjenden rykkede ind, blev de simpelt hen forbudt. Forbudet blev opretholdt efter Fredsslutningen. Nytaar 1866 blev det ophævet for „Frejas“ Vedkommende. Bladet kunde atter udgaa. Men det stod under skarp Censur. Fr. Fischer maatte foreløbig redigere det med den yderste Forsigtighed. Men efter Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen blev den preussiske Presselov indført, og dermed fik den danske Presse omsider en friere Stilling.

Fr. Fischers Søstersøn, Løjtnant *Richard Sørensen*, overtog nu Bladets Redaktion. Men han var Optant og blev i 1873 udvist. Aaret efter solgtes „Freja“ til Redaktør *H. R. Hiort Lorenzen* i Haderslev, som standsede Trykkeriet og lod Bladet udgaa som en Særudgave af „Dannevirke“.

Om Fr. Fischers sidste Aar skriver *P. Lauridsen*: „Fra Marts 1859 til sin Død 4. Juli 1871 levede han som Privatmand i Aabenraa. En Pension fra Dannebrogsmændenes Forening og et Udsalg af Stempelpapir sikrede ham imod økonomiske Bekymringer. Han fik Tid til at udgive „Slesvigske Folkesagn“, en Bog, der siden er udkommet i 4 Opplag, og han bevarede sin Indflydelse i Aabenraa. Hver Aften mellem Kl. 5 og 6½ var der „Børs“ i hans beskedne Hjem nede ved Havnen, og Heltekrøblingen, der havde kæmpet med Haab imod Haab, bevarede sin Tro og sit Mod, til Døden lukkede hans Øjne“.

At „Freja“ gik ind, følte i Aabenraa som et stort Savn og en national Svækkelse. Efter Overenskomst med Redaktør *H. R. Hiort Lorenzen* overtog Typograf *H. A. T. Matzen*, der i flere Aar havde arbejdet ved „Dannevirke“, i 1874 „Freja“s Trykkeri og Ekspedition. I 1875 blev *Hiort Lorenzen* udvist, og et Par Aar efter blev „Dannevirke“ og „Freja“ solgt til Dyrslæge *Bjørnshauge* i Aabenraa, hvis Broder, cand. mag. *Bjørnshauge*, i flere Aar havde været knyttet til „Dannevirke“s Redaktion. Kort efter blev *H. Matzen*

Aabenraa set fra Søst-vejen

opsagt som „Freja“'s Repræsentant i Aabenraa.

Matzen besluttede da selv at udgive et lille dansk Blad i Aabenraa.

Byens ledende danske Borgere med J. P. Junggreen i Spidsen støttede ham i hans Forretagende, og den 1. Oktober 1879 udkom det første Nummer af „Hejmdal“. Begyndelsen var kun lille. Bladet udkom kun hveranden Dag i lille 3-spaltet Format. Til at begynde med havde det kun 250 Holdere. Det bar dog støt frem-

ad, og fra 1884 udkom „Hejmdal“ 6 Gange ugentlig. Matzen redigerede Bladet i 14 Aar. I den Tid havde han ikke færre end 31 Presseprocesser, og 9 Gange blev han idømt Fængselsstraf. I 1893 købte *H. P. Hanssen* „Hejmdal“ efter Tilskyndelse fra Rigsarkivar *A. D. Jørgensen*, der ved hver given Lejlighed havde hævdet, at Nationalitetskampen burde ledes fra Aabenraa, der ved sin centrale Beliggenhed var den bedste Basis for en hele Nordslesvig omspændende politisk Virksomhed. Dermed var Aabenraa blevet Centret for det danske nationale Arbejde, ledet af Danskhedens Fører i Udlændighedsaarene *H. P. Hanssen*, der allerede i 1888 var blevet Vælgerforeningens Sekretær, et Hverv, han varetog indtil 1896. Fra 1896–1908 var han Medlem af den preussiske Landdag og 1906–19 Medlem af den tyske Rigsdag. Fra 1919–20 var han Minister uden Portefeuille og fra 1924–25 Folketingsmand.

I Aabenraa udgives ogsaa det tyske Blad, der er Organ for Mindretallet i Nordslesvig. Bladet hed i en Aarrække „Apenrader Tageblatt“, men ved en Reorganisation af den tyske Presse for 6–7 Aar siden, hvorved Aabenraa i stærkere Grad end hidtil blev Centret for det tyske Pressearbejde, fik Bladet Navnet „Nordschleswigsche Zeitung“.

I Tiden fra 1899 til 1904 var nuværende Amtsskolekonsulent *Nic. Svendsen*, Tønder, ansvarhavende Redaktør af „Hejmdal“. Fru v. *Wildenradt Krabbe* havde i „Hejmdal“ faaet sin Journalistik, hvorved hun søgte at gaa de preussiske Magthavere til Haande, stemplet som skamløs og ildesindet. Resultatet blev, at Redaktør Svendsen af Overlandsretten i Kiel idømtes en Maanedes Fængsel for Fornærmelse. Straffen blev afsonet i den lille Fængselsbygning, som laa i en Baggaard ved Storegade. Her havde M. Andresen et Par Aar før siddet arresteret i flere Uger, her havde senere *H. P. Hanssen* været indespærret som sigtet for Højforræderi, og i Sommeren 1899 havde nuværende Frime-nighedspræst *Thade Petersen*, Haderslev, siddet der. Og nu var det *Nic. Svendsens* Tur. Han maatte sidde sin Tid i Fængslet, hvor Opholdet dog rummede visse muntre Momenter.

Et betydningsfuldt Led i Danskhedens Gennembrud i Aabenraa var Frederiksklubben

hvis Historie, som Amtslæge Dr. *Michelsen* skriver i sit Værk „Frederiksklubben — et Jubilæumsskrift“, „danner et Spejlbillede af det danske Borgerskabs nationale Kaar og Styrke i Aabenraa helt fra Tiden før den folkelige Vækkelse og Danskhedens Gennembrud i Nordslesvig i Fyrreerne og op til vore Dage“.

Frederiksklubben blev oprettet d. 11. December 1848, og det var de gamle, nær forbundne Slægter: *Fischer*, *Bahnsen* og *Cornett*, der sammen med nogle faa af Fr. Fischers allernærmeste

Venner gik i Spidsen ved Foreningens Dannelse. Til Ære for Kong Frederik VII blev den kaldt Frederiksklubben. Ved Juletid talte den 70 Medlemmer, midt i Januar 100, i Februar 110, og inden Aaret var omme henimod 150, mest Haandværksmestre, Købmænd, Skibsførere og ligestillede, d. v. s. Kærnen af Byens Borgerskab. Ved Udløbet af Vaabenstilstanden i Foraaret 1849 lod Myndighederne de ledende inden for Frederiksklubben M. Bahnsen, N. Sørensen, J. Grauer, C. C. Fischer, Johan Nielsen, O. Damm, Sejlmager J. Cornett, Værten og enkelte andre kalde op paa Raadhuset, hvor Pladskommandanten meddelte dem, at de skulde være ude af Byen om to Timer. De modtog Tvangspas til Kolding, hvortil de førtes, ledsaget af Soldater. Det var et Slag, der øvede sin Virkning. De øvrige Medlemmer vovede ikke at søges før den næste Vaabenstilstand. Men efter Sejren ved Fredericia og Vaabenstilstanden den 10. Juli 1849 indsattes

Fængslet i Aabenraa, hvis Indre flere af Danskhedens Førere har stiftet Bekendtskab med

en dansk-preussisk Styrelse i Hertugdømmet, og i Slutningen af August rykkede neutrale svenske Tropper ind i Aabenraa. De bortviste eller flygtede Borgere kunde atter vende tilbage til deres Hjem, og iblandt dem var ogsaa Fr. Fischer, der nu blev Frederiksklubbens Skriftfører. Ved Fredens Undertegnelse den 2. Juli 1850 og Danmarks Overtagelse af Slesvigs Forvaltning havde Bladet vendt sig, og medens Klubben ved sin Oprettelse i 1848 havde alle stedlige Myndigheder imod sig, finder man som de sidste Navne i Medlemslisten for 1850: Amtmand v. Heltzen, Borgmester Lunn, Pastor Leth, Toldinspektør Møller og Amtsforsvalter Worsaae. Nu var Forholdet det, at Byen var dansk, dens Embedsmænd var danske, og i Byens Styrelse sad Fr. Fischers Venner og Medlemmer af Frederiksklubben.

Kong Frederik VII's Død i 1863 var Forløberen for Ulykkesaaret 1864. Preussiske og østrigske Tropper af alle Vaabenarter marcherede gennem Byen eller blev indkvarteret der. I Maj blev Raadmændene og Borgerrepræsentationen afsat, og tysksin-

Nic. Svendsen saver Brænde i Fængselsgaarden

Apoteker Worsaae

dede Mænd rykkede atter ind paa Raadhuset. Fra de første Aar under preussisk Styre findes en interessant Beskrivelse, forfattet af Apoteker *Anton Heinrich Havemann Worsaae*, forhen Ejer af Svaneapoteket i Aabenraa. Han har kaldt Beskrivelsen, der fylder tre smukt skrevne Protokoller paa 1038 Foliosider: „Bidrag til mit Livs og min Tids Historie med særligt Hensyn til Forholdene i Nordslesvig og specielt i Aabenraa“. Apoteker Worsaae, der var Broder til den forannævnte Amtsforvalter Worsaae og en lidt yngre Broder til den berømte Arkæolog Worsaae, fik i 1851 Privilegium til at oprette et Apotek i Aabenraa. Han oprettede Svaneapoteket, som han drev, indtil han i 1872 solgte det og flyttede til København. Der skal her gengives en enkelt af Apoteker Worsaaes Optegnelser efter *P. Eliassen* i Sprogforeningens Almanak 1923: „I Slutningen af Juni Maaned 1864 var der kommen en ond Aand til Byen i Stiftsprovst Rehoffs Skikkelse. Han skulde „reorganisere“ de kirkelige Forhold.

Rehoffs havde indtil 1848 været tysk Hovedpræst og Provst i Aabenraa, men efter den Tid havde han beklædt et fedt Præsteembede i Hamborg. Nu skulde han være de tyske Magthaveres Raadgiver og Medhjælper til Danmarkens Undertrykkelse. Det første, han foretog sig, var at degradere tysk Kompastor Holdt til dansk Diakonus. Den 6. September blev den nye tyske Hovedpræst og Provst Götting, en Slægtning af Rehoffs, indsat i sit Embede. Han havde i mange Aar været Præst langt nede i Holsten, og hvis han nogen Sinde havde kunnet tale dansk, havde han dengang glemt det. Det blev fortalt, at han havde forsikret Rehoffs om, at han var det danske Sprog mægtig, han manglede blot lidt „Øvning“, da Rehoffs ellers ikke vilde have anbefalet ham til Ansættelse i et næsten udelukkende dansktalende Distrikt. Senere fik Provsten en sørgelig Berømmelse ved i en Tale at sige: „Aanden er redebon, men *Flæsket* er skrøbeligt“. Manden lagde sig senere med stor Flid efter det danske Sprog; men det varede dog flere Aar, inden han lærte at udtrykke sig saaledes, at han ikke vakte Forargelse“.

Sprogforeningen.

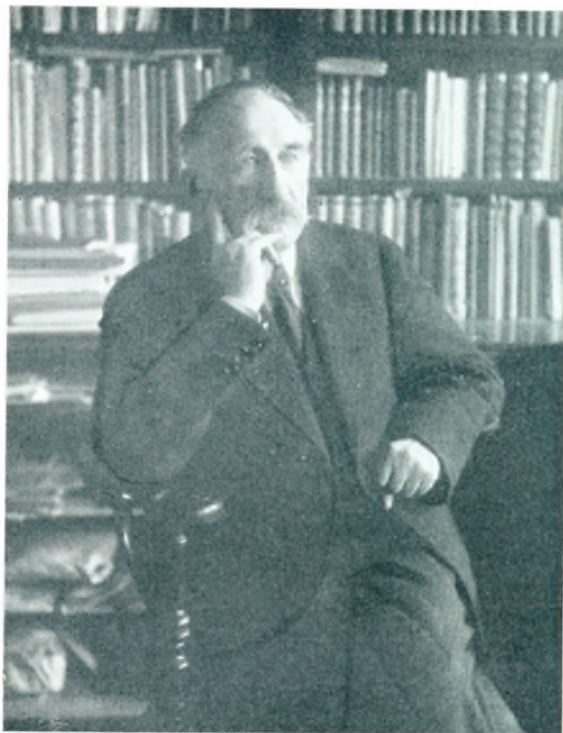
Da det var blevet klart, at Nationalitetskampen vilde blive langvarig, oprettedes Sprogforeningen, eller som den oprindelig hed „Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig“. Det danske Sprog var paa det Tidspunkt, i 1880, da Foreningen dannedes, allerede trængt ud af Administrationen og Retssalen. Den ene efter den anden af de danske Privatskoler lukkedes, og fra 1879 var det tyske Sprog ligestillet med det danske som Undervisningssprog i de nordslesvigske Folkeskoler. Redaktøren af „Flensborg Avis“ *Gustav Johannsen*, der senere blev Sønderjydernes Repræsentant i den tyske Rigsdag og Landdag, var blevet opmærksom paa en Skole- og Sprogforening, som var dannet i Østrig. Han fik derved Ideen til at skabe en Organisation til Værn for det danske Sprog. Han fik et Møde i Stand

Advokat Bekker

hos Tobaksfabrikant *J. P. Junggreen*, hvor foruden disse to deltog Overlærer *C. F. Monrad*, Flensborg, Fysikus *Madvig*, Haderslev, og Advokat *C. H. Bekker*, Aabenraa. Paa dette Møde blev der i Princippet Enighed om at danne en Forening til Værn for det danske Sprog. Ved et Møde den 10. Oktober 1880 dannedes Foreningen, i hvis første Bestyrelse sad: Tobaksfabrikant *J. P. Junggreen* som Formand, Overlærer *Monrad* som Formand for Bogkomiteen, Advokat *Bekker* som Kasserer. De øvrige Medlemmer var Proprietær *Knudsen*, Trøjborg, Landdagsmand *Hans Lassen*, Lysabild, Fysikus *Madvig*, Haderslev, og Gaardejer *P. Skau*, Bukshave. Ved *Junggreens* Død i 1886 blev Advokat *Bekker* Formand; men han døde allerede i Foraaret 1887. Foreningens tredje Formand var Gaardejer *Jakob Michelsen*, Kolstrup. Han var Formand indtil sin Død i 1899. Efter *Michelsen* blev Tobaksfabrikant *M. Andresen* Formand, ligeledes indtil Døden bragte Afslutning i 1916. Fra da og indtil 1921 varetog Næstformanden,

Kaptajn *C. C. Fischer*, Foreningens Interesser. Fra 1921 har fhv. Minister *H. P. Hansen* været Foreningens Formand. Den nystiftede Forening erklærede sig straks for upolitisk; men Myndighederne saa anderledes paa det. Hurtigt efter Foreningens Oprettelse idømtes Bestyrelsen en Mulkt, fordi der var indvarslet til et Møde, uden at Tilladelse var indhentet hos Politimesteren. I Februar 1886 brød Politiet ind hos Advokat *Bekker*, der var Kasserer, og beslaglagde alle Foreningens Papirer, deriblandt Medlemsfortegnelsen og Kassebogen. I Tidens Løb fulgte næsten utallige Retssager. Her skal kun nævnes et Par Eksempler. Den 10. Januar 1900 blev Sprogforeningens Formand *M. Andresen* idømt en Bøde for at have benyttet Landsdelens gamle Navn „Sønderjylland“ i Sprogforeningens Almanak. I 1895 stod *Andresen* anklaget, fordi Omslaget paa Almanakens sidste Side forestillede en Kvinde med Sværd i Haand, Jerichaus Danmarks-Statue, medens hun i den anden Haand løftede et Kort over Sønderjylland med Landets Navn i fremhævet Tryk. *Andresen* fik en Bøde, Landets Navn maatte forsvinde fra Kortet. *Andresen* appellerede Dommen til Overlandretten, som i Maj 1900 frikendte ham. Denne Dom fik principiell Betydning, idet det derefter var lovligt at bruge Navnet Sønderjylland. Myndighederne blev i det hele ved at følge Sprogforeningen med Opmærksomhed lige til Krigens Udbrud i 1914. Sprogforeningens Program blev formuleret af *Junggreen*: „Vi vil søge at gøre tilgæn-

H. P. Hansen

Kaptajn C. C. Fischer

Mathias Andresen

geligt for alle saa meget som muligt af den rige Skat af aandelig Næring, der ligger i den danske Litteratur, ved at omdele Skrifter baade af underholdende og belærende Indhold . . . der skal samle alle Kræfter, der vil hjælpe til at værne om vort Modersmaal i den Sfære og i de Kredse, hvor vi have Ret dertil“. Dette Program er gennem Aarene blevet fulgt og har fuld Gyldighed den Dag i Dag.

Et af de Vaaben, der fra tysk Side blev taget i Anvendelse over for Sprogforeningen var Boykot. De Værter, der gav Lokaler til Foreningens Møder, blev ramt af Politiet paa forskellige Maader. Derfor besluttede Sprogforeningen i Juli 1900 at købe en egen Ejendom. Der nedsattes et Seks-Mands Udvalg, bestaaende af H. P. Hanssen, M. Andresen, Kaptajn C. C. Fischer, Gustav Johannsen, J. N. H. Skrumsager, N. S. Callesen, Lerskov. Dette Udvalg købte i 1901 for 30,000 Mark det nuværende Folkehjem, en Ejendom, der indtil da havde været et

Forlystelsessted ved Navn „Schweizerhalle“. Sprogforeningen havde oprindeligt Boglager i Flensborg, men da Folkehjem blev købt, førtes Bøgerne hertil, og i 1903 flyttede Sekretæren Nikolaj Andersen ind i Ejendommen, hvor han overtog Arbejdet som Bibliotekar, medens han Hustru Fru *Sophie Andersen* ledede Restaurationen. Fra Folkehjem udgik Sprogforeningens store Virksomhed, her holdtes de betydningsfulde sociale Kursus og politiske Møder, og Folkehjem blev et Samlingssted ikke blot for den danske Befolkning i Aabenraa, men saa at sige for hele Sønderjylland.

Den største Begivenhed, der er knyttet til Folkehjems Historie, fandt Sted den 17. November 1918, da H. P. Hanssen fra Folkehjems Altan bragte en tusindtallig Forsamling af Nordslesvigere Budskabet: Nu kommer vi tilbage til Danmark. Den følgende Tid var præget af Afstemningsmøderne og Arbejdet for Tilrettelæggelsen af Afstemningen den 10. Februar 1920. Det første Afstemningsmøde afholdtes paa Folkehjem den 16. Januar 1920. Kaptajn C. C. Fischer ledede Mødet. Den 2. Februar rykkede engelske og den 6. Februar franske Besættelsestropper ind i Aabenraa, og paa mange andre Maader viste det sig, at en gammel Tid var gaaet i Graven, og at en ny var brudt frem. Ved Afstemningen blev Resultatet for Aabenraas Vedkommende, at 2,224 stemte for Danmark, 2,725 for Tyskland. 445 Stemmer var afgivet af Tilrejsende nordfra, 899 af Tilrejsende sydfra, saaledes at de fastboendes Stemmer var nogenlunde ligeligt fordelt. Et bevæget Afsnit af Aabenraas Historie var afsluttet.

Fru Sophie Andersen, der i en Aarrække var Værtinde paa Folkehjem

Byens Udvikling i den nyeste Tid.

Den korte Oversigt, der i det foregaaende er givet over Aabenraa Bys Historie gennem Tiderne, skal afsluttes med nogle Ord om den Udvikling, navnlig paa det økonomiske og forretningsmæssige Omraade, Byen har været underkastet i den nyeste Tid, især efter Genforeningen. For at disse Oplysninger kan faa den rette Baggrund, med

andre Ord ses ud fra Forholdene i ældre Tid, saa der kan blive Lejlighed til at drage Sammenligninger, har vi tilladt os at gengive et Uddrag af den baade fornøjelige og interessante Tale, Medlem af Aabenraa Byraad, Amtslæge Dr. *M. Michelsen*, holdt ved Aabenraa Raadhus' 100 Aars Jubilæum den 28. Oktober 1930, og hvori Amtslægen trak Linierne op for Byens Udvikling siden 1830:

Raadhuset, sagde Amtslægen, er paa sin Vis Byens Kraftkilde, dens Hjerter og samtidig dens Hjerne. Det er Stedet, hvor den enkelte Borgers Vindskibelighed samt Arbejde og Indsats for Fremdrift og Erhverv skal omsættes til samfundsmæssig Gavn og fælles Fremme. Alvorlig Raadslagning, omhyggelig Prøvelse og upartiske Beslutninger til Medborgernes Vel var da ogsaa Borgmester *Schows* manende Paalæg til Byens deputerede Borgere ved Indvielsen af det nye Raadhus. Klog Raadslagning og ægte Borgersind skal herske inden for dets Mure. Det er Princippet, der gælder og bør overholdes den Dag i Dag som for al Fremtid.

Hvordan vi end omfatter det Seculum, der nu er svundet siden Raadhusets Indvielse, vil vist ingen af os, der er født her i Byen, eller som har fundet deres Hjem inden for dens Omraade, have kunnet undgaa at høre i alt Fald en Undertone af Grænselandets særprægede Melodi, som gennem de skiftende Tider baade i Dur og Moll har dannet et uundgaaeligt Akkompagnement til de her indtrufne omskiftende Begivenheder ogsaa i dette Tidsrum.

Overvældende, ja næsten ufatteligt har Udviklingen i snart sagt alle Livets erhvervmæssige, personlige eller samfundsmæssige Forhold i de svundne Aar, siden Raadhuset rejstes, hidført Forandringer, der grænser til det vidunderlige. Som en uundgaaelig Følge af Udviklingen er mangt et Haandværk, som før var af Betydning, blevet overflødigt, og mangen en Virksomhed i Byen gaaet til Grunde, men samtidig har andre kunnet drage Nytte af de mangfoldige nye og banebrydende Oplindelser og Forbedringer, saa der i Dag er Levevilkaar for mere end dobbelt saa mange Indbyggere, som der var for 100 Aar siden.

Hvordan saa der da ud i den kgl. danske Sø- og Handelsstad Aabenraa — eller Apenrade, som den ogsaa kaldtes — i det Herrens Aar 1830? Hvordan var Byens Styrelse i hine Dage under den enevældige landsfaderlige Konge Fr. den 6.?

I Udstrækning var Aabenraa begrænset af Landsognet Kolstrup, der begyndte mod Nord ved det nuværende Folkehjem, mod Vest ved Callesens Motorfabrik og mod Syd ved den gamle Vejmølle. Slotsgrunden med Nybro og Slotsgade stod uden for Stadens Administration, Indbyggerantallet var omtrent 3,500. Dr. Neubers storstilede Forsøg paa at gøre Staden til et moderne og søgt Søbåd og Kursted var ynkeligt strandet. To Tobaksfabriker, to Lysestøberier, et Teglværk, en Orgelfabrik og et Sukkerkogereri repræsenterede foruden det Poulosenske Skibsværft Storindustrien. Firmaerne *Ahlmann, Lüders, Lorenzen, Davidsen, H. Hansen, Funcke* og *Hertzog* Handelsstanden. Smaahaandværkere og Fiskere, Gæstgivere og Landbrugere udgjorde Resten af Byens næringsdrivende.

Hertil kom Søfarten, der efter Krigsaarenes Tilbagegang atter var i Opblomstring og tiltagende Udvikling. Alle var interesserede i, at Skibsfarten trivedes. Naar Skibene hen paa Efteraaret kom hjem i Vinterleje, eller bedre, naar nogle kom til Byen med Fragt fra vest- og sydeuropæiske Havne og atter kunde afgaa med Udsigt til ny Fortjeneste, bragte de samtidig Nyheder og Efterretninger udefra.

Efterretningsvæsenet var ellers i hin Tid sparsomt og sendrægtigt. To Gange om Ugen skramlede den kgl. kørende Post mellem Altona og København med Brevskaber og Passagerer sydfra over Langebro ind paa Byens toppede Brosten i de smalle Gader mellem de lave Gavlhuse, to Gange kom den nedover Dimon nordfra. En Gang ugentlig udkom Kopperholdts „Allgemeines Wochenblatt“ med begrænset Læsestof. Til Vands

Parti fra Aabenraa Omegn

var der dog ogsaa jævnlig Forbindelse mellem Byen og Hovedstaden ved hjemlige Skippere.

Af kommunale Bygninger fandtes foruden Raadhuset kun Byens Vægterhus, Sprøjtehus og Vagthuset ved Stranden. Byen havde ingen højere Skole, intet Sygehus, ingen Forsørgelsesanstalt; men der fandtes et forholdsvis stort Antal milde Stiftelser og Legater til Lindring af

Nød og Fattigdom. Et ordnet kommunalt Forsørgelsesvæsen kendte man ikke i hine Tider. Læger og Apotek fandtes i Byen. Drikkevandsforsyningen var forholdsvis baade god, tidsmæssig og bekvem. Fra Kilderne paa Ahrensbjerg lededes Vandet i udborede Træstammer ned til Byen.

Gadebelysningen var sparsom og minimal. Ved Hjælp af Olie- eller Tranlygter spredtes enkelte Steder Aftenens Mørke af et tarveligt Lysskær. I Hjemmene hjalp man sig mest med Støbelys i Stager eller Lysekroner. Undtagen ved festlige Lejligheder gik ordentlige Borgere i Seng med Hønsene, eller saa snart Vægteren begyndte at synge.

Paa to ugentlige Torvedage forhandlede Landboerne deres Produkter til Byens Indbyggere. Af hvert slagtet Kreatur, der udbødes til Salg, tilkom der Borgmesteren Dyrets Tunge. Og desuden erlagdes 4 Skilling i Torvegebyr.

Administrativt stod Aabenraa Købstad ikke umiddelbart under Kongen, men under Statholderskabet paa Gottorp. Forvaltningssproget var derfor i hine Tider Tysk. Borgmesteren udnævntes — dog sikkert med kongelig Approbation — af Statholderen, ligesom formodentlig ogsaa Magistraten, der bestod af 4 Raadmænd, udpegedes eller bekræftedes af samme. Borgmester og Magistrat ledede Byens Anliggender; men ligesom Borgmesteren var Stadens Politimester, havde han sammen med Raadmændene ogsaa i visse Sager dømmende Myndighed. Ved Siden af Magistraten fandtes et Deputeretkollegium, bestaaende af 12 af Byens Borgere. Kollegiets skiftende Sammensætning gennem Tiderne viser, at Valgmetoden var saadan, at kun Øvrigheden bekvemme Personer, omend sikkert ellers brave Mænd, fik Sæde deri. Heri skete ingen Forandring helt ind til Aaret 1919.

Sidste Halvdel af Aaret 1830 var for Byen og Borgmesteren forholdsvis rig paa store Begivenheder. Den 2. August kom Dampskibet „Dania“ ind i Havnen og foretog om Aftenen en Lysttur paa Fjorden med 150 Passagerer om Bord, en Oplevelse, der nu om Stunder kun kan sammenlignes med Landingen af et Luftskeib med Tilbud om en Lystrejse over det ganske Land.

Den 7. September kunde Justitsraad Schow fejre sit 25-Aars Borgmesterjubilæum, i hvilken Anledning Byen var illumineret. Saa kom den 28. Oktober Raadhusets højtidelige Indvielse. Samme Aften var der i den Anledning Bal i Selskabet „Harmonien“. Og endelig den 19. December fandt det første almindelige Borgerbal Sted i den nye Raadhussal.

Under den følgende Periode fra Slutningen af 1830-erne til Tre-Aarskrigen prægedes Byens Forvaltning og forresten ogsaa dens Indbyggere mere og mere af Striden om de *Lornsenske* Friheds- og Selvstændigheds-ideer, der ogsaa havde grebet Borgmesteren Georg Schow, ikke saadan at forstaa, at Byens Trivsel lodes upaaagtet til Fordel for Politikken, men der opstod dog et Modsætningsforhold mellem Øvrigheden og den dansksindede Del af Borgerskabet.

Krigen medførte en gennemgribende Forandring i Byens Styrelse, Borgmester Schow afsattes, og Magistraten, der ikke vilde efterkomme den kommissariske Landsforvaltnings Anordninger, maatte ligeledes fortrække. Da Borgerdeputationen derpaa etablerede Strejke, kom der andre deputerede i Stedet. Det nyvalgte Raad med Raadmændene *Bahnsen, Middelheus, Damm* og *Asmussen* stod med Borgmester *Lunn* i Spidsen for Byens Styrelse til 1864.

Denne Tid prægedes stærkt af den fremadskridende Udvikling. Slotsgrunden indlemmedes i Byen, og Kilen blev inddiget. Staden fik en Arbejds- og Forsørgelsesanstalt, et Sygehus, en Borgerskole. Et nyt Apotek fik kgl. Privilegium. Den elektriske Telegraf kom i Brug og blev installeret i Raadhuset. Gasværket byggedes. Ved Anlægget af Jernbanen og ved Dampskibenes Udvikling forbedredes Trafikmidlerne. Skibsfart og Skibsbyggeri florerede yderligere.

Krigen i 1864 bragte atter et Omsving i Byens Forvaltning under selve Krigen, som i de følgende Aar under det fælles preussisk-østrigske Styre. Da Preussen i 1867 havde overtaget Hertugdømmet og dermed Byen, maatte dennes Forvaltning ledes efter nye Principper. Forvaltningsproget, der i Tiden mellem Krigene havde været Dansk, blev atter Tysk. Nye Mænd rykkede ind i Raadhuset og overtog Ledelsen af Byens Styre.

En Sømandsskole var oprettet i 1870 til Sømændenes teoretiske Uddannelse. Men med Sejlskibsfartens Hensygnen svækkedes Byens Søfart, og Skibsværfterne maatte lukke. Herved led Næringslivet i Byen betydeligt. Ved Oprettelsen af et Dampskibsrederi søgte Kaptajn *Michael Jebsen*, der tilhørte Byens Raad, at bøde paa den opstaaede Skade; men et enkelt Foretagende kan sjældent erstatte en hel Bys Hovederhverv. Denne Usikkerhed prægede Borgmester Vredens Embedstid indtil omkring Aarhundredskiftet. Indbyggerantallet gik tilbage. Den i Byen liggende Garnison, der forøvrigt havde haft Vagtstue i Raadhuset, overførtes til Haderslev. Oprettelsen af et Aktiebryggeri, en Maskinfabrik og mindre Virksomheder gjorde intet mærkbart Udslag i Byens Erhvervsliv. Et Lyspunkt var den øgede Trafik paa Havnen, hvor Indførslen af Tømmer, Kul og Foderstoffer samt Kvæg til Karantænestaldene bragte Byen Indtægter og Beskæftigelse til mange. Ved Bygning af en Fiskerihavn og Anlægget af Smaabaner søgte Byens Ledelse

Fra Aabenraa Fjord

at fremskaffe nye Erhvervsmuligheder og Handelsveje. — Landsbyen Kolstrup indlemmedes. Under den følgende Borgmester, *Rickmers'* Tid, forvandt lidt efter lidt Følgerne af denne Nedgangsperiode.

Vort Raadhus har i de svundne 100 Aar tjent sit Formaal i Krigstider og i Fredens Dage, under Modgang og Medbør. Medens det i den første Tid var mere end stort nok til Byens Forvaltning, er nu saa godt som hvert Rum taget i Brug. En yderligere Udbygning af Administrationen vil true med at sprænge dets Rammer.

Som et smukt og smagfuldt Minde om god og ren Bygningskunst fra Frederik den Sjettes Dage staar vort Raadhus den Dag i Dag midt i Byens Hjerte. Lad os haabe og ønske, at der inden for Aabenraa Raadhus' Vægge altid maa findes Mænd eller Kvinder, der ihukommende Justitsraad Schows Paalæg altid vil være rede og føle sig forpligtede til uselvsk at arbejde for Byens Fremgang og dens Indbyggeres Velfærd.

Paa den Baggrund, Amtslægen har givet i det foranstaaende, ser man bedst, hvor store Fremskridt og hvilken rig Udvikling Aabenraa By har været underkastet, i Særdeleshed i de sidste 15 Aar. I det følgende gives en kort Oversigt over Havnens og Byens Udvikling, og i Tilslutning hertil omtales nogle af de største Institutioner og Foretagender, der har været med til at sætte sit Præg paa Udviklingen. Oversigten gør ikke Krav paa at være fuldstændig, bl. a. fordi der andet Steds i Værket gøres fyldigere Rede for en Række Virksomheders Udvikling.

Aabenraa Havn.

Der er vel næppe noget Omraade i Aabenraa By, hvor Udviklingen siden Genforeningen har sat sig stærkere Spor end paa Aabenraa Havn. Straks efter Genforeningen tog Byraadet og Havneudvalget et energisk Arbejde op for at skaffe Byen en tidssvarende Havn. Den gamle Kileng, der tidligere henlaa som Græsningsarealer, og hvor om Vinteren Aabenraa-Ungdommen tumlede sig paa Skøjter, er forsvundet og har givet Plads for Havnebassinet, Kajanlægget, Vejnettet og de udstrakte Havnearealer, hvor Kulkraner, Lagerbygninger etc. har faaet Plads.

Borgmester *Holger Fink* har nylig, i Anledning af, at Havnens Uddybning til 8,5 Meter nu er afsluttet og dermed 1. Afsnit af den lagte Plan for Havnens Uddybning fuldendt, givet en Række Oplysninger om de siden 1920 udførte Arbejder og de Arbejder, der paatænkes i Fremtiden: Med de nu afsluttede Uddybningsarbejder er første Afsnit af Aabenraa Havns Uddybning fuldendt. I Tidsrummet 1920–35 er derefter udført følgende Arbejder:

Uddybning af Sydhavnen til 5,5 m, af Gammelhavn til 6,0 m, af Nyhavn til 6,5 à 8,5 m og af Løb og Svajebassin til 8,5 m. Der er ialt udgravet ca. 550,000 Kbm. Fyld.

Bygning af Kajindfatninger langs Sydhavnens Vest- og Nordside paa 5,5 m Vanddybde, langs Gammelhavns Vestsider paa 6,0 m Vanddybde og langs Nyhavns Vestsider paa 6,5 à 8,5 m Vanddybde, ialt 900 løb. m. Havnen har forøvrigt dermed den tredje største Vanddybde ved Kaj i Danmark, kun København og Aarhus har større.

Opfyldning af ca. 140,000 Kvm. Havneplads bag Nyhavns Kajer og Anlæg af Havnespor, Gader og Veje etc. paa de indvundne Arealer; til Opfyldningen er anvendt ca. 410,000 Kbm. Sandfyld.

Ombygning af de tidligere Hangarer til Eksportmarked med Lossebroer og Sporanlæg, Bygning af Anlægsbro for Tankbaade etc.

Bygning af Fyr, saa Havnen kan besejles saavel Nat som Dag.

Udførelsen af disse Anlæg har kostet ca. 3 Millioner Kr.; men Havnen er derfor ogsaa i Stand til at modtage nye merkantile og industrielle Virksomheder af enhver Størrelse.

Der kan derefter i de kommende Aar tages fat paa Udførelsen af andre Afsnit af Havnens Udbygning. Der paatænkes herunder udført følgende Arbejder: Bygning af nye Kajindfatninger langs Gammelhavns Nord- og Sydside og langs Sydhavnens Sydside, ialt 900 løb. Meter paa 5,5 à 7,0 Meter Vanddybde. Bygning af en Baadehavn med 600 løb. Meter Kajindfatninger paa 4,0 Meter Vanddybde Sydøst for Sydhavnen; i Havnen tænkes indrettet et lille Skibsværft.

Fra Aabenraa Fjord

Disse Arbejder, der anslaaes at koste ca. 1,5 Million Kroner, paaregnes at kunne udføres for Havnens Driftoverskud i Løbet af de næste 15 Aar.

Efter disse Arbejders Afslutning vil der endelig kunne tages fat paa Udførelsen af tredje Afsnit af Havnens Udbygning; herunder paaregnes Nyhavns Nord- og Østside udbygget. Havnen har allerede i 1922 sikret sig de dertil nødvendige Arealer, saa der bekvemt kan bygges 900 løb. m Kajindfatninger med ca. 200 m dybe Havnepladser bagved. Takket være den dybe Fjord, der har Vanddybder paa over 12 m helt ind til 600 m uden for Havnemundingen, vil Vanddybden ved disse Kajindfatninger kunne tages saa stor, som Udviklingen maatte gøre det ønskeligt, uden at dette vil medføre særlig store Udgifter, saaledes at Havnens Position som 1. Klasses Havn ud i Fremtiden maa anses for at være sikret.

Byens Udvikling.

De Mennesker, der i 1935 kommer til Aabenraa efter at have været borte fra Byen siden Genforeningen, kan næppe kende Byen igen. Store, nye Bykvarterer er vokset op. Her skal blot nævnes Kvarteret omkring Callesensgade, Fortsættelsen af Forstalle ud til Skovridergaarden, Kvarteret ved Tønder Landevej helt ud til Cecilielyst, i Kolstrup, ved Nørre Chausse, Gammel Kongevej og Lindsnakkevej. Ved den prægtige, nye Hovedfærdselsaare, der fra Hotel Danmark fører forbi Havnen, langs Fjorden ud til Flensborgvejen, har rejst sig flere store Nybygninger, Grand Hotel, Aabenraa Teater, Telegrafvæsenets Administrationsbygning, Det danske Gødningskompagnis store Lagerbygning, og de gamle Flyvehaller ved Havnen er indrettet til Eksportstalde. Ved denne Vej vil ogsaa Bygningen, der skal huse Aabenraa Bys Museum, blive rejst. Nede paa Kajen ved den nye Havn knejser Aabenraa Kul Kompagnis og A/S „Prima“s Kulkraner. Paa den modsatte Side af Havnebassinet ligger D. D. P. A.s store Tanks for Brændselolie, Benzin etc. Ved Havnen er endvidere Sønderjyllands Højspændingsværks store Bygninger, Aabenraa Andels Svineslagteri med Fabrik for Kød-Ekstrakt, det offentlige Slagtehus, og ved Siden heraf Fyffes Bananmodningsanstalt. Kornfirmaerne „Ceres“ og „Union“ har

store Pakhuse ved Kajerne i Gammelhavn og Sydhavnen, „Union“ har desuden et Kornsilopakhus ved den nye Havn og har udvidet sine Pakhuse ved den gamle Havn. Ligeledes har „Ceres“ foruden sit Silopakhus i den gamle Havn bygget flere nye Pakhuse. Her har ogsaa Sønderjydsk Foderblandingsfabrik sin Fabriksbygning. Ved Gammelhavn ligger D. F. D. S.s Kontorer og Lagerbygning, Kaptajn P. F. Cleemanns „Vikingshus“ med Kontorer for Aabenraa Rederi. Ved Skibbroen har Aabenraa Kul Kompagni og Kulfirmaet Christiansen & Witt til Huse. Det gamle Toldkammer med den ejendommelige Portal, og paa hvis Gavl er indsat en Plade, der betegner, hvor højt Stormfloderne i Tidens Løb er gaaet op, er et smukt Minde om den gamle Tid. Over for Toldkammeret, hvor Toldforvalter *John Hansen* residerer, ligger en gammel, historisk interessant Ejendom: Den gamle Bolig for Havnekaptajnerne. Her har Skibsbygmester *Niels Jacobsen* boet i Skibsbyggeriets Tid. Hans Søn *Jacob Jacobsen* blev den første Havnekaptajn efter Genforeningen. Han sad i Embedet fra den 1. Oktober 1920, til han blev pensioneret den 1. Juni 1933. Den nuværende Havnekaptajn *Peter Michelsen* er Sønnensøn af den sidste danske Havnekaptajn før 1864.

Der er to store Trælastfirmaer i Byen, „Cimbria“ og J. J. Voetmanns Tømmerhandel. Paa Højdedraget bag Sankt Jørgens Kirke ligger Chr. Jacobsens Nellikegartneri, der har været underkastet en meget stærk Udvikling i Aarene siden 1920. Firmaet er kendt langt uden for Landets Grænser og eksporterer sine Nelliker til en Række europæiske Lande. I Ejendommen paa Toppen af Bakken har det tyske Konsulat til Huse. Foruden „Hejmdal“ og „Nordschleswigsche Zeitung“, der trykkes i Byen, er der Lokalredaktioner for „Flensborg Avis“, „Socialdemokraten“ og „Jydske Tidende“. Aabenraa har to Apoteker, Løveapoteket, der indehaves af Apoteker *Faber*, og „Svaneapoteket“, hvis Indehaver er Apoteker *Madsen*. Markussen & Søns Orgelfabrik, oprettet i 1806, har ogsaa hjemme i Aabenraa.

For Byens Næringsliv spiller Pengeinstitutterne naturligvis en stor Rolle. Deres Stilling og Udvikling er som Regel et godt Barometer for Befolkningens økonomiske Stade. Ogsaa paa dette Omraade er der sket en stærk Udvikling. Ikke alene er de gamle Pengeinstitutter -- Den nordslesvigske Folkebank, som blev oprettet 1872, og Sparekassen for Aabenraa By og Amt, stiftet 1818 -- undergaaet en kraftig Udvikling, men ogsaa ny Pengeinstitutter er kommen til. Saaledes oprettede Københavns Handelsbank ved Genforeningen en Afdeling i Byen med egen Bygning i Storegade, og i 1926 oprettedes et tysk Pengeinstitut: Apenrader Bank.

I Byens Udkant er anlagt nye Gader og Veje, og inde i Byen udføres for Tiden omfattende Forarbejder til Hovedstrøgets Asfaltering. Endelig vil der formentlig i nær Fremtid blive taget fat paa en stor Udvidelse af Sdr. Chaussé, et Projekt til henimod en kvart Million Kroner. Ved Nr. Chaussé er opført Det sønderjydske Landsarkiv og den tyske Privatskole.

Rutebil- og Lastbiltrafikken har bidraget til at hæmme Sønderborg Dampskibsselskabs Virksomhed betydeligt. Tidligere var der daglig Forbindelse mellem Aabenraa og Sønderborg, men Trafikken er nu indskrænket til et Minimum. I indeværende Aar er der skabt en direkte daglig Dampskibsforbindelse til Als, etableret af Kaptajn Rasmussen med Damperen „Als“.

Da Aabenraa Amts Jernbaner i 1926 blev nedlagt, dannedes samtidig Aabenraa Automobilselskab, som siden har besørget Trafiken paa en lang Række Ruter med et stadigt stigende Antal store, moderne Biler.

Endelig skal lige nævnes nogle faa Tal, der illustrerer Byens Udvikling siden Genforeningen. I 1920 var der i Aabenraa 7839 Indbyggere, i 1934 9736, en Stigning paa 24,4 pCt., der væsentligst skyldes Tilflytning. Til Vedligeholdelse og Udvidelse af kom-

munale Værker, Skoler, Alderdomshjem og andre kommunale Foranstaltninger er i samme Tidsrum anvendt 4.471.560 Kr. Samtidig er Byens Skatteudskrivning faldet fra 574.000 Kr. i 1921—22 til 541.700 Kr. i Finansåret 1935—36, medens de sociale Udgifter i samme Tidsrum er steget fra 225.000 Kr. til 356.000 Kr. Den skattepligtige Indkomst var i 1934 9.917.064 Kr. og den samlede Ejendoms-

Mindesmærket ved Kirken

skyld 18.582.800 Kr. — Disse Tal giver et godt Billede af den Indsats, der er gjort af Kommunalforvaltningen og Erhvervslivet i Aarene siden 1920.

Til Slut skal nævnes et Minde, der vidner om, at Aabenraa ikke er blevet skaanet i den store Krig. Foran Sankt Nikolaj Kirke er af danske og tyske i Forening rejst et Fællesmonument for de Faldne fra Aabenraa. Monumentet, der er udført af Billedhuggeren Johs. Bjerg, bestaar af et Broncerelief, forestillende Dødens Engel, der fører en dansk og en tysk Soldat til de Dødes Rige. Relieffet er indfattet i en Ramme af graa Sandsten. Paa Soklen staar i Bronzebogstaver: *Vore Faldnes Minde — 1914--18 -- Unseren gefallenen Söhnen.*

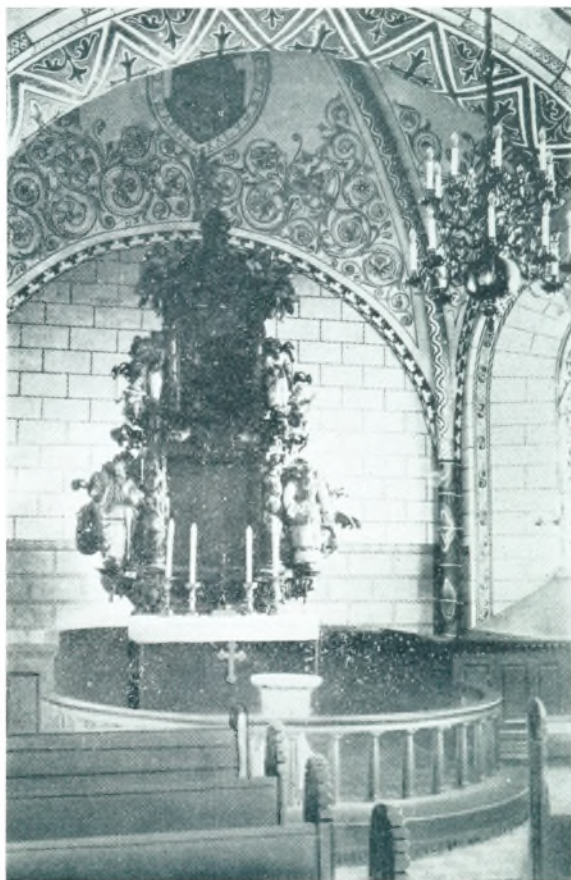

Aabenraa Kirke

AABENRAA KIRKE. Vort Land har andre Kirker, som er mere pyntede indvortes med Billeder og Epitaphier, men næppe en, som i højere Grad bærer Præg af enkel Værdighed end Nicolaikirken i Aabenraa. Bygget omtrent i Midten af det 13. Aarhundrede er den nøje sammengroet med Byens skiftende Skæbner og i Tidens Løb bleven det eneste Sted i Byen, hvor Borgerne søgte deres Opbyggelse. Sct. Andreas-Kapellet Syd for Byen, hvori Sct. Andreas' undergørende Billede skal have staaet, havde vel stor Tiltrækningskraft, saa længe man dyrkede Helgener; men ved Reformations-tiden var dens Time slaet, og det er ikke usandsynligt, at selve Befolkningen har lagt den i Aske. Og saaledes er ogsaa Sct. Jørgens-Capel nordøstlig for Byen og Sct. Knuds-kirken i den nuværende Skibbrogade med Tiden bleven nedlagt; kun Sct. Nicolai er bleven tilbage og har gennem Aarhundreder været Byens eneste Gudshus, indtil for 30 Aar

siden den danske Sct. Jørgen-Frimenighed byggede sin egen Kirke Nord for Byen.

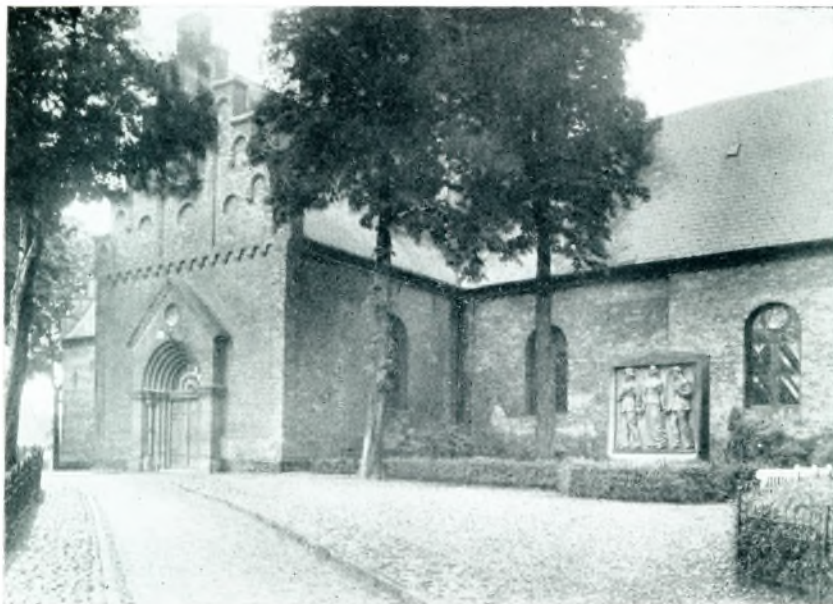
Naar man træder ind i Sct. Nicolai, føler man sig med det samme berørt af Middelalderens Stil og Aand. Kirken har Korsform, og staar man under Hvælvingen der, hvor Korsarmene mødes, overvældes man af de vældige Pillers og Rundbuers Vægt, som karakteriserer den romanske Byggestil. Der er mere Dæmring end Lys. Venligst virker Kirkens Indre, naar det straalere i Lysekronernes Glans om Aftenen; men det har sin intime Ynde ogsaa paa en Formiddag, naar Solstraalerne bryder ind gennem de farvede Ruder. Saa meget har alligevel de henrundne 700 Aar forandret, at man ikke mere kan danne sig et Billede af og en Forestilling om, hvorledes der saa ud i Kirken, dengang der var 7 Altre for Sct. Nicolaus og Sct. Maria, Sct. Anna og Sct. Michael, Sct. Andreas, Corpus Christi og Sct. Margarethe, som hver havde sin Alterist boende paa Kirkebakken uden for Volden. Endnu saa sent som i 1633 var der nogle tilbage af disse Altre, i Dag minder kun en skjult Apsis bag Prædikestolen om hin svundne Tid.

Alteret i Aabenraa Kirke

Hvor Aarhundrederne har bygget, kan Stilens Enhed ikke fastholdes i alle Enkeltheder. Er Kirkens Arkitektur end romansk, saa er dens Prædikestol dog i Renæssancestil, dens nedre Del fra 1565, pyntet med bibelske Fremstillinger — Adam og Eva, Kain og Abel, Jesus i Kamp med Slangen — og med danske Adelsvaaben (Sehested og Rantzau). Dens øvre Del er fra 1626 med plattyske Indskrifter, et sikkert Bevis paa, at ogsaa Kirkesproget har været plattysk dengang. Uden Tvivl har Mænd som Petrus Genneranus og Provst Hübschmann prædiket paa Plattysk, den første af dem i Luthers Tid, en Mand af Lærdom, der har studeret i Wittenberg og siddet ved Luthers og Melanchtons Fødder. Der har staaet Præster af Ry paa denne Prædikestol, som har haft stor Betydning for vort Lands Kirkehistorie, saaledes Provst Troels Arnkiel, den stridbare, „den første Slesvig-Holstener“, som indførte Konfirmationen paa Synoden i Varnæs 1682, saaledes Provst Rehloff, som maatte vige efter Trearskrigens Afslutning 1850, saaledes Pastor Let, hans Efterfølger, hvis Minde endnu i Dag er levende hos de ældste i Byen, saaledes Pastor Tonnesen og Pastor Kaftan, der senere blev Biskop over Slesvig.

Ligesom Renæssancen har ogsaa Barokstilen efterladt sig et værdifuldt Kunstværk i Aabenraa Kirke, og det er Alteret. Man kender ikke Kunstneren, der har skabt det; at det skulde være Hans Gudewerts Værk, som en Kieler Kunsthistoriker har ment, er der ikke nogen Hjemmel for. Derimod staar det fast, at dets Stifter er Joachim Dankwert, der dengang residerede paa Brunlund Slot som Amtmand; dersom ikke Indskriften paa Alteret, at han „structuram huius sacelli nuperrime ope et consilio curavit“ sagde tydeligt nok, at Alteret var hans Gave, saa vilde hans og hans Hustrus Portrætter, der før

Nicolai Kirken med Minesmærket for de faldne i Verdenskrigen

var anbragt paa begge Sider af Alteret, nu over Dørene til højre og venstre, være Bevis nok.

Af Gotik er der kun faa Antydninger at se i Kirkens Arkitektur. Alligevel har ogsaa den efterladt Aabenraa Menighed et kostbart Klenodie og Kunstværk i Form af Alterkalken fra 1466, som endnu i Dag er i Kirkens Brug. Den latinske Indskrift ved Foden siger, at denne Kalk er bleven anskaffet for Sct. Nicolaus'

Højalter i „openra ora“. Til Slut et Ord om Klokkerne, der hænger i Taarnet. Indtil 1908 havde Kirken kun en Tagrider; da den blev borttaget, solgtes af Kirkens Klokker den fra 1673 og fra 1683, den tredie, støbt 1613 af Melchior Lucas i Husum, beholdt man. Man anskaffede to nye Klokker; men deres Liv varede kun kort; 1915 i Verdenskrigen maatte de to nye afleveres for at omstøbes til Skyts og Granater, saa Kirken havde kun een Klokke til Raadighed igennem 5 Aar, indtil Sønderjydske Fond forærede Aabenraa Menighed to nye, saa Treklangen nu atter kan lyde ud over Byen og —

kalde paa gammel og paa ung,
mest dog paa Sjælen træt og tung,
syg for den evige Hvile.

ST. JØRGENS KIRKE blev oprindeligt bygget som Frimenighedskirke. Den ledende Kraft inden for de sønderjydske Frimenigheder, Pastor Rasmus Thomsen, der den 8. August 1904 endte sine Dage som Præst for Frimenigheden i Haderslev, havde ogsaa under meget beskedne Kaar samlet sig en Frimenighedskreds i Aabenraa.

Den første Gudstjeneste holdtes den 22. Januar 1896 i Forsamlingslokalet paa Hotel Fønix. Der opstod efterhaanden Vanskeligheder med at skaffe Lokale, da Værterne var bange for Chicane fra de tyske Politimyndigheder, naar man gav Rum for de danske Frimenighedssammenkomster. Først meldte Hotel Fønix fra.

Man samlede saa en Tid lang i Colosseum; men her fandt man hurtigt Lokalerne saa uhyggelige, at man flyttede til Hotel Danmark, hvor Møderne blev afholdt, indtil Politiet lagde sig hindrende i Vejen ved at true Værten til at nægte Lokale.

Da saa Folkehjem i Aaret 1900 blev købt af Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig, fandt man her mere hyggelige og hjemlige Forhold.

Alle Helgens Dag i Maj 1901 fremkom saa Pastor Thomsen efter en Gudstjeneste paa Folkehjem med Forslag om at bygge en Kirke. Tanken fandt god Tilslutning, og snart kom man i Gang med Indsamling og Byggeudvalg.

Tegningen til den lille, venlige, gulka-
kede Kirke med de glasserede, røde Tag-
sten skyldes Arkitekt Jakobsen fra Odense,
som selv er født her i Byen ud af en gam-
mel Aabenraaslægt. Den er bygget over
romanske Motiver i Stil med en Del af de
ikke saa faa Kirker, som byggedes rundt
i Danmark, især i København, omkring
Aarhundredskiftet, hvor man hentede In-
spiration fra gammel, dansk Kirkebygnings-
kunst.

Den kom til at ligge paa Folkehjems
Grund.

Medens Frimenighederne i Bovlund og
Haderslev havde faaet deres nyopførte
Kirker lukkede af Myndighederne, og det
mens Menighederne paa selve Indvielses-
dagen var samlede for at indvie dem, og
i flere Aar havde maattet se dem staa
lukkede, inden de efter mangen vidtløftig
Rettergang fik Kendelse fra Rigsret og
Kammerret for, at de havde Lov til at
bruge dem som Kirker, saa turde man na-
her gaa ud fra, at der fra Myndighedernes
Side ikke vilde blive lagt væsentlige Hin-
dringer i Vejen. — Det slap man ogsaa for. Blot var der Tilløb til lidt Chicane ved An-
lægget af den Vej, der fra N. Chausse skulde føre op til Kirken. Man havde vanskeligt
ved at faa Tilladelse til at fælde et Træ, der vilde staa hindrende i Vejen ved Opkørs-
len fra Chausseen. Borgmesteren erklærede, at det vilde skæmme Gadebilledet, naar
Træet blev fjernet. Da nogle tyske Kaptajner, der boede paa N. Chausse, en Dag spurg-
te Kaptajn Fischer, der ledede Byggearbejdet, hvorfor dog det Træ skulde blive staaen-
de, svarede denne med sit spidse Lune: „Det skal staa som et Vidne om vor Borgme-
sters Uskyldighed!“ Da det kom denne for Øren, blev der givet Ordre til, at man kunde
lade det fælde.

I Efteraaret 1903 blev Kirken bygget, og 2. Paaskedag, den 4. April 1904, skete Ind-
vielsen ved Frimenighedspræst Poulsen fra Bovlund.

Ved denne Gudstjeneste og siden, saa længe man i den tyske Tid levede her som
Frimenighed, mødte der bestandig en uniformeret Gendarm for selv her paa hellig Grund
at føre Politiopsyn med den danske Menighed.

I det hyggelige, lyse Kirkerum med de rundbuede Vinduer og det mørkebrune Træ-
loft staar der oppe ved Indgangen til Koret til den ene Side den smukke, romanske
Granitdøbefont, skænket af Rønne Stenbrud, og til den anden Side den enkle Prædike-
stol med Felter af nydeligt Træskærerarbejde i Renæssancestil, udført af Bagermester
Brodersen, Hjerpsted, og skænket af Arrestforvarer Olesen og Hustru i Taknemlighed
over at være undsluppet af Livsfare ved en Kørselsulykke.

I 1912 skænkede Kunstmaler Thomas Jensen, Brooklyn, der var barnefødt i Aaben-
raa, et Alterbillede, forestillende Kristus i Getsemane, til Kirken.

Ved Kirkens Istandsættelse i Efteraaret 1922 blev de tre rundbuede Vinduer over Alteret
atter gjort frie, saa dette foruden Lysestagerne kun er prydet med et enkelt Trækors

Sct. Jørgens Kirke i Aabenraa

med en Glorie om Krydset, mens nogle store Hyldetræer med rigt Grenefang udenfor bidrager til at give et mildt, dæmpet Lys med grønligt, skiftende Skyggespil ind over Alteret. Maleriet er senere hængt paa den ene af Korets Sidevægge.

Efter Genforeningen, hvor der kom danske Præster i Nabosognene, knyttedes de udensogns kirkesøgende til det nye, danske Menighedsliv derude. Selve Frimenigheden afsluttedes som Frimenighed. Nogle faa Kirkeejere bevarede Raadigheden over Kirken, men har overladt den til Sognebrug. Mens begge de tidligere Præster blev i deres Gerning her i Byen, henholdsvis som Præst for den danske og den tyske Menighed, muliggjorde en Bevilling fra Kirkeministeriet — paa Foranledning af den Kreds, der her i Byen havde hørt til Frimenigheden — at der i Oktober 1922 kunde blive knyttet en kongerigsk uddannet dansk Præst til den danske Menighed i Aabenraa. De to danske Præster og den tyske Præst er fuldstændigt ligestillede. Her findes ingen Sognedeling eller Distriktsdeling; men i Følge den danske, frie kirkelige Lovgivning er alle Beboerne ganske frit stillede med lige Ret til at søge, hvilken Kirke de vil, og lade sig betjene af hvem af Præsterne, de maatte ønske.

Kirken laa oprindeligt ret frit med stor aaben Plads uden om. Efter 1922 er Grundene efterhaanden bortsolgt til Villabebyggelse.

Særlig festligt i det hyggelige Villakvarter, der derved er opstaaet paa Kirkebakken, virker den kønne — af Arkitekt Jep Fink tegnede — rødkalkede Præstegaard med de hvide Vinduesrammer, det røde Teglstenstag og de grønne Træer foran, — med den smukt opdeltede Facade og det lille Udhus som Afslutning paa Hjørnet ud mod Kirkepladsen, saa det er med til at give det hele Bygningskompleks baade Holdning og Liv.

C. J. Ludvigsen.

AABENRAA BYS SKOLER

AABENRAA STATSSKOLE, det danske Gymnasium i Aabenraa, har ingen gammel Tradition at bygge paa. 1857 nedlagdes den kommunale „Rektorklasse“, den sidste Rest af Reformationstidens „latinske Skole“.

Naturligvis har der i Byen som i andre danske Provinsbyer i gamle Dage været en „latinsk Skole“; men den har i Almindelighed kun været ringe og som oftest kun at opfatte som Forberedelsesskole til de rigtige Latinskoler. At den latinske Klasse, som lededes af „Cantoren“, ikke kunde regne med større Interesse fra Byens Side, fremgaar af en Skrivelse fra Regeringen til Borgmester og Raad af 1639, hvori paatales, at man uden videre har afskediget Cantoren. I 1745 klagede Landsognene i Omegnen over, at den „Studentengeld“, som de fra gammel Tid maatte betale til Aabenraa, ikke blev anvendt efter Bestemmelsen, men uden videre betalt til den „Teutsche Schulmeister“. Undervisningssproget var — for saa vidt det ikke var Latin — Tysk, først Nedertysk, senere Højtysk.

Ved Frederik VI's Skoleordning af 1814 bestemtes, at der skulde være „Gelehrten-schulen“ i Slesvig, Husum, Flensborg og Haderslev. I Aabenraa „Hauptschule“ kaldtes den øverste Klasse Rektorklasse; den bestod af 3—4 Aldersklasser, og Rektoren skulde give de Elever, der ønskede det, Privattimer i Latin. Denne Afdeling blev til Dels betragtet som en Forskole til Gymnasiet, men den største Del af Eleverne gik dog ved Konfirmationen ud i det praktiske Liv. Undervisningssproget var Tysk; „von den lebenden Sprachen sind die Dänische und, wenn es sein kann, auch die Französische zu lehren“. Først 1850 blev der indført dansk Undervisningssprog, og Tysk blev Undervisningsfag. 1852 oprettedes en højere Privatskole af Overkrigskommisær Börgesen, der i

1856 afstod den til Krigsassessor Deichmann, og 1857 nedlagdes Kommuneskolens Rektorklasse. Byen oprettede en Del Fripladser i Deichmanns Skole, mod at der ved Skolen var en akademisk uddannet Lærer, der kunde undervise i Latin og saaledes forberede Eleverne til en fuldstændig Latinskole. 1864 lukkedes Skolen. Et Par Aar senere oprettede den danske Lærer Juhler en dansksproget

Statsskolen i Aabenraa

Borgerskole — uden Latinundervisning; den blev lukket af det præjssiske Parti 1864.

1864 oprettedes en kommunal Rektorskole med frivillig Undervisning i Latin. Den omdannedes 1875 til en femklasset Mellemskole, hvis 3 øverste Klasser havde valgfri Undervisning i de klassiske Sprog og valgfri Danskundervisning (2 Timer om Ugen). 1904 grundlagdes en kgl. Realskole. 1906 byggedes den Bygning, som nu er Statsskolens Hovedbygning, af Aabenraa By, som stillede den til Statens Raadighed og forpligtede sig til Bygningens Vedligeholdelse og til et aarligt Tilskud paa 10,000 Mark. 1909 dimitteredes herfra de første Elever (25 Realister). I denne Skole gaves der hverken Latin- eller Danskundervisning. Fra Paaske 1915 skulde Skolen være udbygget til Oberrealschule (nærmest som vort matematiske Gymnasium); men Verdenskrigen hindrede det. Under Vanskeligheder og med Afbrydelser paa Grund af Krigsforholdene fortsattes Skolen til Juni 1920. I Februar 1920 dimitteredes de sidste Elever under tysk Styre.

Ved Genforeningen besluttede den danske Stat at oprette en Skole i Aabenraa. Den var tænkt som en Statsrealskole. Den 24. Marts 1920 og følgende Dage foretog de 4 til Statsskolerne udpegede Rektorer sammen med andre Skolemænd under Ministeriets Ledelse en Rejse gennem de sønderjydske Landsdele for at stifte Bekendtskab med Befolkning og Forhold, og allerede ved deres Besøg i Aabenraa arbejdedes der for at faa Realskolen udvidet til et nysprogligt Gymnasium. Fra 6. Maj konstitueredes undertegnede som Rektor, saaledes at den hidtidige tyske Leder (Direktor Herting) opfordredes til at vedblive at fungere til Sommerferien som Leder af Skolen i Samraad med mig. Allerede i April var der indrettet frivillig Danskundervisning uden for Skoletiden; forøvrigt indskrænkede min Virksomhed sig til at modtage Indmeldelser og forhandle med Forældre; Direktor Hertings korrekte og loyale Færd gjorde mit Arbejde let. 12. Maj besluttede Ministeriet, at Skolen skulde være Gymnasium, og kort efter erhvervede Staten fra Aabenraa Kommune det i umiddelbar Nærhed liggende For-Seminarium (Præparandanstalt) for at skaffe Plads til det derved forøgede Elevtal. Da man i „Overgangsaaene“ opretholdt Underklasserne ved Skolen, og den tyske Skole fortsattes, indtil den kunde afvikles, krævedes et meget stort Antal Klasser, og begge Skolebygninger var bogstavelig talt fyldt fra Kælder til Loft. Da de højere danske Klasser naturligvis var meget tyndt befolkede, (i III G. 1, i II G. 2 Elever), kunde selv ganske smaa Lokaler tages i

Brug. Den tidligere tyske Realskole fortsattes i nogle Aar med tysk Lærerkollegium og tysk Læseplan og Lærebøger — kun med frivillig Danskundervisning, hvori saa godt som alle Elever deltog. De sidste Elever dimitteredes — med tysk Realeksamen — i Marts 1925. De Elever, der paa det Tidspunkt endnu ikke var færdige med deres Skogang, overførtes enten til den danske Statsskole eller til den kommunale, tysksprogede Mellemskole, som imidlertid var oprettet. Hvad der gav Arbejdet ved Skolen dets eendommelige Præg i de første Aar, var bl. a. dette dansk-tyske Samliv. Ganske vist var de to Afdelinger selvstændige; den tyske Afdeling administreredes af en Overlærer under den danske Rektors Ledelse; der var særlig tysk Morgensang, Juletræ, Skoleskovtur og naturligvis ogsaa særlige Lærer- og Forældremøder; men Eleverne færdedes sammen i Bygning og paa Legeplads, og Lærere fra den danske Afdeling underviste (i Dansk) i den tyske Afdeling. Samlivet mellem Eleverne var saa godt som uden Rivninger, og Samlivet mellem Lærerne, der i Begyndelsen formeligt var kordialt, vedblev til det sidste at være korrekt. Ogsaa Forholdet til Forældrekrederen var tilfredsstillende.

Den tysksprogede Mellemskole afholdt Mellemskoleeksamen sidste Gang i Marts 1930, idet der imidlertid var oprettet en privat, tysk Skole, der fra 1928 har afholdt Mellemskoleeksamen, og hvortil de fleste tyske Elever nu søger. Undervisningen fortsættes efter Mellemskoleeksamen med en tysk Realklasse uden Dimissionsret og med et Gymnasium med tysk Undervisningssprog og dansk Eksamensordning, der første Gang dimitterede Studenter 1933.

Den danske Gymnasieskole, der oprindelig kun havde nysproglig Afdeling, har fra August 1934 oprettet ogsaa matematisk Afdeling, og dette i Forbindelse med stærk Tilgang til I. M. har medført, at Skolen i Aar (1935—36) har det største Elevtal (306), den endnu har haft. Arbejdet ved Skolen har naturligvis i nogen Grad været præget af Overgangstiden fra tysk Statstilhørighed. Der maatte de første Aar tages særlige Hensyn ved Bedømmelsen af Elevernes Arbejde i Dansk, og Arbejdet med Tyskundervisningen har været ikke saa lidt lettet af gode Forkundskaber hos Eleverne; men begge Forhold er nu ved at forsvinde; det har været glædeligt at erfare, hvor gode Betingelser Hjemmenes danske Indstilling og Sprog gav Elevernes Arbejde i Dansktimerne, og det tyske Milieu, der i Begyndelsen mærkedes stærkt, er nu svindende; Tyskundervisningen har nu omtrent samme Forudsætninger som i enhver anden dansk Skole. Den danske Skoleordning var paa flere Omraader forskellig fra den, som Befolkningen var vant til i Tysktiden; det gjaldt navnlig Fællesskolen og Eksamensordningen, og nogen Vanskelighed har Tilpasningen, navnlig m. H. t. Eksamensordningen, voldt; men alt, hvad der har kunnet vise sig af Vanskelighed og Kritik, har været rene Ubetydeligheder i Sammenligning med det afgørende, at Forældrene nu kunde faa deres Børn oplært paa Modersmaalet og i dansk Omgangstone og Aand. Dette Samarbejde mellem Hjem og Skole til Opdragelse af en Ungdom i dansk Kultur, Sprog, Historie og — ikke mindst — Sang har været den store Værdi for Skolens Arbejde.

I. Mogensen.

TRÆK AF AABENRAA SKOLEVÆSENS UDVIKLING FØR 1920

AT give en udtømmende og sammenhængende Fremstilling af Aabenraa Skolevæsens Historie før Begyndelsen af det 19. Aarhundrede er overmaade vanskeligt, da man udover nogle spredte Bemærkninger og Beretninger om enkelte Skoleholdere næsten ingen Kilder har at holde sig til. Den følgende Oversigt over Skoleforholdene i Købstaden gør da heller ingenlunde Krav paa videnskabelig Fuldstændighed; den vil kun i Hovedtrækkene ridse Linierne op for den Udvikling, der er foregaaet særlig i det 19. Aarhundrede.

I Aaret 1639 nævnes en latinsk Skoleholder ved Navn Ot. Interessant er Beretningen i en Retsprotokol om Skoleholderen og Skrivemesteren Mathias Philip Neitzel i det 18. Aarhundrede, der forvoldte Magistraten og det tyske Cancelli mange Bryderier, fordi han hjalp Folk med at affatte og skrive Bønskrifter og Klager. Og man oplevede da, at den lille, spinkle og haltende Mand, der sad i trange Kaar og havde en blind, lille Datter, flere Gange maatte vandre i Tugthuset, fordi han sad Magistratens Advarsler overhørig. Med Sikkerhed kan det fastslaas, at der i Midten af det 17. Aarhundrede oprettedes en dansksproget Borgerskole; men samtidig undervistes der af tyske Skrive- og Regnemestre vistnok paa Højtysk, der i Løbet af det 17. Aarhundrede fortrængte det neder tyske Sprog. Man maa saa antage, at tysk Undervisningssprog i de følgende Tider for Købstædernes Vedkommende har gjort sig stadig mere gældende. Den danske Regering forsøgte at hidføre en Ændring i Forholdene (Sprogskriptet af 1810), og Kirkevisitatorerne havde godkendt Kravet om dansk Undervisningssprog; de kommunale Myndigheder gav ogsaa deres Tilslutning dertil — omend med nogen Tøven; men Sagen blev henlagt.

Af væsentlig Betydning for Skolevæsenets Udvikling i Byen er saa „Allgemeine Schulordnung für die Herzogtümer Schleswig und Holstein“, udstedt i 1814 af Kong Frederik

Fra den gamle Kommuneskole

VI. Iflg. denne Forordning, der indførte Undervisningspligten og skabte en fast Ramme for Ungdommens Opdragelse og Tilegnelse af Kundskaber, skulde Skolesproget i de fire Købstæder, i Bov og Christiansfeld være Tysk. I Byerne skulde der findes tre Slags Borgerskoler: Aufsichtsschulen (Børn under 6 Aar, ingen Skolepligt), Elementarschulen (7.—9. Aar) og Hauptschulen (fra 9. Aar til Konfirmationen) med særskilt Undervisning for Drengene og Piger. Det var ikke helt lidt, der krævedes af Eleverne i Hovedskolen, og særlig paa det matematiske og naturvidenskabelige Omraade var Maalet sat temmelig højt. Danske Sprogtimer var obligatoriske. Om Skolen har kunnet overholde en saadan Læseplan, og hvilket Udbytte Eleverne har haft af en Undervisning, der stiledede saa højt, faar staa hen. De danske Sprogtimer er efterhaanden saa godt som forsvundne. Borgmesteren og Raadet maa i 1829, da Kravet om dansk Undervisning rejses paa ny, indrømme, at der ikke bliver undervist paa Dansk i en eneste af Byens Skoler. Om Grundene til, at det tyske Sprog dominerede saa fuldkomment, erfarer man, at det var nødvendigt at opretholde Forbindelsen sydpaa, og tilmed kunde der tillægges det højtyske Sprog, der taltes i dannede Kredse, Prædikateret „finere“. Dialektsproget, hævdede man, havde ikke noget at gøre med det danske Litteratursprog. Det er givet, at Nationalismen, der i disse Tider begyndte at vaagne, gav sig stærke Udslag paa Skolevæsenets Omraade ved Oprettelsen af danske Privatskoler og skarpere Modsætningsforhold inden for Skolekollegiet.

Ved Sprogordningen 1850 blev der saa indført dansk Undervisningssprog i alle Byens offentlige Skoler, og det medførte til Gengæld, at der oprettedes tyske Privatskoleklasser.

Baade Drengene- og Pigeafdelingen af Borgerskolen havde siden 1833 til Huse i Skolebygningen ved Skolevejen, der nu benyttes af den tysksprogede Afdeling. Ved Siden af Borgerskolen eksisterede der en Rektorklasse, som repræsenterede den højere Skole. Denne arbejdede under meget vanskelige Kaar (flere Alderstrin i samme Klasse), og derfor ønskede mange Borgere en højere Privatskole, der i 1852 oprettedes af Overkrigskommissær *Børgesen*. Saa længe den dygtige Rektor *Buch* stod i Spidsen for Rektorklassen, hævdede denne sig smukt overfor den nye Konkurrenceanstalt; men da *Buch* forlod Byen, besluttede Skolekollegiet at nedlægge Rektorklassen og oprette en Del Fripladser i den nu af Krigsasessor *Deichmann* ledede private Realskole, for at Børn af mindre bemidlede Hjem kunde faa Adgang til en højere Undervisning.

Foruden de nævnte Skoleformer fandtes der endnu den saakaldte Gynderothske Fattigskole, en Stiftelsesskole, der iflg. Fundats af 5. Septbr. 1741 oprettedes af Staldmester *Ernst Christoph v. Gynderoth* af Eutin. Dens Formaal var Undervisning af 50 fattige Børn fra Aabenraa Købstad i en dertil indrettet Skolebygning. Til Skolens Drift udsattes der en Kapital paa 2500 Rigsdaler Courant. Læreren skulde foruden Fribolig have en aarlig Godtgørelse af 80 Rigsdaler. Af de Skolestiftelsen tilfaldende Indtægter af nogle Marskjorder i Rudebølgkog skulde bl. a. en Del anvendes til de i Skolen optagne fattige Børns Beklædning. Skolebygningen nyopførtes i Aaret 1847.

De skiftende nationale Styreformere medførte naturligvis indgribende Ændringer i Byens Skolevæsen. Den 11. Oktbr. 1864 skulde der finde en Afstemning Sted paa Byens Raadhus, om Skolesproget fremtidig skulde være Tysk eller Dansk. Det endelige Resultat blev, at 412 Borgere stemte for tysk, 268 for dansk Undervisning, dog skulde der iflg. Amtmandens Tale ved denne Lejlighed bibeholdes nogle Timer i Dansk. Fra dansk Side har man stærkt anket over selve Fremgangsmaaden og den manglende Kontrol ved denne Afstemning. Det tyske Skolesprog skulde altsaa indføres, og det blev af Civilkommissærerne bestemt, at Indførelsen skulde ske fra 1. April 1865. *Deichmanns* Realskole lukkedes i September 1864, og Rektorskolen skulde fra April 1867 føres tilbage til de

Aabenraa Kommuneskole

Forhold, der havde raadet før 1848; Leder blev Førstelærer Dr. *Wolf*. Et Pendant til denne højere Drengeskole skabtes senere ved Grundlæggelsen af Pige-Mellemskolen.

For at bøde paa den fuldstændige Mangel paa dansk Skolegang grundlagde den danske Lærer *Juhler* en dansksproget Borgerskole for Piger og Dreng, dog uden noget højere Undervisningsmaal. Skolen fik Lokaler i Bygningen Slotsgade Nr. 33. I de følgende tyve Aar skete der da ingen væsentlige Forandringer i Byens Skolevæsen. Men saa en Dag i 1884 mødte Børgmester *Wreden*, Politibetjent *Lebermann* og en tredje Person i Juhlerskolen, der paa det Tidspunkt lededes af Lærer *Rossen*, og erklærede den for lukket. Børnene skulde fremtidig indlemmes i den tyske Borgerskole. Der var fra da af i Aabenraa af Danskundervisning kun de to frivillige Timer i den kommunale Mellemskole, som efterhaanden ganske stille hørte op. — En Oversigt over Aabenraa Skolevæsen i Firserne viser følgende Forhold:

Skolens Navn	Klas-ser	Antal Elever	Leder
Rektorskolen (Dreng-Mellemskolen)	5	130	Rektor Haussmann
Pige-Mellemskolen	3	63	Rektor Schlichting
Dreng-Borgerskolen	6	338	Førstelærer Wilhelmson
Pige-Borgerskolen	6	389	Førstelærer Koch
Den Gynderothske Fattigskole	3	147	Lærer Bruhn

Ældre Folk af den nulevende Generation mindes endnu enkelte Lærertyper, der dengang vogtede over deres aandelige Udvikling. Man kan høre dem fortælle med Taknemmelighed om Lærerkrafter som Førstelærer Koch og andre og med et Smil om de

Særegenheder og smaa Svagheder, som f. Eks. „Tykke-Jensen“ med sin Forkærlighed for en „Finkeljokum“ (Kaffepunch) lagde for Dagen. — I Aaret 1888 blev der mellem Direktionen for den Gynderothske Stiftelse og Aabenraa Bys Skolekollegium truffet den Overenskomst, at Stiftelsesskolen og Borgerskolen skulde forenes til en Folkeskole, der skulde omfatte 6 Dreng- og 6 Pigeklasser samt en Fællesklasse for Dreng og Piger. Sidstnævnte skulde have Lokaler i Stiftelsesbygningen og skulde optage ældre Børn, der i nogle Maaneder om Aaret var fritaget for Undervisningen. Iflg. Aftalen skulde der ydes gratis Bøger og andet Skolemateriel til 50 Børn, i Nødstilfælde til 100 Børn, af Stiftelsens Midler. Stiftelsen skulde foruden denne Boghjælp betale de 80 Rigsdaler (omregnet til 432 Mk.), der iflg. Fundatsen tilkom Læreren og endvidere 700 Mk. som Erstatning til Aabenraa Skolekasse. Den blandede Klasse i Gynderothskolen ansaas dog stadig af Byens Borgere for ikke at være jævnbyrdig med de andre Klasser af Folkeskolen, og Forældrene nægtede sluttelig at sende deres Børn i denne Klasse, hvorfor den i 1892 blev ophævet.

Denne Omordning medførte en Udvidelse af Folkeskolen, der endelig kom til at bestaa af 8 Dreng- og 8 Pigeklasser. Frekvenstallet har gennemgaaende været 70—75. Folkeskolens Hovedbygning ved Skolevejen kunde langtfra rumme det voksende Børnetal og de nyoprettede Klasser, som maatte anbringes i forskellige Bygninger i Byen, som f. Eks. i det før Vognmand Rasmussen tilhørende Hus i Nygade Nr. 53 og i Gynderothskolen. Derfor opførtes en ny Skole i 1878 i Nygade 23, der skulde tages i Brug af Pige-Borgerskolen. I 1896 blev der foretaget en omfattende Ombygning af den gamle Skole ved Skolevejen, og 1914 skabtes der en Tilbygning ved samme Skole, der gav Plads til 4 store rummelige Klasseværelser; disse blev rigtignok først efter Krigen overgivet til deres Bestemmelse. Pige-Mellemskolen var indtil 1905 anbragt i Borgerskolens Lokaler Nygade 23, og da Rektorskolen (Dreng-Mellemskolen) blev omdannet til en Kgl. Realskole og i 1905 flyttede ind i den nye Bygning i Forstallé, fandt den højere Pigeskole et Hjem i Rektorskolens gamle Lokaler i Fiskergaden; det varede rigtignok kun kort Tid, idet der to Aar senere byggedes en ny Pige-Mellemskole bag Raadhuset. Skolekøkkenundervisningen for de ældre Piger fremmedes ved i 1907 at bygge en Ejendom ved Skolevejen (nu tysk Bibliotek) med de til Brugen svarende Lokaler og Indretninger; denne Nybygning skyldtes privat Initiativ. —

At omtale Undervisningens Omfang og Metoder vil i denne Forbindelse føre for vidt. Naar undtages den højere Skole, tror jeg nok, man tør sige, at Undervisningsformen og Kravene i de senere Aar før Krigen i det store og hele var de samme som i Dag. — Det samme gælder for Undervisningen udover Barnealderen; den obligatoriske Fortsættelsesskole (Gewerbliche Fortbildungsschule) blev aabnet 1868, og Købmandsskolen (Kaufmännische Fortbildungsschule) begyndte sin Virksomhed i 1891. Med Hensyn til den undervisningsmæssige Ordning og Plan svarede de omtrent til de nuværende Skoler af samme Art, den tekniske Skole og Handelsskolen.

For at fuldstændiggøre Billedet af Aabenraa Skolevæsen før Krigen bør man endnu nævne den Kgl. Præparandskole, Navigationsskolen og Landbrugsskolen. I Byen fandtes der en Præparandskole siden 1874; den havde Lokaler i den gamle Skolebygning paa Kirkepladsen. I 1902 fremlejede Byraadet den Gynderothske Stiftelsesskole til „Provinzialschulkollegium“ til Brug som Præparandanstalt, og under Krigen overflyttedes den til en moderne Skolebygning i Callesensgade. Eleverne maatte gennemgaa Skolens tre Klasser, før de kunde blive optaget paa et Seminarium. Forstander var siden 1884 den i tyskuddannede Læreres Kreds velkendte Personlighed, *Philip Krieger*. — Da Navigations-skolen i Løjt kirkeby inddrogtes, oprettedes med Lærer *Ipsen* en Navigationsskole i Bagbygningen til Kaptajn Callesens Ejendom (senere Folkebanken) paa Skibbroen. Den be-

stod senere af en Forskoleklasse og en Styrmandsklasse og fik sit Sæde i en Bygning ved Siden af Sygehuset. — Landbrugsskolen i Fiskergaden blev grundlagt 1898 og overtoges i 1905 af Amtet. Der undervistes her i to Klasser om Vinteren.

Den skitserede Oversigt over Byens Skoleliv før 1920 viser, at der gaves de Unge god Lejlighed til at dygtiggøre sig til deres fremtidige Livsgerning. Nogle af Skoletyperne, Præparandskolen, Landbrugsskolen, Navigationsskolen og Realskolen, betød desforuden en ikke ringe Indtægtskilde for mange af Byens Borgere, og de har været af stor Betydning i politisk Henseende, idet baade Lærerne og Eleverne som oftest var medvirkende ved de nationale Foranstaltninger.

C. Lagoni.

DE KOMMUNALE SKOLER I AABENRAA EFTER GENFORENINGEN

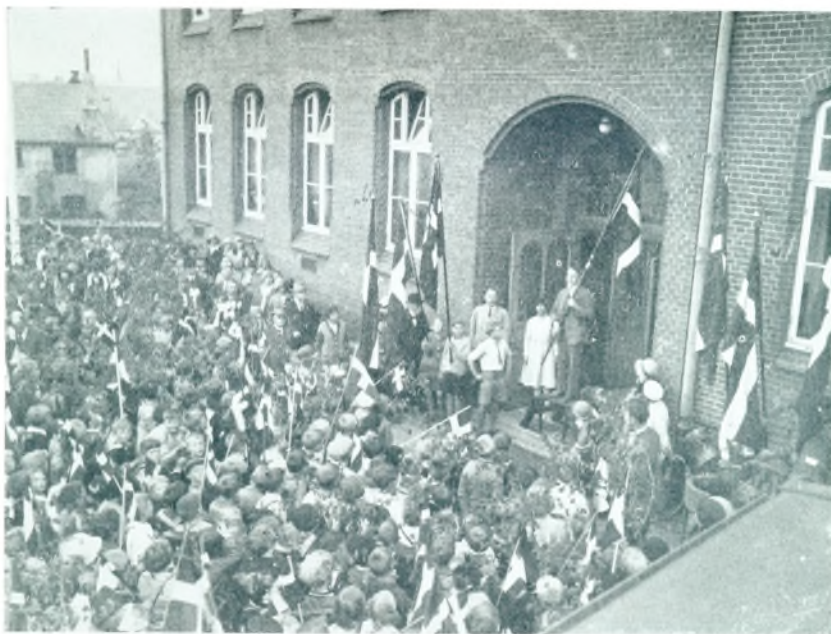
I Tiden fra Genforeningen, den 15. Juni 1920, og til Skoleforholdenes endelige Ordning, lededes Undervisningen af Vikarer, der dels bestod af de af den tyske Stat tidligere ansatte Lærerkrafter, dels af Lærere, der var kommet herved nordfra.

17. Juni 1920 kom kgl. Anordning om nogle Bestemmelser med Hensyn til en midlertidig Ordning af Folkeskolens Administration i de sønderjydske Landsdele, og 30. Juni 1920 kom Lov om Folkeskolens Ordning. Under samme Dato forelaa Loven om Valg af Skolekommissioner og Undervisningsministeriets Udnævnelse af Overlærerne, der konstitueredes i Embederne.

25. Juli valgtes den første Skolekommission, og herefter toges der fat paa at orientere Forældrene med Hensyn til Valget mellem den dansk- og tysksprogede Afdeling. I den Anledning afholdtes paa Skolen bag Raadhuset et Forældremøde, hvor de to Skoleledere gav Oplysning om den fremtidige Ordning, og hvor Undervisningsplanen for de to Afdelinger blev skitseret.

Ved den første Indskrivning i August indmeldtes 570 Børn i den dansk- og 471 i den tysksprogede Afdeling. Paa Grundlag af disse Tal fastsloges Antallet af Klasser ved hver af de to Afdelinger, og der beregnedes Antallet af Lærere og Lærerinder, der skulde antages.

I Begyndelsen af September foretog Skolekommissionen Indstilling, og under 26. Oktober meddelte Skoledirektionen for Aabenraa Amt, at der til den dansksprogede Afdeling var kaldet 10 Lærere, 5 Lærerinder, 2 Timelærere og 1 Timelærerinde. Til den tysksprogede Afdeling var kaldet 7 Lærere, 4 Lærerinder og 1 Timelærer. Udnævnelse

Aabenraa danske Borgerskole fører „Sommer i By“

sen regnedes fra 1. November 1920. Efter en gennemgribende Reparation af Bygninger og Materiel toges der fat paa Undervisningen. Den 6. Oktober samledes Børnene første Gang i den dansksprogede — og den 7. Oktober i den tysksprogede Afdeling.

Den dansksprogede Afdeling fik tildelt Skolebygningen Nygade 23, der er opført 1878, og Skolen i Raadhusgang, der er opført 1907. Den tysksprogede Afdeling fik anvist Skolebygningen paa Skolevej. Den ældste Del af denne Bygning er opført 1833, den nye Del 1914, men den blev først taget i Brug som Skole efter Genforeningen i 1920.

I Begyndelsen af November indsendtes til Stadfæstelse en Skole- og Undervisningsplan for Aabenraa kommunale Folkeskole. Disse Planer var i nogen Grad prægede af de indtil Genforeningen bestaaende Forhold, idet der var taget et skønsomt Hensyn til den tidligere tyske Skoleordning og aargamle Traditioner, som Befolkningen ønskede at bevare.

Der blev ved den tysksprogede Afdeling oprettet 2 Afviklingsklasser for Elever fra de 3 øverste Klassesetrin i den tidligere kommunale „Mädchen Mittelschule“. Denne Skole havde haft 8 Klasser, hvoraf de 5 nederste delvis gik over i Aabenraa Statsskole, der dog ikke saa sig i Stand til at optage de ældste Klasser.

Skolekommissionen ansaa det derfor for rigtigst, at der blev givet de ældre Elever Lejlighed til en afsluttende Undervisning efter den for Pigemellemskolen gældende Undervisningsplan.

Til at lede Undervisningen i Afviklingsklasserne ansattes en Lærer og en Lærerinde som Vikarer.

I Skoleplanen var Klassesetrinenes Antal fastsat til 7, men der blev straks gjort opmærksom paa, at der kunde blive Trang til at faa oprettet en 8. Klasse, fordi henholdsvis mange Børn vilde naa 7. Klasse i en ung Alder, da de efter tysk Skik blev indmeldt i Skolen umiddelbart efter deres fyldte 6. Aar.

Som noget for Forældrene ukendt kom Bestemmelsen, at der indførtes Fællesundervisning for Drengene og Piger i alle Klasser. For at lette Overgangen fra Særskolen til

Aabenraa danske Borgerskole. Kongemodtagelsen

Fællesskolen bestemtes det, at Drengene og Piger i de 6 øverste Klasser skulde sidde adskilt.

I de forløbne 15 Aar er der foretaget flere Ændringer i Skole- og Undervisningsplanen, foretaget flere Udvidelser, gennemført betydelige Forbedringer, og en kendelig Forskydning fra den tysksprogede til den dansksprogede Afdeling har fundet Sted.

I Januar 1922 fremkom Bestyrelsen for „Deutscher Schulverein“ med et Andrag-

ende om at faa oprettet en tysksproget Mellemskole i Tilknytning til den tysksprogede kommunale Folkeskole, fordi de tysksprogede Afviklingsklasser paa Statsskolen skulde afsluttes 1925. For at forberede Overgangen blev i Skoleaaret 1922---23 givet en udvidet Undervisning i den tysksprogede Afdelings ene 6. Klasse, saa Eleverne fra denne Klasse i det følgende Skoleaar kunde gaa ind i 2. Mellemskoleklasse.

Forhandlingerne om denne Sag blev bragt til Afslutning i 1923, idet Undervisningsministeriet godkendte, at der oprettedes en tysksproget kommunal Mellemskole; men da den tyske Privatskole ogsaa oprettede en Mellemskoleafdeling, blev Tilgangen til den kommunale tyske Mellemskole efterhaanden saa ringe, at det blev besluttet at afvikle denne, og i 1930 blev den ophævet.

Tanken om Oprettelsen af en dansksproget kommunal Mellemskole blev fremført, men opgivet, da Eleverne fra den danske Afdeling havde Adgang til at blive optaget i Aabenraa Statsskole. Men for at give flinke Elever Adgang til en udvidet Undervisning, oprettedes i 1924 en 8. Klasse. I 1935 blev der ogsaa oprettet en 8. Klasse ved den tysksprogede Afdeling.

Fra 1920 til 1926 dreves ved Aabenraa Statskole en Underskole som Privatskole med Statsstøtte. Den forberedte til Mellemskolens Optagelsesprøve. I 1920 oprettedes en tysk Privatskole, der i 1929 havde udviklet sig til en 5-klasset Underskole, 4 Mellemskoleklasser og 1 Realklasse. Fra 1932 ophævedes Underskolen. Herefter undervises alle Børn i Aabenraa Skoledistrikt de 4—5 første Skoleaar i den kommunale Folkeskole.

Med Hensyn til Gymnastikundervisningen var Folkeskolen yderst slet stillet i de første Aar efter Genforeningen, idet den var henvist til en forfalden Træbygning fra den tyske Tid, en Bygning, der var ganske uanvendelig til gymnastiske Øvelser. I 1922 blev der derfor rettet en Henvendelse til Undervisningsministeriet angaaende Opførelse af en tidssvarende Gymnastikbygning, og i 1927 rejstes paa en Del af Skolepladsen en stor, smuk Bygning, hvori der er indrettet 2 Gymnastiksale, et stort Sløjdlokale og 3 Baderum med varmt og koldt Styrtebad. I 1922 byggedes en særlig Skolebadeanstalt ved Fjorden. Som betydningsfulde Udvidelser maa endvidere anføres, at der i 1928 indrettedes en moderne Haandgerningsklasse og i 1929 et Skolekøkken, der dog findes i et Lokale, som ligger uden for de egentlige Skolebygninger.

Af det ovenfor anførte fremgaar det, at der her i Aabenraa siden Genforeningen er foregaaet en rig Udvikling paa Skolevæsenets Omraade, og Børnetallet har været i jævn Stigning; den 1. April 1935 var der 837 Børn i den danske Afdeling og 318 i den tyske Afdeling.

Byraadet har derfor i den seneste Tid erhvervet velegnede Jordarealer i Skolens Nærhed med fremtidige Udvidelser for Øje.

Jens Thau.

DET TYSKE GYMNASIUM I AABENRAA

VERSAILLESTRAKTATEN medførte Nordslesvigs Adskillelse fra Tyskland og tilige en gennemgribende Ændring af denne Landsdels Skolevæsen. Med faa Undtagelser blev alle tyske Skoler omdannede til danske Skoler; kun i de fire Byer oprettedes en tysksproget Folkeskole, medens der ikke blev overladt det tyske Mindretal nogen højere Skole, som gav Adgang til Universitetet. Dog blev der oprettet Overgangsklasser for Eleverne i de øverste Klasser, saa at de kunde fuldende deres Skolegang i det tyske Sprog. Gentagne Andragender fra den tyske Folkegruppe om Oprettelsen af en tysksproget Klasserække ved en af de danske Statsskoler blev ikke bevilget.

Det tyske Gymnasium

Ligesom i Nordslesvigs øvrige Byer bestaar der ogsaa i Aabenraa efter 1920 en tysksproget Folkeskoleafdeling; men af forskellige Grunde ansaa den tyske Skoleforening for Aabenraa Amt sig foranlediget til ved Siden af denne Skole at oprette en privat tysk Skole i 1920, og med 19 Elever i een Klasse blev Skolen ført ud i Livet. For hvert Aar føjedes en Klasse til, og i 1924 paabegyndtes Opbygningen af Mellemkolen, saaledes at Mellemkoleeksamen første Gang afholdtes 1928. Da denne Eksamen kun har ringe Betydning for det praktiske Liv, ansøgte man Undervisningsministeriet om Eks-

amensret til Realeksamen. Alle Andragender i denne Retning, som den tyske Skoleforening for Nordslesvig indsendte, blev imidlertid afslaaede. For dog at kunne give Børnene en tilsvarende, videregaaende Undervisning blev der oprettet en Klasse over Mellemkolen, som tillige giver Mulighed for efter en Prøve for en tysk Kommission at opnaa Adgang til „Obersekunda“ ved en tysk højere Skole. Denne Prøve afholdtes ligeledes første Gang 1928.

Den tyske Forældrereds nærede stadig Ønsket om en yderligere Udbygning af Skolen, saa Eleverne fra den fik Adgang til Universitetet. Uden Oprettelsen af en tysk Gymnasielklasse vilde Børnene være tvunget til for at opnaa Studentereksamen at gaa over i en dansk Statsskole. Selv om det ogsaa for en tysk Skole i Nordslesvig er en Selvfølge, at der bibringes Eleverne et grundigt Kendskab til det danske Sprog og den danske Kultur, vilde dog en saadan Overflytning til et dansk Gymnasium betyde et fuldstændigt Brud paa Elevernes Udvikling og Opdragelse, og da denne kun vil kunne gennemføres ud fra den tyske Folkegruppes inderste Væsen, besluttede Forældrekredsen i 1930 at oprette et tysk nysprogligt Gymnasium. Forhandlinger med Undervisningsministeriet medførte, at Skolens Leder fik Eksamensret til Studentereksamen, der

Interior fra det tyske Gymnasium

afholdtes første Gang i Maj—Juni 1933. Eksamen bliver afholdt i det tyske Sprog, og baade Formen for Eksamen og Kravene med Hensyn til de forskellige Pensar er de samme som ved en dansk Stats-skole, ligesom man gennem den opnaar de samme Rettigheder, dog med den Begrænsning, at den ikke giver Adgang til Ansættelse i Embeder under den danske Stat.

Da det tyske Gymnasium er den eneste tyske højere Skole i Nordslesvig, samler den i sine øverste Klasser Elever fra hele Landsdelen.

Skolens hurtige Udvikling i de første Aar efter Oprettelsen medførte, at de Lokaler, som man fra Begyndelsen havde taget i Brug, snart viste sig at være for trange, hvorfor den smukke Nybygning ved Nr. Chaussé opførtes i 1926 og allerede i 1932 udvidedes med en Tilbygning efter Oprettelsen af Gymnasiet. Samtidig byggedes der Bolig for Skolens Rektor og Lege- og Sportspladsen bag Skolen blev gjort større.

Elevtallet i Skolens 13 Klasser, derunder 4 Parallelklasser, er den 1. Oktbr. 1935: U. 5 a, b: 40. M. I a, b: 45. M. II a, b: 42. M. III a, b: 38. M. IV: 24. R.: 12. I G.: 18. II G.: 22. III G.: 10.

Dr. Gäde.

Brønden i Skolegården

LANDSARKIVET I AABENRAA

Om Oprettelsen af Landsarkivet i Aabenraa skriver Landsarkivar *Frode Gribsvad* i „Fortid og Nutid“:

FØR 1864 beskæftigede man sig ikke, for Hertugdømmernes Vedkommende lige saa lidt som for Kongerigets, synderligt med de lokale Embeders Arkiver. De blev uden videre liggende ved Embederne, og Embedsmændene maatte selv om, hvorledes de opbevarede dem og holdt Orden i dem. En enkelt Undtagelse for Sønderjyllands Vedkommende danner dog Retsarkiverne.

Efter Hertugdømmernes Indlemmelse i Prøjsen blev det allerede i 1868 besluttet, at der skulde oprettes et Statsarkiv for Provinsen Slesvig-Holsten, i hvilket Rigskammerrettens og det Plønske Arkiv skulde indlemmes, senere hen ogsaa de Arkivalier, som skulde udleveres fra Danmark. Fra første Færd havde man ogsaa Opmærksomheden henvendt paa de lokale Arkiver, og ved et Kommissorium af 15. April 1869 blev det paalagt fhv. Auskultator ved Landsoverretten i Breslau Friherre K. C. von Reitzenstein at berejse Slesvig og Holsten for at udtage de ældre Akter i Embedernes Arkiver, som var egnede til at indgaa i det nye Statsarkiv. Meget har Friherren næppe faaet udrettet.

Juni 1869 besøgte han Raadstuearkivet i Aabenraa, men en Skrivelse af 21. Juli 1869 fra Kredsretsdirektøren i Flensborg til Amsretterne viser, at det da var opgivet at gennemgaa deres Arkiver nøjere. Formodentlig har v. Reitzensteins Rejse kun varet 2—3 Maaneder, og hans arkivalske Indsigt har næppe været altfor stor. I den omtalte Skrivelse af 21. Juli 1869 til Amsretterne opstilles der en Fortegnelse over, hvad der ved Kassationer i Retsarkiverne bør udskilles og afleveres til Statsarkivet. Om denne Fortegnelse er udarbejdet paa Grundlag af v. Reitzensteins Undersøgelser, faar staa hen. For en dansk Arkivmand tager den sig i hvert Fald mærkelig ud.

For det første skulde alle Slags „Urkunden“ og Akter fra Tiden før 1650 afleveres. Fra nyere Tid ønskede man Sager, der angik Højforræderi, Brud paa Landefred, Dueller, Røveri, navnlig Søroveri, Slavehandel, Mord, navnlig Giftmord osv. osv. Udtagelsen af Arkivalierne til Aflevering til Statsarkivet overlodes altsaa Embederne.

Forholdet ved Genforeningen var da det, at langt den største Del af de lokale Embedsarkiver i Sønderjylland endnu laa ved Embederne, idet dog det første Punkt i Ønskesedlen af 21. Juli 1869, nemlig at Arkivalier ældre end 1650 skulde afleveres til Statsarkivet, formodentlig nogenlunde var bleven overholdt — antagelig fordi det var lettest at opfylde. Derimod var det meget tilfældigt og temmelig begrænset, hvad der var afleveret af yngre Sager, om end Forholdet synes at være temmelig forskelligt for de forskellige Embeder.

Da Genforeningen stod for, kom ogsaa Spørgsmaalet, hvad der skulde foretages med de sønderjydske Lokalarkivalier, frem, og Tanken om et særligt sønderjydske Landsarkiv dukkede da op. Først et Aarstid efter Genforeningen blev der dog taget praktisk fat paa Spørgsmaalet, idet daværende Underarkivar i Viborg, nuværende Landsarkivar i Odense Hans Knudsen blev sendt til Sønderjylland for at fremskaffe en orienterende Oversigt over, hvad der fandtes af Arkivalier ved Embederne. I de 2 Maaneder fra 29. Marts til 26. Maj 1921 besøgte Knudsen alle Ams-, Dommer- og Raadstuearkiverne i Nordslesvig, opmaalte Arkivmasserne fra Tiden før 1864, optog Fortegnelsen over Protokollerne og orienterede sig i Arkivsystemet under det præjisiske Styre, ligesom han undersøgte Afleverings- og Kassationsbestemmelserne fra denne Tid. Derimod naaede han ikke at undersøge de gejstlige Embeders Arkiver.

Hermed var der skabt et omtrentligt Grundlag for Vurderingen af, hvor store Arkivaliemængder det drejede sig om. Det viste sig, at det var betydeligt mindre, end man havde tænkt sig, og i 1922 fremkom da Tanken om at skyde Spørgsmalets endelige Løsning ud; men da Arkivalierne ikke kunde blive liggende under de uheldige Forhold,

hvorunder de de fleste Steder laa, besluttede man foreløbig at samle dem sammen i et midlertidigt Arkivdepot i Aabenraa. Dette Samlerarbejde maatte kunne gøres i Løbet af et Par Aar. Man havde da først et helt og fuldt Overblik over Arkivalierne, og Tidspunktet vilde saa være inde til at træffe den endelige Afgørelse. Man oversaa, at der i denne Udsættelse af Spørgsmalets Afgørelse laa en Fare for en fortsat Udskyden, længere end heldigt var. Naar det Tidspunkt kom, da man ikke kunde

Landsarkivet

opsætte Afgørelsen længere, kunde Forholdene muligvis være saaledes, at en tilfredsstillende Løsning af Spørgsmaalet vanskeligere kunde naas end i de første Aar efter 1920.

Til Leder af det midlertidige Arkivdepot, d. v. s. til at foretage Indsamlingsarbejdet, blev Forfatteren af nærværende, da Underarkivar ved Landsarkivet i København, antaget. Arkivdepotet blev henlagt direkte under Rigsarkivaren og i denne Henseende altsaa lige-stillet med et Landsarkiv. Til Anbringelse af Arkivalierne blev der lejet Lokaler i Amtsbygningen i Aabenraa. I Januar Maaned 1923 rejste jeg til Aabenraa for at begynde Arbejdet. Ved ministerielle Bekendtgørelser af 18. August 1923 og 30. Juni 1925 bestemtes, hvilke Arkivalier der var afleveringspligtige. Hovedreglerne var, at Arkivalierne fra Tiden før det prøjsiske Akthæftesystems Indførelse ca. 1867—70 skulde afleveres. Dog blev ogsaa Amtsforsanderarkiverne (fra 1889 til 1920) og Kontraminiestrialbøger, der var udskrevet før 1891, gjort afleveringspligtige, samt Skyld- og Panteprotokoller og Bibøgerne dertil indtil Grundbøgernes Anlæggelse i 1880'erne. Ved alle Embederne med større Arkiver og ved langt over Halvdelen af Præsteembederne er Arkivalierne overtaget paa Stedet, idet jeg selv udtog dem og som oftest ogsaa besøgede deres Nedpakning.

Med Udgangen af 1925 var Indsamlingen af Arkivalierne praktisk talt tilendebragt. Der burde nu have været taget Bestemmelse om Arkivaliernes endelige Anbringelse, men foreløbig viste det sig umuligt at faa de skiftende Regeringer til at forelægge noget Lovforslag herom. I Efteraaret 1927 blev derimod Initiativet taget fra sønderjydske Side, idet Historisk Samfund for Sønderjylland paa sit Aarsmøde i Gram vedtog en Resolution, hvori man krævede det midlertidige Arkivdepot omdannet til et Landsarkiv. Resolutionen fik senere Støtte af mere end fyrretyve Historikere, der opfordrede Undervisningsministeren til at iværksætte Oprettelsen af et sønderjydske Landsarkiv snarest muligt til Støtte for Studiet af sønderjydske Lokalhistorie som et Modtræk imod den Iver, hvormed man netop i de Aar fra tysk Side kastede sig over Studiet af Sønderjyllands Historie.

Endelig den 20. Marts 1928 forelagde Undervisningsminister Byskov i Folketinget Forslag om at oprette et sønderjydske Landsarkiv i Tønder. Forslaget blev sendt i Udvalg, men paa det fremrykkede Tidspunkt i Rigsdagssamlingen naaede Udvalget ikke at faa Sagen behandlet, inden Rigsdagen hjemsendtes. I næste Samling forelagde Undervisningsministeren den 9. Oktober 1928 atter det samme Forslag, og det blev igen sendt i Udvalg. Imidlertid var Tanken om at lægge de sydlige nørrejydske Amter sammen med de sønderjydske atter dukket frem, og Kolding gjorde nu ogsaa Krav paa at faa Landsarkivet, som man mente eventuelt kunde anbringes i en af Koldinghus' Fløje. Det nedsatte Folketingsudvalg foretog en Rejse til Tønder, Aabenraa og Kolding for at orientere sig angaaende Forholdene. Udvalget syntes efter dets Udtalelser at dømme at være klar over, at det i hvert Fald var uforsvarligt at udskyde Sagens Afgørelse længere; ikke desto mindre hengik Rigsdagssamlingen, uden at man kom til noget Resultat.

I Rigsdagssamlingen 1929—30 flyttedes Sagen over til Landstinget, hvor Landstingsmand Ellinger den 4. December 1929 optog det afgaaede Ministeriums Forslag om at oprette Arkivet i Tønder. Sagen blev sendt i Udvalg, men heller ikke i denne Samling kom det til noget Resultat. De historiske Samfund for Ribe og Vejle Amter arbejdede nu atter for, at Arkivalierne fra disse Amter skulde forenes med de sønderjydske Arkivalier i et Landsarkiv i Kolding eller Ribe.

Nu tog imidlertid Ministeriet sin Beslutning, og i den næste Rigsdagssamling forelagde Undervisningsminister Borgbjerg den 11. Februar 1931 Forslag om Oprettelsen af et Landsarkiv i Aabenraa og Opførelsen af en Bygning hertil, og endelig den 13. Marts 1931 vedtoges Forslaget af Folketinget og den 31. Marts af Landstinget. Den 28. April stadfæstede Kongen Loven.

Aabenraa By skænkede Grunden til Arkivet, beliggende i den nordlige Udkant af

Byen ved Haderslev Landevej. Det blev overladt til kgl. Bygningsinspektør K. Lehn Petersen, Odense, at udarbejde Tegningen til Bygningen. Tiden gik imidlertid hen indtil o. 1. Juli 1932, inden man var naaet saa vidt, at Byggearbejdet kunde begynde. Et Aar efter, midt i Juli 1933, kunde Arkivet aabnes for Besøgende, saa selve Bygningens Opførelse og Overflyttelsen af Arkivalierne til det nye Arkiv har kun taget kort Tid i Forhold til den lange og trælse Vej, der har været at vandre, inden man kunde begynde at bygge.

Undervisningsministeren anslog ved Lovforslagets Fremlæggelse Udgifterne til Bygning og Inventar til 160,000 Kr. I Sammenligning med de Udgifter, man i Udlandet beregner til en Arkivbygning, der skal rumme tilsvarende Arkivaliemængder, er det kun et ringe Beløb, og Summen er endda ikke helt medgaaet. Men nægtes kan det vel heller ikke, at Arkivet og dets Indretning bærer Præg af at være bleven til paa et Tidspunkt, hvor den allerstørste Sparsommelighed var paakrævet, selv om det siden vil medføre større Udvidelser, saa at det i Længden ikke bliver det billigste.

I Arkivet er der Bolig til en Arkivbetjent, derimod ikke til Landsarkivaren som ved de andre Landsarkiver. Der er indrettet en lille Læsesal, der kan modtage 5--6 Besøgende ad Gangen, og i Forbindelse hermed et ganske lille Kontor til Landsarkivaren.

DET SØNDERJYDSKE LANDSBIBLIOTEK I AABENRAA

DET danske Biblioteksarbejde i Aabenraa har sine Rødder langt tilbage i Tiden. I det Brev, som Frederik Fischer skrev til Professor Flor i Kiel, dateret den 29. December 1838, findes følgende Indledning: „Jeg taer mig herved den Frihed allerede at meddele Dem det, mig synes, glædelige Resultat, vort nys etablerede Lejebibliotek giver. Fra den første Dag, jeg fik Bøgerne sendt, have de været i bestandig Cirkulation, og mange Læselystne maa jeg fortrøste med fremtidig Meddelelse af Bøgerne, som ofte er bestillet to til tre Uger i forud hos mig“. Her er klart lagt for Dagen baade Bibliotekets Oprettelse og dets Virksomhed. Set med Nutidsøjne var det et lille, uanseligt Bibliotek

Biblioteksbygningen

paa 60--70 Bind, der i Løbet af de følgende Aar skulde vokse frem til 3--400 Bind. Sættes derimod dette begyndende Biblioteksarbejde ind i selve Tiden, var det ikke mindre end en Daad. Biblioteksarbejdet aabnede Vejen for et dansk Blad og vakte Liv og Røre om det Danske, hvor der hidtil kun havde været Dødvande. Det kan godt siges endnu skarpere: Hele Biblioteksarbejdet i Aabenraa saavel som

i hele Landsdelen var et banebrydende Arbejde for det danske Sprog og dermed for dansk Kultur. Krigen 1848--50 satte Bom for dette Arbejde, og mange af Bogsamlingerne blev spredte for alle Vinde. Næppe var Freden sluttet, inden der blev taget fat paa ny.

Den 27. April 1851 udsendte en Komité i Aabenraa et Opraab om at støtte et Biblioteksarbejde i Aabenraa By og Omegn. I

Opraabet gøres opmærksom paa, at „Menigmanden savner nu haardeligen disse ægte folkelige Foranstaltninger og ønsker overalt, at nye maatte opstaa“. — — „Vi opfordrer derfor vore patriotiske Medborgere til at række Haanden til denne Plans Iværksættelse, hvis Vigtighed i Nationalitetens Tjeneste er uden for al Tvivl“. Et bedre Bevis for, at Folkebibliotekerne er af stor Betydning i et folkeligt Arbejde, kan næppe findes. Opraabet var undertegnet af en Del kendte Mænd fra Aabenraa By og Omegn. Den egentlige Drivkraft i Foretagendet var Frederik Fischer. Biblioteksarbejdet i Aabenraa lykkedes udmærket. I hvor stor Udstrækning det er blevet benyttet, vides ikke; men Biblioteket maa have haft et Bindtal paa henved 1000.

1864 virkede som et bedøvende Slag, alt Kulturarbejde blev lammet, Biblioteksarbejdet, der havde været i god Udvikling før Krigen, førte nu en vegeaterende Tilværelse, indtil det gik til Grunde. Fornyelsen var der ingen, der tænkte paa. Her og der sporedes der et Tilløb til at faa Biblioteksarbejdet i Gang, men det blev ved Tilløbene. Den politiske Tro paa § 5 og dermed Genforening med Danmark hæmmede enhver Bevægelse, der havde kulturelle Formaal. Ophævelsen af § 5 i 1878 samt Skoleanordningen af samme Aar fik de ledende Mænd til at indse, at Fremmedherredømmets Dage kunde blive mange og trange, og at det derfor blev en Nødvendighed at tage fat paa et intensivt Kulturarbejde.

Den 10. Oktober 1880 stiftedes „Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nord-slesvig“ i Aabenraa. Ved denne Forenings Stiftelse kom der paany Gang i Biblioteksarbejdet. De skiftende Formænd for Foreningen har altid boet i Aabenraa, medens Foreningens Kontor i Tiden fra 1880—89 var i Flensborg. Efter 1889 flyttedes Kontoret til Aabenraa. Foreningens lange Navn blev i 1908 ændret til „Sprogforeningen“. Sprogforeningens Indsats paa Biblioteksvæsenets Omraade var stor, selvom den ikke kan staa Maal med det, som Eftertiden kender. Til Trods for smaa og vanskelige Kaar udvidedes Arbejdet Aar for Aar, saa at der maatte tænkes paa passende Lokale til Arbejdet. I 1903 flyttede Sprogforeningens Kontor og Boglager ind i den nyerhvervede Ejendom „Folkel hjem“, og i 1910 skabtes der værdige Rammer ved Rejsning af en Nybygning. Det var Meningen at faa skabt et Centralbibliotek her, om hvilket hele Biblioteksarbejdet i Landsdelen kunde centralisere sig. Denne Reorganisation var ved at blive udført efter en noje bestemt Plan, da Verdenskrigen standsede hele Arbejdet.

Fra Læsesalen

Fra Udlaanet til Børn

Genforeningen skabte nye Vilkaar for Biblioteksarbejdet i Landsdelen. Biblioteksloven af 1920 krævede selvstændige Biblioteker, saa det var en Nødvendighed at omorganisere det af Sprogforeningen ledede Biblioteksvæsen. Den Interesse, der havde været for de gamle Bogsamlinger, overførtes uden Vanskelighed til den Bibliotekstype, som Loven krævede. Til Omorganisationen blev der af Staten bevilget 110.000 Kr., og selve Arbejdet blev overdraget til Statens Bibliotekstilsyn. Statens Biblio-

tekstilsyn overlod hele Omorganisationen til nuværende Overbibliotekar, Dr. phil. Carl S. Petersen ved det kgl. Bibliotek.

Den 27. April 1921 tog daværende Bibliotekar Carl S. Pedersen Ophold i Aabenraa. I Henhold til den forudlagte Plan var det bestemt, at Centralbiblioteket for de sønderjydske Landsdele skulde ligge i Aabenraa. En Forudsætning for, at dette kunde ske, var, at Sprogforeningens Bogstamme med samt Sprogforeningens Lokaler gik ind som et Led i Arbejdet. Da der intet var til Hinder for, at dette kunde ske, fik Biblioteket i Aabenraa den 7. Oktober 1921 Undervisningsministeriets Anerkendelse som Centralbibliotek. Bibliotekets officielle Navn er: Det sønderjydske Landsbibliotek.

Det viste sig snart, at „Folkehjem“s Lokaler langtfra var ideelle til den ny Bibliotekstype, der var skabt. Endvidere var „Folkehjem“s Beliggenhed alt andet end god. Det var derfor en Nødvendighed at faa fat paa en mere velegnet Plads. Aabenraa Kommune raadete over en Bygning, der baade var velegnet og havde en god Beliggenhed. Landsbiblioteket indgav et Andragende om at faa Bygningen overladt til Biblioteksbrug, og den 7. September 1922 overlod Byen Bygningen i Raadhusgangen til Biblioteket. I de paafølgende Maaneder blev Bygningen gjort i Stand, og den 1. Januar 1923 begyndte Landsbiblioteket sin Virksomhed der.

Bibliotekets økonomiske Basis hviler paa Tilskud fra Aabenraa By og Amt og de Tilskud, det i Henhold til Biblioteksloven modtager fra Staten. Aabenraa By og Amt har i de forløbne Aar bevilget hver 5000 Kr. til Bibliotekets Drift, der sammen med Stats-tilskudet har givet Biblioteket en god og sund Udvikling.

Den 1. Januar 1923, da Biblioteket flyttede ind i sin ny Bygning, havde det en samlet Bogbestand paa 13.581 Bind, der fordelte sig paa følgende Maade: 10.446 Bind i Udlaanet for Voksne, 1285 Bind paa Læsesalen og 1850 Bind Børnebøger. De skabte Rammer fyldtes hurtigt, saa at hele Kælderetagen maatte tages i Brug. Biblioteket lider i Dag af Pladsmangel paa alle Omraader. Bibliotekets Bogbestand den 31. Marts 1935 er 27.972 Bind, af hvilke 24.024 Bind findes i Udlaanet for Voksne, 1656 Bind paa Læsesalen og 2292 Bind Børnebøger. Bibliotekets Bogbestand er saaledes blevet mere end fordoblet i de 12 Aar, der er gaaet. En saadan Bogmasse, saa beskeden den end er, kræver en ret betydelig Plads, hvis den skal være tilgængelig.

Bibliotekets Benyttelse har været ret stabil. I 1922—23 havde Biblioteket 2947 Laanere med et samlet Udlaan paa 59053 Bind, 1934—35 var der 2639 Laanere med et samlet Udlaan paa 60.528 Bind. Der har ikke været nogen særlig Fremgang i Udlaanet,

og en Nedgang i Laanertallet, men der har været en stærk Forskydning i Udlaanets Kvalitet. En specificeret Opgørelse vil vise dette:

	Oplysende	Skønlitteratur	Børnebøger	Ialt
1922--23	6.019	33.061	19.973	59.053
1934--35	14.831	31.095	14.602	60.528

En anden stærk Udvikling har Udlaanet til Landet at opvise. I 1922--23 udlaantes der 1.592 Bind til 153 Laanere, men i 1934--35 var Udlaanet oppe paa 9.528 Bind til 586 Laanere. Til disse maa endvidere lægges Udlaanet i Bogkasser, der sidste Aar udgjorde 928 Udlaan. I de sidste Par Aar har Biblioteket gennemkatalogiseret en Del af Aabenraa Amts Sognebiblioteker.

Det samlede Udlaan i Tiden fra 1. November 1921 til 31. Marts 1935 udgør 832.526 Bind fordelt paa følgende Maade: Oplysende Litteratur 165.829 Bind, Skønlitteratur 465.990 Bind, Børnebøger 200.707 Bind.

Læsesalsbesøget var i 1923--24 paa begge Læsesale 17.681, deraf 9.704 Besøg paa Børnelæsesalen. I 1934--35 var Besøget oppe paa 23.278, deraf 10.925 Børn. Det samlede Læsesalsbesøg i hele Tidsrummet udgør 274.137, deraf 118.854 Børn.

Udadtil er sket den Ændring, at medens Biblioteket til at begynde med var Centralbibliotek for hele Landsdelen, saa er det nu kun Centralbibliotek i Aabenraa Amt. Bibliotekerne i Haderslev og Sønderborg blev Centralbiblioteker i 1926, og Biblioteket i Tønder fik i 1928 Anerkendelse som Centralbibliotek for Tønder Amt.

Nær Tilknytning til Landsbiblioteket har „Den sønderjydske Vandreboogsamling“. Den ejer 211 Sæt à 20 Eksemplarer. Vandreboogsamlingen administreres af Landsbiblioteket Dens Formand er Lærer Th. Lund i Aabenraa.

Aabenraa Amts Biblioteksforening, der blev oprettet den 5. Maj 1923, har ligeledes nær Tilknytning til Landsbiblioteket. Biblioteksforeningens første Formand var Førstelærer Vest Hansen i Holbøl. Han blev 1933 afløst af Førstelærer Gammelgaard i Hokkerup. Biblioteksforeningen varetager Sognebibliotekernes Interesser og afholder et aarligt Bogmøde, hvor Landsbibliotekets Bibliotekar gør Rede for Aarets Boghøst.

„Det sønderjyske Landsbibliotek“s Bestyrelse har 5 Medlemmer: fhv. Minister H. P. Hanssen (Formand), Amtmand Kr. Refslund Thomsen, Borgmester H. Fink, Købmand Hans Jessen og Viceskoleinspektør Lienggaard. Bibliotekets Bibliotekar er siden 1923 Bibliotekar Jakob Petersen.

Jakob Petersen.

AABENRAA SYGEHUSE

MED Undtagelse af de middelalderlige St. Jørgensgaarde, der var oprettede af de katolske Munkeordener til Pleje af spedalske og andre smittefarlige Syge, og som nedlagdes efter Reformationens Indførelse, fandtes der i Nordslesvig før 1864 kun 3 egentlige Sygehuse: Christina Friederica Stiftelsen i Haderslev, Amtssygehuset i Gram og et Sygehus i Sønderborg.

Aabenraa har ogsaa haft en *Jørgensgaard* med tilhørende Hospital, beliggende Nordøst for Byen. Den blev nedlagt i 1596, og Bygninger med Jord overgik som Avlsgaard til Brundlund Slot.

Da Byen i Aaret 1848 i Persillegade lod bygge en ny Fattiggaard, opførtes samtidigt og i Tilknytning til denne et *lille Sygehus* paa 14 Senge, 10 for Mænd og 4 for Kvinder, hovedsageligt til Brug for farende Svende, men dog ogsaa for Byens Beboere, naar Forholdene i Hjemmet eller Sygdommens Art nødvendiggjorde en særlig Behandling eller Afsondring. Udvidelsesmuligheder var der ved Opførelsen ikke regnet med.

Sygehuset har, saavidt de indskrænkede Pladsforhold tillod det, gjort Tjeneste lige op til vore Dage, til sidst som Opholdssted for gamle og svage.

Aabenraa Amts og Bys Sygehus

Efter Sønderjyllands Afstaaelse til Preussen fik Aabenraa i 1867 en Infanteribataillon i Garnison, til hvis Brug der indrettedes *et Lazaret* i en Bagbygning til Ejendommen Nygade 55, som bestod til 1. Oktbr. 1888, da Bataillonon overflyttedes til Haderslev.

Dette blev for de stedlige Forvaltningsmyndigheder en kærkommen Lejlighed til at tage Sygehusspørgsmaalet, der med Datidens Fremskridt paa Lægebehandlingens Omraade havde gjort sig mere og mere gældende, under Overvejelse. Medvirkende var den Omstændighed, at en kirurgisk uddannet Læge, Dr. med. Otto Wiemer, havde nedsat sig i Byen og var stærkt interesseret i Sygehussagen. Kreds(= Amts-)forvaltningen lod derfor straks Lazaretbygningen tage i Brug som *midlertidigt Kredssygehus* under Dr. Wiemers Ledelse, men samtidigt modnedes Planerne om en Nybygning, og disse kom til Udførelse i Aarene 1891 - 92.

AABENRAA AMTS OG BYS SYGEHUS

Paa den sydvestlige Skraaning af Arnbjerget, Nord for Byen, opførtes da, frit og højt beliggende, et nyt, eenfløjet *Kredssygehus* paa 40 Senge, 20 for Mænd og 20 for Kvinder, med rummelige og lyse Sygestuer, Operations- og Badeværelser og i det hele taget svarende til Datidens sundhedsmæssige Krav. Omkostningerne ved Opførelsen beløb sig med Grund og Inventar til ca. 120.000 Mark eller 3.000 Mark pr. Seng. Samtidigt blev der bygget en Stenbarak til 10 Senge med delvist forskydelige Afdelinger for epidemiske Sygdomme samt et Desinfektionshus.

At Trangen til et Sygehus har været til Stede, viser den hurtigt stigende Benyttelse. Allerede i det provisoriske Kredssygehus i Nygade var den aarlige Belægning steget fra 239 i 1889 til 317 i 1891; nu steg den indtil 1898 til aarligt 628. Den gennemsnitlige Behandlingstid for de syge var 21 Dage.

At Sygehusledelsen fulgte med Tiden og Udviklingen, viser følgende: 1894 indførtes Serumbehandlingen ved Difteritis, 1899 Efterbehandling med medikomekaniske Apparater

og Massage, og der indrettedes et kemisk-bakteriologisk Laboratorium. Samtidigt installeredes elektrisk Belysning, central Dampopvarmning og et nyt Klosetsystem „Ideal“, dette dog ikke med Vandskylning og Septictank, der først blev udført i 1908, men med Tørvestrøelse. Et Lighus blev ogsaa bygget i 1899. I Aaret 1902 anskaffedes Røntgenapparater og indrettedes en elektrisk Lysbadeanstalt. 1903 fik Sygehuset Tilslutning til Byens Vandforsyning med eget Filter- og Afjerningsanlæg, og til Behandling af Lungesyge om Sommeren overlod Røde Kors Sygehuset en Døckersk Barak. Allerede efter knap 20 Aars Forløb var en Udvidelse af Sygehuset paakrævet. Der opførtes en Sidefløj mod Nord med Sygeværelser mod Øst, som kunde tages i Brug 1911. Herved bragtes Sengeantallet op paa 65; en ny og større Operationsstue kunde indrettes, og Forbedringer paa flere Omraader tilvejebringes. Belægningen var derefter i 1912: 920 og i 1913: 845 Syge. I 1911 foretoges paa Sygehuset 454, i 1912 501 og i 1913 469 Operationer.

Omtrent samtidigt med Udvidelsen af Kredssygehusets Hovedbygning var denne paa anden Maade bleven aflastet i Belægningen, idet der i 1910 til Sygehuset blev knyttet en Nybygning, et „Erholungsheim“ eller Helsehjem, beliggende Nord for Hovedbygningen og opført af „Landesversicherungsanstalt der Provinz Schleswig-Holstein“ til Op-tagelse og Behandling af 30 lettere lungesyge, under Anstalten forsikrede Mænd. Et be-grænset Antal af saadanne Patienter samt lignende, hørende under IX preussiske Armé-korps, havde hidtil gennem en Aarrække maattet anbringes dels i Hovedbygningen, dels i den Døckerske Barak.

1. Januar 1914 fratraadte Dr. Wiemer Stillingen som Sygehuslæge, og Dr. med. Max Jansen blev ledende Læge. Under dennes Deltagelse i Verdenskrigen vikarierede San. R. Dr. med. Johannes Dibbern, der i mange Aar havde været praktiserende Læge i Byen og ofte havde assisteret ved Lægegerningen paa Sygehuset. Efter Genforeningen ledede Dr. Jansen Sygehuset, der nu fik Betegnelsen *Amtssygehus*, endnu et Aars Tid, hvorefter Reservelæge ved Aarhus Kommunehospital Aage Ipsen blev Sygehuslæge fra 1. Januar 1922.

Krigstidens Forsømmelser med Vedligeholdelse og Fornyelse maatte indhentes, og de ændrede Forhold i Ledelse og Drift tages i Betragtning. En ny og mere tidssvarende Operationsafdeling blev indrettet, Kedelanlæg, Vaskeri- og Køkkeninventar samt Røntgen- og Desinfektionsmateriale fornyet og et Obduktionsrum fremskaffet. Ved en senere Tilbygning blev der Plads til en større Røntgenafdeling og til Udvidelse af Reserve-lægeboligen.

Efter Aabenraa Købstads Udskillelse fra Amtskommunen i 1923 fik Sygehuset atter Navneforandring og kaldes nu *Aabenraa Amts og Bys Sygehus*.

Operationsafdelingen havde lagt Beslag paa et Par Sygeværelser, hvorved Sengepladserne paa Hovedafdelingen indskrænkedes til 57. Belægningen var i 1921 868 syge med 18544 Sygedage, i 1922 780 med 24176 Sygedage og i 1923 788 med 31491 Sygedage. Planerne om Opførelsen af et nyt og større Sygehus blev paa Grund af den stige-pladsmangel taget under Overvejelse, og Arkitekt Viig-Nielsen, Viborg, udarbejdede Tegninger hertil; men de kom ikke til Udførelse, bl. a. af Hensyn til Omkostningerne, der var anslaaet til ca. 1 Million Kr. Den til Sygehuset hørende Grund blev dog ved Køb udvidet med Fremtidsbebyggelser for Øje.

1926–27 opførtes Sydvest for Sygehuset for en Anlægssum af ca. 45.000 Kr. en Over-lægebolig med Facade ud mod Bjerggade. Samtidigt forbedredes Sygehusets Tilkørselsforhold.

Da den hidtidige Epidemibarok ikke mere kunde betragtes som tidssvarende, blev der i 1931 Øst for Sygehuset bygget et Epidemisygehus paa 16 Senge og med forskydelige Afdelinger. Samtidig opførtes et nyt Ligkapel med tilhørende vel udrustet Lig- og Obduktionsstue. Omkostningerne herved beløb sig til ca. 145.000 Kr.

I 1932 blev Sygehusets Klosetanlæg fornyet og en Sygeelevator indbygget.

Til det stigende Antal Funktionærer, herunder ogsaa Helsehjemmets, der fra 1922 var bleven Tuberkulosehospital, havde der maattet indrettes flere og flere Værelser og Kamre i Hovedbygningens Tagetage, som i flere Henseender var uegnet til dette Formaal, bl. a. ogsaa paa Grund af Livsfare i Ildebrandstilfælde. Sygehusbestyrelsen lejede derfor midlertidigt Stueetagen i den nærliggende, forhenværende Navigationsskole til Bolig for en Del af Sygeplejerskerne. Ved denne Foranstaltning kunde Sengepladsen i den medicinsk-kirurgiske Afdeling øges noget, saa den fra 1934 blev normeret til 64 Senge.

Belægningen var i 1930 938 med 29.875 Sygedage, i 1931 859 med 32.829 Sygedage, i 1932 881 med 30.455 og i 1933 832 med 30.112 Sygedage. I 1934 sprængte Børnelammelsesfeberen med over 100 Indlæggelser paa Epidemiafdelingen i Septbr.—Oktbr. Sygehusets Rammer, saa der maatte iværksættes de nødvendige Særforanstaltninger.

I dette Aar paabegyndtes Opførelsen af en større Nybygning Vest for Sygehuset, beregnet til Funktionærbolig og Forvaltningslokaler. Anlægssummen var ca. 220.000 Kr. Bygningen giver Rum for 64 Personer og kunde tages i Brug i Sommeren 1935.

Dr. Michelsen.

TUBERKULOSEHOSPITALET

VED Omdannelsen af det af Provinsens Forsikringsanstalt i 1910 opførte Helsehjem til Tuberkulosehospital i 1922 blev Bygningens oprindelige Formaal, at tjene til Hjælp og Helse for Lungesyge, omend i ændret Form, bibeholdt og videreført. Kun i 4 Aar var Bygningen bleven benyttet som Helsehjem. Saa kom Verdenskrigen. Under denne stillede Huset med Inventar til Raadighed for de militære Myndigheder, som indtil Krigen Ophør tog det i Brug til et Reservelazaret under Ledelse af Dr. Dibbern.

Ved Genforeningen gjorde Savnet af et Tuberkulosehospital i Landsdelen sig langt stærkere gældende end af et Helsehjem for lettere syge, og da Bygningen viste sig velegnet, ogsaa til dette Formaal, besluttedes Omdannelsen til Hospital ret hurtigt. En grundig Istandsættelse og Nymontering var dog paatrængende nødvendig. Denne iværksattes for et Beløb af 85.000 Kr., og den 11. September 1922 kunde Tuberkulosehospitalet tages i Brug, som før med Plads til 30 Patienter, driftsmæssigt tilknyttet Sygehuset og med Overlæge Aage Ipsen som behandlende og ledende Læge. Den økonomiske Basis for

Hospitalets Drift sikredes ved Tilskud fra Haderslev og Aabenraa-Sønderborg Amter samt fra Aabenraa Købstad, medens selve Bygningen ejes af Aabenraa Amt og By.

I 1923 var Belægningen paa Hospitalet 56 Patienter med 4868 Sygedage og derefter i de paafølgende Aar jævnt stigende til 1928 med 102 behandlede syge, hvoraf 79 nyoptagne.

Der var imidlertid som et Led i Tuberkulosens Bekæmpelse taget Bestemmelse om Oprettelsen af Tuberkulosestationer i de fire sønderjydske Amter, og til at udføre den

Tuberkulosehospitalet

dermed forbundne Lægegerning valgtes Specialist i Lungesygdomme Kai Hammer, der fra 1. Juli 1928 samtidigt blev Overlæge ved Tuberkulosehospitalet. Bestemmelsen blev taget af de fire Amter og Købstæderne samt Flækkerne med Undtagelse af Højer. Til denne Nyordning yder Staten indtil videre et Tilskud.

I 1929 fik Hospitalet paa Grund af den stigende Tilgang Tilladelse til at udvide Sengeantallet med 8, og i 1930 øgedes det yderligere med 11 til ialt 49, hvoraf 45 for Voksne og 4 for Børn. At denne Udvidelse var nødvendig, viser Belægningstallet fra 1931, da der optoges 152, eller fra 1933, da der optoges 131 nyindlagte Patienter paa Hospitalet, samt Antallet af Sygedagene, der i 1931 var 16.374 og i 1933 15.291.

Hospitalet svarer, saavel bygningsmæssigt, som hvad Indretning og Udstyr angaar, til Tidens Krav.

Dr. Michelsen.

ST. ANSGAR KLINIK

DA Dr. Jansen den 31. December 1921 fratraadte Stillingen som ledende Læge ved Aabenraa Amtssygehus, havde han kort forinden købt Dr. Wiemers Ejendom i Fiskergade, hvor han indrettede en Privatklinik med 5 Senge, der senere udvidedes til 9. Her indlagdes i 1922 91 Patienter med 1185 Sygedage og i 1923 med 1528 Sygedage. I 1925 var Sengepladsen atter gaaet ned til 5 med 56 Patienter og 875 Sygedage. Klinikken afhændedes nu til St. Hedvigssøstrene fra Breslau, der ogsaa andet Steds i Landet havde oprettet lignende Hospitaler til Udøvelse af Ordenens Sygeplejgerning. Foranledningen var dog ogsaa egentlig den, at Dr. med. L. Abild, der i 1920 havde nedsat sig i Byen som Specialist i Hals-, Næse- og Øresygdomme og fra April 1925 ikke mere som hidtil kunde behandle sine Patienter paa Amtssygehuset, saa sig nødsaget til at fremskaffe Operations- og Sengeplads for sit Klientel. En midlertidig Klinik i Missionshotellet paa Klinkbjerg med 8 Senge havde vist sig ganske utilstrækkelig. Ejendommen indrettedes nu til 30 Senge og aabnedes den 15. Septbr. 1926 under Navnet St. Ansgarklinik med Dr. Abild som Læge og Søster Placidia som Priorinde. I 1927 optoges paa Klinikken 426 Patienter med 10.656 Sygedage.

I Slutningen af 1927 nedsatte Dr. med. Alfr. Beyer sig som Øjenlæge i Byen, og da han ogsaa ønskede at indlægge sine Patienter paa Klinikken, maatte denne udvides. Ordenen købte derfor Naboejendommen, en fhv. Skolebygning, der tilhørte Aabenraa By, og efter en grundig Istandsættelse og Ombygning, svarende til det nye Formaal, kunde Sengepladsen udvides til 50 og Klinikken i sin fornyede Skikkelse tages i Brug i Efteraaret 1928. Den er nu moderne indrettet og forsynet med Røntgeninstallation, Finsenlys m. m.

I 1930 indlagdes paa Klinikken 796 Patienter med 15783 Sygedage, og i 1932 656 Patienter med 12471 Sygedage.

Dr. Micheelsen.

RETSVÆSENET I AABENRAA

MED de sønderjydske Landsdeles Genforening med Danmark afløstes de tidligere 3 Amtsretsdommere i Aabenraa af 2 danske Dommere, idet der oprettedes et Civildommerembede med Dommer Chr. Andersen som Indehaver, og et Straffedommerembede, som overtoges af Dommer P. Wellejus. Efter dennes Død i 1922 blev Embederne sammenlagt. Dommer Chr. Andersen, der beklædte Embedet, indtil han den 1. Januar 1935 overtog Embedet som Civildommer i Københavns Amts Nordre Birk, er blevet efterfulgt af Dommer Niels Levinsen, der siden Genforeningen havde været Dommer i Rødding.

Aabenraa Domhus

Dommerkontorerne er beliggende i den tidligere Amtsrets Bygning, Nørre Chausse 1, tæt ved Jernbanestationen. I Bygningen, der er opført omkring 1908, findes ogsaa Kontorer for Politiajudanten for de sønderjydske Landsdele og Politimesteren i Aabenraa.

Ved Dommerembedet er nu ansat 2 Fuldmægtige (tidligere 3, en Tid endog 4). Af disse har Dommerfuldmægtig Gerhard Jensen beklædt sin

Stilling fra kort Tid efter Genforeningen, medens Dommerfuldmægtig Jes P. Caspersen først er tiltraadt 1. April 1935.

Retskredsen omfatter foruden Aabenraa Købstad, Sønder Rangstrup og Ris Herreder, Uge, Ensted og Felsted Sogne af Lundtofte Herred og Varnæs Birk og har et Befolkningstal paa opimod 30.000.

Her, som andetsteds i Landsdelen, har Dommergerningen i dens forskellige Forgøringener navnlig i Overgangstiden og de første Aar efter Genforeningen stillet særlige Krav til dens Udøvere. Et betydeligt Antal Retssager har skullet bedømmes efter tyske Retsregler, ligesaavel som tidligere gældende Ret i adskillige Aar har haft Indflydelse paa og har vanskeliggjort Behandlingen af Sager vedr. Skifte- og Tinglysningsvæsenet. Omend dette Forhold nu har ændret sig, og Retssagernes Antal, baade civile og kriminelle, har taget stærkt af, sætter vedblivende Landsdelens særlige Forhold sit Præg paa det Arbejde, som udføres af Retsplejens Udøvere, saaledes navnlig med Hensyn til de Retssager, der er af nationalpolitisk Oprindelse, og med Hensyn til den Indvirkning, som de økonomiske Vanskeligheder, Befolkningen kæmper med, har paa Retsplejen.

F. Gerhard Jensen.

A ABENRAA AMTSRAADSKREDS VEJVÆSEN har siden Genforeningen haft som Hovedopgave at supplere Landevejsnettet, der i 1920 kun bestod af enkelte forfaldne, saakaldte Provinsveje, ialt ca. 67 km (i det væsentlige Vejen fra Haderslev Amtsgrense Syd for Haderslev over Aabenraa til Landsgrænsen ved Krusaa, 36,3 km, Vejen fra Krusaa til Sønderborg Amtsgrense ved Adsbøl — efter Sønderborg, 18,9 km og Vejen fra Krusaa til Tønder Amtsgrense ved Rødebæk efter Tønder, 9,5 km, med et stort Antal nye Landeveje.

Overenskomsten med Ministeriet af 1921 forudsatte Istandsættelse af de forhenværende Provinsveje med et særligt Statstilskud (899.190 Kr.) paa ca. $\frac{5}{8}$ af Udgiften og Udbygning af ca. 100 km nye Landeveje med et særligt Statstilskud (2.197.107 Kr.) paa ca. $\frac{1}{3}$ af Udgiften. Dette Arbejde, hvori bl. a. var indeholdt Udbygningen af saadanne vigtige Veje som de i Amtskommunen faldende Dele af Landevejene Aabenraa—Søn-

derborg, Aabenraa—Graasten, Aabenraa—Løgumkloster, Aabenraa—Tønder, Aabenraa—Tinglev samt Haderslev—Tønder, var tilendebragt i 1932. I de følgende Aar er med Vejfondstilskud paa 50 pCt. af Udgiften anlagt yderligere ca. 25 km Landevej, hvoriblandt den i Amtskommunen faldende Del af Landevejen Aabenraa—Esbjerg.

Landevejsnettet omfatter derefter 184,2 km Landeveje.

Amtskommunens Udgift til Vejvæsenet har i de sidste Aar været: 1930—31: 1.120.215 Kr., 1931—32: 1.510.052 Kr., 1932—33: 1.126.329 Kr., 1933—34: 993.069 Kr., 1934—35: 851.961 Kr.

Siden 1929 er en vigtig Del af Vejvæsenets Arbejde blevet Forsyningen af Landevejenes Kørebaner med „Automobildæklag“. Pr. 1. Oktober 1935 findes 2,7 km Chaussebrølægning, 73,5 km Asfaltbeton, Dammannbelægning og Tjærebeton, 14,4 km Toplagsfyldning. Der fortsættes med Forsyningen af Vejene med 6,5 m brede asfaltbetonlagte Kørebaner 25—30 km aarligt, hvorefter dette Arbejde ventes afsluttet i 1938.

Af andre Moderniseringsarbejder paa Landevejen kan nævnes, at praktisk talt alle Udmundinger for Sideveje er reguleret, og Overskueligheden er sikret ved Oversigtsservitutter, at der er opstillet tidssvarende Vejvisere og er under Opstilling ny Typer for Sikkerhedsrækværker og Kurveafmærkning; endvidere er der anlagt Cyklestier paa begge Sider af Kørebanen langs ca. 30 km Landevej.

I de senere Aar har Amtsvejevæsenet i stigende Grad været beskæftiget med Nyanlæg, Reguleringer og Istandsættelse af Bivejene. Med Amtstilskud paa 50 pCt. af Udgiften er udbygget ca. 21 km Bivej og med Vejfondstilskud ca. 72 km Bivej, heraf det store Bivejsanlæg langs Flensborg Fjord ca. 13 km.

Til talrige mindre Bivejsreguleringer har Amtsvejevæsenet ydet teknisk Assistance.

Amtsvejevæsenets Personale bestaar pr. 1. Oktober 1935 af Amtsvejinspektøren, 2 Vejassistenter, 2 Ingeniører, 2 Kontorassistenter, 4 Vejformænd, 5 Tromleførere, 1 Montør og 20 Vejmænd.

Amtsvejevæsenet ejer Maskinværksted og Depotbygninger ved Styrtom samt adskillige Vejmaskiner, deriblandt 5 Vejtromler og et Asfaltbetonanlæg.

Kn. Strømning.

TOLDKAMRET I AABENRAA

AABENRAA HAVN, der ligger i det nordvestlige Hjørne af den brede og indtil 100 Fod dybe Aabenraa Fjord, bestaar af 3 Bassiner, hvoraf det nordligste og største og dybeste er bygget efter Genforeningen.

Ud for det midterste Bassin ligger Toldboden, en pavillonlignende eenetages Bygning med svære, rødgule Mure og højt Tag, tækket med sorte Teglsten. Den ret smukke Bygning er paa 8 Fag med et lavt, firkantet Taarn, hvorunder en Loggia med Smedejærngitter. Den er bygget 1856 og har saaledes været anvendt af det danske Toldvæsen indtil 1864; derefter af det tyske til 1920 og anvendes endnu (1935) af det danske. Det rummer 4 Kontorer og 1 Pakhuslokale.

Medens Pakhuset formentlig har været stort nok i Tiden før 1864 og i den Tid, det tyske Toldvæsen benyttede det, da Byens Handel foregik indenlands, kunde det ikke slaa til, da Importørernes Forbindelser kom til at ligge udenlands, hvorfor der som midlertidig Foranstaltning straks maatte opføres en Træbarak til Godset. Denne ligger paa Havnepladsen skraat overfor Toldboden og rummer Pakhus, Udpakningslokale samt Kontorer, men er ofte for lille, saaledes at den Tid ikke er fjern, da der maa bygges en Toldkammerbygning, som kan rumme baade Kontorer, Pakhus og Udpakningslokale.

Havnen har givet Tilsagn om Grund til en saadan Bygning paa Hjørnet af Nordhavnen og Midterhavnen.

Toldpersonalet skal før Afstaaelsen af Landsdelen i 1864 have bestaaet af 1 Toldinspektør, 1 Toldkasserer (som der var i alle danske Byer den Gang), 1 Toldkontrolør og 4 Toldassistenter. Blandt de sidste danske Embedsmænd nævnes Toldinspektør Møller og Toldkasserer, Kammerassessor Richter, senere Toldskriver ved Københavns Toldkammer.

Personalet er nu 1 Toldforvalter, 2 Toldkontrolører, 6 Toldassistenter samt Kontorpersonale, 3 Over- eller Toldbetjente, Pakhuspersonale og 1 Toldopsynsmand til Tilsyn med Havnen om Natten. Desuden hører der til Toldstedet en 45 Fods Motorbaad, bemanded med Fører og Maskinist, der Dag eller Nat til forskellige Tider afpatrouillerer Tolddistriktet. Yderligere er der paa Kysterne af Distriktet ansat 5 Over- eller Toldbetjente eller Toldopsynsmænd, saaledes at Toldstedets Personale udgør 25 Mand. Første Toldforvalter efter Genforeningen var L. C. Ludvigsen, fra 1926 Toldforvalter i Kolding.

Tolddistriktets Grænser til Søsiden er fra Sønderballe Hoved i Nord til Blaakrog i Als Fjord og omfatter saaledes Genner og Aabenraa Fjorde samt Øen Barsø.

Tolddistriktet omfatter Sønder-Rangstrup og Rise Herreder samt Uge, Ensted og største Delen af Felsted Sogn af Lundtofte Herred samt Varnæs Birk og falder saaledes sammen med Retskreds Nr. 92 og Politikreds Nr. 68.

Told- og Skibsfartafgifterne skal i 1862 have udgjort ca. 50.000 Rigsdaler.

I Finansaaret 1921—22, det første fulde Finansaar efter Genforeningen (de danske Toldlove traadte i Kraft i de sønderjydske Landsdele den 21. Juni 1920), udgjorde Told- og Forbrugsafgifterne inklusive Havneafgifterne, der ogsaa opkræves af Toldvæsenet, 1.150.000 Kr.

I Finansaaret 1934—35 var de nævnte Afgifter 1.528.000 Kr. (hvoraf Havneafgifterne 185.000 Kr.). En Sammenligning lader sig dog ikke foretage, eftersom adskillige Toldsatser er forhøjet klækkeligt siden 1921—22, ligesom der siden den Tid er indført forskellige Forbrugsafgifter. Til Gengæld er Indførselen taget af, paa Grund af at Importørerne som Følge af de vanskelige Afsætningsforhold for Eksporten har faaet tildelt mindre fremmed Valuta. Nedgangen i Indførselen viser sig i Havneafgifterne, der i Aarene forud har været oppe paa 220—230.000 Kr.

Fra før 1925 haves ingen Statistik, men i 1925—26 blev Havnen anløbet af 1716 klarerende Skibe med en samlet Registertonnage paa 123.833 Tons. Der indførtes ad Søvejen 111.939 Tons Gods og udførtes 14.857 Tons.

I 1934—35 var de tilsvarende Tal 1226 — 141.787 — 145.386 -- 14.239. Det mindre Antal Skibe har sin Aarsag i, at Rutefarten Sønderborg—Aabenraa er ophørt.

Foruden at varetage Toldvæsenets Forretninger er Toldforvalteren Chef for Registreringsdistrikt 14 og har Registreringen af de i de sønderjydske Landsdele (med Undtagelse af Vestkysten) hjemmehørende Fartøjer, for Tiden 77 Damp-, Motor- og Sejlskibe over 20 Register Tons Brutto og 484 Fartøjer og Baade under 20 Tons Brutto.

Jan Hansen.

SØNDERJYLLANDS HØJSPENDINGSVÆRK ejes og drives af Andelsselskabet „Sønderjyllands Højspændingsværk“, der stiftedes i November 1922 med nuværende Stiftamtmand i Haderslev C. L. Lundbye som Formand og Borgmester Holger Fink som Næstformand og Formand for Byggeudvalget.

Det store Værk, hvis Bygninger sætter stærkt Præg paa Havneområdet, er projek-

teret af Ingeniørfirmaet Eriksen & Sardemann, Aarhus, medens Arkitekt Jep Fink, Aabenraa, har udført Arkitektarbejderne. Den kunstneriske Udsmykning af Maskinsalen skyldes Maleren Troels Trier. Aabenraa Havn stillede gratis Byggegrund til Disposition paa det Sted, hvor de gamle Karentænestaldea laa. I Sommeren

Den nordslesvigske Folkebank

1923 paabegyndte Havnen Opfyldningsarbejderne med Sandpumpemaskiner omkring Fundamenterne og paa det øvrige store Havneterræn. Den 5. September 1923 fandt Grundstensnedlæggelsen Sted i Overværelse af Ministeren for offentlige Arbejder M. N. Slesbager, Elektricitetskommissionen, Bestyrelsen og Gæster. Den 3. Maj 1924 hejstes Kransen over Højspændingsværket, og den 24. Oktbr. samme Aar var Arbejderne saa vidt fremskredne, at Centralen kunde begynde Driften.

Siden Starten har Direktør *Jes Christiansen* været Højspændingsværkets Leder.

AABENRAA BYS PENGEINSTITUTER

DEN NORDSLESVIGSKE FOLKEBANK, der er den ældste Bank i Nordslesvig, idet den er oprettet i 1872, har til Huse paa Hovedstrøget i Storegade. Bygningen er rejst 1911--12 efter Tegning af Arkitekt Niels Jacobsen, Odense. Den 17. December 1912 aabnede Banken Døren til den nye Bygning for sine Kunder. Siden sin Oprettelse og indtil da havde Banken haft Lokaler i den Ejendom ved Skibbroen, hvor nu D. D. P. A. har Kontorer. Banken er indtil de sidste Aar blevet ledet af Direktørerne Hans Jørgensen og Jørgen Petersen. Efter at Direktør Jørgensen for et Par Aar siden fratraadte, bestaar Bankens Ledelse af Nis Erichsen, Jørgen Petersen og Johan Jacobsen. Bankraadets Formand er Konsul I. P. Top. De øvrige Bankraadsmedlemmer er: Næstformanden Konsul Jørgen M. Hansen, Rentier H. Andersen, fhv. Bankdirektør Jørgensen, Boghandler Jens Frost, Rentier H. J. Jacobsen, Rødekro, Sogneraadslormand Henning P. Carstensen, Kliplev, Mejeribestyrer H. P. Hansen, Felsted, og Gdr. Hans Lyck, Varnæs.

APENRADER BANK“, det tyske Pengeinstitut, der er oprettet 1926, har Lokaler i Storegade skraat overfor Raadhuset. — Bankens Aktiekapital er 215.000 Kr. og dens Balance i Regnskabsaaret 1934--35 var ca. 1.732.000 Kr.

Siden November 1934 er Banken ledet af Direktør Chr. Koberg. Bestyrelsens Formand er Skibsreder Jacob Jebsen. Næstformand Købmand Jürgen von Bergen.

Handelsbanken

KØBENHAVNS HANDELSBANK oprettede ved Genforeningen en Filial, der har sin egen Bankbygning i Storegade i den Ejendom, som „Schleswig-Holsteinische Bank“ havde ladet opføre i 1915.

Bankens første Leder var Direktør Rahr. Han efterfulgtes i 1921 af Direktør Hans Bruhn, den nuværende Leder af Handelsbanken i Sønderborg. Da Direktør Bruhn i 1926 tog mod Opfordringen til at overtage Posten som Direktør i Sønderborg, efterfulgtes han i Aabenraa af Direktør Find Andersen, der indtil 1933 havde Ledelsen af Banken. Fra den 1. Januar 1934 ledes Banken af Direktør Peter Jessen Juhler.

SPAREKASSEN FOR AABENRAA BY OG AMT har Lokaler paa Storegade. Sparekassen er en direkte Fortsættelse af den Spare- og Laanekasse, som nogle Aabenraa-Borgere stiftede i 1818, og som begyndte sin Virksomhed 1. Januar 1819. Den havde da Lokaler i en Ejendom lige overfor, hvor den nu har til Huse. I 1884

blev Sparekassen omdannet til kommunal Sparekasse under Aabenraa Bys Garanti, og Sparekassen fik derefter Lokaler paa Raadhuset. Den 1. Januar 1907 oprettedes en kommunal Kredssparekasse, der havde Kontorer i Amtshuset. Den 1. Oktober 1923 sluttedes de to Pengeinstitutter sammen under Navnet „Sparekassen for Aabenraa By og Amt“ med Byens og Amtets Garanti og med Kontor i Amtshuset. Fra Genforeningen og til den 1. Januar 1924 havde Den danske Landmandsbank Filialkontorer i den Ejendom i Storegade, hvor i den tyske Tid „Reichsbank“ havde Lokaler. Her rykkede Sparekassen ind i Marts 1924, efter at den havde købt Ejendommen. I 1933 blev Lokalerne udvidede og restaurerede.

Pr. 31. Decbr. 1913 udgjorde Indskudene i By-Sparekassen 2.817.597 Mk. og i Kredssparekassen 3.095.748 Mk. Ved sidste Regnskabsafslutning (31. Marts 1935) var Indskudskapitalen 6.464.543 Kr.

Direktør Axel Ølgaard har ledet Sparekassen siden Langes Død i 1929. Kassens Bogholder er Hans Schlüter.

Sparekassens Tilsynsraad bestaar i Aar 1935 af: Amtmand Kr. Refslund Thomsen, K., DM., (Formand), Borgmester Holger Fink R. af D., DM. (Næstformand), Rentier Chr. Hansen, Hellevad, Rentier Chr. Nissen, DM., Varnæs, Købmand Hans Beyer, Aabenraa. Inkassator Anton Knudsen, Aabenraa.

Sparekassen for Aabenraa By og Amt

AABENRAA KOMMUNALE VÆRKER

AABENRAA GASVÆRK

HIVORNAAR, hvorledes og af hvem Gasværkssagen i Aabenraa oprindelig er rejst og gennemført vides nu ikke mere. Med Hensyn til Aaret for Værkets Begyndelse af Driften maa man antage, at denne fandt Sted sidst i 1863.

P. Eliassen skriver i Sprogforeningens Almanak for 1923 følgende:

„Gasbelysningen fungerede første Gang i Aabenraa Juleaften 1863, men der, hvor Rørene var lagt, var Jorden opgravet, og Frosten hindrede Arbejdet. Major von Krohn, Chef for en Bataillon af det 24. preussiske Regiment, gav Ordre til, at inden 8 Dage skulde Gadernes Brolægning være i Orden. Under de forhaandenværende Omstændigheder skulde man synes, at dette var aldeles umuligt, og den ulykkelige Raadmand B. B. Jessen gjorde de heftigste Indsigelser, men Kommandanten svarede, at kunde 100 Mand ikke gøre det, saa skulde han tage 200, og kunde han ikke skaffe dem i Byen selv, saa maatte han forskrive dem fra andre Byer. Gik det ikke rask nok, saa overøste von Krohn Jessen med de frygteligste Skældsord. Gaderne blev virkelig færdige.“

I Akterne findes en „Instruks for Gasmestre“ af 1. August 1863 skrevet paa Dansk og undertegnet af Kommunalbestyrelsen i Aabenraa. Da denne Instruks vistnok er udgivet, førend Gasværket er taget i Brug, kan det angivne Tidspunkt for Værkets Begyndelse vel nok passe.

Borgmester var Justitsraad Lunn, Udvalgsformand og den, der gjorde den største Indsats for Værket, var Raadmand M. Bahnsen.

Værket byggedes af et engelsk Firma paa Kommunens Regning. Nærmere Oplysning kan ikke gives.

I Kæmnerkontorets Regnskabsbøger staar opført en gammel Gasværksgæld paa 52,694 Mark, som vistnok repræsenterer den oprindelige Anlægs kapital.

Den ældste tilstedeværende Tegning (30. Maj 1866) viser en Ristovn med 3 Retorter, tegnet af C. Hansen i Haderslev. Man formoder, at det har været Retorternes Antal i Begyndelsen. Desuden var der en Køler, en Scrubber, to Rensekasser, en Stationsmaaler, en Regulator og en Beholder til 13,500 Cbf.

Krigen har selvsagt haft en stor Indflydelse paa Værket, baade driftsmæssigt og pekuniært.

Det, der først gjorde sig mærkbart, var, at alle krigsduelige Arbejdere og Funktionærer blev taget bort fra Værket for at gøre Tjeneste i Hæren. Det tilbageblevne Mandskab bestod af gamle, svagelige Mænd, Udlændinge og Kvinder. Arbejderantallet maatte selvfølgelig forøges. Hvor det paa nogen Maade kunde gaa, anvendtes kvindelig Arbejds kraft til at udføre Arbejdet, saasom Aflæsning af Maalere, Indkassering af Penge, Pudsning, ja endog til Kultrilning, sidstnævnte dog ikke vedblivende, da Arbejdet var for svært. Senere i Tiden anvendtes enten Krigsfanger eller fordrevne Belgiere, men der er her paa Værket ikke gjort gode Erfaringer med disse Folk, hvad jo er let forstaaeligt, naar man tager i Betragtning, at Gasværkernes Biprodukter næsten udelukkende anvendtes i Krigsøjemed, og Folkene paa denne Maade var med til at fremskaffe Midler til at ødelægge deres Landsmænd med. At Arbejdsbegejstringen ikke kunde være stor, siger sig selv.

En anden Vanskelighed frembød sig ved, at der indtraadte Mangel paa Fødevarer. Folkene kunde ikke faa tilstrækkelig Mad og af denne Grund ikke yde Arbejdet længere. Gasværket købte saa alt, hvad der var at faa af Kartofler, Fedt, Talg, Pølse, Marmelader og al Slags Mel, som saa udleveredes til Arbejderne i ugentlige Rater. Ved Siden af laa man stadigvæk i Korrespondance med Ernæringsinspektoratet om at faa tildelt Fødemidler og med Hærledelsen om at faa frigivet Arbejderne, hvilket begge Dele sjældent lykkedes.

Endvidere frembød de daarlige Kul og de smaa Kvantiteter altid store Vanskeligheder. Kullene blev saa daarlige, at der tilsidst kun i Aarets Gennemsnit udvandt 20,6 m³ Gas af 100 kg Kul, og Kullene indeholdt indtil 50 pCt. Aske. Der maatte købes fremmede Koks til Opfyring af Retortovnene, da de udvundne Koks ikke kunde bruges.

Den pekuniære Skade, der opstod for Værket ved en saadan Drift, var selvfølgelig betydelig, men den ophævedes ved at forhøje Priserne paa Salgsprodukterne, særlig Gas og Koks.

Et langt større økonomisk Tab opstod der for Værket ved Overgangen fra tysk til dansk Styre i Aaret 1920 foraarsaget ved, at Værket var nødsaget til i Overgangstiden at købe Varer, Kul, Olie, o. s. v. fra Danmark og betale disse med Kroner, hvorimod der kun kunde faas Mark for Varerne, som solgtes. Hvor stort Tabet var ses bedst af, at Værkets Gæld i Begyndelsen af Aaret 1920 udgjorde 277.935,24 Mark, hvorimod den i Begyndelsen af Aaret 1921 udgjorde 394.665,83 Kr. og det til Trods for, at Markgælden afvikledes til en Kurs af 32 Øre for 1 Mark.

Surrogater brugtes under Krigen ikke som Tilsætning til Stenkulsgassen.

Udvidelser m. m.

Indtil Aaret 1897 har ingen væsentlig Udvidelse fundet Sted udover Nybygning af Ovne. Den 13. April 1897 besluttede Byraadet at bygge en ny Beholder paa 600 m³, en ny Stationsmaaler og en ny Regulator.

I Aaret 1898 blev der saa foretaget en større Udvidelse af Værket, hvorved Kapaciteten blev sat op paa 2000 m³ i Døgnet. Ovnhuset udvidedes. Til de forhaandenværende 2 Ovne med hver 4 og 6 Retorter byggedes en ny Ovn med 8 Retorter til en Pris af 9,143 Mark. Apparathuset udvidedes, og det øvrige Materiel fornyedes.

I Begyndelsen af dette Aarhundrede havde Gasværket imidlertid naaet Toppunktet af sin Ydeevne, og Bestyrer Larsen, der havde afløst Bestyrer Wismar den 27. Oktober 1903, udarbejdede et Projekt til en større Udvidelse af Værket. Begyndelsen af Udvidelsen blev foretaget i Aaret 1910, hvor der byggedes en Gasbeholder til 2,500 m³, der kan teleskoperes til 5000 m³. I 1913—14 foretoges saa den øvrige Udvidelse, hvorved Kapaciteten sattes op til 4000 m³ Døgnproduktion og med mindre Ændringer kan forhøjes til 8000 m³ pr. Døgn.

Omkostningerne ved Udvidelsen beløb sig paa 140.000 Mark.

I Aaret 1920 byggedes et Vandgasværk med en Ydeevne af 150 m³ i Timen. Værket leveredes af Firmaet M. Hempel, Berlin, for 12.858,89 Kr.

Fra Værket udgaar 2 Hovedledninger, 200 mm og 150 mm. Hovedledningernes Længde er 16,5 Kilometer og tilsluttet 2.034 Forbrugere. Aabenraa Kommune tæller 9.772 Indbyggere. Andre Kommuner forsynes ikke fra Værket.

To Gange har Gasværket været hjemsøgt af Højvande. Første Gang i Aaret 1872 den 13. November. Hvilken Indflydelse Højvandet dengang havde paa Værket, vides ikke, udover at den eneste tilstedeværende Gasbeholder løftedes op over Føringen og væltede, hvorved Føringsøjlerne knækkede. Efter at Vandet var traadt tilbage, bragtes Kalotten paa sin Plads igen, og Søjlerne lappedes.

Anden Gang var det den 31. December 1904. Vandet stod da saa højt, at Risten i Retortovnene stod fuldstændig under Vand, og Ilden slukkedes. Desuden fyldtes Hovedrørene til Byen gennem den gamle Beholders (en Jordbeholder) Udgangsrør, hvorved Gastilførselen stoppedes. 2 fulde Dage var 4 Mand beskæftigede med at tømme Hovedrørene, og i Løbet af denne Tid var Ovnen ogsaa saa vidt igen, at Gasproduktionen, omend indskrænket, atter kunde paabegyndes. Ovnene maatte dog senere bygges om, da de var blevet alt for medtaget af Højvandet. Anden Skade forvoldtes ikke.

I Juni 1920 hjemsøgte Værket af en Generalstrejke, der omfattede hele Nordslesvig. Strejken varede i 10 Dage, og Driften holdtes gaaende ved Hjælp af den „Tekniske Nødhjælp“. Foruden en større Demonstration, der havde til Maal at faa nogle Folk, som havde stillet sig i Gasværkets Tjeneste, bort derfra skete ingen Ulemper.

Claus Hansen.

AABENRAA VANDFORSYNING

MAN ved ikke mere, hvornaar Byen Aabenraa fik sin første offentlige Vandforsyning, men det synes at være godtgjort, at man allerede omkring 1740 syslede med Tanken om at grave en stor Brønd til fælles Afbenyttelse midt inde i Byen.

Et halvt Hundrede Aar senere er man inde paa Tanken om at benytte sig af den heldige Omstændighed, at Byen er omgivet af høje, vandrige Bakker, og man indledede i 1795 Forhandlinger med Orgelbygger Jürgen Hinrichsen Angel i Flensborg om at anlægge en Springvandsledning fra Bakkedraget ved Arnsbjerg ind til Byen.

Imidlertid var de naturlige Kilder paa Arnsbjerg i privat Eje, og Byen maatte saaledes erhverve sig Retten til at udnytte Kilderne dels ved kontante Beløb, og dels ved at sikre Ejeren gratis Vand i Byen.

Vandledningen fra Arnsbjerg til Byen blev bygget 1796 og bestod af 16—20 Tommer tykke Træstammer, fortrinsvis Fyr, og Udboringen var 4" i Tværmaal. Disse Trærør var i Enderne forsynede med svære haandsmedede Kobbermuffer, som sikrede en god vandtæt Samling. Disse Kobbermuffer findes ofte i velholdt Stand ved Opgravninger i Storegade og Ramsherred, ligesom man ogsaa der træffer paa velbevarede Trærør, navnlig naar de har ligget dybt nedsænket i Blaaleret. Rørene er undertiden udvendig forsynede med tunge Smedejernsringe med Spændeskruer, og det hele gør et massivt og solidt Indtryk paa Nutidsbeskueren, selv om man maaske kan mene, at vore moderne Staalrør byder paa adskillige Fordele.

Vandet lededes til en Række offentlige Brønde, der har bidraget til at give Byen sit Præg. En Brønd blev bygget i Storegade ved St. Pottergade, en anden ved Vægterplads, en tredje ved Raadhuset og en fjerde paa Storetorv. Før man begyndte paa dette store Arbejde, havde man ved Maalinger forvisset sig om, at Vandet fra Arnsbjerg virkelig var i Stand til at løbe over den Bakke, paa hvilken Kirken ligger.

Anlægsaaet for Aabenraa Vandværk angives imidlertid i forskellige gamle Aktstykker at være 1857 eller 1858, og man kan deraf slutte, at der i disse Aar maa være foretaget større Forbedringer paa det gamle Anlæg. Den væsentligste Forandring er Overgangen fra Trærør eller aabne Render til Jernrør, hvorimod der næppe er sket større Forandringer ved Kilderne paa Arnsbjerg.

I 1860 erhvervede Byen af Rebslager Garben endelig uindskrænket Ret til Benyttelse af et Areal paa Arnsbjerg, hvor der paa en Afsats af Bjergskraaning fandtes 3 artesiske Brønde.

Efterhaanden er Vandet fra de gamle Kilder bleven utilstrækkeligt; thi den 5. Juli 1893 anmodes Brøndborer Færdig i Haderslev om at bore en Brønd 3" i Diameter i det nordvestlige Hjørne af den „gamle Bassim“ for et Vederlag af 18 Mk. pr. Meter indtil 20 Meter og 20 pCt. ekstra for større Dybder.

Allerede i 1897 ser man sig foranlediget til at foretage nye Boringer, og Aarsagen har denne Gang ikke været Vandmangel alene, men den Omstændighed, at Jernindholdet i visse Kilder begyndte at genere, og som saa blev sat ud af Drift.

Samme Aar eller maaske Aaret efter har man fundet det formaalstjenligt at opsamle det overskydende Vand i en Beholder. Beholderen er rund, bygget af en solid Teglstensmur, og var dengang aaben, men maatte senere i 1901 af hygiejniske Grunde overdækkes.

Vandet passerer endnu denne Beholder, som rummer 150 m³, paa dets Vej ud til Byen. Paa denne Tid bestod Byens Vandværk foruden Ledningsnettet af 2 Dybboringer, 3 Fladboringer, 1 Branddam og 3 Sandfiltre med Koksrislere. Med dette Anlæg disponerede man over 1000 Kubikmeter udmærket Drikkevand daglig, idet Vandet væsentligst stammede fra Dybboringerne, der strakte sig 40—42 m ned i Grunden, som opgives at bestaa af et 12 m tykt Lerlag, et vandførende Gruslag af varierende Tykkelse, et Lerlag, som gaar ned til en Dybde af nogle og tredive Meter, hvor det afløses af et andet vandførende Gruslag.

I 1909 begynder man at interessere sig for nogle Kilder paa Lindsnakke Teglværk, der er beliggende Øst for den sumpede Eng, hvor siden det nye Havnebassin kom til ligge. Men først i 1911 gaar Købet af Grund og Bygninger i Orden. Kommunen har igennem dette Køb sikret sig et Areal, der kan ventes at faa stor Betydning for Byens fremtidige Forsyning med godt og rigeligt Drikkevand. De fleste af de derværende smaa Boringer, ialt ni, samledes i en Samlerledning, som førtes videre til en ny Pumpestation, der byggedes ved Siden af Gasværket.

Denne Pumpestation forsynedes med mere moderne Hurtigfiltre og Stempelpumper, og dermed var Mekaniseringen af Byens Vandforsyning begyndt.

Efterhaanden som Byen voksede, og Huse byggedes paa de Bakker, der omgiver Byen i Nord og Øst, var det naturlige Fald fra Kilderne paa Arnsbjerg ikke i Stand til at give tilstrækkelig Tryk i de højest beliggende Huse, og man maatte derfor i 1923 bygge en Højdebeholder. Denne Beholder kom til at ligge i Statens Nørreskov omkring 400 Meter Nord for Arnsbjerg Værket og er bygget som Jordbeholder af Jernbeton. Bunden af Beholderen ligger 52 Meter over daglig Vande, og den rummer 300 Kubikmeter. Samtidig maatte man installere 2 Pumper til at løfte Vandet fra Arnsbjerg Kilderne til den nye Beholder, hvorved Driften ikke alene fordyredes, men ogsaa kompliceredes, saaledes at man fandt det nødvendigt paa Stedet at bygge et Beboelseshus til Opsynet.

Fra 1902 har der været Ro om Kilderne og Filtret paa Arnsbjerg; men de tørre Aar 1932—33 bidrog til, at Kommunen tog Beslutning om en Modernisering og Udvidelse af Anlægget. Der blev i Aarene 1933 og 1934 nedsat 4 Boringer af 6" Diameter til en Dybde af rundt 40 Meter med Borerørfiltre varierende fra 3 til 6,5 Meter. Det gamle Sandfilter blev erstattet af et fuldt moderne, lukket Hurtigfilteranlæg, som sikrer Byen en betryggende Vandforsyning ud i en overskuelig Fremtid.

Interessant vilde det have været at sammenligne tidligere Tidens virkelige Vandforbrug med det nuværende, men det lader sig ikke gøre, fordi Vandet aldrig blev maalt før Vandværksdriften blev mekaniseret. Et lille Indtryk af Udviklingen i de senere Aar faar man ved at betragte Tallene for den gennem Maalere afgivne Vandmængde:

	Solgt Vand	
	ialt pr. Aar i m ³	pr. Indbygger og Dag i Liter
Regnskabsaaret 1926—27.....	208.916	67
do. 1934—35.....	312.822	88

I det totale Vandforbrug er der altsaa sket en Stigning paa 50 pCt., og Forbruget pr. Indbygger pr. Dag er forøget med 31 pCt. i de forløbne 8 Aar, hvilket maa tages som et Tegn paa, at Hygiejnen er i god og sund Vækst i vor By.

Claus Hansen.

AABENRAA AUTOMOBILSELSKAB, der driver Rutebilkørsel, begyndte Driften den 1. April 1926. Stationsforstander ved Aabenraa Amts Jernbaner fra 1920 til den 31. Marts 1926, da det sidste Amtsbanetog kørte, M. Thøgersen, blev Direktør for Selskabet, der aabnede Rutebiltrafikken den forannævnte Dato med 1 Triangel- og 3 Chevrolet-Vogne. Trafikken steg saa stærkt, at man allerede et Par Maaneder efter maatte anskaffe 1 Triangel- og 2 Chevrolet-Vogne mere. Nu har Selskabet, hvis Virksomhed i de forløbne Aar har været i rivende Udvikling, ialt 13 store, moderne Triangelvogne. Det første Driftsaar, der kun strakte sig over 9 Maaneder, blev der befordret 53,275 Rejsende, medens der i 1934 blev befordret 137.543 Rejsende. I det første 9 Maaneders Driftsaar blev der kørt 166,281 km, i 1934 391,248 km. Disse Tal illustrerer bedre end mange Ord den Udvikling, Automobilselskabet er inde i. Selskabet driver følgende Ruter: Aabenraa—Sønderborg, Aabenraa—Felsted—Graasten, Aabenraa—Varnæs—Bovrup, Aabenraa—Varnæs—Graasten, Aabenraa—Flensborg og Aabenraa—Gejlåa—Tørsbøl.

Selskabets Direktion bestaar af Formanden Slagteridirektør H. Johansen, Næstformanden Direktør Math. Mortensen, Købmand Johs. Paulsen, Købmand Chr. I. Christiansen, Smedemester Mortensen, Købmand Chr. I. Sørensen, Varnæs, Købmand Anton Nielsen og Direktør M. Thøgersen.

AABENRAA BYS FILANTROPISKE INSTITUTIONER

De gamles Hjem er oprettet 1922 i det tidligere Forsørgelseshjem og har nu Plads til 16 Beboere, hvis Pleje varetages af 2 Sygeplejersker.

Aabenraa danske Folkebørnehave er oprettet 15. April 1933 og modtager daglig ca. 30 Børn fra 9—12 og 1—3. Børnehaven ledes af en Bestyrelse, hvis Formand er Fru Amtsvevinspektør Strømning, og Undervisningen besørges af Børnehaveleder Frk. Marie Dahl.

Den tyske Børnehave er oprettet 1932 af Frk. Gertrud Pollmann og har Plads til ca. 20 Børn.

I Aabenraa findes to Asyler: *Det danske Asyl*, der har Plads til 115 Børn, og hvis Bestyrerinde er Frk. Kristine Jensen Birk, samt *det tysksprogede Asyl*, oprettet 1879, med Plads til 70 Børn. Leder af det daglige Arbejde er Søster Lydia Slaus.

Aabenraa Sømandshjem er stiftet 1928. Formand for Hjemmet er Borgmester Fink, og Bestyrerinde er Frk. Andrea Hansen.

Aabenraa Købstads statsanerkendte Sygekasse, der er oprettet efter Genforeningen, har nu 6025 Medlemmer, hvoraf 600 er bidragydende Medlemmer. Til Sygekassen er knyttet en obligatorisk Begravelseskasse siden 1934. Formand er Kontorbestyrer Fr. Jørgensen, og Forretningsfører er M. Petersen.

Det frivillige Brandværn i Aabenraa stammer fra 1888 og raader nu over fuldt moderne Brandudrykningsmateriel. Korpsets Mandskab bestaar af 84 Mand under Ledelse af Handelsgartner A. Erichsen, og dets 18 Mands Orkester ledes af Musikdirigent A. Sodimann.

AABENRAA BYS FORENINGSLIV

Haandværker- og Industriforeningen for Aabenraa og Omegn er stiftet 9. Febr. 1919. I 1923 afholdt Foreningen en vellykket Udstilling, som gav et Overskud paa 2400 Kr., og alle Svendepøver ledes siden 1933 af en særlig Kommission, hvis Formand er Arkitekt Jep Fink.

Formand for Haandværker- og Industriforeningen er siden 1921 Farvermester Th. Jacobsen, Kasserer er Installatør H. P. Nielsen, og Sekretær Fabrikant G. Japsen.

Endvidere findes en *tysk Haandværkerforening*, hvis Bestyrelse bestaar af: Bagermester Aug. Erichsen, Formand, Gartner Carstens, Næstformand, Ingeniør Fr. Habersaat, Sekretær, Læderhandler W. Volletsen, Kasserer, Købmand C. Kurzweil. Smedemester Chr. Mortensen.

Aabenraa Handelsstandsforening har gennem flere Menneskealdre ydet sit betydningsfulde Bidrag til Erhvervslivets Fremme i Aabenraa og her haft Held til paa mange Maader at øve Indflydelse paa Udviklingen ikke alene til Gavn for Handelsstanden, men for Aabenraa By som Helhed. Handelsforeningen blev stiftet den 2. Februar 1847 som en af de første Foreninger i sin Art i Sønderjylland. Den første Formand var Købmand Herman Davidsen, og Foreningen havde til at begynde med 37 Medlemmer. Foreningens Formaal karakteriseredes saaledes i 1847: „fornemmelig at drøfte og raadslaa om mercantile Anliggender“. Foreningen viste sig snart sin Opgave voksen. Den tog sig med Energi af alle de i Tidens Løb opdukkende Spørgsmaal, der kunde være af Interesse for Byens Handelsstand. Den arbejdede for Gennemførelsen af forskellige Baneplaner, Indførelse af Telefon, postale Forbedringer o. s. v. Kunde dette siges om Foreningen i tidligere Tid, kan det med endnu større Ret siges om Handelsstandsforeningen i Dag, hvor Forholdene er langt vanskeligere og mere komplicerede end nogen Sinde før for Handelsstanden. Under Borgmester Holger Finks Formandsskab — Borgmesteren har været Formand siden 1931 — har Foreningen fortsat sit Arbejde med at løse de Opgaver, Tiden stiller for Byens Handelsstand. De øvrige Bestyrelsesmedlemmer er: Næstformanden Købmand Heinrich Schmidt, Kassereren Købmand Anton Nielsen, stedfortrædende Sekretær Købmand Chr. Andresen.

En af Foreningens Opgaver løses paa udmærket Vis gennem Handelsaftenskolen, hvor unge Handelsmænd faar en solid teoretisk Uddannelse. Formanden for Skoleudvalget er Direktør Math. Mortensen, de andre Medlemmer er Købmand Chr. J. Christiansen og Købmand Johs. Paulsen.

Handelsskolen, hvis Forstander er Kommunalærer H. C. Rasmussen, har Lokaler i den tyske Afdeling af Kommuneskolen og har siden Oprettelsen i 1920 dimitteret 320 Elever til Handelsskoleeksamen.

SPORT OG IDRÆT I AABENRAA

„Sika“, De samvirkende Idrætsklubber i Aabenraa, er stiftet 1929 og er en Sammenlutning af alle Sports- og Idrætsforeninger i Byen. „Sika“ har ialt ca. 1200 Medlemmer, og Bestyrelsen bestaar af Formanden for hver af de tilsluttede Foreninger samt 4 af Byens Borgere. Hvert Aar plejer „Sika“ at arrangere en Sportsdag den 1. September med Deltagelse af alle Klubber.

De samvirkende Idrætsklubbers Formand er Lærer Aagaard.

Aabenraa Gymnastikforening er oprettet 1922 og samler sine 130 Medlemmer til Gymnastik i Kommuneskolens Sale Vinteren igennem. Formand for Gymnastikforeningen er siden 1928 Arkitekt H. F. R. Hansen.

Aabenraa Boldklub er oprettet Aar 1920 og har ca. 110 Medlemmer. For første Gang er Klubben i 1935 rykket op i Mellemrækken om Danmarksmesterskabet i Fodbold og har saaledes aldrig været bedre placeret, end den er nu. Formand er Portiér G. M. Frandsen.

Aabenraa Roklub er stiftet 1921 og raader over ialt 9 Baade og et Medlemsantal paa 108, hvoraf 16 Damer. Paa den dejlige Fjord dyrkes Rosporten ivrigt, navnlig i Mor-

gentimerne Sommeren igennem, medens Klubben om Vinteren optager Gymnastik paa sit Program. Klubbens Formand er siden 1934 Manufakturhandler Th. Toft.

Aabenraa Sejlklub har ogsaa ideelle Forhold at arbejde under, hvorfor Interessen for den ædle Sejlsport er stor blandt Byens Borgere.

Sejlklubben har 95 Medlemmer og raader over ca. 20 Baade. I 1927 opførtes Klubhuset ved frivillige Bidrag fra Medlemmerne. Klubbens Formand er Amtsfuld­mægtig K. Glente.

Aabenraa Lawn-Tennis-Klub er stiftet d. 8. Juli 1921. Formand: 1921--26: Amtsassessor C. Bang, nu Landsdommer i Viborg. 1926—30: Amtstuefuldmægtig A. Bjerre, nu Politimester i Graasten. 1930: Amtsvejinspektør Kn. Strømning. Foreningen ejer 2 Tennisbaner ved „Folkehjem“ i Aabenraa. Medlemsantallet har varieret omkring 60.

Aabenraa Skytteforening, hvis Formand er Møbelhandler I. Brinch, er stiftet 1923 og samler sine 50 Medlemmer til Skydning paa Skydebanen bag Folkehjem.

Aabenraa Atletklub er stiftet 1934. Dens Formand er Maskinpasser H. Beck.

Aabenraa Kolonnen under Det danske Spejderkorps udfører et paaskønnelsesværdigt nationalt Arbejde blandt Engnens Ungdom og raader over et Musikkorps paa 24 Mand. Under Kolonnen, hvis Chef er Bankassistent Chr. Wive, staar 5 Spejdertroppe og 2 Ulveflokke med ialt 216 Drengene.

Aabenraa Ungdomsforening, hvis Formand er Lærer J. Stave, er oprettet 1921 af Skoleinspektør J. Thau og tæller nu 138 Medlemmer.

Amtshuset i Aabenraa

KENDTE MÆND OG KVINDER I AABENRAA

C. J. Ludvigsen,
Sognepræst

Søren Madsen,
Kordegn, Kommuelærer

Thorv. Lund,
Kantor og Lærer

Helga Lund,
Organist

Holger Fink, Købmand og Borgmester, R. af Dbg., DM., er født 16. Juli 1879 i Stubbom som Son af Gdr. P. Fink og Hustru Cæcilie, f. Hanssen. Gift 1906 med Poula Jensen. Uddannet Købmand i Vejen, Broager og Flensborg. Aarskursus paa Jyllands Handelsakademi i Aarhus, Købmand og Borgmester i Aabenraa. Medlem af Landstinget.

Edward Nissenius Jessen Juhler, Sognepræst, er født 17. August 1885 i Lojt som Son af Skibskaptajn Juhler og Hustru. Student 1905 i Flensborg, cand. theol. i Kiel 1911, Sognepræst i Logumkloster 1911, Andenpræst i Aabenraa 1915, siden 1921 Sognepræst for den danske Menighed i Aabenraa. Formand for Menighedsraadet.

Hans Peter Marcus Bade, Provst, er født den 22. Januar 1871 i Schlutup ved Lübeck som Son af Købmand J. P. M. Bade og Hustru Maria Elisabeth, f. Schütz. Gift 1916 med Clara Sauer. Student fra Lübeck, studeret Theologi i Halle, Greifswald, Berlin og Kiel og paa Præsteseminariet i Haderslev. Provst for Aabenraa Provsti 1909—20, siden da Sognepræst for den tyske Menighed i Aabenraa.

Carl Johannes Ludvigsen, Præst, er født den 14. April 1878 i Næstved, Søn af Belysningsmester ved Det kgl. Teater S. P. Ludvigsen og Hustru Caroline Amalie, f. Nielsen. Gift 1912 med Marie Henriette Nicoline Voshein. Student 1895, cand. theol. 1902, Lærer ved Østersøgades Latin- og Realskole 1904, ved Sorø Folkehøjskole 1907, ord. Medhjælper ved Vridsløselille Strøffeanstalt 1912, Præst samme Sted 1913, siden 1922 Præst ved den danske Menighed i Aabenraa. Medlem af Menighedsraadet, af Forretningsudvalget for Danmarks Folkebogsamlinger 1910—12, Formand for Kristelig Forening til Børns Redning i Aabenraa Amt, Medlem af Bestyrelsen for Alm. dansk Præstekonvent.

Søren Madsen, Kordegn og Kommuelærer, er født den 5. April 1890 i Smidstrup som Son af Formand H. Madsen og Hustru Maren Margrethe, f. Sørensen. Gift 1916 med Lærerinde, Frk. Karen Kristine Andrea Marie Hansen. Lærereksamen fra Haslev Seminarium 1913, siden 1920 Kommuelærer i Aabenraa, Kordegn ved Nicolaj Kirke i Aabenraa siden 1923.

Thorvald Lund, Kantor og Lærer, er født den 26. September 1890 i Skaarup som Son af Lærer H. M. Lund og Hustru Marie, f. Mortensen. Gift 1915 med Helga Jensen. Lærereksamen fra Skaarup Seminarium 1911, Elev paa Askov udvidede Folkehøjskole 1912—13, forskellige Kursus, Lærer ved Aabenraa Skolevæsen 1920, siden 1922 Kantor ved St. Jørgens Kirke. Formand for Skolebiblioteksforeningen „Den sonderjydske Vandrebogsamling“ fra 1924, Formand for Aabenraa Fælleslærerraad fra 1931, Formand for Lærerraadet ved den danske Borgerskole fra 1934, Lærernes Repræsentant i Skolekommissionen, Medlem af Bestyrelsen for Folkeligt Samfund, Kommunalforeningen og Radikale Venstre.

Helga Lund, Organist, er født den 14. Maj 1894 i Vindinge som Datter af fhv. Højskolelærer O. P. Jensen og Hustru Sørine, f. Pedersen. Gift 1915 med Kantor og Kommuelærer Th. Lund. Organist ved St. Jørgens Kirke i Aabenraa siden 1922.

Margrethe Helene Lauritsen, Organist, er født den 29. Juni 1899 i Aabenraa. Organist ved Nicolaj Kirke i Aabenraa siden 1926.

Hans Jesper Kraft, Kirkegaardsgartner, er født den 2. Oktober 1876 i Aabenraa som Son af Gartner H. A. Kraft og Hustru Marie, f. Bugslag. Gift 1901 med Margrethe Kiølseth. Graver og Kirkegaardsgartner i Aabenraa siden 1928. Næstformand for Alm. Dansk Gartnerforening sonderjydsk Kred. s.

M. H. Lauritzen,
Organist

Hans J. Kraft,
Kirkegaardsgartner

H. I. Mogensen,
Rektor

Karl Gäde,
Rektor

Jens Thau,
Skoleinspektør

Henrik Ingvar Mogensen, Rektor, R. af Dbg., er født den 21. April 1871 i København som Søn af Urtekræmmer C. Mogensen og Hustru Fanny, f. Frederiksen. Gift 1910 med Edel Emilie Hansen. Student 1889, cand. theol. 1897, cand. mag. 1903, Lærer ved Københavns Kommunes Belønnings- og Betalingsskole 1901, senere ved Frederiksberg Gymnasium, Niels Brocks Handelshøjskole og Th. Langs Skole i Silkeborg, siden 1920 Rektor ved Aabenraa Statsskole. Medlem af Opgavekommissionen for Studentereksamen siden 1931, Medlem af Aabenraa Menighedsraad siden 1926, Medlem af Det danske Spejderkorps Bestyrelse siden 1933.

Karl Gäde, Dr. phil., Rektor ved det tyske Gymnasium i Aabenraa, er født den 6. November 1889 i Muggesfelde, Kreis Segeberg, Schleswig-Holstein.

Jens Martinsen Thau, Overlærer og Skoleinspektør, er født den 13. Juli 1877 i Rurup, Sønderjylland, som Søn af Lærer M. H. Thau og Hustru Hansine, f. Gaarde. Gift 1906 med Christiane Beiter. Lærereksamen fra Jelling Statsseminarium 1899, Statens eetaarige Kursus 1903-04, Studieophold i Tyskland, Sverige og Island. Lærer ved Forberedelsesskolen til Kolding Latin- og Realskole 1899, Lærer ved Kolding Latin- og Realskole 1900, udnævnt til Adjunkt 1916, til Inspektør 1913, Forstander for Kolding Handelsskole 1909, Forstander for Forberedelsesskolen 1917, ansat ved Aabenraa Skolevæsen 1920 og samme Aar Forstander for Aabenraa Teknisk Skole. Formand for Grænseforeningen for Aabenraa Amt, for Dansk Ligrændingsforening Aabenraa Afdeling og for Kræftforeningen for Aabenraa Amt.

Peter Adolf Carl Wallentin, Overlærer, er født den 8. August 1873 i Aabenraa. Gift 1900 med Wilma Wallentin. Lærereksamen fra Haderslev Seminarium 1894, Andenlærereksamen 1897, Mellemkololelærereksamen 1900, Rektoreksamen 1907. Overlærer ved Aabenraa tysksprogede Kommuneskole

Henrik C. Rasmussen, Lærer og Forstander, er født den 20. November 1894 i Egersund som Søn af Fisker J. N. Rasmussen og Hustru Marie, f. Matzen. Gift 1920 med Metha Cathrine Jertrum. Lærereksamen fra Jelling Statsseminarium 1919, siden 1920 Kommunalærer i Aabenraa. Forstander for Aabenraa Handelsskole siden 1925.

Jacob Petersen, Bibliotekar, er født den 25. Januar 1884 i Varnæs som Søn af Gdr. Hans Peter Petersen og Hustru Ingeborg, f. Møller. Gift 1923 med Edith Pedersen. Elev paa Hindholm 1907 og paa Vallo 1909. Elev paa Askov Vintrene 1910-11, 1911-12 og 1912-13 og tre Mdrs. Højskolekursus paa Askov Somrene 1912 og 1913. Vinteren 1913-14 Volontør paa Københavns Kommunebibliotek. Bibliotekskursus Sommeren 1921. Sekretær ved Sprogforeningen fra 1920. Kasserer fra 1928. Formand for „Folkeligt Samfund“ fra 1930. Formand for Aabenraa Sceneomraade 1935. Medlem af Bestyrelsen for „Folkehjem“ 1935.

Mads Michelsen, Amtslæge, Dr. med. & chir., R., er født den 23. Oktbr. 1873 i Skodborg som Søn af Gdr. Jacob Michelsen og Hustru Karen, f. Møller. Gift 1908 med Ingeborg Hansen. Paa Gymnasium i Haderslev 1888-94, medicinsk Studium i Berlin, Heidelberg og Kiel, Tentamen physicum 1896 og Examen rigorosum 1898 i Berlin. Eksamen som Læge sammest. 1899, Assistent ved berlinske Klinikker 1900-01, Dr. med. & chir. 1901, prakt. Læge i Aabenraa fra 1902, Bataillonslæge ved Landstormen 1918; Embedslægeeksamen i Kbhvn. 1921, Amtslæge i Aabenraa 1921. Formand for Frederiksklubben i Aabenraa og for Museumsforeningen for Aabenraa By og Amt, Medlem af Bestyrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland og for Aabenraa Rederi Akts., Medlem af Byrådet.

P. A. C. Walentin,
Overlærer

Jakob Petersen,
Bibliotekar.

M. Michelsen,
Amtslæge.

Kai Hammer,
Overlæge.

Alfred Beyer,
Øjenlæge, Dr. med.

L. Jacobsen Abild,
Dr. med.

H. H. C. Nielsen,
Læge

A. S. Christiansen,
Læge

M. R. Petersen,
Reservelæge

A. E. Springborg,
Reservelæge

Hammer, Kai, Overlæge, er født den 26. Juli 1893 i København som Søn af Forfatter, Kommunelærer Ludvig Hammer og Hustru Jenny Marie, f. Ogilvie. Gift 1923 med Nanna Grotkjær Peder- sen. Student (Frederiksborg) 1911, med. Eks. 1919, Reservelæge ved Boserup Sanatorium 1920—21; Studieophold i Leysin 1921. Assistent ved Sanatorium Davos Dorf i Schweiz 1921—22, Reservelæge ved Frederiksberg Hospitals Tuberkuloseafdeling 1924—26; Specialistanerkendelse (Lungetuberkulose) 1925; assisterende Læge ved Invalideforsikringsraadet 1927—28, Assistent ved Medicinsk Poliklinik i Lønporten 1927—28, Overlæge ved Tuberkulosehospitalet i Aabenraa og Leder af Tuberkulosestationer i Sønderjylland fra 1928. Formand for Dansk Røde Kors Aabenraa Afdeling 1932.

Aage Theodor Ipsen, Overlæge, er født den 21. September 1887 i København som Søn af Forret- ningsrejsende August Fr. Ipsen og Hustru. Gift 1916 med Ellen Guldmann. Student 1905 fra Metropolitan- skolen, med. Eks. 1912, Kandidat ved Kommunehospitalets 6. Afd. Febr. 1912, ved Middelfart Sinds- sygehospital April—Juni 1912, Københavns Amtssygehus Oktbr. 1912 til Oktbr. 1913. Turnuskandidat ved Kommunehosp. 1. og 3. Afd. fra 1. Novbr. 1913 til Novbr. 1914. Kandidat ved Blegdamshosp. Novbr. 1914 til Januar 1915, 2. Assistent ved Kbh.s Poliklinik, kirurgisk Afdeling B. Febr. 1914 til Januar 1915, Amanuensis Febr. til Oktbr. 1915, Reservelæge ved Horsens Kommunehosp. Novbr. 1915 til Marts 1918, 1. Reservekirurg ved Aarhus Kommunehosp. April 1918 til Jan. 1922. Specialistanerk. (Kirurgi) 1921. Overlæge ved Amtssygehuset i Aabenraa og ved Tuberkulosehospitalet fra 1922. Repræsentant i Den alm. Lægeforening 1920—22. Form. for Kredsföreningen for Aabenraa Amt af Nationalforeningen til Tuberkulose Bekæmpelse.

Alfred Beyer, Øjenlæge, Dr. med., er født den 21. Juli 1890 i Skast, Tønder Amt, som Søn af Gdr. Chr. P. Beyer og Hustru Meta, f. Hansen. Gift 1927 med Kjestine Hinrichsen. Student 1911 fra Sønderborg, Embedseksamen i Kiel 1919, prakt. Læge i Logumkloster 1920—23, Specialuddannelse i København 1923—27, siden da Øjenlæge i Aabenraa.

Laurids Jacobsen Abild, Dr. med., Læge, Specialist i Øre-, Næse- og Hals sygdomme, er født den 29. Marts 1891 i Møgeltonder som Søn af Smedemester Jes Jacobsen Abild og Hustru Karen Abild, f. Nielsen. Gift 1932 med Resie Nommensen. Skole Aabenraa og Sønderborg. Studerede Medi- cin i Freiburg, i Baden, Berlin og Heidelberg. I Heidelberg Dr. med. Deltaget i Krigen som Militær- læge. Paa Hospitaler i Spa og Antwerpen i Belgien. Her særlig beskæftiget med Hals-, Næse- og Øresygdomme. Efter Krigen i Odense og København, senere Studierejse til Berlin og Wien. Øre-, Næse- og Halslæge for de danske Statsbaner. Konsulterende Speciallæge paa Tuberkulosehospitalet for de sønderjydske Amter i Aabenraa. Tyske Krigsdekorationer, Dr. med.

Carl Johan Lorenz Meier, Læge, Dr. med., er født den 18. Marts 1889 i Albrechts-Koog som Søn af Apoteker A. Meier og Hustru Marie, f. Junggreen. Gift 1928 med Dorthea Meier. Student fra Flensborg 1908, studeret i Berlin, Kiel, Freiburg, Embedseksamen 1913, Assistent i Freiburg og Hamburg. Prakt. Læge i Aabenraa siden 1919. Dekoreret med det tyske Jernkors af 2. Kl.

Harald Hans Carl Nielsen, Læge, er født den 5. April 1892 i Aabenraa som Søn af Apo- teker H. Nielsen og Hustru Anna, f. Danielsen. Gift 1933 med Georgette Smeysters. Lægeeksamen 1920 i Kiel, siden da prakt. Læge i Aabenraa.

Asger Simon Vilhelm Christiansen, Læge, er født den 23. August 1906 i Esbjerg som Søn af Bagermester V. Christiansen og Hustru Clara, f. Jørgensen. Student fra Esbjerg 1925, cand. med. 1935, siden da ansat ved Aabenraa Amts og Bys Sygehus.

Marcus Rasmus Petersen, 1. Reservelæge, er født den 11. Maj 1896 i Vejle som Søn af Snekermester L. R. Petersen og Hustru Ane, f. Hansen. Gift 1920 med Nanna Olsen. Student fra Vejle 1914, Premierløjtnant i Hæren 1918, Kaptajn i Hærens Forstærkning 1933, cand. med. 1930, Kan- didat ved Frederiksberg Hospital og senere ved Aabenraa Amts og Bys Sygehus, 1. Reservelæge ved samme siden 1932.

Axel Emil Springborg, Reservelæge, er født den 7. September 1907 i Aalborg som Søn af Fabrikant M. Springborg og Hustru Marie, f. Jensen. Gift 1934 med Astrid Edel Bitsch. Student fra Aalborg 1926, cand. med. 1933, siden 1935 2. Reservelæge ved Aabenraa Amts og Bys Sygehus.

Jørgen Petersen, Bankdirektør, er født den 5. Maj 1874 i Skelde, Broager Sogn, som Søn af Købmand P. Petersen og Hustru Anne Marie, f. Jensen. Gift 1901 med Christine Martensen. Uddannet Købmand, efter Militærtjeneste gennemgaaet Jyllands Handelsakademis Kursus i Aarhus, ansat som Bankassistent i Den Nordslaviske Folkebank i Aabenraa, Bankdirektør ved samme Bank siden 1918.

Johan Petersen Jacobsen, Bankdirektør, er født den 7. November 1880 i Møgeltonder som Søn af Gdr. J. Chr. Jacobsen og Hustru Gedskke, f. Klindt. Gift 1908 med Cathrine Callesen. Uddannet

Jørg. Petersen,
Bankdirektør

J. P. Jacobsen,
Bankdirektør

N. Z. Erichsen,
Bankdirektør

Axel Ølgaard,
Bankdirektør

P. Jessen Juhler,
Bankdirektør

Købmand, gennemgaaet Grønners Handelsakademi i København 1899, ansat i Import- & Eksport-Dampskibsekspedition Fritsche & Co. i København 1900, siden 1901 ved Den nordlesvigske Folkebank i Aabenraa.

Nis Zacharias Erichsen, Bankdirektør, er født den 20. Oktober 1895 i Aabenraa som Søn af Drejermester F. L. Erichsen og Hustru Anna, f. Thaysen. Gift 1920 med Annie Enemark. Uddannet i Den Nordlesvigske Folkebank i Aabenraa 1911—15, efter Krigen Assistent i Banken, Studieophold ved forskellige Banker 1927—28, siden 1931 Medlem af Direktionen.

Axel Ølgaard, Sparekassedirektør, er født den 11. December 1896 i Nykøbing M. som Søn af Malermester H. V. Ølgaard og Hustru Karen Otilie, f. Borup. Gift 1923 med Anna Lebeck. Realeksamen 1912, ansat i Morsø Bank 1912—19, i Haderslev Bank 1919—26, Bogholder 1921, i Sparekassen for Aabenraa By og Amt siden 1926, først som Bogholder, siden 1929 Direktør. Revisor ved Aabenraa Amts Skolefond.

Peter Jessen Juhler, Bankdirektør, er født den 3. August 1897 i Varnæs som Søn af Købmand N. Juhler og Hustru Anna Juhler. Gift 1920 med Anne Clausen. Ansat ved tyske Banker indtil 1920, 1916—19 deltaget i Krigen, Tolk i Fangeleire 1918—19 i Abbeville og Feltham. 1920—26 Assistent og Kasserer i Handelsbanken i Aabenraa, 1926—34 Leder af Handelsbanken i Graasten, Formand for Bestyrelsen i „Union“, Korn- og Foderstof Import.

Christian Køberg, Bankdirektør, er født den 19. August 1898 i Flensborg som Søn af afd. Lærer C. P. Køberg. Besøgt tysk Handelsskole og uddannet som Bankmand ved Schleschwig-Holsteinske Bank, Handelsbanken i København, Esbjerg og Aabenraa, siden 1934 adm. Direktor for Apenrader Bank. Dekorert med Jernkors af 2. Kl. og det tyske Æreskors.

Jørgen Marius Hansen, Købmand, Vicekonsul, er født den 4. Februar 1876 i Sost som Søn af Landmand H. J. Hansen og Hustru Anna Hansen. Gift 1902 med Elisabeth Clausen. Uddannet Købmand, gennemgaaet Jyllands Handelsakademi i Aarhus, senere søgt Videreuddannelse i forskellige større Handelsvirksomheder. Medlem af Den nordlesvigske Folkebanks Bestyrelse, Overligningskommissær for Aabenraa Købstad. Kgl. norsk Vicekonsul. Dekorert med Den norske St. Olavs Ordens Ridderkors.

Jørgen P. Top, Købmand, Konsul, er født den 25. Maj 1872 i Agerskov som Søn af Købmand P. Top og Hustru Marie, f. Roost. Gift 1897 med Anna Fausbøl. 1896 Elev paa Grønners Handelsakademi i København. Formand for Den Nordlesvigske Folkebanks Bestyrelse, Medlem af Bestyrelsen for Jydsk Jernhandlerforening.

Niels Levinsen, Dommer, er født den 21. Juli 1883 i København som Søn af Overretssagfører C. W. Lewinsen. Gift med Ellen Grøn. Student 1901, cand. jur. 1907. By- og Birkefuldmægtig i Sorø 1909—20, Dommer i Frøs Herred og en Del af Kalvslund Herred 1920. Dommer i Aabenraa Købstad m. v. 1935.

Frants Gerhard Jensen, Dommerfuldmægtig, er født den 14. Januar 1897 i København som Søn af Overbetjent Johan Jensen. Gift med Tove Springborg. Student 1915, cand. jur. 1921. Dommerfuldmægtig i Aabenraa 1921. Sekretær for Aabenraa Amts Akkordudvalg 1932—35.

Jes Peter Caspersen, Dommerfuldmægtig, er født den 24. August 1905 som Søn af Gdr. Caspersen, Langetved (Haderslev Amt). Gift med Carla Dahl. Student 1929. Cand. jur. 1934. Dommerfuldmægtig i Vejle 1934, siden 1935 i Aabenraa.

Jørgen M. Hansen,
Konsul

v. Tiedemann,
Konsul

Jørgen P. Top,
Konsul

Niels Levinsen,
Dommer

Gerhard Jensen,
Dommerfuldmægtig

J. P. Caspersen,
Dommerfuldmægtig

H. H. Lützhøft,
Ingeniør, Motorsagkyndig

H. E. Rein-Jensen,
Politifuldmægtig

S. Buhl,
Politifuldmægtig

Albert Larsen,
Kriminalassistent

Hans Holten Lützhøft, Ingeniør, Justitsministeriets Motorsagkyndige, er født den 30. Oktbr. 1889 i Kærum pr. Assens som Søn af H. H. H. Lützhøft og Hustru Metha, f. Zimmermann. Gift 1931 med Charlotte de Fine Skibsted. Student 1908, cand. polyt. 1914, ansat hos Christiani & Nielsen i København, Rusland og Odense 1916—21. raadgivende Ingeniør i Aabenraa siden 1921. Formand for Sønderjydske Ingeniørforening.

Hans Egede Rein-Jensen, Politifuldmægtig, er født den 13. Februar 1907 i København som Søn af Kriminalassistent Rein-Jensen, Thisted, og Hustru Ingeborg, f. Hansen. Gift 1934 med Garnhild Larsen. Cand. jur. 1932, Sagførerfuldmægtig 1932—33, Kriminalbetjent 1933—34, Politifuldmægtig i Aabenraa siden 1934.

Søren Peter Thygesen Buhl, Politifuldmægtig, er født den 18. Juli 1910 i København som Søn af Skattedirektør V. Buhl og Hustru Thyra, f. Schmidt. Student fra Metropolitanskolen 1929, cand. jur. 1935. Politifuldmægtig i Aabenraa.

Albert Larsen, Kriminalassistent, er født den 12. Marts 1883 paa Klarninggaard i Krarup Sogn som Søn af Gdr. P. Larsen og Hustru Petra Juliane, f. Dinsen. Gift 1933 med Zonja Schlägelberger-Hansen. Uddannet Maler, ansat ved Københavns Politie 1909, i Opdagelsespolitiet 1911, Vagtmester i Tønder 1920, Kriminalassistent i Aabenraa 1935. Medlem af Tønder Byraad 1925—29.

Bertel Jensen Niels Tarning, Overbetjent, er født den 22. September 1882 i Varde som Søn af Banearbejder Chr. Thomsen og Hustru Anna Marie, f. Jørgensen. Gift 1907 med Louise Marie Nielsen. Uddannet Snedker, aftjent Værnepligt 1904—05 ved Livgarden, ansat ved Aarhus Politie 1. Oktbr. 1906, Overbetjent i Aabenraa 1. Oktober 1921.

Gregers Daa Rosenstand, Landsretssagfører, er født den 22. November 1897 i Karby som Søn af Postmester Peter Rosenstand og Hustru Anna Daa. Gift 1923 med Anna Farre Jørgensen. Cand. jur. 1922. Dommerfuldmægtig i Aabenraa 1922—23. Sagførerfuldmægtig i Aabenraa til 1928. Sagfører i Aabenraa 1928, Landsretssagfører 1934.

Otto Ludvig William Hammerich, Landsretssagfører, er født den 21. Juli 1892 i Herlumagle som Søn af Postmester Johs. Hammerich og Hustru Ingeborg, f. Witte. Gift 1921 med Thora Andersen. Student 1911, cand. jur. 1917, Sagførerfuldmægtig 1917—20, Dommerfuldmægtig 1920—26, Sagfører 1926, Landsretssagfører 1930. Medlem af Bestyrelsen for A/S Grand Hotel i Aabenraa, Medlem af Bestyrelsen for Frederiksklubben.

Knud Strømning, Amtsvejsinspektør i Aabenraa Amt fra 1. Oktbr. 1928, er født den 9. Oktober 1898 i Vejringe, Aastrup Sogn, som Søn af Gdr. Anders Pedersen og Hustru Anna Pedersen. Gift 1923 med Marta Strømning. Cand. polyt. Medlem af Bestyrelsen for Amtsvejsinspektørforeningen i Danmark. Formand for Alm. Ingeniørforbunds Afdeling for Sønderjylland. Medlem af Bestyrelsen for Dansk Ingeniørforenings Afdeling for Sønderjylland. Formand for Aabenraa Lawn-Tennisklub.

Adolf Kristian Martin Hansen Tang, Teknisk Vejassistent, er født den 20. Maj 1885 i Norup som Landmand H. F. Tang og Hustru Mariane. Gift 1913 med Hedvig Marie Tang. Bygningskonstruktør 1911, Ansættelse i Ringkøbing Amt 1913, Vejle Amt 1917, Sønderborg og Aabenraa Amter 1921, siden 1928 i Aabenraa Amt alene.

Christian Bonefeld, Vejassistent, er født den 12. December 1872 paa Als som Søn af Landmand Chr. Bonefeld og Hustru Anna Kirstine, f. Iversen. Gift 1905 med Anna Marie Nielsen. Vejassistent i Aabenraa Amt siden 1920.

B. J. N. Tarning,
Overbetjent

Knud Strømning,
Amtsvejsinspektør

A. Hansen Tang,
Tekn. Vejassistent

Chr. Bonefeld,
Vejassistent

Claus Hansen,
Drittbestyrer

Johs. Jensen,
Statskonsulent

Jep Petersen Fink,
Arkitekt

Marius Kragh,
Arkitekt

H. F. R. Hansen,
Arkitekt

Vagn Rossen,
Skovrider

Claus Hansen, Driftsbestyrer, er født den 9. November 1893 i Fjelstrup som Søn af Gdr. Cl. Hansen og Hustru Anna Marie, f. Viuff. Gift 1922 med Anna Hansen. Uddannet paa Haderslev Maskintabrik, under Krigen ansat paa Orlogsværftet i Kiel, 1919 Maskinkonstruktør i København, teknisk Korrespondent ved United Shoe Machinery Co., København, 1920—30 superintending-engineer hos West's Gas Improvement Co. Ltd., Manchester, repræsenteret Heinrich Koppers A.G., Essen, 1930—32, siden da Driftsbestyrer ved Aabenraa Gas- og Vandværk.

Johannes Jensen, Statskonsulent, er født den 17. Oktober 1888 i Bovlund (Haderslev Amt) som Søn af Købmand Nis Jensen og Hustru Louise, f. Demant. Gift 1913 med Karen Ravn. Lært Landbrug og Mejeribrug fra 1903—1910. Besøgte Skoler. Skibelund Efterskole 1902—03, Ollerup Højskole 1907—08, Ladelund Mælkerisole 1909—10; Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 1910—12. Landbrugskandidat 1912, Konsulent for Mejeriforeningen for Nordslesvig 1. November 1912 til 1. Juli 1920. Statskonsulent i Mælkeribrug 1. Juli 1920 for de sonderjydske Landsdele, efter 1928 tillige for Ribe og Ringkøbing Amter. Kassere og Sekretær for sonderjydsk Mejeriforening. Sekretær for Foreningen af jydsk Landboforeningens Mejeriudvalg. Redaktør af Mejeriteksten i „Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende“. Medlem af forskellige landøkonomiske Udvalg.

Jep Petersen Fink, Arkitekt, er født den 10. April 1882 i Stubbum, Aller Sogn, som Søn af Gdr. P. Fink og Hustru Cecilie, f. Hansen. Gift 1907 med Esther Trier. Arkitekt i Aabenraa siden 1907. Formand for Turistforeningen i Aabenraa. Bygningsskyndig Direktør i Jydsk Hypotekforening, Aarhus Branddirektør for Landbygningernes Brandforsikring. Har bl. a. opført Sonderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa, Grand Hotel og Aabenraa Teater.

Marius Kragh, Arkitekt, er født den 11. December 1907 i Sdr. Vilstrup som Søn af Gdr. I. Kragh og Hustru Mary. Gift 1934 med Annelene Kragh. Uddannet i Berlin, Arkitekt i Aabenraa siden 1933.

Hans Frederik Rudolf Hansen, Arkitekt, er født den 9. December 1889 i Kundby som Søn af Købmand J. Chr. Hansen og Hustru Kirstine. Gift 1926 med Ingeborg Hansen. Uddannet paa Vallekilde Højskoles Haandværkerafdeling, Holbæk Bygmesterskole og Professor Ivar Bentsens Tegnestue. Arkitekt i Aabenraa. Formand for Aabenraa Gymnastikforening, Medlem af Hovedbestyrelsen for Det radikale Venstre i Aabenraa Amt.

G. B. Brüel, kgl. Skovrider, er født den 19. August 1889 i Svejlbæk som Søn af kgl. Skovrider L. B. Brüel og Hustru Augusta, f. Friederichsen. Gift 1914 med Else Østrup. Student 1905. Forstkandidat 1911, Assistent ved Statsskovvæsenet 1914. Skovrider paa Lindet Statsskovdistrikt 1920, forflyttet til Aabenraa Statsskovdistrikt 1922. Statens Tilsynsførende med de private Skove i Aabenraa Amt, Medlem af Bestyrelsen i Dansk Skovforening.

Vagn Rossen, Skovrider og Skovbrugskonsulent, er født den 6. Februar 1890 i Bjerringbro som Søn af Læge J. P. E. Rossen og Hustru Marie Kathrine, f. Thaning. Gift 1921 med Karoline Madsen. Student 1908, cand. phil. 1909, Forstkandidat 1916, Konsulent for Smaaskovforeningen for Aabenraa-Sonderborg Amt siden 1921. Fra 1923—34 Skovrider for Sogaard Skovdistrikt. Bestyrelsesmedlem i Jagtforeningen for Aabenraa og Omegn.

Anders Vig-Nielsen, Stationsforstander, er født den 14. Juli 1874 i Havnelev, Præsto Amt, som Søn af Skipper J. Nielsen og Hustru Ane. Gift 1897 med Anna Christine Vig-Nielsen. Ansat ved De danske Statsbaner 1891, Assistent 1893, Overassistent 1917, ved Genforeningen Stationsforstander i Logumkloster, i Rode Kro 1929, siden 1933 i Aabenraa.

A. Vig-Nielsen,
Stationsforstander

S. O. Birkmose,
Dyrlæge

Yalmar Andresen,
Tandlæge

Fru Marie Nielsen,
Dentist

Hans Kopp,
Dentist

Niels M. Madsen,
Apoteker

G. Rasmussen,
Statsskovfoged

R. P. Madsen,
Statsskovfoged

A. Jensen,
Bygmester

Frederik Rasmussen, Kaptajn, er født den 23. Juli 1886 i Graasten som Søn af Landmand H. P. Rasmussen. Ejer og Fører af Dampskibet „Als“.

Johannes Hansen, Tandlæge, Dr. med. dent., er født den 29. August 1879 i Haderslev som Søn af Lærer I. Hansen og Hustru Christine. Tændlægeeksamen 1902, prakt. Tandlæge i Aabenraa siden 1905.

Yalmar Andresen, Tandlæge, er født den 19. Januar 1908 i Hamborg som Søn af Toldkontrollør A. Andresen og Hustru Emma, f. Schlinsog. Gift 1935 med Leni Steiger-Schenkel. Student 1926, cand. phil. 1927, dansk Tandlægeeksamen 1930, Assistent 1930—33 i Nakskov, Silkeborg, Vejle og i Bienne, Schweiz, Studieophold i Frankfurt a. M., Tandlæge i Aabenraa.

Fru Marie Nielsen, f. Hansen, Dentist, er født 26. Januar 1875 i Aabenraa. Gift 1909 med Kobmand C. Nielsen. Dentist i Aabenraa siden 1905.

Hans Kopp, Dentist, er født 1893 i Aabenraa som Søn af Dentist H. M. Kopp og Hustru Marie, f. Becker. Gift 1929 med Frida Both. Prakt. Dentist i Aabenraa siden 1919.

Søren Ogelvig Birkmose, Dyr læge, er født den 14. Juli 1887 i Klokrose, FASTER Sogn pr. Skjern som Søn af Gdr. Chr. Birkmose og Hustru Karen. Gift 1911 med Bodil Kamilla, f. Rasmussen. Dyr lægeeksamen 1915, prakt. Dyr læge i Snedsted 1915—24, i Aabenraa siden 1924. Tilsynsførende Dyr læge ved Eksport af levende Kvæg fra Aabenraa samt Markedstilsyn. Dyr læge ved Eksportslagteriet i Aabenraa 1931. Formand for Thisted Amts Dyr lægeforening 1918—24. Sekretær for Sønderjyds Dyr lægeforening 1929—32. Formand for samme Forening fra 1932. Medlem af Bestyrelsen for Husdyrtuberkulosens Bekæmpelse i Sønderjylland, Medlem af Aabenraa Byraad siden 1929. Medlem af Bestyrelsen for de jyske Dyr lægeforeningers økonomiske Repræsentantskab. Medlem af det konservative Folkepartis Repræsentantskab siden 1929. Folketingskandidat ved Valgene i 1932 og 1935.

Niels Michael Madsen, Apoteker, er født den 17. August 1884 i Ribe som Søn af Gdr. M. Madsen og Hustru Andrea, f. Toft. Gift 1912 med Anne Maren Nissen. Discipel paa Ribe Apotek 1900—04, cand. pharm. 1906, derefter ansat paa forskellige Apoteker i Tyskland og Sønderjylland fra 1906 til 1920. Overtaget Svaneapoteket i Aabenraa 1920.

Jacob Michelsen, Gaardejer, er født den 26. November 1875 i Aabenraa. Gaardejer i Aabenraa, Formand for Smaaskovforeningen siden dennes Oprettelse. Formand for Kommissionen til Oprettelse af Husmandsbrug og for Dansk Samfund i Aabenraa og for Aabenraa Kommunalforening.

Sophus Georg Frederik Jenssen-Tusch, Statsskovfoged, er født den 5. August 1889 i Vester Marie Sogn, Bornholm, som Søn af Skovfoged L. Jenssen-Tusch og Hustru Mary, f. Brown. Gift 1919 med Esther Ragnhild Jespersen. Skovfogedeksamen 1908, Skovfoged ved Klosterhede Statsskovdistrikt 1919—26, siden da Skovfoged ved Aabenraa Statsskovdistrikt, Aarup og Sønderskoven.

G. L. O. A. Rasmussen, Statsskovfoged, er født den 19. Marts 1895 i København som Søn af Restauratør Gregaard Rasmussen og Hustru Laura, f. Hansen. Skovfogedeksamen 1915, Forvalter under Statens forstlige Forsøgsvæsen til 1927, Skovfoged ved Aabenraa Statsskovdistrikt til 1935, siden da ved Kronborg Statsskovdistrikt.

Rasmus Peter Madsen, Statsskovfoged, er født den 4. Januar 1895 i Kallehave Sogn. Gift 1927 med Hilda Irema Jacobsen. Skovfogedeksamen 1915, Skovfoged ved Skedehøj Skov og Rugbjerg Plantage siden 1927.

Frk. M. Dahl,
Børnehaveleder

Søster M. Thomsen,
Menighedssygeplejerske

Marie Jørgensen,
Diakonisse

Andrea Christensen,
Diakonisse

Krstine Jensen Birk,
Diakonisse

Andrea Hansen,
Bestyrerinde

Lydia E. Slaug,
Diakonisse

Th. C. Jacobsen,
Farvermester

Mathias Petersen, Forretningsfører, er født den 9. Maj 1889 i Aabenraa som Søn af Landmand J. Fr. Petersen og Hustru Marie, f. Rendel. Gift 1920 med Johanne Eshensen. Forretningsfører for Aabenraa Købstads statsanerkendte Sygekasse siden 1920, Konsulent for Invalidenævnet i Sønderborg.

Marie Jensine Dahl, Børnehaveleder, er født den 30. Januar 1900 i Eltang som Datter af Gdr. Chr. Dahl og Hustru Dorthea Johanne, f. Clausen. 2-aarig Uddannelse paa Frkn. Wulffs Frøbelhøjskole med afsluttende Børnehavelærerindeeksamen. Korte Kursus i Husflid og Sløjd paa Nr. Broby Efterskole og Hindholm Højskole.

Søster Metha Thomsen, Menighedssygeplejerske, er født den 27. Marts 1905 i Sottrup ved Bylderup Bov. Uddannet i Flensborg. Menighedssygeplejerske i Aabenraa siden 1935.

Marie Jørgensen, Diakonisse, er født den 26. August 1888 i Svenstrup, Als, Kommunesygeplejerske i Kliplev og Bevtoft. Ansat ved Amtssygehuset i Haderslev 1912, Diakonisse i Aabenraa siden 1932.

Andrea Christensen, Diakonisse, er født den 1. September 1890 i L. Jyndeved, Burkal Sogn. Uddannet i Flensborg, Menighedssygeplejerske 1916—20, Diakonisse i Aabenraa siden 1923.

Kristine Jensen Birk, Diakonisse, er født den 18. September 1889 i Aadum, Ringkøbing Amt. Siden 1932 Bestyrerinde af det danske Asyl i Aabenraa.

Frk. Andrea Hansen, Bestyrerinde, er født den 13. April 1880 i Strellev, Ringkøbing Amt. Leder af et Hjem for faldne Kvinder i Glückstadt 1909—23. siden 1934 Bestyrerinde af Aabenraa Sømandshjem.

Lydia Emilie Slaug, Diakonisse, er født den 14. Oktober 1878 i Christiansfeld som Datter af Skorstensfejermester M. J. Slaug og Hustru Anne Cathrine Gamborg. Uddannet i Flensborg Diakonissestiftelse.

Bertha Gosch, Skorstensfejermester, er født den 28. Marts 1884 i Aventoft ved Tønder som Datter af Gæstgiver H. Andresen og Hustru Anna, f. Hansen. Enke efter Skorstensfejermester O. Gosch og har siden 1925 personligt ledet Forretningen i Aabenraa.

Thorikild Christian Jacobsen, Farvermester, er født den 18. Oktober 1872 i Aabenraa som Søn af Farvermester I. P. Jacobsen og Hustru Cathrine Elise, f. Jacobsen. Gift 1899 med Ingeborg Callesen. Farvermester i Aabenraa, Formand for Aabenraa Haandværkerforening 1922, for Aabenraa Musikforening, Medlem af Bestyrelsen for Dansk Farverforening, Byrådsmedlem siden 1924.

Christian Johansen, Slagteriarbejder, er født den 15. Januar 1900 i Bov som Søn af Smedemester A. Johansen og Hustru Cathrine, f. Jessen. Gift 1922 med Margrethe Lorentzen. Ansat ved Aabenraa Andelssvineslagteri siden 1922. Formand for Arbejdernes Radioklub, Tillidsmand for Slagteriarbejdernes Afdeling, Medlem af Oplysningsarbejdet inden for Fællesorganisationen.

Christian Wive, Bankassistent, er født den 20. August 1902 i Goldbæk, Haderslev Amt, som Søn af Gdr. P. Wive og Hustru Margrethe, f. Andersen. Bankassistent ved Nordslesvigsk Folkebank siden 1924. Leder af Aabenraa Kolonne inden for Det danske Spejderkorps.

Georg Marius Frandsen, Hotelportier, er født den 20. April 1894 paa Endelave. Uddannet ved Bankvæsen og Hotelvæsen. Formand for Aabenraa Boldklub siden 1928, tildelt Idrætsmærket i Guld 1935.

Thomas Toft, Manufakturhandler, er født den 19. April 1902 i Aabenraa som Søn af Redaktør N. Toft og Hustru Margrethe, f. Ahrendsen. Gift 1926 med Marie Jørgensen. Manufakturhandler i Aabenraa siden 1930. Formand for Aabenraa Roklub siden 1934.

Chr. Johansen,
Slagteriarbejder

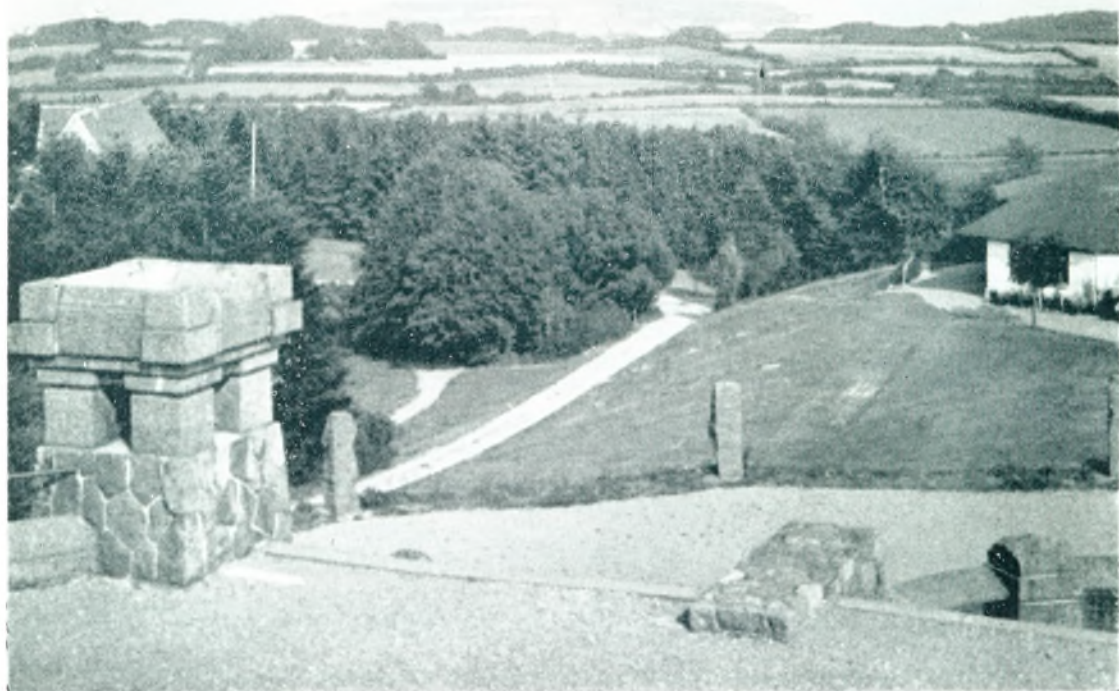
Chr. Wiue,
Bankassistent

G. M. Frandsen,
Hotelportier

Thomas Toft,
Manufakturhandler

Udsigt fra Knivsbjerg

SDR. RANGSTRUP HERRED

SDR. RANGSTRUP HERRED er det nordligste Herred i Aabenraa-Sønderborg Amt og grænser mod Øst til Genner Fjord, mod Nord til Hoptrup Sogn i Haderslev Herred, Vedsted Sogn i Gram Herred, Bevtoft og Agerskov Sogne i Nr. Rangstrup Herred i Haderslev Amt, mod Vest til Nr. Løgum og Løgumkloster Sogne, mod Syd til Ø. Højst og Ravsted Sogne i Lø Herred, Tønder Amt, og Hjordkær, Rise og Løjt Sogne i Rise Herred. Dets Areal er 16.957 ha med 4.388 Indbyggere (1930). Herredet bestaar af Sognene: Ø. Løgum, Egvad, Hellevad og Bedsted.

ØSTER LØGUM SOGN i Sdr. Rangstrup Herred (i ældre Tid Barved Syssel, senere Ris Herred) er et af de største Sogne i Nordslesvig (Areal: 7136 ha med 1862 Indbyggere) og grænser mod Øst til Gjenner Fjord, mod Nord til Hoptrup og Vedsted Sogne, mod Vest til Bevtoft Sogn, Haderslev Amt, mod Syd til Rise og Løjt Kirkeby Sogne.

Skønt Ø. Løgum Sogn ifølge sin Beliggenhed hører med til Østkystsognene, er det dog — naar man ser paa Landskabet som Helhed — ganske præget af Højderyggen.

Bortset fra en lille Del i Øst hører Sognet med til og præges af det sønderjydske Gestlandskab. Her er iøvrigt det eneste Sted paa Sønderjyllands Østkyst, hvor Midtlandets Sandbanker og Hede-flader (nu opdyrket) naar helt ud til Østersøen.

Ikke destomindre rummer Sognet megen Naturskønhed, da Landskabet er saa afvekslende. I Øst en Strimmel sønderjydske Østkystlandskab ved

Bakkedrag med gammel Vej mellem Ø. Løgum og Gjenner

den romantisk beliggende Rundemølle (gl. Vandmølle) over den skønne Gjenner Bugt, herfra strækker sig store Endemoræner mod Vest, med store, tildels lyngbevoksede Bakkedrag (her ligger bl. a. Nordslesvigs højeste Punkt, Knivsbjærg). Midt i Sognet passerer vi Højderyggen (har bl. a. Nordslesvigs næsthøjeste Punkt, Stenhøj) og i Vest, ved Gaarden Kopsholt og Tyrholm, ser man den sidste Udløber af den mellemslesvigske Slette, som afgrænses i Nord af et herligt Bakkedrag, der i tidligere Tid har været skovklædt (endnu i 1641!).

Store Moser (Nord og Øst for Ø. Løgum, Nord, Øst og Syd for Leerskov) og ret betydelige Hedestrækninger, Egepurl og Kratskov (ved Hejselbjerg, Ø. Løgum og Leerskov), store Granplantager og grønne Engdrag giver Eggen et særegent, yndefuldt Præg.

Sognet har tidligere været delt i to Dele. *Østersognet*, som før Reformationen havde sin egen Kirke i Gjenner*) (Sct. Jacobi-Kirken) havde endnu helt til 1864 sin egen Sognefoged; det bestod af Gjenner samt de to Gaarde Hejselbjerg og Leerskov. Sidstnævnte Gaard, som var paa 1000 Tdr. Land, var indtil Svenskekrigen (1657-59) en Landsby; men dens Beboere døde af Pest med Undtagelse af een Familie, som saa fik hele Bymarken. Omkring ved Aar 1830 anlagdes her en stor Granplantage, een af de ældste i Nordslesvig.

Vestersognet, med Byerne Ø. Løgum, Hovslund, Rovbjærg og Nr. Jarup, samt Gaardene Andholm, Kopsholt og Tyrholm, havde ligeledes sit eget kommunale Styre. Sognet hører nu til Aabenraa Amt, men indtil 1856 laa en Del under Haderslev Amt, nemlig det saakaldte Gjenner og Strandelhjørn Distrikt, der vistnok bestod af sækulariseret Kirkegods, som efter Reformationen lagdes under Kronen og derfor kom til Haderslev Amt. Den øvrige Del hørte til den gottorpske Del af Slesvig og var indtil 1721 hertugelig. Denne Deling fik senere Betydning under den nationale Opvaagning, idet f. Eks. en rent hertugelig By som Hovslund blev tysksindet.

Gennem Sognet gaar to af Hertugdømmernes store Vejlinier. Den gamle *Hærvej* (Oksevejen) gaar midt igennem Sognet og følger Højderyggen. Den ligger nu øde og forladt, som et Minde om en svunden Tid. Strækningen fra den gamle Landevejskro, Immervad,

*) I Aarene 1934-35 er der atter bygget en Kirke i Gjenner; den blev indviet 1. December 1935 (Adventssøndag).

Kratskov Vest for Leerskov

til Vest for Hovslund ses endnu her og der i sin oprindelige Bredde, og den er i nyere Tid bleven fredet af Nationalmuseet. Det samme gælder den gamle, monumentale *Immervad Bro*, som nok er et Besøg værd, og den store Langdysse *Hanebjærg*, som ligger lige Øst for Hærvejen. Den er for øvrigt Sønderjyllands største Kæmpehøj. Længere i Syd kommer vi forbi den sidste af de gamle Landevejskroer: Faarhus,

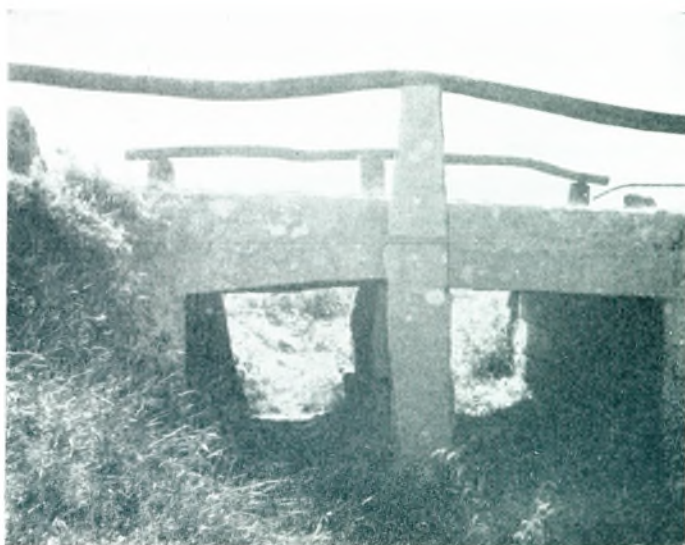
nu nedlagt, men tidligere kendt af alle Stuedrivere og Kræmmere, som færdedes ad den gamle Vej. Faarhus var oprindelig et Schäferi og hørte under Risgaard i Ris Sogn.

Kommer vi derimod igennem Sagnet ad den nuværende Hovedlandevej Haderslev--Aabenraa (tidligere kaldet Postvejen) udbygget i 1850erne) ser vi et helt andet Landskabsbillede. Her ligger i umiddelbar Nærhed det tyske Samlingssted Knivsbjærg (med Udsigtstaarn og tidligere et Bismarck-Monument) hvorfra man har en storslaaet Udsigt over Øst-Slesvig, Øerne Barsø, Kalø, Als, helt over til Fyn. Paa Knivsbjærgs Grund er der ogsaa bygget et stort tysk Ungdomsherberge, som er opnævnt efter Julius Langbehn („der Rembrandt-deutsche“) en tysk Kulturkritiker og Filosof, født i Haderslev.

Det lønner sig at foretage en Afstikker ned til den nærliggende Gjenner Bugt og den lille idylliske Ø *Kalø* (her tidligere Skibsværft, Udførselssted for Tørvæne, som gravedes i Ø. Løgum Moserne, nu er denne før saa vigtige Indtægtskilde opført).

Er Knivsbjærg præget af tysk Kultur og Tænkemaade (det udfordrende Taarn i Wilhelmsk Kraftbarokstil), saa er Gjenner By, paa hvis Bymark Knivsbjærg ligger, en typisk dansk-nordslesvigsk Landsby, og den *ny Kirke* i gammel Landsbykirkestil er en velgørende, stilfærdig dansk Modsætning til Knivsbjærg (Mosaik-Vinduer af Thomas Skovgaard).

Ø. Løgum Kirke, fordum hel- liget Sct. Nicolai, er en velbevaret Kvaderstens Kirke; dog er

Immervad Bro, bygget ca. 1780

den gentagne Gange blevet udvidet mod Vest. Taarn, Kor og Sakristi har Hvælvinger. Skibet derimod Bræddeloft. Bjælkerne er hugne af Træer, der stod Nord for Byen paa en Mark, som endnu kaldes Nordskov. Kirken har været rig paa middelalderligt Kirkeinventar. Endnu ses den ejendommelige og store Altertavle, et fint Udskræningsarbejde fra det 14. Aarhundrede, og Prædikestolen, som bærer Aarstallet 1567, samt Indskriften: Verbum domini manet in æternum (Herrens Ord bliver evindelig). To Altertavler er i nyere Tid (ca. 1900) solgt fra Kirken. Den ene staar nu i Vedsted Kirke, den anden (et Nicolaus Alter) findes i Kunst- u. Gewerbemuseum i Flensborg. En Del Epitafier forsvandt under en „Restaurering“ i 1854; dog reddedes atter et af disse, som nu igen er anbragt i Kirken (over Sognepræst Eric Bruun, 1618, plattysk Indskrift).

Gjenner Kirke, indviet 1935

Ø. Løgum Sogn har lidt meget i det 17de Aarhundredes mange Krige. (Hærvejen gik gennem Sognet). I den kejserlige Krig (1627—29) døde f. Eks. over 200 Mennesker af smitsomme Sygdomme, og i 1657—59 døde atter 244, d. v. s. $\frac{1}{3}$ af Sognets Indbyggere, og langt op i det 18de Aarhundrede laa der endnu „øde“ Gaarde fra disse Krigs-aar. Lyngen tog Jorderne i Besiddelse, og trods baade Tvang og opmuntrende Ord formaaede Øvrigheden ikke at faa Folk til at overtage disse Gaarde — mod Skatterne. Det hang atter sammen med, at Sognets Jorder før Udskiftningstiden næppe nok kunde føde sine Dyrkere. Derfor fandtes der i ældre Tid megen Hjemmeindustri, Husflid (i Rovbjærg og Kopsholt brændte man f. Eks. Teglsten, Ø. Løgum og Leerskov levede mest af Tørvesalg; Tørvene fragtedes af Gjenner Skippere til Als og Ærø; en Del Smede lavede Leer, som solgtes i Jylland, i Rovbjærg lavedes ogsaa Bornholmerure (Familien Backmann) o. s. v.)

Ø. Løgum Kirke

Sognets Jorder er tidlig bleven udskiftet; allerede 1704 er de bedste Jorder til Landsbyen Gjenner f. Eks. delt „a parte“ mellem Gaardmændene, og i Tiden 1750—1775 udskiftedes alle Bymarker med Undtagelse af Rovbjærg. Siden udflyttedes ogsaa en Del Gaarde og Huse, men først efter 1850 bebyggedes de afsidesliggende Udmarker.

Det gamle Landsbypræg er endnu nogenlunde

„Vesterballe“ i Ø. Løgum By

bevaret i Ø. Løgum og Hovslund By. Vest for sidstnævnte er der opstaaet en lille Stationsby (grimme Huse o. s. v.).

Præstegaarden ligger lige Nord for Kirken; den er meget gammel, men hyggelig og velholdt, en typisk nordslesvigsk Præstegaard, sidst restaureret i 1805.

I Sognet er der to Forsamlingshuse, et i Gjenner (fra den tyske Tid) og et i Hovslund Stationsby (bygget 1933).

Diagonalvejen Ribe—Aabenraa gaar midt igennem Sognet (Nr. Jarup—Ø. Løgum—Leerskov).

I Gjenner og Ø. Løgum er der rejst Mindesten over de faldne.

Hejselbjerg Paulsen.

Genner Ungdomshjem er oprettet 1921 af Kvindehjælpen i Aarhus, som overtog et tidligere tysk Diakonissehjem og indrettede det med Plads til 30 unge Piger i Alderen 15—20 Aar, og i de skønne Omgivelser og gennem flittigt Arbejde gives der Eleverne en sund Paa-

virkning og en Uddannelse, der gør dem i Stand til at hævde deres Plads ude i Livet. Forstanderinde for Ungdomshjemmet er siden 1922 Frk. Dorothea Rasmussen.

EGVAD SOGN støder mod Vest til Hellevad Sogn, medens det mod Øst og Syd afgrænses af Ø. Løgum og Ris Sogne og mod Syd af Hjordkær Sogn. Mod Nord grænser det til Ager-skov og Bevtoft Sogne. Egvad, der er Anneks til Hellevad, bestaar for den sydlige Dels Vedkommende af fladt Land af samme Type som hele Vestsletten, hvorimod den nordvestlige Part af Sognet hæver sig

Ø. Løgum Præstegaard

til Højder, der naar op til ca. 75 Meter. Denne Del af Sognet be-
 staar nemlig af den sydlige Af-
 slutning af Rangstrup Herreds
 Bakkeø. I det nordøstlige Hjørne
 har Surbæk sit Udspring, mod Nord
 løber Goldbæk, der gaar gennem
 Horsbyg Mose for sluttelig et Styk-
 ke at danne Grænsen mellem Eg-
 vad og Agerskov Sogne. Gennem
 den sydlige Del af Sognet løber
 Rødaa i Retning fra Øst til Vest.

Egvad Kirke ligger sydlig i
 Sognet, lidt Nord for Landevejen
 Aabenraa—Løgumkloster. I Sog-
 net findes Byerne Hønkys, hvor der er Telegraf- og Telefonstation samt en 2-klaset
 Skole, Øbening, Horsbyg og Nørre Hostrup. I den sidstnævnte By er en 3-klaset Skole
 samt et Forsamlingshus.

Sognets Indbyggertal var i 1925 631, i 1930 672 og i 1935 684.

Sognet har allerede været beboet i Oldtiden. Der har nemlig i ældre Tid været
 usædvanlig mange Gravhøje i Egvad Sogn. Der er helt op til 65, som næsten alle har
 ligget i den nordlige Del af Sognet. Det er karakteristisk, at Gravhøjene her strakte sig
 over et paa sine Steder endog ret bredt Bælte, som følger en Linie fra Sydvest mod
 Nordøst. De fleste Høje er nu sløjfede.

Egvad har ligesom Hellevad sit Navn fra et Vadested. Den første Stavelse i Navnet
 er sikkert Eg, Egetræ. De ældste Byer i Sognet er sikkert Øbening og Egvad.

Egvad Kirke er meget gammel. Den er blevet restaureret i Tiden mellem 1660 og
 1670. I 1762 og 1780 har der fundet Kollektør Sted til Kirkens Reparation. Taarnet er
 sengotisk. Paa Alterbordets Forside er der et mærkeligt, senromansk Forsatsstykke af
 Træ, forfærdiget omkring Aar 1700. Kirkeklokken bærer følgende Indskrift: 1566 iar goet
 mi michel Dibler dat is war (Aar 1566 støbte Michel Dibler mig. Det er sandt).

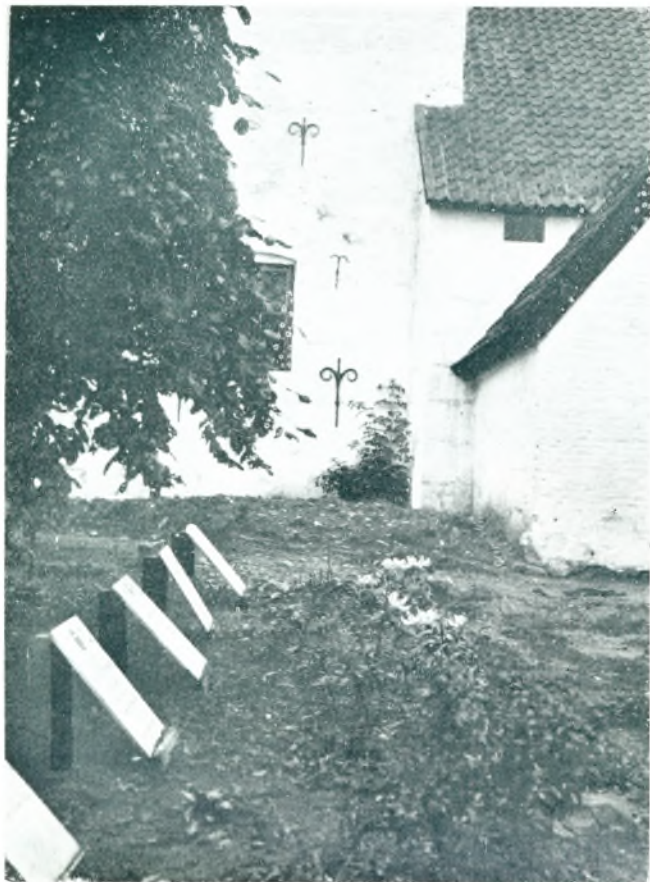
Der er knyttet flere Sagn til Egvad Kirke. Vi fremdrager her et enkelt --- om Byg-
 mesteren Si --- saaledes som Landsarkivar Gribsvad har genfortalt det i „Vor Hjemstavn“.
 En Mand havde paataget sig at bygge Kirken og at være færdig med den til en be-
 stemt Tid; men han indsaa snart, at han ikke kunde blive færdig i rette Tid, og en Af-
 ten gik han da tung i Sind ud over Markerne. Da stod pludselig en lille Mand foran
 ham og tilbød at bygge Kirken færdig for ham i rette Tid. Manden skulde blot gætte
 hans Navn, inden den sidste Sten sad i Kirken, ellers skulde han tilhøre ham med Liv
 og Sjæl. Manden gik ind derpaa, idet han tænkte, at han sagtens kunde faa den lille
 Mands Navn at vide af hans Medhjælpere, og glad gik han hjem. Men den lille Mand
 havde ingen Medhjælpere. Alene byggede han paa Kirken, men det gik saa hurtigt og
 behændigt, saa det blev snart klart, at den vilde blive færdig i rette Tid. Aftenen før
 Kirken skulde være færdig, gik Bygmesteren igen bedrøvet hen over Markerne. Idet han
 kom forbi en Høj, hørte han nogen skrige inde i Højen, og da han lyttede efter, hørte
 han en syngte:

Vys, vær stil Baen mint,
 Maaen kommer Faer Si
 mæ kristen Bloi te dæ.

Glad gik Bygmesteren hjem, og da han traf den lille Mand, der kun arbejdede om
 Natten, i Færd med at mure den sidste Sten ind i Kirken, raabte han til ham:

Gønnen Ungdomshjem

Egvad Kirke med det utilmurede Hul under Taget

God Maaen, Si! God Maaen, Si!
Sætter Du nu den sidste Sten i!

Da blev Trolden rasende, kylede Stenen bort og for ind i Højen. Men Hullet, som Stenen skulde have udfyldt, har man aldrig kunnet mure til. Murede man Stenen til om Dagen, blev den stødt ud om Natten, og en Murer, der engang prøvede at mure Hullet til, blev angrebet af en tærende Sygdom. Siden satte man et Vindue i, imellem Taarnet og Vaabenhuset, og det fik Lov at sidde i Fred. Efter at Kirken var bygget, var der i lang Tid derefter en saadan Larm og Spektakel ved den, saa at Indbyggerne i Byen, der dengang laa omkring Kirken, ikke kunde holde det ud, men efterhaanden flyttede bort og derhen, hvor nu Byen Hønkys er, og denne har faaet sit Navn af, at Indbyggerne lod sig henkyse!

Krig og Pestsygdomme har i ældre Tid hærget Egvad Sogn. Svenskekrigen 1657—1660 bragte saaledes i 1659 Pest med sig, som rasede langt forfærdeligere end selve Krigen. Det kan desværre ikke ses, i hvor høj Grad Befolkningen i Sognet

er revet bort af Pesten, idet Kirkebøgerne fra hin Tid ikke mere eksisterer. Oprindeligt boede Præsten for Egvad og Hellevad Sogne i Egvad. Om den ældste kendte Præst erfarer vi gennem Pastor Andresens Sognekrønike, hvori det hedder: „Anno Jesu Christi 1300, den 10. Dag Martis, døde Salig Herr Terkild, Sognepræst til Igway, Heldeway, Rabsted og Bedsted, og ligger begravet i Igway Kirke, der han boede. Thi Præstegaarden var paa den Tid Norden ved Igway Kirke. Paa samme Tid var herlige Skove, Kær, grøn Mark og Jord, hvor nu findes Moser og Hede. Hvo hannem efterfulgte, er ej optegnet, uden Herr Jens Nissen, som døde Anno 1320, in Igway sepultus (begravet i Egvad). Dernæst blev Præst Herr Jens Bunde anno 1444 udi Igway, Heldeway og Bedsted (Rabsted fik sin egen Præst allerede i 1300, efter Terkilds Død) han boede i Heldeway, thi Igway By, som var beleget hos Kirken, blev afbrændt i den langvarige Fejde udi Konning Erik Pommers Tider“. Siden har Præsten haft Bopæl i Hellevad.

I Verdenskrigen faldt 26 Mænd fra Egvad Sogn. Til deres Minde rejstes i 1921 en Mindesten i et lille Anlæg, som med dette Formaal for Øje anlagdes Øst for Kirkegaarden.

Carl E. Johnsen.

HELLEVD SOGN danner ligesom Bedsted en temmelig afrundet Helhed. Det grænser mod Nord til Agerskov Sogn i Haderslev Amt, mod Øst til Annekset Egvad, det sydøstlige Hjørne grænser til Hjordkær Sogn, medens den øvrige Grænse mod Syd støder til Rabsted Sogn i Tønder Amt. Mod Vest danner Bedsted Sogn Grænsen.

Sydligt i Sognet løber Hvirlaa, som for en Del har sin Vej netop i Skellet mellem den sydlige Del af Sognet og Hjordkær Sogn. Nordligere i Sognet løber Rødaa og Surbæk, der mod Vest forenes og udgør Begyndelsen til Arnaa, som fortsætter i Bedsted Sogn. Mod Nord gaar Rangstrup Højland ind i Hellevad Sogn, som ellers for en overvejende Del hører til den nordslesvigske Hedeslette. Brystruphøjene, der ligger Nord for Hellevad By, hører til Højlandet og naar en Højde af omkring 70 Meter. Brystruphøjene skal have deres Navne efter en forlængst forsvunden By Brystrup. Paa Mejers Kort finder man i Tilknytning hertil Navnet Brystrup Hede, hvis Beliggenhed er angivet mod Nordøst i Sognet. Mod Syd og Vest ligger et Par Bakkeøer. Den ene, der hæver sig noget sydfør Klovtoft og hedder Faustbjerg, naar en Højde af ca. 40 Meter, medens Svejlund Bakkeø mod Vest kulminerer i „Bjerget“, der er 37 Meter højt. Jorden i en stor Del af Sognet har Sand- eller Grusunderlag. Ler som Underlag under lerblandet Muldjord findes i det vestlige paa Svejlund- og Hinderupegnen, og det samme er Tilfældet for en Part af Egnen omkring Hellevad og mellem Hydevad og Hvirlaa i den sydøstlige Kant af Sognet. I Klovtoft er Mulden lerblandet, medens den i den øvrige Del af Sognet med de foran nævnte Undtagelser er sandblandet.

Ikke mindre end tre Landeveje fører gennem Sognet, nemlig Vejene Aabenraa—Ribe, Aabenraa—Løgumkloster og Haderslev—Tønder. Ligeledes føres Jernbanen Rødekro—Løgumkloster over Hellevad og Klovtoft gennem Sognet.

Der findes følgende Byer: Hellevad, Lille Hellevad, Hellevadmark, Kamp, Gejlpold, Klovtoft, Svejlund, Svejlundstok, Ørslev med Hellevad Vandmølle, Hinderup, Hydevad og Lønholm. Desuden er Navnet Brystrup opstaaet igen, idet en Række efter Genforeningen opførte Husmandshuse norfor Hellevad ved Landevejen til Ribe nu almindeligt kaldes Brystrup efter den længst forsvundne By, som man mener har haft sin Beliggenhed her ved Brystruphøjene.

Hellevad Sogn havde i 1925 1016 Indbyggere, i 1930 1074 og i 1935 1063. Stationsbyen Hellevad, i hvis vestlige Udkant Kirken og Præstegaarden ligger, nævnes i de ældste Dokumenter fra omkring 1330 som Hællewath. Der er Andelsmejeri, en 3-klasset Skole, Telegraf- og Telefonstation samt Postekspedition. Endvidere er der Filialer af Den nordslesvigske Folkebank, Sparekassen for Aabenraa By og Amt og Handelsbanken. Sognepræst for Hellevad og Annekset Egvad er Pastor Larsen. Sogneraadformand er Gdr. Peter Petersen, Svejlund.

I Modsætning til Flertallet af Landsogne i Almindelighed knytter der sig ikke lidt af historisk Interesse til Hellevad Sogn. En stor Del af Sognehistorien er, takket være den historisk interesserede Præst Lorenz Andreas Andresen, som var Præst i Hellevad fra 1864—95, bevaret for Eftertiden. Han skrev i 1869 en Hellevad og Egvad Sognes Krønike, som Landsarkivar Frode Gribsvad har benyttet til „Nogle spredte Træk af Hellevad og Egvad Sognes Historie“ i „Vor Hjemstavn“, efter hvilken vi her fremdrager forskellige Træk. Hellevad har ligesom Egvad sikkert sit Navn af et Vad, et Vadedsted. Den ældste By i Sognet er Ørslev. Landet, der nu er bart, skal i gammel Tid have været dækket af store og tætte Skove. Ja, ifølge Sagnet skal der helt op til Aar 1300 have været saa tætte Skove, at Præsten Terkild kunde køre fra Hellevad til Bedsted, uden at Solen kunde skinne paa ham med Undtagelse af et Sted, nemlig ved Svejlundstok.

Kristendommen maa være kommet hertil ved Mission fra Ribe, idet Hellevad, Egvad og Bedsted i gammel Tid hørte til Ribe Stift. Homerus, der var Biskop i Ribe 1186—

Hellevad Kirke

1204, lagde Hellevad Kirke til Domkapitlet i Ribe. Fra 1557 (eller 1564) har Hellevad og Egvad hørt til Slesvig Stift, indtil de efter Genforeningen blev lagt til det nye Haderslev Stift, men den længste Tid, siden de blev kristnede, har de dog staaet under Biskoppen af Ribe. Den første Hellevad Kirke skal være bygget 1118. Koret er yngre, fra det 13. Aarhundrede. Taarnet er sengotisk og sikkert fra det 15. Aarhundrede. Sakristiet angives at være bygget 1549, men efter en anden Opgivelse skal det være bygget allerede 1522. Den nuværende Kirke er antagelig yngre end 1118. Taarnet er muligvis først bygget i det 16. Aarhundrede. Kirken er restaureret i Aarene efter 1660. Den er formentlig blevet stærkt medtaget i Svenskekrigen. I 1835 trængte den igen til en Reparation, som blev beregnet at ville koste 6000 Mark. For at faa Penge hertil tog man Kirkens Blytag af og solgte det. I Stedet derfor lagde man Tegltag paa. Det siges, at Sognet paa den Maade slap med 100

Mark til Reparationen! Kirken er viet til Helgenen St. Laurentius. Prædikestolen er fra 1659 og bærer tysk Indskrift. Paa Præstegaardens Mark fandtes tidligere en hellig, helbredende Kilde, som især søgtes ved St. Hansdag. I 1860erne er den imidlertid udtørret.

Fra Hellevad Sogn fortælles forskellige Sagn. Her skal blot gengives det følgende: I Kroen „Kløver Es“, hedder det, samledes tidligere ofte daarligt Selskab, og det gik da løs med Drik, Kortspil og Banden, og især blev Fandens Navn tit paakaldt. En Aften kom der en ukendt Haandværkssvend ind og satte sig hos de spillende. Han kom med i Kortspillet og vandt bestandig. Da tabte en af de andre et Kort paa Gulvet og bøjede sig ned for at tage det op, men han saa da, at den fremmede havde en Hestefod. Stille lagde han sine Kort fra sig og listede ud. Det forekom de andre mærkeligt, og en anden lod med Vilje et Kort falde paa Gulvet, bøjede sig ned efter det, saa ogsaa Hestefoden og gik sin Vej. Paa den Maade forsvandt de efterhaanden allesammen, saa til sidst var Fanden og Værten ene tilbage. Denne sendte i sin Skræk og Forlegenhed Bud til Præsten, at han skulde komme og læse Fanden bort. Præsten kom ogsaa og havde tre Bøger med sig. De to sparkede Fanden fra Præsten med Hestefoden, men den tredie holdt Præsten fast paa. Han bad nu Værten om en Naal — andre siger en Stok — og stak med den et Hul i Blyvinduet, hvorefter han tog fat paa at læse over Fanden af den Bog, han heldigvis havde tilbage. Tilsidst maatte Fanden give sig og forsvinde ud af Hullet i Vinduet.

Byen Kassø blev i 1521 taget fra Hellevad Sogn og lagt til det nyoprettede Hjordkær Sogn. Den har dog formodentlig tidligere hørt til Ørslev Sogn og er først kommet til Hellevad, da Ørslev Kirke blev ødelagt 1411 af Erik af Pommerns Tropper. I Stedet for Kassø blev Muspøt og Goldbæk lagt til Hellevad fra Agerskov Sogn, dog kun i kir-

kelig Henseende, kommunalt hører de den Dag i Dag til Ager-
skov Sogn.

Hellevad hørte sammen med Egvad Sogn under Brundlund eller Aabenraahus Len. Ved Delingen i 1490 mellem Kong Hans og hans Broder Frederik blev Aabenraahus Len Kongens, derimod kom det ved Delingen i 1544 til Hertug Adolf af Gottorp og hørte nu til Gottorp indtil 1721, da Kongen ind-

Hovedgaden i Hellevad

lemmede den gottorpske Del af Slesvig i sin egen. Enkelte Dele af Sognene hørte dog andetsteds hen.

Den sidste katolske Præst i Hellevad var Laurs Dithmer. Han blev Præst i 1514. Ved Reformationen gik han over til Luthers Lære og blev saaledes ogsaa den første protestantiske Præst her. Hans Datter Mette blev gift med Faderens Efterfølger i Embedet Hans Nissen. Denne døde d. 24. September 1590 og blev begravet foran Alteret i Hellevad Kirke, hvor Laurs Dithmers Grav ogsaa var. Han fulgte som Præst Sønnen Niels Hansen, den mærkeligste Mand, dette Sogn har fostret. Han var Præst i Hellevad fra Faderens Død i 1590 til 1609 og efter to Aars Afbrydelse atter fra 1611—12. Niels Hellevad, som han almindeligt kaldes, har ikke gjort sig saa meget bekendt som Præst som paa anden Maade. Han blev Forfatter, studerede Astrologi og udnævntes til kongelig Kalendariograf. Hans Skrifter viser os ham som en Mand med overordentlig mange Interesser, djærv og folkelig i sin Udtryksmaade, vittig, undertiden bidende. Hans Valgsprog var: Frisk op i Nød, og le, naar Djævelen er vred. Hans astrologiske og astronomiske Interesser og andre Forhold medførte, at han faldt i Unaade ved det gottorpske Hof; men det forarsagede tillige, at han vandt Kong Christian den Fjerdes Ven-skab. Efter at han i Julen 1611 for anden Gang havde maattet forlade Hellevad Præstegaard, fik han, efter megen Omflakken, Embedet som kongelig Kalendariograf. Han døde i København den 23. August 1634.

Ved Hellevad Kirke er der i 1935 indviet en smuk Mindelund for de af Sognets Mænd, der faldt i Verdenskrigen.

Carl E. Johnsen.

BEDSTED SOGN. Som en stump Kile borer Bedsted Sogn, der sammen med Hellevad, Egvad og Ø. Løgum Sogne danner Sønder Rangstrup Herred, sig ind mellem Haderslev og Tønder Amter. Sognet, der ligger i det nordvestlige Hjørne af Aabenraa Amt og er det nordligste i Amtet, ligger mod Nord omgivet af Ager-
skov Sogn, Løgumkloster Flække og Løgumkloster Landsogn og mod Syd af Øster Højst og Rabsted Sogne. Mod Øst grænser det til Hellevad Sogn.

I Bedsted Sogn, der har en i store Træk samlet og afrundet Form, findes Byerne

Bedsted Kirke

digt lange, romanske Skib med et lige afsluttet Kor. Kirken er skiferdækket og hvidtet. Taarnet mod Vest og Vaabehuset mod Syd er opført i Middelalderen. Korets Østgavl blev ombygget i 1857. Særegent for Kirkens Indre er det flade, gipsede Loft.

Den norskfødte „Arkivtegner“ Søren Abildgaard besøgte i Somrene 1775–77 Sønderjylland for paa den danske Stats Bekostning af at tegne „Monumenta Patriæ“. I Begyndelsen af Juli 1776 var han i Bedsted. Fra sit Besøg her skriver han: „I Kirken er hængt et Mariæ Billede med Barnet paa Armen. Paa tvende store Alter-Lycestager staar: „Claus Mickelsen tho Therp 1638. Ellen Clavses tho Therp 1638“. Her forvares et catolsk Røgelse Kar af Kobber. Paa Klokkeren i Taarnet staar oven over en Inskription med Munke-Bogstaver“.

Medens det fine, yndefulde Maria-Billede, der omsluttet af et enkelt men smukt udskaaret Skab med Fløje og Baldakin, stadig findes i Kirken, er Kobber Røgelseskarret forsvundet. Lige saadan er det gaaet med en udskaaret gotisk Figur af Sankt Nikolaus. Den er ogsaa borte. Alterskabet er af katolsk Oprindelse og hidrører fra Gotikens sidste Periode, fra Tidsrummet 1510–20. En Korsfæstelsesscene med talrige Figurer, hvoriblandt flere Ryttere, pryder Midtskibet. Ud til Siderne er der Statuer bl. a. af Johannes den Døber. Skabets Fløje rummer de tolv Apostle. Alterkalken er fra 1592. Prædikestolen er skaaret i Renæssancestil.

Pastor Høher har siden November 1924 været Sognepræst for Bedsted Menighed.

I Bedsted By og i Ø. Terp findes der en dansk kommunal Skole. I Ø. Terp er der desuden en tysk Privatskole. Den danske Skole i Bedsted er opført i 1902, den danske Skole i Ø. Terp i 1883 og den tyske Privatskole det sidstnævnte Sted i 1918. I Bedsted By er der et Missionshus, og der findes Mejerier i Bedsted og Ø. Terp. Gdr. Georg

Bedsted, Maarbæk, Arndrup, Arndrup Vandmølle, Gravlund, Ø. Terp og Sivkro. Sognet gennemskæres fra Øst til Vest af Banen Rødekro–Bredebro, som det flere Gange i den sidste Tid har været paa Tale at nedlægge. Landevejene Haderslev–Tønder og Aabenraa–Løgumkloster fører gennem Sognet. Den sidstnævnte Vej skærer Banelinjen ved Sivkro og føres ikke ind til Bedsted By, men gaar et Stykke syd om denne.

Gennem den sydligste Del af Bedsted Sogn løber Arnaa med Retning mod Vest ligesom de øvrige Vandløb paa dette Strøg. I den nordlige Del af Sognet løber Kisbæk. Den efter Forholdene ret store By, Bedsted, ligger østligst i Sognet ved Banelinien og med Jernbanestationen Bedsted Lø.

Sydfør Byen rager den gamle, ærværdige Kirke op. Kirken, der er forsynet med Taarn og rummer flere Ting fra Katolicismens Tid, er for den egentlige Kirkebygning Vedkommende opført af raa og kløvet Kamp. Karakteristisk for den er det bemærkelsesværdige

Knudsen, Bedsted, har siden 1. April 1921 beklædt Hvervet som Sogneraadsmænd. Gdr. Mathias Brodersen, Ø. Terp, er Sognefoged og Medlem af Skatteraadet for Aabenraa Amt.

Jorden i Sognet er af temmelig forskellig Kvalitet. Mulden er paa store Strækninger sandblandet, og Underlaget bestaar af Grus eller Sand. Den sydlige Del af Sognet var især sandet og mager Jord, de øvrige Steder er det noget bedre. Omraaderne ved Ø. Terp opviser Lerunderlag. I Løbet af den sidste Menneskealder er Kultiveringsarbejdet skredet godt frem. Der har tidligere været flere hedeagtige Strækninger, men de er nu overalt forsvundet undtagen paa enkelte Felter i den vestlige Del af Sognet. Ved Ø. Terp er der skabt en ret betydelig Granplantning, der omfatter ikke mindre end ca. 20 ha.

I Bedsted Sogn findes tre Domæner, Ø. Terp, Bedsted og Sivkro, som ved Genforeningen overtoges af den danske Stat, men saaledes, at de daværende Forpagtere blev siddende paa Ejendommene Forpagtningstiden ud.

Ø. Terp Domæne blev uden Besætning og Inventar, i 1909 erhvervet af den preussiske Stat for 140.000 Mark. Den 1. Juli 1928 udløb Forpagtningstiden for Forpagteren af Domænen, hvis Udstykning Staten allerede havde paabegyndt i Foraaret samme Aar. Efter at der var udstykket 8 Brug, blev Stamparcellen, der er ca. 29 ha stor, med 160.24 Daler Skyldudbytte, solgt til Gdr. Math. Brodersen for 35.000 Kr.

Bedsted Domæne blev i 1909 købt af den preussiske Stat for ca. 106,000 Mark, og i 1910 erhvervedes Sivkro. Bedsted Domænes Størrelse er godt 47 ha med 209,7 Daler Skyldudbytte. Forpagtningstiden udløb for begge Domæner den 1. Juli 1927, paa hvilket Tidspunkt Staten overtog Driften. I 1928 solgtes et Par Parceller til Rasmus Laursen, Bedsted, for 33,800 Kr., og der er i det hele udstykket godt en halv Snes Brug. Da Staten i 1932 solgte Stamparcellen til Johannes Østergaard, blev der atter skilt et Par Brug fra.

Sivkro Domæne var i 1930 paa 105 ha med 423,16 Daler Skyldudbytte. Det nævnte Aar blev den solgt til Gdr. Laust Arnum for 106.000 Kr. Forinden var der udstykket 8 Brug. I 1932 overtog Jordfonden Ejendommen, som nu drives af Bestyrer *Siberg*.

Sognets Befolkningstal er ret konstant, selv om der er en svag Stigning. Indbyggertallet var i 1925 721, i 1930 780 og ved Folketællingen i November 1935 793. Ved Afstemningen den 10. Februar 1920 blev der afgivet 268 Stemmer for Danmark og 91 for Tyskland. Af disse blev 59 Stemmer afgivet af Tilrejsende fra Danmark og 18 af Tilrejsende fra Tyskland.

Maleren Johan Thomas Lundbyes Navn er for steds blevet knyttet til Bedsted Sogn. Lundbye, der var gaaet med som Frivillig i Krigen 1848, var sammen med sin Bataillon, hvortil ogsaa var knyttet hans Venner de Krigsfrivillige Svend Grundtvig og Carlo Dalgas, den 26. April kommet til Sognet, hvor Bataillonen havde gjort et nogle Timer langt Holdt i Nærheden af Bedsted By. Idet der blev givet Signal til at træde an, blev ved et ulykkeligt Tilfælde en Geværpyramide revet om, og da Geværerne styrtede sammen, gik et Skud af. Dette Skud ramte Lundbye. Der hørtes kun et dybt Suk, og saa segnede han om. Da Vennerne løb til for at hjælpe ham, udaandede han i deres Arme. Hans Lig førtes paa en Vogn ind til Skolen i Bedsted. Her blev han indsyet i et Lagen det har formentlig ikke været muligt at fremskaffe en Kiste --- og en Bonde bragte et Dannebrog, som svøbtes om den døde. Præsten i Bedsted Pastor Ludvig Chr. Schrader foretog Jordfæstelsen, og det er formentlig ham, der har indført følgende Linjer i Bedsted Kirkebog: Den 26. April jordedes her paa Kirkegaarden en ved den danske Armés Gennemmarch ved Uforsigtighed skudt Frivillig ved Navn Johan Thomas Lundbye. Landskabsmaler (dette er overstreget af en anden, senere Haand, og ovenover er indføjet: Dyremaler), en Søn af Oberstløjtnant Lundbye, 30 Aar gammel“.

De tyske Tropper marcherede faa Dage efter Lundbyes Død ind i Bedsted By. En tysk Frivillig fandt Lundbyes Tornyster paa Skolelærerens Loft, og han sendte det til Lundbyes Familie. Blandt hans Ejendele var ogsaa nogle Udskrifter af Bibelen. Et af disse Citater er egnet til at give os den Tro, at Lundbye var forberedt paa at dø. Det paagældende Citat lyder: „Græd saa sagtelig over en død, for han er kommen til Rø- lighed“. Lundbyes Moder rejste ved Aarsskiftet 1862—63 til Aabenraa, hvorfra hun vilde ud for at se til sin Søns Grav. Hun blev syg undervejs og døde i Aabenraa d. 13. Ja- nuar 1863. Hun blev nogle Dage senere begravet paa Bedsted Kirkegaard ved Siden af sin Søn. I 1925 rejstes ved Landevejen sydfør Bedsted en Mindesten for Lundbye. Den er af graat norsk Marmor og udført efter Udkast af Professor Utzon Frank. Øverst paa Monumentet ses en ung Hjort, der segner, ramt af et Skud. Nedenfor er indfældet en hvid Marmorplade, hvori er indhugget et skønt Relief af en pompejansk Pige, model- leret efter en af Lundbyes egne Tegninger. Stenen bærer følgende Indskrift:

For hvad der i Evighedsbog staar skrevet,
Slet ingen forgæves har kæmpet og levet.

Det stilfulde og smukke Mindesmærke har desværre for nogle Aar siden gentagne Gange været Genstand for et raat Hærværk, hvorved bl. a. Relieffet blev beskadiget. Det er nu restaureret og for at forebygge en Gentagelse af Hærværket er det flyttet ind i Udkanten af Bedsted By, hvor det i Sommer blev opstillet ved Korsvejen lige vestfor Jernbanestationen.

Carl E. Johnsen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I SDR. RANGSTRUP HERRED

Johannes Ravn,
Sognepræst.
Ø. Løgum

D. T. Rasmussen,
Forstanderinde.
Gerner

M. N. Moesgaard,
Arkitekt.
Hellevad

J. J. Holst,
Postekspeditor.
Hellevad

Johannes Ravn, Sognepræst, er født den 4. Juni 1884 paa Sjolundgaard i Vejstrup Sogn som Søn af Landstingsmand, Gdr. Chr. Ravn og Hustru Helene Leonore, f. Hansen. Gift 1913 med Magdalene Konstantin-Hansen. Præliminæreksamen 1899, uddannet som Maskinarbejder hos A/S Konstantin Hansen & Schrøder i Kolding 1899—1903, 1904 hos Ths. B. Thrige, Odense, 1905 hos Siemens & Schuckert i Berlin, 1908 hos Fisker & Nielsen i Kbhvn. Vintrene 1903—05 paa Askov Højskole, 1907 Studentereksamen fra Døckers Kursus i København, 1913 cand. theol. Dansk Præst i Danevang, Texas, 1913—14, i Hampton, Iowa, 1914—19, Hjælpepræst i Svendborg 1920, Sognepræst til Fausing-Auning 1920—29, siden 1930 Sognepræst i Ø. Løgum. Kredsformand for den danske Præsteforening for Aabenraa Amt.

Marius Nielsen Moesgaard, Arkitekt, er født den 6. Februar 1900 i Ebstrup ved Silkeborg som Søn af Gdr. E. P. Nielsen og Hustru Mette Kathrine, f. Moesgaard. Gift 1926 med Sigrid Nielsen. Uddannet paa Haandværkerskole i Silkeborg og Odense, Studierejser i Norge og Sverige, siden 1926 Arkitekt i Hellevad.

Jens Johannes Holst, Postekspeditor, pens. Lærer, er født den 28. Juni 1876 i Sønderborg som Søn af Gæstgiver J. J. Holst og Hustru Kathrine Marie Christensen. Gift 1932 med Kathrine Jensen. Lærereksamen fra Haderslev Seminarium. Postekspeditor i Hellevad, Medlem af Skolekommissionen.

Jes Hansen Petersen, Dyr læge, er født den 18. November 1894 i Svejlund som Søn af Gdr. Jacob Hansen Petersen og Hustru Gyde Marie, f. Kiær. Gift 1929 med Emma Johanne Rasmussen. Dyr lægeeksamen 1929. Ved Landvæsenet til 1915. Deltaget i Verdenskrigen som tysk Soldat til Novbr. 1918, Landbrugskandidat 1921, Artium 1924, cand. phil. 1925; Vikar f. Stadsdyrlæge Veilbæk i Rønne. Dyr lægerne Schouenborg, Klemmersker, Pind, Sulsted, Tandrup, Skibby, Dr. Koed, Guderup. Praktiseret i Hellevad fra Novbr. 1929.

Andreas Peter Sørensen, Kæremager, er født den 27. Juli 1884 i Hellevad som Søn af Kæremager Chr. Sørensen og Hustru Anna Bothilde, f. Lorentzen. Gift 1909 med Knudsine Lebeck. Kæremager i Hellevad, Formand for Hellevad Sogns Sygekasse.

Søster Christine Jensen, Diakonisse, er født den 22. Januar 1897 i Klipleve Sogn som Datter af Gdr. H. N. Jensen og Hustru Hansine. Uddannet delvis paa Diakonissestiftelsen i Flensborg og Lukasstiftelsen i København. Siden 1932 Diakonisse i Hellevad.

Rasmus Hansen Kaae, Førstelærer, er født den 6. December 1888 i Lindelse Sogn, Langeland, som Søn af Biavler C. M. Kaae og Hustru Laura Juliane, f. Hansen. Gift 1916 med Mariane Kathrine Jeppesen Fink. Lærereksamen 1909 fra Haslev Seminarium, Førstelærer i Bedsted siden 1920. Medlem af Sogneraadet siden 1929, Sekretær for Dansk Samfund, Medlem af Amdsudvalget for det konservative Folkeparti i Sønderjylland, Partiets Tillidsmand i Sognet, Tillidsmand for Sønderjydske Skoleforening.

Ernst Marius Hybschmann, Købmand, er født den 18. Januar 1888 i Bedsted som Søn af M. L. Hybschmann og Hustru Maren, f. Outzen. Gift 1911 med Bothilde Marie Hansen. Postekspeditor, Formand og Kasserer for Bedsted Sogns Sygekasse.

J. H. Petersen,
Dyr læge.
Hellevad

Christine Jensen,
Diakonisse.
Hellevad

A. P. Sørensen,
Kæremager.
Hellevad

Gravkiste ved Genner Bugt

RISE HERRED

RISE HERRED i Aabenraa-Sønderborg Amt grænser mod Øst til Aabenraa Fjord, Lillebælt og Genner Fjord, mod Nord til Sdr. Rangstrup Herred, mod Vest til Slogs Herred i Tønder Amt og mod Syd til Lundtofte Herred. Dets Areal er 20,718 ha med 16.547 Indbyggere (1930). Herredet bestaar af Aabenraa Købstad og Løjt, Rise, Hjordkær og Bjolderup Sogne.

LØJT SOGN, der omfatter Halvøen af samme Navn, er den østlige Trediedel af Rise Herred. Det grænser til Gennerbugt, Lille Bælt og Aabenraa Fjord og paa Landsiden til Aabenraa Købstad, Rise Sogn og Øster Løgum Sogn.

Sognet er 5643 ha stort og har 2550 Indbyggere. I Sognet er følgende Byer: Løjt-Kirkeby -- en By af Navnet Løjt findes ikke -- Bodum, Stollig-Skovby, Barsmark og Øen Barsø.

Landskabeligt set er Halvøen de store Modsætningers Land. Den vestlige Del med den magre Jord, der er isprængt ret store Mosearealer, saaledes den store Vissemose

mellem Løjt Kirkeby og Bodum, har kun faa Bakker, den højeste af disse, Illenbjærg, naar en Højde af 76 m. I øvrigt er denne Del af Sognet flad og sandet, dog med gode Enge langs med Hjarup Aa, der løber vestpaa til Vidaaen. Den brede og frugtbare østlige og sydlige Del af Sognet er stærkt kuperet og bakket med en Del Høje, saasom Blaaahøj (80 m), Arnbjærg (86 m) og tæt Nord for Stollig Trindbjærg, Sognets højeste Punkt (92 m). Mellem Markerne og langs de talrige Markveje findes et Utal af levende Hegn, der enkelte Steder udvider sig til Smaalunde.

Gravkiste i en Høj i Præsteskovens ved Skærrev

En Række velbevarede Gravhøje langs med Kysten samt talrige Fund fra Stenalderen tyder paa en udbredt Bebyggelse i Oldtiden.

I Løjt Kirkeby ligger den meget anselige Kirke, der, skønt beliggende ret langt inde i Landet, ses viden om. Kirkens ældste Del, Skibet og Koret, stammer sandsynligvis fra det 13. Aarhundrede og er ved senere middelalderlige Tilbygninger af to Sideskibe og Sakristi blevet omdannet til en Korskirke. Samtidig er Kirkens flade Loft blevet erstattet af indbyggede Hvælvinger; paa disse findes i Koret nu afdækkede og vel nok meget stærkt restaurerede Kalkmalerier. Kirkens fornemste Prydelse er den sengotiske Altertavle, der ifølge en paamalet Indskrift stammer fra 1520 og sandsynligvis er udført af en Lybækker-Billedskærer. Altertavlen, der er enestaaende i sin Art, er et stort Alterskab med et Midterparti og to Sidefløje, der kan lukkes hen for Midterpartiet, og desforuden to faste Fløje. Midterstykket fyldes af et stort Relief, der i Forgrunden forestiller Korsfæstelsen; i Baggrunden er fremstillet Gangen til Golgatha og Gravlæggelsen. Ved Siden af dette i stærke Farver og Guld straalende Relief staar i to Nicher Døberen Johannes og St. Erasmus, snittet som ret store Figurer. I de to Sidefløje er der Statuetter af de 12 Apostle. Naar Fløjene lukkes hen foran Midtergruppen, ser man paa disse malede Billeder af den hellige Historie og paa de faste Fløje Billeder af Kirkefædre og Ordensstiftere. I Alterskabets Fodstykke er der i en Niche en Annagruppe og paa hver Side af denne malede Billeder af Helgener, blandt disse er den hellige Apolonia med en Tand i Haanden. — I Aaret 1738 er der foretaget en grundig Istandsættelse af Reliefferne og Fodstykket af Maler Peter Jessen fra Aabenraa. For Tiden bliver Altertavlen underkastet en gennemgribende og haardt tiltrængt Restaurering under Konservator Termansens Ledelse, saaledes at dette enestaaende og pragtfulde Stykke Kirkekunst bevares for Efterslægten.

Den gamle Kirkegaard omkring Kirken blev i 1878 nedlagt som Begravelsesplads, og en ny Kirkegaard blev anlagt ca. 1 km sydfor Kirken uden for Byen ved Løjt Kloster.

Paa den gamle Kirkegaard, synlig fra Hovedgaden, rejste Sognets Beboere 1922 en Mindesten over de Mænd i Sognet, der faldt i Verdenskrigen. Mindestenens mangekantede Sokkel har 16 polerede Granitflader, i hvilke Navnene paa de 96 unge Løjtjinger, der blev derude, er indhugget. Over Soklen er en Pyramide, der bærer et Kors. Paa Pyramidens ene Side staar følgende Indskrift: „Løjt Sogn rejste denne Mindesten for

Løjt Kirke i Forgrunden Mindesmærket over Verdenskrigens Ofre

Sønner, der ofredes i den store Krig 1914 – 18“. Den modsatte Flade bærer Indskriften: „Jeg er Opstandelsen og Livet; den, som tror paa mig, skal leve, om han end dør“.

I Sognet findes Kommuneskoler i Løjt Kirkeby (7 Kl. med Realklasse), Skovby (2 Kl.), Barsmark (2 Kl.), Bodum (1 Kl.) og paa Barsø (1 Kl.).

I Løjt Kirkeby har Løjt Sogns Sparekasse Lokale, et af Amtets ældste Pengeinstitutter. Allerede omkr. 1818 oprettedes en Spare- og Laanekasse for Sognet, der dreves som et Privatforetagende til 1851, da den nuværende Sparekasse blev oprettet, nærmest som en Slags Legat, da Sparekassens Overskud overførtes til Almissekassen, mod at sidstnævnte Kasse stod som Garant for Indskudene. Ved Genforeningen gik Sparekassen ind under dansk Sparekasselovgivning. Der overføres dog stadig en Del af Overskuddet til Almissekassen, hvorimod dennes Forpligtelse overtages af Reservefonden. Nu afd. Degn Todsén var gennem 47 Aar til sin Død i 1935 Sparekassens energiske og virksomme Leder; den nuværende Direktør er flhv. Kaptajn Carl Stabenow.

Nord for Kirkebyen ligger en Samling Gaarde, der kaldes Nørby, og Syd for en lille samlet Bebyggelse med den ene af Sognets to Præstegaarde samt nogle Gaarde, der hedder Løjt Kloster. Her skal efter Sagnet have ligget et Anneks til Klostret i Løgumkloster. Munkene, der boede her, skal ogsaa have betjent Varnæs Sogn Syd for Aabenraa Fjord. Naar de vendte hjem over Fjorden ved Nattetid, blev der hængt en Lygte ud ved Landingsstedet ved Aabæk. I Kirkens gamle Segl fandtes endnu en Lygte. Efter dette Symbol skal Sagnet have faaet sit Navn. I gammel Tid skreves Loytæ, Luchtenes.

Vest for Landevejen Haderslev Aabenraa ligger Landsbyen Bodum, hvis Jorder strækker sig vestpaa til Hjarup Skel.

I den sydlige Del af Sagnet findes Landsbyen Stollig-Skovby, med Bebyggelserne Stentoft, Aabæk og Dyrlave. Ved den smukke Aabækbugt ligger Udflugtsstedet Knappen, hvorfra der fører en meget smuk Spadseresti -- den gamle Amtsbanelinie -- gennem Jørgensgaardskov til Aabenraa.

Sognets østligste Landsby, Barsmark, strækker sig fra Bolbroen ved Fasbro til Elsholm i Øst. Den har en Længde af 5 km, idet Huse og Gaarde ligger langs hele Vejen,

Løjt Sogns Forsamlingshus

med kun faa Udflyttergaard, samt et lille Fiskerleje, Sparamshuse, ved Aabenraa Fjord. Ved Gennerbugt ligger Traktørstedet „Barsøfærge, hvorfra der er Overfart til Barsø.

Barsø ligger ca. 4 km fra Fastlandet i Gennerbugt. Af Areal er Øen ca. 250 ha med omkr. 90 Indbyggere. Øen er et af de faa Steder, hvor der endnu findes Jord i Fælleseje, idet Græsgange paa „Nørrerævl“ og „Søndermaj“ ligesom ogsaa Øens Mølle og Smedie er Fællesejendom for Øens Landbrugere.

I Sognet er der en uforholdsmæssig stor Arbejderbefolkning, skønt der ikke er Industri af nogen Art. I tidligere Tid har Tørveskæret i de store Mosearealer i den vestlige Del af Sognet givet Arbejde til en Del Mennesker, men nu maa de søge Arbejde udensogns, forsaavidt Landbruget ikke kan beskæftige dem. Gaardene i Sognet er gennemgaaende mellemstore Bøndergaarde. Herregaarde findes ikke; de tidligere adelige Gaarde Stolliggaard, Høgebjerg og Dalholt er allerede udparcelleret i det 18. Aarhundrede og er nu almindelige Bøndergaarde. Husmandsbrugene er kun faatallige, de findes særligt i Sognets vestlige Del. Paa Grund af en daarlig Jordudskiftning har mange Gaarde langt borte liggende Jorder. Derfor dreves i tidligere Tid ret stor Græsningsdrift, hvorfor der endnu mange Steder i Sognet holdes Korthornskvæg. I de senere Aar er der sket en Del Ombytning af Jorder for at samle Arealerne. Der er i Sognet mange, gamle Slægtsgaarde, der gennem Aarhundreder er gaaet i Arv fra Far til Søn.

De tidligere i Sønderjylland saa kendte Løjtkaptajner, der særlig sejlede paa „Kysten“ (Østasien), hvorfra de hjemførte store Rigdomme samt fine, gamle japanske og kinesiske Kunst- og Brugsgenstande, som endnu findes rundt i Hjemmene, er nu en Saga blot.

A. C. Gammelgaard.

Gammel Gaard paa Barsø

RISE SOGN naar ligesom Nabsognet mod Syd fra det Ierbakkede Skovland omkring Aabenraa ind over Højderyggen til den magre skovløse Sandflade bag denne. I Øst grænser Rise Sogn til Aabenraa Købstads Omraade og Løjt, i Nord til Ø. Løgum, i Vest til Egvad og i Syd til Hjordkær Sogn. Det omfatter Byerne Rise, Søst, Brunde, Rise-Hjarup, Nr. Ønlev, Mjøs og Lunderup, som hver for sig i tidligere Tid udgjorde afgrænsede Landsbysamfund. I nyere Tid er paa Brunde, Mjøs og Lunderup Jorder desuden opstaaet den betydelige Stationsby *Rødekro*.

I den sidste Istid gik Isgrænsen med Hovedretning Syd-Nord tværs gennem det Omraade, der nu udgør Sognet. Isen, der taarnede sig op over Østersøens Bund, pløjede en bred Fure ind i Landet i Retning af de Punkter, hvor nu Rise og Søst ligger. Den østlige Del af denne Fure udfyldtes senere af Aabenraa Fjord, mens Fortsættelsen ind over Land blev en mod Havet aaben Dal. Stejle Skrænter Nord- og Syd for denne (Galgebakken, Aarupskov, Mønterhøj.

Rode Kro Skole

Den østlige, isdækkede Del af Sognet fik for en stor Del Bundmoræne Lerjord, paa sine Steder stiv Cyprinaler (Skovgaardsomraadet), den vestlige, foran Isen liggende Del Sandmuld, paa sine Steder mager, kornet Sand.

Forskellen i Jordens Bonitet er derfor betydelig. En Udregning, foretaget i den tyske Tid, viser, at det gennemsnitlige Netto-Udbytte pr. Tønde Agerjord i Rise var 22.11, i Søst 24.75, i

Brunde 23.25, i Rise-Hjarup 16.20, i Nr. Ønlev 7.14, i Mjøls 5.97, i Lunderup 6.75.

Sognets Historie i Middelalderen var rimeligvis knyttet til *Riseborg*, som har ligget østfor Rise By, halvvejs mellem Kirken og Risegaard. Denne Borg er ikke, som nogle Forfattere skriver, gaaet til Grunde i Tredivaarskrigen, men er forsvundet længe før den Tid. I Listerne over Ødelæggelserne i Tredivaarskrigen findes ingen Borg i Rise. Johs. Mejer fandt 1638—39, som hans Bykort viser, kun omfangsrige Spor af en Borg paa Stedet. Hybschmanns Krønike fra samme Aarhundrede nævner Riseborg som en Høj tæt ved Rise Kirke. „Borgen er omgivet af Grave, og to Porte førte ind til det Sted, som endnu kaldes Risborg.“

Risegaard har ikke, som nyere Forfattere har ment, haft nogen Forbindelse med denne Borg. Gaarden blev samlet af Amtmanden i Aabenraa Henrik Brockdorf (1656—71) i de vanskelige Tider efter Tredivaarskrigen og den store Pest i 1659. Amtmanden skal ikke have været nogen særlig tiltalende Personlighed. Blandt de Gaarde, han fik fat paa, var den anselige Herredsfogedgaard, den sydligste i Rise By. Øvrigheden fradømte Herredsfoged Thomas Andersens Arvinger Gaarden, fordi de formentlig ikke vilde være i Stand til at faa den i Ufredstider forsømt Gaard i Stil igen. Amtmanden opnaede hos Hertugen paa Gøttorp Frihedsbrev for det nye Gods: Risegaard (1661). Aaret efter Amtmandens Død i 1671 fornyedes Frihedsbrevet for hans Enke. Men allerede 1709 ophævedes Skattefriheden, og derefter gik det tilbage for Risegaard. 1720 solgtes Gaarden til Kammerraad Lyders for 1500 Rdr., hvilket Beløb ikke slog til at dække Restancerne. 1733 solgtes den, sørgelig forsømt, til Staten for 2000 Rdr.

Risegaard var et af de Godser Staten lod udstykke i Tiden efter 1764. Udstykningen begyndte med Godser i Haderslev Amt og naaede 1774 til Risegaard i Aabenraa Amt. Godset var da paa 812 Tønder Land.

Risegaard eksisterede saaledes som Gods kun i godt hundrede Aar. Sognets største Gaard er nu „*Egelund*“ i Brunde med 103 Hektarer, dens Ejer er Kreaturesportør Mortens Mortensen.

Man formoder, at Rise Herred har holdt *Ting* paa en Plads ved Rise Kirke. Omkring 1640 fandtes Herredets Tinghus i Aabenraa, lige overfor Brundlund Slot. En københavnsk Historiker udpegede i 1924 Brunlyngen, en Sandmark vestfor Søst, som Stedet for Urnehoved Ting, Sønderjyllands gamle Landsting.

Denne konstruerede Ide uden historisk Baggrund synes nu opgivet. Sognet har derimod inden for sine Grænser haft et andet anseligt Tingsted. Mjøls og Lunderup med Dybvad hørte ikke under Rise, men Sdr. Rangstrup Herred, og paa Mejers Bykort fra 1638—41 findes nordfor Mjøls By ved Vejen Aabenraa—Hellevad en Skov: *Tingskoven*, og midt i denne et *Tinghus*. Fem Veje udstråler fra Tinghuset og forgrener sig i alle

Retninger. Nogle af dem kaldes udtrykkeligt Tingveje, Vejen vest-paa ad Hellevad til: *Gamle Tingvej*. Lidt norfor Tinghuset, paa en lav Pold i Udkanten af Heden, stod Galgen.

Dette Tingsted har været Sdr. Rangstrup Herreds Ting paa det Tidspunkt, maaske til Tider Fællesting for Rise og Sdr. Rangstrup Herreder. Det laa midt i det da-værende lille Aabenraa Amt.

Allerede hen mod Slutningen af den yngre Stenalder altsaa for ca. 4000 Aar siden, har Mennesker haft faste Bopladser inden for Sognets Grænser. Den første Bebyggelse har undgaaet den skovdækkede Lerjord, og har holdt sig til Lerjordsgrænsen og Sletten mod Vest. Dog findes ogsaa nogle Gravhøje østpaa i Sognet paa Steder, hvor der nu er Skov.

Ved Gravninger i Højene er der fundet Minder fra den ældre og den yngre Bronzealder og Jernalderen. De fleste af Højene, hvis Tal maa sættes til langt over Hundrede, er overpløjede og gaar saaledes nu hurtigt deres Undergang i Møde.

Et *Forsvarsværk* af ukendt Ælde og Oprindelse har strakt sig fra Ø. Løgum Sogn over Hærvejen ind i Rise Sogn. Paa Mejers Kort over Lunderup fra ca. 1640 er Værket indtegnet tæt op mod Rise Sognegrænse, Vest for Hærvejen og strækkende sig fra denne over mod Gjøl Enge og Mose. Paa Kortet kaldes Værket: „Alte Schantze, Growgrafft genandt“. Hele det store Omraade Øst for Hærvejen, hvori Skansen laa, havde Navn efter den og hed Grovgrøft Hede. Af dette Fortidsminde er der endnu Spor tilbage. Fortsættelsen af det over mod Hostrup, kan muligvis spores i Navne som: Holgat.

Kirken, der er viet St. Laurentius, er i den Tid, vi ved Besked med, brændt to Gange, første Gang 1627, Haupt og andre hævder: paa Grund af Lynnedslag, og at kun Taarnet brændte. Af den samtidige Opgørelse over den Skade, som voldtes i Krigen 1627 - 28, ses imidlertid, at Kirken blev brændt i Efteraaret 1627 af Wallensteins Tropper, og at kun de nøgne Mure stod tilbage. I Forvejen havde Kongens tyske Rytterer paa sit panikagtige Tilbagetog brændt Præstegaarden. Kirkens gamle udskaarne Altertavle — fra det 15. Aarhundrede — forestillende Gravlæggelsen og med St. Laurentius og en Helgen i Skrinet, samt Kirkens gamle Prædikestol er under det tyske Styre bragt til Thaulow Museet i Kiel. I Stedet for fik Kirken til Altertavle et kunstnerisk værdiløst, tysk Arbejde, men med smukt udskåret Kristusfigur. Alterkalken er fra 1647, Klokkeren fra 1631 (efter den første Brand). 1846 fik Kirken et Orgel (fra Slesvig Domkirke over Løgumkloster).

Natten mellem 29. og 30. Maj 1893 blev Kirken hærget af en ny Brand, hvorved samtidig Skolen og fem andre Bygninger i Rise brændte, 1894 blev den genopbygget. Iøjnefaldende ved Kirken er det svære firkantede Taarn. Spiret er ottekantet og rager 40 Meter i Vejret.

Rødekro er Station paa Østbanen og Udgangspunkt for Stikbanen til Aabenraa. Efter Genforeningen tillige Udgangspunkt for den nye Statsbane Rødekro—Løgumkloster, som nu staar foran sin Nedlæggelse. 1640 fandtes ingen Bebyggelse, hvor Rødekro nu ligger. En Mark Syd for Aaen og Vest for Hærvejen hed paa den Tid Møllehøjager, rimeligvis Stedet for en afbrændt Mølle. *Hærvejen*, der gaar Nord—Syd gennem Sognet, følgende

Rødekro Andelsmejeri

Sandjordsgrænsen, fører her over Rødeaa og skærer Vejen Aabenraa—Løgumkloster. At Vejen længe før den Tid hed Hærvejen ses af, at Marker ved Vejen dengang har Navnet Hærvejagre.

Broen over Aaen hed *Rødebro*. Aaen, der kommer fra Ø. Løgum Sogns Moser, skal have sit Navn: Rødeaa, efter sit Vands Farve. Senere byggedes en Kro: Rødekro, ved Broen, hvorpaa Rødekro fortrængte Rødebro som Stednavn. Kroen fik Brændevinsbrænderi og stor Næring fra Færdslen paa Hærvejen og var tillige en Tid lang Poststation. Den nævnes 1861 som et søgt Gæstgiveri med teglhængt Bygning. I de sidste halvfyerd Aar er Stationsbyen opstaaet, og her findes nu mange Købmandsforretninger og ikke saa faa Haandværkere, foruden den gamle Kro et Hotel samt et stort nybygget Andelsmejeri, hvortil der leveres 7 Mill. Pd. Mælk om Aaret. 7-klasset dansk Kommuneskole foruden tyske Afdelinger, Læge, betydelig Filial af *Den nordlesvigske Folkebank*, „*Sønderjydske Stenforsyning*“, der har Grusgrav paa Arealer vestfor Stationsbyen arbejder med Grave-maskine, beskæftiger til Tider 30 -- 50 Arbejdere. Indførselsbegrænsningerne har skabt en ny Industri i Rødekro, idet et lille Skomagerværksted har udviklet sig til *Ødis Skotøjsfabrik*, der beskæftiger 35 Personer.

Henved Halvdelen af Sognets Indbyggere bor nu i Rødekro.

Af andre Virksomheder i Sognet kan nævnes: *Rise Planteskole* i Rise, Filial af Søren Hermansens store Planteskole i Halstenbek ved Hamborg. Søren Hermansen, som er Jyde af Fødsel, har fra gammel Tid mange Kunder i Danmark.

Rise Kro er nedlagt og ombygget til dansk Forsamlingshus.

„*Fredenshøj Teglværk*“ paa Skellet mellem Brunde og Aabenraa beskæftiger 25 Mand. Nordre Teglværk og Kalkbrænderi (Damms), der leverede Varer til Haderslev, Ribe og København, er nu nedlagt.

1. Januar 1936 var Sognets Indbyggertal 2385, deraf 1134 i Rødekro (1845: 916. 1921: 2014).

J. Frost.

HJORDKÆR SOGN er det mindste af de fem Landsogne, der udgør Rise Herred. Dets samlede Areal udgør ialt 3300 ha. Ser man paa et Landkort, vil man finde, at Sognet i Udstrækning har en mærkelig Form, idet det i Retning Øst-Vest har en Længde af 7,5 km, medens det paa det smalleste Sted i Retning Nord—Syd ikke er bredere end ca. 900 m.

I geologisk Henseende byder Sognet paa store Modsætninger, idet den østlige Del af dette hører til Vandskelshøjdedraget og derfor er af udpræget, østjydske Natur med Dale og Bakker med Højder indtil 80 m over Havfladen. Her bestaar Jorden udelukkende af lerblandet Muldjord med stiv Lerunderlag, den vestlige Del, der nærmere kan betegnes som den, der ligger Vest for Oksevejen, er næsten hel fladt med svagt Fald mod Vest, og her er Jorden af en betydelig daarligere Karakter; thi medens Jorden for den østlige Dels Vedkommende i Bonitet staar i Klasse fra 1 til 4, saa er den i den vestlige Del ikke højere end fra 4 til 8, hyppigst vel nok fra 5 til 6.

Dette Forhold giver dog ikke det rette Udtryk for Jordens Ydeevne, idet disse vestligt i Sognet beliggende Arealer, for en stor Dels Vedkommende er afvandede og opdyrkede i de senere Aar og derigennem bleven i Stand til at give et Udbytte, der sikkert vilde forbaave de gode Mænd, der i sin Tid var med til at ansætte denne Jord i Klasse 6 til 8.

I tidligere Tid, forud for den ovenfor nævnte Afvanding og Uddybning af Aaerne, udgjordes store Dele af Vestersognet af Engdrag og Kærstrækninger der, særlig om Vin-

teren, oversvømmedes af Vandet fra de Grøfter og Bække, der havde deres Udspring og første Tilløb inde paa Højdedraget mod Øst. Søderup Aa, der løber gennem Sognet i hele dets Udstrækning, udspringer saaledes paa Grænsen mellem Nybøl og Alslev Skov nær Sognets østligste Grænse. Faa hundrede Meter derfra har Uge Bæk sine Kilder, den bliver dog ikke til ret meget mere end en Grøft, inden den forsvinder over Skellet

Hjordkær Kirke

til Ensted Sogn. Lundbæk kommer til Verden i de lave Engdrag mellem Sdr. Ønlev og Hjordkær. Mod Øst fra Vandskellet løber Hesselbæk. Den udspringer paa Aarslev Bygrund i det saakaldte Nørrekær og løber ud i Aabenraa Fjord kort efter at have passeret den gamle Slotsmølle.

Hjordkær Sogn har fra de ældste Tider i bogstavelig Forstand ligget nær alfar Vej. Den gamle Hær-, Adel- og Oksevej, der snoede sig ned gennem Jylland, gik gennem Sognet fra Nord til Syd. Dette har ogsaa givet sig Udtryk bl. a. i Marknavnene, flere af Aarslev Bys Jorder, der støder mod den gamle Vej hedder saaledes „Adelvejsløkkerne“. Den Række af Oldtidshøje, der kendetegner Vejens ældgamle Føring, har ogsaa fortsat gennem Hjordkær Sogn, lige fra Skellet i Nord mod Rise Sogn til Bjolderup Sogneskel i Syd. Tæt ved en halv Snes Høje har, paa den kun ca. 2 km lange Strækning, ligget i umiddelbar Nærhed af Vejen, kun en enkelt af disse findes endnu i ubeskadiget Tilstand.

I et Par nu sløjfede Høje er der i sin Tid gjort interessante Fund fra Broncealderen.

Paa Nybøl Mark, ca. 1 km Øst for Oksevejen fandtes i Aaret 1888 ved Sløjning af en Høj, en velbevaret Egekiste indeholdende et Skelet tildækket med en Dyrehud. Af Ligets Klædedragt fandtes endnu Brudstykker, ligesom der fandtes en Kam af Horn eller Ben og en Bronzekniv. Vestligere i Sognet i en Række Høje, der strakte sig fra Hjordkær over Sdr. Ønlev og Kassø mod Hellevad, fandtes paa den nu nedlagte Gaard Stampulunds Mark i Aaret 1837, ligeledes ved Sløjning af en Høj en Egekiste. Denne blev, af de ukyndige Hænder, der udgravede den, fuldstændig ødelagt; dog angives det, at der i Kisten fandtes Rester af en „Krehud“ og et Par smaa Broncespænder.

Sydligt i Sognet, i Engene Vest for Søderup ses endnu Banken, paa hvilken den gamle Kongsgaard skal have ligget, hvori Svend Estridsen den 29. April 1076 endte sine Dage, efter at være kommen syg dertil fra det i Nærheden liggende Urnehoved Ting.

Længere mod Øst, ved Oksevejen, ligger Gaarden *Toldsted*. Denne nævnes tidligt i Historien som Bedested og Kro. Ikke alene Menigmænd, men ogsaa Kongerne med Følge tog ind her for at hvile og overnatte. Hugo Mathiesen nævner saaledes i sin Bog: „Hærvejen“, at Kong Hans tilbragte en Nat her i Aaret 1487. I 1536 har Christian den 3. be-

Den gamle Skole i Hjordkær

æret Toldsted med sit Besøg, og Frederik den 4. med Følge spiste til Middag her den 25. August 1730.

Til Stedet var knyttet en Landevejstold, som Hertugen af Gottorp lod opkræve. Dertil var Toldstedets Beliggenhed velegnet, idet den laa, hvor fire den Gang vigtige Veje delte sig. Lige Nord for Kroen bøjede fra Oksevejen, den gamle Ribevej over Hjordkær, Hellevad og Spandet mod Ribe.

Tæt syd for Toldsted var Forholdet noget lignende; her bøjede den saakaldte Friservej af fra Hærvejen mod Sydvest.

Paa Toldsted sad i Slutningen af det 17. og Begyndelsen af det 18. Aarhundrede flere Toldere af den senere saa udbredte Slægt Arnkiel. Saaledes Jørgen Arnkiel, hvis Søn Troels, født den 28. April 1638, blev Præst og Provst i Aabenraa. Samme Troels Arnkiel var ogsaa Visitator ved de hertugelige Kirker i Hertugdømmerne.

Tæt ved Sognets nordre Grænse, ved Gaarden Keldsbjerg, der ligeledes ligger ved Oksevejen, vises Stedet hvor i sin Tid Galgen og Stejle og Hjul stod paa en Høj. Her fandt i Aaret 1834 den sidste Henrettelse Sted; det var en Tjenestekarl fra Sognet, der havde dræbt sin Kæreste, som her blev halshugget. Retterstedet er forlængst jævnet med Jorden; men endnu benævnes Gaarden i daglig Tale: „Æ Stejl“.

I Sognet har, saa vidt vides, kun ligget en adelig Gaard. Det var *Vilbygaard* i Kassø. Ret meget vides ikke paa nuværende Tidspunkt om den gamle Gaard, hverken om dens Oprindelse eller Jordtilliggende. Danckwerth ofrer i 1652 kun et Par Linier paa den. Om det er af Familiehensyn, han ikke siger mere, eller af samme Grund han overhovedet nævner den, er ikke godt at vide; kun fremgaar det af hans Oplysninger, at der omkring ved denne Tid har siddet en Danckwerth paa den. Det hedder nemlig: „Vilbygaard er af Hr. Jochim Danckwerth, for Tiden fyrstelig Kammermester, bleven opbygget for laa Aar siden“. Muligt, maaske sandsynligt, er det, at nævnte Bygherre er identisk med Amtmand i Aabenraa, Joachim Danckwerth, der 1647 skænkede et Alter til den da nylig istandsatte Sct. Nicolai Kirke dersteds.

Allerede godt hundrede Aar senere ser det ud til, at Gaardens Eksistens delvis er glemt, i hvert Fald af Sognets Folk. I en gammel Fortegnelse fra 1766 over Tiende til Hjordkær Kirke hedder det saaledes: „Efter Kirkeregisteret af Anno 1670 har der norden for Kassø ligget en Gaard ved Navn Vilbygaard. Denne Gaard har aarlig givet 5 Mark Kohyre og 5 Mark Kornpenge til Kirken; men da nu denne Vilbygaards Land og Enge af Øvrigheden er delt mellem de øvrige Kassø Mænd og lagt til deres Gaarde, saa udræder disse Mænd de omskrevne 5 Mark Kornpenge, hvorimod Kohyren er bortfaldet. Hvornaar og hvorledes dette er sket, vides ikke.“

Pladsen, med Spor af Volde og Grave, hvor Vilbygaard har ligget, er let kendelig

endnu. — Første Gang Hjordkærs Navn kendes nævnt, er i et Kongebrev af 31. Marts 1196, hvori Guldholt Klosters Ejendomme opregnes; her nævnes den som „Hjortteker“. I Valdemar Sejrs Jordebog nævnes 1231 to andre af Sognets Byer som Kongsgods, det er Aarslev og Søderup, der her nævnes med Navnene henholdsvis Arsef og Sudthorp.

Genforeningshøj

Som selvstændigt

Sogn med de nuværende Grænser, er Hjordkær Sogn ikke af saa overdreven gammel Dato. Det er oprettet i 1521 af det tidligere Ønlev Sogn og samtidig tillagt Byer fra de tre nærmest omliggende Sogne. Saaledes Søderup og Alslev fra Bjolderup Sogn, Aarslev fra Rise og Kassø fra Hellevad Sogn. Kirken i det tidligere Ønlev Sogn skal have ligget i det nuværende Sønder Ønlev, hvor dens Plads endnu vises. Denne blev i 1411 afbrændt af Erik af Pommerens Soldater, sandsynligvis lige før eller efter denne Konges Sammenstød med de holstenske Grever ved Immervad.

I godt hundrede Aar var Sagnet nu uden Kirke. Aaret 1522 fuldførtes den nu staaende i det nydannede Sogn. Kirken indviedes til Sct. Matthæus. Den opførtes af raa Kampesten, som slæbtes til Byggepladsen af Sognets Bønder fra Omegnens Kæmpehøje. Adskillige Gange siden dens Opførelse har Kirken været Genstand for Udbedringer og Reparationer. I 1748 blev den saaledes forsynet med et lille Taarn eller Tagrytter; dette stod imidlertid ikke længere end til 1793, da var det saa brøstfældig, at det truede med Nedstyrtning, hvorfor det nedtoges. Rimeligvis har Kirkeklokken hængt i dette Taarn til dets Nedtagelse, idet det i en gammel Omtale af Kirken hedder, at i Aaret 1793 blev et Klokke-taarn af Træ bygget ved Hjordkær Kirke af Tømmermand Johan Thomsen fra Søderup. Dette Taarn staar endnu, og Forbogstaverne af Tømmermandens Navn samt Aarstallet 1793 staar indhugget i en af Egebjælkerne inde i Taarnet.

Sidste Gang, Kirken blev restaureret, var i 1867, da blev Gavlene repareret, og Taget, der tidligere var af Bly, blev fornyet og erstattet med et af Tegl. Kirkeklokken, der har en meget ren Klang, er støbt Aar 1582 af Michel Dibler, Klokkestøber i Flensborg.

Er Sagnet og dets Kirke saaledes efter det foregaaende ikke særlig gammelt, da er det modsatte Tilfældet med dets Kirkebøger. Disse er nemlig Sønderjyllands ældste, og de gaar tilbage helt til 1573 for Fødsler og Dødsfalds Vedkommende, hvorimod Indførelse af Vielser først er begyndt 1597.

Den første Præst ved Kirken, der begyndte at føre Kirkebogen, var Jacob Andreae, han førte den første Bog i 53 Aar fra dens Begyndelse i 1573 til 1626. Denne gamle Bog giver, ved Siden af de tørre Dataer den indeholder, samtidig en hel Del Oplysninger om Sagnet af baade almen og historisk Interesse.

Der fortælles saaledes bl. a., at Pestaaret 1659 gik hærgende hen over Hjordkær Sogn som over det meste af Landsdelen. I dette Aar døde i Sagnet 124 Personer mod

ellers mellem 10 og 20. — Ogsaa om den Bølge af Mord, Brand og andre Udskejelser, som Svenskekrigen førte med sig, fortæller den gamle Kirkebog os.

Her fortælles saaledes et Sted, at i Vinteren 1644 blev Jes Terkelsen i Aarslev skamskudt ved Nattetid af en svensk Rytter, og døde af sine Saar 12 Uger senere. Samme Aar blev Laurids Frosts Søn, Kristen fra Kassø, ihjelskudt af Rytterne. Aaret efter blev Claus Jepsen fra Nybøl fundet ihjelskudt i sin Toft, og Bødkeren fra Kassø, Hans Jessen, blev paa en Tur til Flensborg slaadet ihjel, ligeledes af Svenskekongens Krigere. At disse dog ikke altid forlangte Livet som Tribut, ses ogsaa i Kirkebogen. Kirsten Jepsdatter fra Nybøl, der blev antruffen i Skoven af en af de svenske Krigskarle, slap saaledes med at blive voldtagen. Hvad Sognets Beboere selv angaar, da har de heller ikke alle været lige fredsommelige. Mads Rasmussen fra Aarslev begravedes den 7. September 1594 efter at være gennemboret med Sværd og derved dræbt af Johan Tucksen. Den 17. Juni 1601 blev Hans Iversen fra Alslev begravet efter at have lidt samme kranke Skæbne, at blive gennemboret med Sværd. Den 7. December 1642 begravedes Jørgen Jessen fra Søderup, han var den 2. December i Peder Niensens Hus i Aabenraa, af sin Svoger, Jacob Petersen fra Aarshøj, „stucken med en Kniff udi sin venstre Been, og døde strax paa Steden“. 1651 er Laurits Hansen i Nørre Ønlev gennemboret med Dolk af sin egen Søstersøn, Hans Toule.

Saaledes fortæller den gamle Bog i kortfattede Meddelelser, at Hjordkær Sogn har været haardt med i den uhyggelige Tid, der gik hen over Landet. Ved nærmere Gennemgang vil den uden Tvivl ogsaa kunne berette om Tildragelser, der hører en senere og mere fredelig Tid til.

Af Kirkens Inventar er Oblatæsken i Aaret 1704 foræret af Tolder paa Toldsted Christian Albrekt Thomsen og Hustru, Mette Thomsen.

Ved Hjordkær Kirke har i de 400 Aar siden Reformationens Indførelse virket 25 Præster, deriblandt den kendte og særprægede Forkynder *Jep Hansen*. Han var født i Sognet den 10. Marts 1785 som Søn af Gaardmand i Sønder-Ønlev Peter Hansen og Hustru Bodil Jørgensen. Hansen var først Præst i Sognet i 27 Aar fra 1821 til 1848. Ved Trearskrigens Udbrud forlod han Embedet, fordi han ikke vilde bryde sin Embedsed til den danske Konge. I 1850 blev han atter indsat i Embedet og virkede her i 10 Aar til 1860. Han var en Tid konstitueret som Superintendent for den dansktalende Del af Slesvig, og var fra 1854 Overkonsistorialraad. Han var baade Ridder af Danebrog og Danebrogsmænd.

I Sognet ligger foruden Kirkebyen Hjordkær følgende Byer: Aarslev, Nybøl, Alslev, Kassø, Søderup og Sønder Ønlev. Det er delt i fem Skoledistrikter med ligesaa mange Skoler, der ligger i de fem førstnævnte Byer.

Hjordkær Stationsby, der ikke er nævnt ovenfor, er nu Sognets største By; den er først vokset op efter Banens Anlæggelse i 1860'erne. Det er en Stationsby i god Fremdrift, her er baade Læge, Jordemoder og Dyr læge, seks Købmænd, Mejeri, som er oprettet allerede 1894, Forsamlingshus oprettet 1910. En selskabelig Forening blev stiftet sammen med Forsamlingshuset, til Varetagelse af Danskhedens Sag i den dengang herskende haarde nationale Kamp. Siden 1918 har en Afdeling af de danske Ungdomsforeninger paataget sig denne Gerning med afgjort Held. I Sognet findes to Mindesmærker for Genforeningen. Det ene, der er rejst for Midler indkommen ved Indsamling blandt Sognets dansksindede Beboere, bestaar af en stor Granitsten, der har sin Plads i et lille Anlæg ved Korsvejen, der dannes af Aabenraa—Tønder Landevej og Oksevejen. Indskriften paa denne Sten lyder: „Fædres Hu og Fædres Spor, viste altid Vej mod Nord“. Det andet Genforeningsmonument er af en noget mere særpræget Natur og er rejst ved en privat Mands Initiativ. Det er en stensat Mindehøj, der er opkastet

af Gaardejer Peter Heisel, Kassøgaard. Paa Højen der ligger lige uden for Gaarden ved Hjorkær Vejen staar to Stene, den ene med Kong Christian den X.s Monogram med Krone, den anden med Indskriften „Vi stemte os hjem“ og underneden Dato og Aars- tal: 10. Februar 1920.

Paa Kirekgaarden er i 1923 af Sognets Beboere, danske og tyske i Forening, rejst et Mindesmærke for de fra Sognet i Verdenskrigen faldne, 38 ialt. Inden i Kirken, i den- nes nordlige Mur, er indsat to Mindetavler, ligeledes for Mænd fra Sognet, som har ofret deres Liv i Krigen. Den ene er for Jørgen Callesen fra Aarslev, der døde i den fransk- tyske Krig 12. Novbr. 1870. Den anden for Andreas Chr. Dinsen fra Toldsted, der faldt i Slaget ved Isted den 25. Juli 1850.

Ved Folkeafstemningen 1920 blev der i Sognet afgivet 78 pCt. danske og 22 pCt. tyske Stemmer.

Ved Slesvigs Afstaaelse i 1864 havde Sognet 785 Indbyggere. I 1921 ved første Fol- ketælling efter Genforeningen var Tallet steget til 1085, og nu ved sidste Folketælling i 1935 yderligere steget til 1265. Indbyggerantallet er saaledes jævnt stigende i Hjorkær Sogn; men der vilde dog være gode Muligheder for, at dette Tal kunde stige endnu højere, da der baade i den østlige og vestlige Del af Sognet er forholdsvis store Are- aler til Raadighed for en eventuel Udstykning og derved Oprettelse af nye Hjem.

Christian Bøgh.

BJOLDERUP SOGN er omgivet af Sognene Uge og Ensted i Lundtoft Herred og Tinglev, Bylderup og Ravsted i Slogs Herred og bestaar af Byerne Bjolderup, Per- bøl, Bolderslev Stationsby, Mellerup, Raved, Hjolderup, Vollerup, Smedager, Rebbøl, Gaas- kjær og Todsbøl.

I den tyske Tid laa Sognet omtrent midt i Amtsdistriktet af samme Navn. Dette talte ikke færre end 16 Kommuner. — Omtrent en Kilometer fra Sognets største By, Bollerslev, rager Sognets 36 m høje Kirketaarn højt mod Sky, og der er fra mere end en Side ud- talt Forundring over, at Sognet ikke bærer Navnet Bollerslev i Stedet for Bjolderup. Hele Byen havde nemlig 1906 kun 12 Boliger, 79 Indbyggere, 36 Heste, 247 Stk. Horn- kvæg og 39 Faar. Fladeindholdet var 419 Hektar, nemlig Ager 298, Eng 93 og Græs- marker 12 Hektar. Og stort større er Byen ikke endnu. Den Gang havde Bjolderup for- uden Præstegaard og Skole, Købmand, Farveri og en enkelt Haandværker, en Kro med god Søgning. Dette er ikke mere Tilfældet. Spiritusbevillingen er inddraget.

Men midt i den lille By i Nærheden af Præstegaarden med sin smukke Lund i den træfattige Egn, rejser sig dominerende den gamle, ærværdige Kirke, som var helliget St. Maria. Det er en Kampestensbygning, hvis østlige Del tyder paa at være ældst. Den oprindelige Kirke antages at skrive sig fra det 12. Aarhundrede. I Aaret 1628 af- brændtes den af Wallensteins Tropper, men blev hurtigt genopført. Kirken har Kor med Apsis og fladt Loft. Paa Altertavlen findes Aarstallet 1639. Altertavlen, Prædikestolen og Væggene blev malede paany 1697. Prædikestolen er et smukt Træskærerarbejde og bærer en plattysk Indskrift. Orgelet er fra 1880.

Paa den smukke, velholdte Kirkegaard tildrager Mindesmærket for de faldne i Ver- denskrigen sig vor Opmærksomhed. I Kirkegaardsmuren fandt man for mange Aar siden en 6 Fod høj Runesten, hvis Runeindskrift lød: Ketil uk Erne ligar her. Ligesom Rune- stenen fra Hovslund, blev den ført sydpaa og befinder sig nu i Oldsagsmuseet i Kiel.

Skolebygningen i Bjolderup er ikke overvættets gammel, men selve Skolen skal være grundlagt af Hertug Hans den ældre Aar 1575.

Bjolderup har haft flere begavede og dygtige Præster. Blandt disse kan nævnes Bon-

Bjolderup Kirke

desønner I. Michael- sen fra Kastvraa, som først var Bondekarl, dernæst Seminarist fra Jelling, og saa theologisk Kandidat og Lærer ved den danske Børgerskole i Flensborg mellem Krigene. Sammen med Pastor Grove Rasmussen øvede han, mens han var i Bjolderup, gennem Bladet „Elias“ og ved Møder en stor og voksende Indflydelse i kristelig Retning i Nord- slesvig. Pastor Micha-

elsen blev først i Firserne forflyttet til Rødding og Skrave. Han ligger begravet paa Rødding Kirkegaard.

Bollerslev eller som Bynavnet ogsaa skrives Bolderslev, er, som nævnt Sognets største By — Navnet udledes af Baldur, den lyse As, som faldt for den blinde Hølders Pil. Et gammelt Rim lyder: „Balder, Rune og hans Vyv, di ypped dem en stor Kyv, men aa Tohøj, der slov Balder, Rune døj“.

I. N. Schmith, hvis Grav findes velbevaret paa Tinglev Kirkegaard, anfører, at Bollerslev 1285 nævnes som Kongsgods Baldersløf (1280 Bolderslev „foruden det, som Svend Graaten dersteds ejede“, maaske den nuværende *Frigaard*, hvor Kong Christian den fjerde opholdt sig den 4. Marts 1614 og 6. Decbr. 1616. Balders Borg skal have ligget østlig i Skoven, og Rune, hvis Gravsted Schrøder formoder har været i den 1807 aabnede Toppehøj mod Sydvest, hvor mærkelige Tøjlevninger med mere fandtes i en Trækiste. *Bredehøjen* ved Højen tjente vel til Ofring eller snarere til Tvekamp (Holmgang).

Urnehoved Ting har sikkert haft sin Beliggenhed østlig i Sognet ved den gamle Oksevej. I „Danske Atlas“ skriver Pontoppidan: „Det i den gamle Historic saa bekendte „Urnehoved“, som her i Almuens Udtale kaldes Hvornhøj, hvor Hertugdømmets Lands- ting og Mændenes store Forsamling i gamle Dage var, gaar tværs over et Næs, som skyder ud fra Aabenraa, Bollerslev og Uge Skove og er en lang Stendæmning af 1 Mils Længde, som tager sin Begyndelse paa Uges Byes Mark paa den fra Flensborg til Haderslev gaaende gamle Vej, ophæver sig derpaa i Højden indtil Skellet mellem Uge og Bollerslev Marker, falder siden af igen mod Nord ned ad, indtil den ender omtrent der, hvor Nybøl eller Toldsted Mark begynder“.

„Tinget er bleven holdt paa Logpold eller Løvhøj, der rigtignok nu er jævnet med Jorden, men kan dog eftervises paa Bollerslev Bys Mark i Nærheden og paa Østsiden af den gamle Oksevej. Stedet ligger ca. 50 m over „Normal Nul“.

Til Urnehovedet knytter sig mangfoldige historiske Minder, om Svend Estridsen og andre danske Konger. Her var det, at Herredsfoged Nis Henriksen fra Hajstrupgaard 1524 tog Frederik I i Forsvar og udtalte som Voldgiftsdommer: Jeg holder med den, som er Herre i Landet. Hans Flugt for de oprørte Bønder gik igennem Bollerslev, gennem de tætte Skove sydpaa til en Løsning i dem, en lille Holm, som antages at være den nuværende By Lysholm, klods op ad den nuværende Grænse. Som et Minde om

denne eventyrlige Flugt hang gennem Aartier hans røde, tykke Kofte i Bylderup Kirke, til den smuldrede hen.

Paa Løgpold er der nu rejst en Mindesten, og fra den høje Flagstang vajer paa vore nationale Festdage Dannebrog, medens der holdes Folkefester paa den smukke Festplads inde i Skoven. Paa Løgpold laa den nedbrudte Stenbjerg Kro, hvor det i Studedriftens Dage gik mere end livligt til.

Vi vender tilbage til det langstrakte Bollerslev og standser ved Korsvejen midt i Byen. Her ligger, hvor Vejen bøjer af mod Toldsted, den nu nedlagte gamle Bollerslev Kro. Den var i Tyskertiden Samlingsstedet for Omegnens danske Befolkning, og her holdt bl. a. „Foredragsforeningen for Rødekro og Omegn“ sine stedlige Møder; her talte Rigsdagsmand Gustav Johannsen, naar det stundede mod de store tyske Valg, sine ildnende Ord til sine danske Vælgere, og her opvartede Fru Aarø med sit bekendte „fælles Thebord“ og imellemstunder med sin berømte „Forlorne Skildpadde“. De to aarlige Markeder, der bragte Liv og Røre med sig, har haft deres Betydning. Foruden „Hotellet“ har man en Kafé og Byens danske Forsamlingshus, medens Missionens Venner, som ikke er ganske faa i By og Omegn, samles i Missionshuset.

Bollerslev ejer et smukt Vartegn i den velbevarede stolte Vejmølle, som endnu er „paa Vingerne“. Den har store Købmandsforretninger, driftige Haandværkere og en af Egnens større Byggematerialhandeler og Byggeforretning. Byen er vaagen og fremadstræbende.

Der hører ikke faa Byer til Bjolderup Sogn. Vi nævner Perbøl, paa hvis Mark, Kirken oprindeligt blev bygget, Hjolderup, Mellerup, Todsbøl, Gaaskjær, Raved, Rebbøl, Volterup og Gaarden Ingebøl. Længst mod Vest ligger Smedager, hvor den kendte Patriot og Folkedigter Rasmus Clausen var Gaardejer. I den „Blaa Sangbog“ kan man finde hans Sange og i Sprogforeningens Almanak hans humoristiske Digte. Hans Søn er Amdsraadsmedlem og Faderens Arvtager i national Henseende.

Sognet bærer i overvejende Grad Gestens Præg. Ved Rebbøl findes en Plantage, i sin Tid anlagt af det tyske Hedeselskab, og ved Todsbøl ligeledes Granplantninger. Der er imidlertid gode Engstrækninger ved Bækløbene, saa Bjolderup Sogn rummer en særegen Skønhed med storslaaede Udsigter.

Bjolderup Sogn har haft en minderig Fortid, og det vil have sin Fremtid med sine dygtige Forretningsfolk og sin oplyste og fremadstræbende Landmandsstand.

Hans Petersen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I RISE HERRED

H. J. Hansen,
Sognepræst,
Løjt Kirkeby

A. C. Gammelgaard,
Førstelærer,
Barsmark

Jes J. J. Brink,
Købmand,
Barsmark Kro

M. Hansen Schmidt,
Købmand,
Løjt Kirkeby

Maren Jacobsen,
Forpagter,
Løjt Kirkeby

Hans Jacob Hansen, Sognepræst i Løjt Kirkeby, er født den 7. Juli 1897 i Kasvraa, Uge Sogn, som Søn af Gdr. H. J. Hansen og Hustru Louise, f. Jessen. Gift 1924 med Anne Møller. 1919 dim. fra Gymnasiet i Flensborg. 1924 teologisk Embedseksamen ved Universitetet i København. 1924 Andenpræst i Løjt. 1935 Sognepræst i Løjt. Jernkorset.

Andreas Christiansen Gammelgaard, Førstelærer i Barsmark, er født den 2. August 1898 i Stubbæk som Søn af Degn og Førstelærer C. A. Gammelgaard og Hustru Metha, f. Thomsen. Gift 1925 med Agnes Nielsen. Tysk Realeksamen i Aabenraa 1914. Præparandskole i Aabenraa 1914. —16. Tysk Seminarieuddannelse i Tønder 1916. Deltog i Verdenskrigen 1916—19. Lærereksamen 1921 fra Jellinge Seminarium. Lærer paa Skolehjemmet Landerupgaard 1921—25. Førstelærer i Barsmark siden 1925. Formand for Løjt Menighedsraad. Jernkors II. Kl. Udmærkelsestegn for saarede i Solv.

Jes Jørgen Jessen Brink, Købmand, Løjt, Barsmark Kro, er født den 28. Februar 1874 i Løjt Kirkeby som Søn af Gdr. Jes Jessen Brink og Hustru Gunder Kristine, f. Boyschau. Gift med Helene Kristine Kock.

Marcus Hansen Schmidt, Købmand, Løjt, er født den 14. April 1884 i Stollig Sogn som Søn af Landmand Hans Peter Schmidt og Hustru Cecilia, f. Nissen. Gift 1919 med Margrethe Scheel. Formand for Brandværet og Brandinspektør for Løjt Sogn. Formand for Løjt Sogns Sundhedskommission.

Hans Hansen Toft, Gaardejer, Løjt, er født den 29. April 1861 paa Vostoft, Løjt Kirkeby som Søn af Gdr. Hans Toft og Hustru Bothilde, f. Krag. Gift 1902 med Christine Hohlmann.

H. L. Knudsen, Forpagter, Løjt, er født den 27. Juni 1874 i Aabenraa som Søn af Arbejder Christian Knudsen og Hustru Marie K., f. Juhl. Gift 1898 med Jessine Friis.

Kirstine Margrethe Kock, Postekspeditor, Løjt, er født den 16. August 1904 som Datter af Christen Hansen Koch og Hustru Anne Kirstine f. Christensen.

Maren Jacobsen, Forpagter af Forsamlingshuset i Løjt, er født den 14. Juni 1899 i Løjt. Flere Kursus paa Snoghøj Gymnastikskole. Leder af Gymnastikken i Løjt siden 1929.

Carl Christian Kallenbach Pedersen, Sognepræst i Rise er født den 6. August 1873 i Horne, Fyn, som Søn af dav. Kapellan, senere Stiftsprovst i Aalborg og Ribe, Peder Julius Pedersen og Hustru Elisabeth, f. Kallenbach. Gift 1904 med Ragnhild Sarauw. Student 1892. 1900 theologisk Kandidat, 1900—07 Lærer ved Heils Efterskole. 1907—12 Ordineret Medhjælper ved Sognepræsten i Frederikshavn, Kordegn og Religionslærer ved Borgerkolen. 1913—17 Sognepræst i Lundum og Han-

Kallenb. Pedersen,
Sognepræst,
Rise

A. P. L. Hoffmann,
Entrepreneur,
Rise

C. P. Jacobsen,
Handelsgartner,
Rise

Math. Christiansen,
Skomagermester,
Rise

Laue Jensen Bill,
Sognefoged,
Ris Hjarup

J. P. Møller,
Domæneforpagter,
Røde Kro

F. A. Andersen,
Sognepræst,
Hjordkær

Jes Jørgensen,
Landmand,
Hjordkær

Peter Christensen,
Amtsraadsmedlem,
Hjordkær

Anton Madsen,
Mejeribestyrer,
Hjordkær

sted. 1915—17 Religionslærer ved Horsens Statsskole. 1913—17 Medlem af Bestyrelsen for Hansted Hospital. 1918—21 Fængselspræst ved Nyborg Straffeanstalt. 1921 valgt og stadfæstet som Sognepræst for Rise Sogn, Haderslev Stift. Har været Medlem af Bestyrelsen for Sønderjydske Foreninger. Er Medlem af Forælderraadet for Aabenraa Statsskole. Formand for Menighedsraadet. Formand for Skolekommissionen.

Alfred Christensen Præst, Førstelærer, Rise, er født den 14. Maj 1902 i Grinderslev som Søn af Gdr. Jens Christensen Præst og Hustru Karen, f. Thorsen. Gift 1931 med Maria Boysen. Seminarieuddannelse.

August Peter Leth Hoffmann, Entreprenør, Rise, er født den 1. August 1880 i Alslev Sogn som Søn af Johan H. Hoffmann og Hustru Ilica, f. Henrichsen. Gift 1916 med Ingeborg Nielsen.

Christian Peter Jacobsen, Handelsgartner i Rise, er født den 7. April 1877 paa Skovgaard i Hjerting pr. Rødding som Søn af Gdr. Jens Jacobsen og Hustru Anna, f. Møller.

Nis Madsen Schmidt, Købmand og Gæstgiver i Rise, er født den 3. Juli 1872 i Rise som Søn af Gdr. Ingwardt Schmidt og Hustru Johanne Marie Schmidt. Gift 1897 med Marie Schmidt.

Mathias Christiansen, Skomagermester i Rise er født den 28. Maj 1876 i Lunderup som Søn af Paul Christiansen og Hustru Kristine, f. Mathisen. Gift 1899 med Katrine, f. Sørensen. Kredsformand for Rødekro Sygekasse.

Asmus Ødis, Skotøjsfabrikant, Røde Kro, er født den 24. Januar 1898 i Røde Kro som Søn af Skomagermester Chresten J. Ødis og Hustru Ingeborg. Gift 1922 med Mimi. Skomageruddannet i Røde Kro og Horsens. Forretningsbestyrer i Skjern. Kaptajn i Røde Kro frivillige Brandværn.

Laue Jensen Bill, Sognefoged, Gaardejer, Ris-Hjarup, er født d. 20. August 1885 i Ris-Hjarup som Søn af Gdr. Jes Jensen Bill og Hustru Anna Cathrine Marie, f. Nielsen. Gift 1919 med Marie Cordsen. Landbrugsuddannet. Besøgt Hejls Efterskole og Tune Landboskole. Deltaget i Verdenskrigen 1915—19. 1919—20 Menighedsraadsmedlem i Rise Sogn og Kommuneformand for Rise-Hjarup. 1921—29 Medlem af Rise Sogneraad og Skolekommissionen, deraf 4 Aar som Formand. Fra 1923 Sognefoged for 2. Distrikt, fra 1935 Sognefoged for hele Rise Sogn samt Lægdsmand for Rise Sogn. Sekretær og Bestyrelsesmedlem for Dansk Samfund i Rise Sogn. Jernkorset af 2. Grad.

Jørgen Peter Møller, Domæneforpagter paa Søstgaard, Røde Kro, er født den 7. Oktober 1895 i Sundsmark som Søn af Gaard- og Kroejer Chr. Jørgensen Møller og Hustru Helene Marie, f. Damm. Gift 1924 med Kathrine Jacobsen. Skoleuddannelse paa Ober-Real u. høhere Landwirtschafschule i Flensburg. Afgangseksamen 1914. Uddannet ved Landvæsenet. Veterinær- og Landbohøjskolen 1919. Deltaget i Verdenskrigen i 4 Aar som Officersaspirant. Næstformand i Menighedsraadet for Rise Menighed. Bestyrelsesmedlem af Røde Kro Andelsmejeri. Løjtnant i sønderjydsk Landsstorm. Prøjsisk Jernkors.

Fridlev Aage Andersen, Sognepræst i Hjordkær, er født den 12. Juli 1871 i Horsens Købstad som Søn af Lærer Kristen Andersen og Hustru Marie, f. Ditlevsen. Gift 1899 med Sina Møller. Medlem af Blaa Kors Hovedbestyrelse og af Arbejde Adlers Hovedbestyrelse.

Frøde Andreas Erholt, Stationsmester, Hjordkær, er født den 18. Marts 1878 i Ullerød (Tjæreby Sogn) Hillerød. Gift 1900 med Anna Louise Jakobsen.

Christian Bøgh,
Sognefoged
Hjordkær

P. J. G. Heisel,
Gaardejer,
Kassogaard

Fr. A. Erholt,
Stationsbestyrer,
Hjordkær

Nis P. Kuntz,
Enelærer,
Bjolderup

Th. Mathiesen Nissen,
Førstelærer.
Bjolderup

J. Jacobsen,
Bygmester.
Bjolderup

J. Holm,
Bygmester.
Røde Kro

Jes Jørgensen, Landmand, Hjordkær, er født den 28. Novbr. 1879 i Alslev som Søn af Gdr. Nis Jørgensen og Hustru Marie, f. Petersen. Gift 1918 med Metta Petrea, f. Holm. Heils Efterskole 1896. Sogneraadslormand.

Peter Christensen, Arbejdsmand, Hjordkær, er født den 18. Maj 1894 i Klovtoft som Søn af Gdr. Christian Christensen og Hustru Hanne, f. Appel. Gift 8. Oktbr. 1922 med Metta Cathrine Hansen. Børkop Højskole 1919—20. Amsraadsmedlem, Medlem af Menighedsraadet.

Anton Madsen, Mejeribestyrer, Hjordkær, er født den 16. Juli 1890 i Skast. Gift med Otille, f. Hansen. Bestyrer af Handelsbankens Filial. Kommunal Revisor, Medlem af Bestyrelsen for Amts Mejerist Forening siden 1920. Dommer for Forsøgslaboratoriet ved Statens Smørbedømmelse, i Bestyrelsen for Hjordkær Sogns Danske Samfund samt i den udvidede Bestyrelse for Aabenraa Amts Grænsforening og Tillidsmand for Mejeriernes og Landbrugets Ulykkesforsikring.

Peter Clausen, Møllejer, Aarslev Mølle, Hjordkær, er født den 7. September 1863 i Aarslev By som Søn af Gdr. Claus Clausen og Hustru Thygeline, f. Schmidt. Gift 1886 med Bothilde Frank. Uddannet som Møller i Hellevad. 1883—86 Bestyrer paa Vinum Mølle. Siden da Ejer af Aarslev Mølle.

Christian Bøgh, Gaardejer, Hjordkær, er født den 6. Juni 1896 i Nysum (Aalborg Amt) som Søn af Gdr. Peder Bøgh og Hustru Jensine, f. Jensen. Gift 1930 med Johanne Clausen. Lyngby Landboskole 1921—22. Roskilde Højskole 1915—16. Sognefoged.

Peter Jakobsen Guldberg Heisel, Landmand, er født den 1. Maj 1882 i Rangstrup som Søn af Landmand Peter Heisel og Hustru Bodil Marie, f. Gildberg. Gift 1909 med Marie Heisel, f. Rosenblad. Uddannet Landmand, overtog Fodegaarden som 25-aarig, en Overgang Ejer af Bovlund Kro. Siden 1913 Ejer af Kassøgaard, Medlem af Hypotheklaanefondens Kontrolkomité, i Bestyrelsen for Hellevad Mejeri, i Bestyrelsen for Kartoffelmelsfabrikken „Sønderjylland“, Toftlund, i Amtsbestyrelsen for L.-S. Aabenraa Amt.

Peter Wive, Sognepræst i Bjolderup, er født den 2. Januar 1905 i Goldebæk som Søn af Gdr. Peter Wive og Hustru Margrethe Kjestine. Gift 1930 med Mary Cecilie Angelica Jacobsen. Cand. theol. 1930. Medlem af Bestyrelsen for Aabenraa-Sønderborg Amts Børneværn. Kredsformand for K. F. U. M. og K.s Tønder Kredsforbund. Formand for Bjolderup Sogns Menighedsraad. Formand for Bjolderup Sogns Sygeplejeforening.

Nis Poulsen Kuntz, Enelærer og Degn, Bjolderup, er født den 23. April 1873 i Vester-Sottrup som Søn af Lærer og Degn Nis Kuntz og Hustru Cathrine Kuntz, f. Hansen. Gift 1898 med Christine Kuntz. Haderslev Seminarium 1892—95.

Theodor Mathiesen Nissen, Førstelærer, Bjolderup, er født den 2. August 1888 i Ballum som Søn af Gdr. Nis Nissen og Hustru Esther Nissen. Gift 1929 med Marie Johannsen. Studentereksamen 1910, Lærereksamen ved Ribe Seminarium 1917. Førstelærer i Gaaskær-Todsbøl Skole.

Jørgen Mathiesen Matzen, lfv. Gaardejer, er født den 12. December 1873 i Rebbøl, Bjolderup Sogn som Søn af Gdr. Mathias Christian Matzen og Hustru Marie Helene, f. Jørgensen. Gift 1899 med Anne Christine Tinglef. Gaardejer til 1931. Sogneraadslormand fra 1927—34 i Bjolderup, f. T. Kommunekasserer og Regnskabsfører ved Bjolderup Sogns Spare- og Laanekasse. Formand for Rebbøl Andelsmejeri fra 1921—31.

Jacob Jacobsen, Bygmester, Bjolderup, er født den 2. November 1877 i Alslev som Søn af Arbejdsmand Jacob Jacobsen og Hustru Karen Jacobsen. Gift 1898 med Anne Margrethe Jacobsen. Medlem af Bjolderup Sogneraad. Næstformand i Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning. Medlem af Bestyrelsen for Sønderjyllands Højspændingsværk.

Udsigt fra Smedebyvejen mod Bov

LUNDTOFTE HERRED

DETTE Herred har først efter Genforeningen faaet sin nuværende Udstrækning, idet en Del af Vis Herred i Flensborg Amt med Byerne Hønsnap i Holbøl Sogn, Størstedelen af Bov Sogn og Frøsløv By i Hanved Sogn blev lagt ind under Lundtofte Herred.

Herredet er Danmarks sydligste og grænser mod Syd til Rigsgrænsen og Flensborg Fjord, mod Øst til Nybøl Nor, Nybøl Herred og Alssund, mod Nord til Aabenraa Fjord og Sdr. Rangstrup Herred og mod Vest til Tinglev Sogn i Slogs Herred, Tønder Amt. Dets samlede Areal er 41,337 ha med 18.903 Indbyggere i 1935 mod 18.016 i 1925, og det bestaar af Sognene: Uge, Ensted, Klipleve, Felsted, Varnæs, Bovrup, Kværns, Adsbøl, Graasten, Rinkenæs, Holbøl og Bov.

UGE SOGN grænser til Bjolderup, Tinglev, Klipleve og Ensted Sogne samt til Aabenraa Fjord. Fra Uge By er der 12 km til Aabenraa, 4 km til Tinglev og 3 km til Bollerslev. Gennem hele Sognet, fra Nordøst til Sydvest, løber Uge Bæk, indrammet af et bredt Engdrag med gode Kærøge, som ved Vintertid kan sættes under Vand. Ligeledes er Almstrup Bæk, hvis Kilder findes ved Oksevejen i Sognet, begrænset af Enge med dyb Kærjord. Ogsaa Bjerndrup Mølleaa løber paa en længere Strækning gennem

Parti fra Egnen Syd for Lovtrup mellem Uge og Tinglev med Palisade Rester fra Olmersvold

Uge Sogn. Jordbunden i Uge By bestaar af 1/2 lerblandet og 1/2 sandblandet Muld med Ler og Sand. Underlaget er Grus (3.—8. Kl., hyppigst 5.—6. Kl.).

I Sognets nordvestligste Del nogen Bondeskov, medens Lyngheden næsten er forsvunden.

Uge er en gammel By, som nævnes 1250 som Wko eller Uko. Efter Byen tog Adelslægten von Uken Navn. I det 15. Aarhundrede var nævnte Familie Ejer af Skovbølgaard i Varnæs

Sogn. I den tyske Tid var Sognets officielle Navn. Uck. Fra en anden mindre kendt Side vil man udlede Navnet Uge fra Tidsbetegnelsen Uge. Man henviser til, at Hærvejen, som i Oldtiden og ind i Middelalderen førte uden om Skovpartiet paa Urnehoved over Uge, for saa atter at falde ind i Linien ved Vadestedet over Bjerndrup Mølleaa ved Poulskro, var den egentlige Færdselsaare op gennem Jylland. Romafarerne, ikke blot Landets Børn, men tillige Nordmænd og Islændere, benyttede især Hærvejen paa deres Pilgrimsfærd og inddelte den i Dagsrejser, og man gisner paa, at Bedestedet som Følge heraf fik Navnet Uge.

Uge By er en god Type paa en nordslesvigsk Landsby. Smukke Gaarde og Huse, velholdte Haver med mange Træer, en hyggelig Gæstgivergaard med en Krokone af den gode gamle Slags, der holder paa Ro og Orden. Gæstgivergaarden er opført 1901 og ligger ved Kommuneskolen, opført 1893. Og i Nærheden den taarnløse Kirke, næsten skjult af Kirkegaardens høje Træer. Oprindeligt var Kirken kun Kapel for Byen alene og ikke Sognekirke. Under Trediveaarskrigen, da Wrangel havde en befæstet Lejr ved Lovtrup, gik 1627 baade Kirken og Byen op i Luer for at dække Danskernes Tilbagegang. Kun Kirkens Mure blev tilbage, og den blev først genopført ca. 1750, iflg. Kirkebøgerne ved Hjælp af hollandsk Kapital. 1753 opførtes Vaabehuset af Tegl. Selve Kirken er bygget af kløvede Kvadersten. Ved Kirkegaarden staar et Klokketaarn fra 1757. Paa Kirkens Vestgavl læses Aarstallet 1730. Døbefonten er af Granit og forsynet med Forsringer, af hvilke enkelte menes at rumme Runer. Prædikestolen er fra 1651, skaaret 1633 efter Ringerinske Forbilleder med Relieffer forestillende kristelige Dyder. I 1896 og 1933 blev Kirkens Indre restaureret. Det sidstnævnte Aar indlagdes Varmeledning og fornyedes Stolestaderne efter de gamle Mønstre. En Mindetavle over Sognets Faldne i Verdenskrigen er anbragt i Kirkerummet.

Tæt op til Kirkegaarden ligger den i 1906 opførte villalignende Præstegaard. Endvidere: tysk Privatskole, oprettet 1918, dansk Forsamlingshus paa det gamle Mejeris Grund, Andelsmejeri, grundlagt 1898 med 200 Køer, 1928 500 Køer. Det er bygget 1926 og har kostet 80,000 Kr. Desuden findes i Uge 2 Købmandsforretninger, 2 Smedier og

I Karetmager. I Aarhundredets Begyndelse hærgedes Uge af mange Ildebrande, hvis Aarsag man ikke fik opklaret. De skyldtes sikkert Brandstiftelse.

Jordloddernes Udskiftning i Uge Sogn har funden Sted omkring 1750. Af Gaarde, som flyttedes ud, kan nævnes Kasvraa, Urnehoved, Liegaard, Porsbøl og Fausbøl. Fra denne Gaard i Uge stammer sikkert de „Fausbøl Dreng“, som i Kampen mod de polske Tropper i 1659 vandt Navnkundighed.

Uge Kirke

Langt tidligere antages Gaardene Petersborg og Poulskro med deres Krohold at være flyttet ud til Oksevejen. I 1928 er der oprettet to Jordfordelingsejendomme: *Olmersvold* paa Kasvraamark og *Ny Porsbøl* paa Porsbøl Mark. Gaardene Liegaard og Johannesminde er i 1934 og 1935 erhvervede af Jordlovsudvalget med Udstyknings for Øje. De omfatter et samlet Areal paa ca. 160 ha.

Hvor Tinglev—Stubbækvejen krydser den gamle historiske Oksevej, ligger Gaarden *Petersborg* (Ejer Ehnstedt). Herfra udgaar fire Veje. I „Jydske Lov“ hedder det: „Til hver By bør med Rette fire Veje gaa, de, som fra Arilds Tid dertil have gaaet“. Her ved Urnehoved (omtalt under Bollerslev) var Landstinget. Der var Landevejskorsets Midtpunkt. Ved Petersborg ligger Gaarden *Hvornshoved* (Urnehoved). Fra Krydspunktet her til Vidaaens Munding og ligeledes til Østkanten af Als var Afstanden i lige Linie omtrent seks Mil, til Gottorp og ligeledes til Skodborg 7 Mil. Urnehoved Landsting laa altsaa midt i Landet, og Petersborg dannede et vigtigt Vejmærke ved den gamle Oksevej.

De store Bygninger Syd for Vejen vidner om, at Petersborg har haft en stor Fortid. Her var der Mølleri — Vejmøllen blev nedbrudt for en Del Aar siden, og Tomten staar endnu — og desuden Krohold og stort Brænderi. Meget Kvæg stod paa Stald og blev fedet med Spøl fra Brænderiet. Petersborg Brændevin var et godt Mærke og kunde købes for 30 Penning Flasken. Mest til Købmænd og Kromænd i Nordslesvig kørte den Petersborg Brændevinsvogn, i sin Tid ført af den meget kendte Jes Christensen fra Uge.

Liv og Røre herskede der i Petersborg Kro i Studedriftens Dage. Stærkt Rykind var der Nord fra af Studeprangere, som med deres Drivere og Stude bedede her.

Højere oppe mod Nord ved Oksevejen ligger, som omtalt under Bjolderup Sogn, *Løgpold*, det gamle Tingsted. I Nærheden — i Skoven, der mod Øst strækker sig ind mod Aabenraa — vil man paavise Resterne af en Skanse, som man har sat i Forbindelse med Olgersdiget eller Olmersvold, ogsaa kaldet Holger Danskes Dige. En indgaaende Undersøgelse er Levningerne af Volden bleven underkastet for nogle Aar siden, og en Del af den er nu fredet.

I Nærheden af Liegaard og paa Bygmester P. Christensens Mark findes Rester af Palisader i Uge Bæk og Spor af Volden med en Dalsænkning mod Øst. Den strækker sig fra N. Ø. mod S. V.; I. N. Schmidt anser Olmersvolden for ældre end Helm Wran-

gels Lejr 1627—28 og ikke, som N. Outzen mener, opført af de til England dragende Angler til Værn for de tilbageblivende mod Danske og Frisere, da ellers Graven maatte være paa den modsatte Side. Der bliver, efter Schmidts Mening, intet andet at henføre Volden til end de indbyrdes Kampe mellem Smaakongerne i en forhistorisk Tid.

Gaardejer *H. P. Jørgensen*, Olmersvold, der i særlig Grad har gjort sig fortjent med Hensyn til Granskningen af den gamle Vold, skriver:

„Olmersvold er et gammelt Virke, som har gennemskaaet Sognet fra N. Ø. til S. V. Det begyndte, iflg. gamle Beskrivelser, paa Gratbjerg i Uge Skov og endte ved Gaardeby (Byen ved Gærdet) i det dybe Aaleje, som Bjerndrup Mølleaa danner her, kort før denne forener sig med Gejlåen for saa at danne Sønderaaen. Det oprindelige Navn har sikkert været Oldemorsvold. En Betegnelse for noget, som er meget gammelt. De Palisaderester, som endnu forefindes der, bærer da ogsaa Spor af meget høj Ælde. Han antager, at Virket er anlagt i Folkevandringens Tid, omkring det 3.—4. Aarhundrede, af nordiske Folkestammer mod fremmede Folkestammers Indtrængning Syd fra. Virket bestod af Vold med Grav, hvor der var fast Bund, og svære Egetræsplanker ud i Engdraget til Aalejet. Volden og Graven beskrives i 1848 som en 15 Fod bred og 4 Fod høj Vold med en foranliggende Grav, 10 Fod bred og 3 Fod dyb. Den er nu overalt jævnet. Kun paa Almstrup Mark staar endnu et Stykke af den gamle Grav, der er fredet. Dette er 90 m langt, 1½ m dybt og 3 m bredt. Derimod staar der i Mosebunden endnu Rester af Palisadevirket. Saaledes i Engdraget ved Uge Bæk, paa Tylsbjerg, i Bækengene og Bredmoseengene ved Almstrup og paa den sydlige Side af Tinglev Sø paa Gaardebymark. Disse Palisaderester staar ca. ½ m under Overfladen og ned paa haard Grund, med ½—1 m Længde. De staar i Zik-Zak Side om Side i Dimensioner af 40—60 m Tykkelse. Nederste Ende er stump afhugget med tydelige Spor af Øksehuggene. Den øverste Del er bortsmuldret. Sine Steder findes de over flere hundrede m lange Strækninger. Saaledes har Volden vekslet med Vold og Grav, Palisader og bundløse Engstrækninger. Da Skoven, Øst- og Sønderaaen i Vest har dannet naturlig Spærring, har Olmersvolden virket som fuldstændig Landespærring fra Hav til Hav. Ej saa storslaaet i sin Bygningsmaade som Dannevirke, men dog langt mærkværdigere, ja ærværdigere paa Grund af sin høje Alder, minder Olmersvolden om en sejt og udholdende Forsvarsaand til at forsvare Land og Hjemstavn. En Forsvarsaand, som har besjælet vort Folk og vore Fædre gennem de skiftende Tider helt ind i den graa Oldtid.“ —

Til Uge Sogn hører den lille By *Lovtrup* eller *Lautrup* med Mejeri, bygget 1897, en mindre Købmandsforretning og Gaarde og Huse paa begge Sider af den regulerede Aabenraavej, som løber i lige Linie gennem Byen. Indtil 1850 hørte Lovtrup til Tinglev Sogn, hvor den har haft sin Begravelsesplads i Kirkegaardens sydøstlige Hjørne. Oprindeligt talte Byen 12 Gaarde paa 24 Ottinger, som udskiftedes 1782. Gaardene laa parvis paa begge Sider af Landevejen.

Almstrup er ligeledes en By paa faa Gaarde. Den har ogsaa hørt til Tinglev Sogn og inden Genforeningen til Lovtrup Kommune. Oprindeligt bestod Almstrup af 3 Gaarde paa hver 300 Tdr. Land. Ud fra dem udskiftedes i forrige Aarhundrede 2 Gaarde. Inden Krigen udskiltes fra den ene Gaard en Rentegaard. Og i 1930 blev der yderligere oprettet et Husmandsbrug paa 24 ha i Almstrup. De oprindelige tre Gaarde er altsaa nu blevne til syv Landejendomme.

Uge er et meget interessant Sogn. I overvejende Grad bærer det Gestlandets Præg med vidtstrakte Flader og kuplede Højdedrag med smukke Partier ved Petersborg. En stræbsom og vindskibelig Befolkning præger Sognet.

Hans Petersen.

ENSTED SOGN (4167 ha med 1.375 Indbyggere i 1935 mod 1387 i 1930) har en jævn, afrundet Form og grænser mod Nord til Aabenraa Fjord og Aabenraa Købstads Landdistrikt, mod Vest til Bjolderup og Hjordkær Sogne, mod Syd til Uge og Kliplev Sogne og mod Øst til Felsted Sogn.

Ensted Kirke

Landskabelig er Ensted Sogn rigt paa Afvekslinger: Mod Vest nøgne og bare Strækninger Hede, Moser og Sumpe og den store Granplantage ved Torp paa Grænsen af Uge Sogn, mod Syd den store og ejendommelige Hostrup Sø, som strækker sig langt ind i Kliplev Sogn, mod Nord Bøgeskovene, som Ramme og endelig mod Øst og ned mod Aabenraa Østkystens bakkede og kløfterige Landskab med sprudlende Vandløb, jernholdige Kilder, de fagre Bøgeskove og paa sine Steder skønne Udsigtpunkter ud over den skønne Aabenraa Fjord, til Løjt Land, ja, helt over til Nordspidsen af Als.

Den nye, udmærkede Chaussé fra Tinglev til Aabenraa—Flensborg Vejen danner en Diagonal gennem Sognet, hvis vestlige Del overvejende er Gestjord, men rummende sin egen Storladenhed og Skønhed; mod Vest Højderne ved Urnehoved og de sammenkædede Skovstrækninger ind mod Aabenraa. Ud for Byen Torp den mørke Granplantage, hvor Aaløbet er ledet under Landevejen, den smukke Bro og i Nærheden, 1. km fra hinanden, Byerne *Røllum* og *Torp*. Den sidstnævnte By ligger mere spredt, hvorimod Røllum er tæt sammenbygget. Dens Skole er af nyere Datum og ligger direkte ved Vejen. Selve Byen har Kro, Købmænd og Haandværkere. Egnen er her til Dels bakket — det højeste Punkt hæver sig 47 m over Havfladen. Egnen var i den tyske Tid flere Gange Skuepladsen for de store Efteraarsmanøvrer. 1 km Øst for Røllum hæver sig i sin Ensommelighed den taarnløse Kirkebygning, hvis Nabo er en i moderne Stil opført Kro, som i svunden Tid var vel bekendt og havde god Søgning, som den laa der ved et vigtigt Vejkryds.

Kirkens ensomme Beliggenhed har uden Tvivl givet Sognet Navn. Den er ældgammel og nævnes 1270--1280. Sandsynligvis er den bygget den Gang. Materialet er hovedsagelig tilhugget Kvader. Traditionerne vil rigtignok vide, at Kvaderstenene skulde være en Gave fra Dronning Margrethe og hidrøre fra det nedbrudte Aabenraahus. Paa Kirkens Vestgavl, der er ombygget med Teglsten, staar i Jerntal Aarstallet 1742. Paa Kirkegaarden er rejst et Klokketaarn. Kirken har ingen Apsis, men dens Kor slutter mod Øst med en flad Mur. — Kirkens Indre gør et tiltalende Indtryk. Døbefonten er hugget af Granit og antages at være af samme Alder som selve Kirkebygningen. To Vinduer i Koret er fremstillede af tre store Sten, og selve Korbuen bæres af smukt satte Granitpiller. Paa begge Sider af Korbuen ud mod Skibet findes to Nicher. I alle de ældste Partier af Kirken er Rundbuen fremherskende, hvilket tyder paa, at den oprindeligt har været opført i den romanske Stil. Som i flere andre nordslesvigske Kirker, er den gamle Prædikestol prydet med plattyske Bibelsprog og Relieffer fra det nye Testamente. Altertavlen „Jesus i Gethsemane“ er en Kopi af Eckersbergs Altertavle i Havnbjerg Kirke paa Als.

Den gamle, bakkede Landevej fra Kliplev, som har tabt sin Betydning, fører fra En-

S. Hostrup Kro

sted til Aabenraa. Mod Vest hæver sig kort efter de nye Statshusmandsbrug med deres røde Tage og med Skovene som Baggrund som oplivende Punkter i Landskabet. Husmandsbrugene er udstykkede fra Hovedgaarden Aarup, som er beliggende ikke ret langt inde mod Vest for Hovedlandevejen. Her boede den bekendte dansksindede Familie Tolderlund, og her huserede i Aarene før Verdenskrigen den bekendte tyske Amtsforsander Spies. Oprindeligt var Aarup en Landsby,

Athorp, som nedlagdes 1608. Paa dens Grund opstod saa en Avlsgaard under Søgaard Gods, som 1725 gik over i Augustenborgernes Eje. Nord for Aarup stod paa Kapellykken et Kapel Helligsted (Hillingstede) (1431—62), til hvilket der foretoges Valfarter. I Helligbækken (Hilligbækken) i Kapellets Nærhed skal Egnens første Kristne være blevne døbte. En Sti over Mosen til Døbestedet kaldes „Pilgrimsstien“. Ved Helligbækkens Kilde i Skoven er der rejst en Sten.

Eggen skifter nu Præg. Vejen gaar gennem prægtige Bøgeskove og til Slut stejlt ned ad Bakke. Udsigten bliver storslaaet: Aabenraa Fjord med de skønne Omgivelser og Aabenraa By i Dalsænkningen. Vejen udmunder ved Styrtom i den asfalterede Flensborgvej ved „Sølyst“, hvor man har rejst Lilleput Sommerboliger eller Weckend Huse.

Støbbæk eller Stubbæk er Sognets største og betydeligste By. Den ligger ca. 6 km Syd for Aabenraa og har et Fladeindhold af 1339 ha.

Byen danner en Firkant. Ved Byens to Damme ligger store, velholdte Gaarde, Mejeri, Købmænd og Haandværksforretninger. I Byens østlige Udkant har den nye Kommuneskole sin Beliggenhed. Desuden findes en tysk Privatskole. Den gamle Landsbykro er omdannet til dansk Forsamlingshus. En anden gammel Kro *Dybkær* laa ved den alt omtalte gamle Landevej. Inden Hovedchauseen kom omkring Aaret 1848, hørte Dybkær til de mest bekendte Kroer i Nordslesvig.

Fra Støbbæk stammede den bekendte Amtsdommer Jürgensen, død som Amtsretsraad i Husum. Han betjente sig gerne af sit nordslesvigske Maal, men var Gustav Johannsens erklærede Modstander i den prøjsiske Landdag. Det var ham, der under en Debat tiltraabte Danskernes Talsmand: „Sie sind nicht in Nordschleswig geboren“, hvorpaa Johannsen slagfærdig svarede: „In Nordschleswig bin ich nicht geboren, aber für Nordschleswig *erkoren*. Sie sind in Nordschleswig geboren, aber für Nordschleswig *verloren*.“

Ved Flensborgvejen ligger den moderniserede Lundsberg Kro, som i Amtsbanens Tid dannede Støbbæk Station. I Skovbrynet ind mod Hostrupskov er den 11 ha store Aagsø beliggende. Ved Hostrupskov lever der mange Fiskerfamilier. Her ligger Badeetablisementet Elisenlund med sin Radiumkilde og i Nærheden H. P. Hanssens Landsted: Højtoft. Ved Stranden har der i de senere Aar rejst sig en Del Sommerhuse. Øst for Styrtom findes Laksmøllen, som i 1780 blev anlagt paa et sumpet Sted af en Mand af den bekendte Familie Lautrup. Beliggenheden er meget smuk, og Stedet er Maalet for mange Aabenraaeres Søndagsudflugter.

Den store Landsby *Sønder Hostrup* ved Felsted—Sønderborg Vejen hører ligeledes til Ensted Sogn. I Byen med de prægtige Lindetræer skal være bleven afholdt Ting.

Byen rummer Kro, Købmandsforretning og flere Haandværkere foruden sine mange større Gaarde. Mod Sydvest har man den store Hostrup Sø med sine Smaaøer. Dens Omraade omfatter 300 ha, og den er meget fiskerig.

Af forhistoriske Minder findes der flere Grave fra Stenalderen og den ældste Broncealder, hvoraf de betydeligste og bedst bevarede er en større Runddysse med Kammer og Dæksten i Hostrup Skov, medens en fredlyst Dysse ved Liselund er en Del forvansket.

Hans Petersen.

KLIPLEV SOGN (6480 ha med 1838 Indbyggere i 1935, 1857 i 1925) grænser mod Nord til Uge og Ensted Sogne, mod Vest til Tinglev, mod Syd til Holbøl og mod Øst til Kværs og Felsted Sogne og bestaar af Byerne Kliplev, Lundtoft, Perbøl og Bjerndrup.

Geologisk er Sognet ret sammensat. Den Del, der ligger Vest for Oksevejen, Perbøl og Bjerndrup, har lette Sandjorder med store, flade Strækninger, medens Jorderne omkring Kliplev, Søgaard og Lundtofte er ler- og sandblandet Muld. Gennem Sognet fra Nord til Syd gaar store Endemoræner, der naar en Højde paa 73 m i Bjærgskovs knudrede Bakkelandskab. Iøvrigt præges Sognet mod Nord af den store Indsø — Hostrup Sø — og de mægtige Mosedrag i dens Nærhed og mod Syd af den mere idylliske skovomkransede Søgaard Sø.

Den meget anselige Landsby *Kliplev* er beliggende ved Banelinien Tønder—Sønderborg. Desuden har den Rutebilforbindelse med Gejlåa, Holebøl og Aabenraa. Egnen er overvejende flad med isprængte Bakkepartier. Men Kliplev Kirke er synlig i en vid Omkreds og er Egnens imponante Vartegn.

I Valdemars Jordebog hedder Sognet Clypæløf. Paa Tysk kaldtes det Klipleff. Byen ligger ved Bjerndrup Aa. Den er meget anselig med sin Jernbanegade og i den ældre Bydel de smukke, gamle Gaarde, den gamle Mørks Kro, Kommuneskole, tysk Privatskole, mange Haandværksforretninger, Maskinbyggeri, Motormølle, store Købmandsforretninger og en betydelig Hønsefarm. Ved Jernbanestationen ligger „Jernbanehotellet“ og i den gamle By de to øvrige Kroer samt Andelsmejeriet.

Den ejendommelige Kirke er 80—90 Fod lang og meget bred. Ved Tilbygningen har den faaet Form af en Korskirke. Den er til Dels tækket med Bly og har til Taarn en sekskantet Tagrytter med et slankt og højt Spir. Et Klokketaarn af Træ er anbragt paa Kirkegaarden, ved hvis Mur der er rejst et smukt Mindesmærke over Sognets Faldne i

Kliplev Kirke

Alteret i Kliplev Kirke

Verdenskrigen. Den ansette Professor Haupt i Kiel karakteriserer Kirken som „en ved gotisk Til- og Ombygninger til Dels som treskibet, fremtrædende statelig udseende og tiltrækkende Kirke med stort gotisk retvinklet Kor.“ Alteret betegner han som et Minde fra den vestflensborgske (frisiske) Typus. Altertavlens Hovedfelt fremstiller Kristi Opstandelse og et mindre Felt Nadveren. Mønstret skal være Altertavlen i Sct. Nicolaj i Flensborg.

Den oprindelige Kirke har sikkert været en romansk Kampestenkirke med profileret Sokkel, men de mange Om- og Tilbygninger har efterhaanden ganske udvisket Kirkens oprindelige Præg, som nu kun faa Enkeltheder i Bygningen peger hen paa.

Kirkens Indre er sidst restaureret i 1884 og 1903. Af Kirkens Inventar skal foruden Alteret, der allerede er omtalt, nævnes en spirformet Fonthimmel med Relieffer og Snitværk af Flensborg Træskæreren Henrik Ringerink, der ogsaa har skaaret den smukke Prædikestol i Højrenæssancestil med Apostelfigurer og Relief-

fer med bibelske Motiver. Kirken rummer mange Gravminder om Slægten Ahlefeldt til Søgaard. Saaledes findes i Gulvet flere Gravstene forsynet med Portrætfigurer. Paa en Del af Stenene kan Navnene endnu læses, saaledes Gregorius v. Anevelde med Fru Mette v. Anevelde. I det Ahlefeldtske Gravkapel mod Syd findes mumieagtige Lig, hensat i rigt udskaarne Kister.

I et eget Kapel mod Nord fandtes en undergørende Kristusfigur, til hvilken der blev valfartet, og som Kliplev skylder sit Ry. — Figuren havde Krone, Handsker og Sko af Guld. Rige Gaver ofredes til „Sct. Hjælper“, Syge kom og blev helbredede, og der købsloges og stiftedes Forbindelser ved samme Lejlighed. Valfarterne til det undergørende „Sct. Hjælper“ Billede lagde Grunden til de store Kliplev Markeder den 8. April og 9. September, som endnu er godt besøgte, og ved hvilke Bønder, Haandværkere og andre Indbyggere havde Udskænkningsstilladelse. Paa hine Dage var hvert andet Hus i Kliplev en Kro; der konsumeredes mange smaa „Sorte“, og Dansen gik lystigt i Kroerne.

Valfarterne til Kliplev førte endvidere til Oprettelsen af et gejstligt Broderskab „elende Lach“, hvis Formaal var at understøtte fattige Pilegrimme. „Sct. Hjælper“ Figuren udøvede en mægtig dragende Magt. En hel Menneskealder efter Reformationens Indførelse anraabtes endnu dette Billede som Hjælp for alle Slags Sygdomme, men tilsidst kunde, som Trap anfører, „dette Billede ikke hjælpe sig selv“. Endnu i 1628 eksisterede det, men kun „som en afmægtig Gud uden Arme og Ben“. Indtil 1764 var Kværs Anneks til Kliplev. Den nyere Kirkegaard ligger et Stykke Vest for Byen.

Kliplev Sogn hørte til det meget gamle Gods *Søgaard*, hvis Historie skal fremdrages i korte Træk. Efter Byen Lundtoft sydøstlig i Sognet fik Herredet Navn, og paa en Bakke i Nærheden af Byen har der været holdt Ting. En stor Del af Lundtoft Herred havde været „Konungslef“ (Kongsgods) og gik over i adeligt Eje. De rige og mægtige Limbækker grundlagde deraf Godset *Søgaard*. Med en Hans Limbæks Datter kom *Søgaard* til en Wulf Pogwisch. Dennes Datter blev 1398 gift med en Ahlefeldt. I denne Familie forblev Godset til 1725. Til *Søgaard* hørte 245 Plove, Avlsgaardene Aarup, Graasten, Kiding, Kelstrup, Fiskebæk og Grøngrøft. Senere solgtes *Søgaard* til Landraad von Thienen, hvis Halvbroder Grev Werner v. d. Schulenburg arvede Godset. Han ophævede

Livegenskabet og indførte Arvefæste. 1834 købtes Søgaard og Aartoft Godset G. F. Güntzel og efter hendes Enkes Død 1854 solgtes det til Kammerherre og Amtmand over Aabenraa Amt Heltzen (død i Odense 1898). Købesummen var 154.000 Rigsdaler.

Heltzens Arvinger solgte i Aarhundredets Begyndelse Søgaard til Konferensraad Axel Heide i København for 500.000 Mark; der siges,

at der fra tysk Side skal have været budt 50.000 Mark mere --. Sluttelig blev en jævn, sympathisk Gaardmandssøn, Andreas Raben fra Favervraa i Tyrstrup Sogn, Ejer af Godset. Han afhændede det for et Par Aar siden til den danske Stat.

Kommer man Syd fra gennem Lundtoft passerer man paa Bakkeaaen Hohenhain, Stedet, hvor den smukke Vejmølle stod, og Kroen med de høje Bøge hinsides Vejen. De hørte begge til Søgaard. En meget smuk Udsigt haves herfra udover Søen til Gaarden med de takkede Gavle, kranset af store Skove.

Flensborg -Aabenraa Vejen er anlagt paa en Dæmning gennem Søen, som herved deles i en større og en mindre. Her Øst for Vejen laa den Borg, som blev nedbrudt 1643 af den svenske General Thorstenson.

En Lærer Borst i Mjolden, som stammer fra Søgaard, hvor hans Broder var Godsinspektør under Raben, har skrevet flere Historier om Søgaard. I Fortællingen „Den sidste Borgherre paa Søgaard“ skildrer han Borgens Tilintetgørelse med et romantisk Kærlighedseventyr mellem den stolte Ahlefeldts Datter og hans Tjener som Motiv.

Store Forandringer er i de sidste Aar foregaaet paa Søgaard. Her vajer nu Splitflaget, og foran Indgangen ses Skilderhus og Skildvagt. Barakker er opførte, Lader og Stalde er omdannede til Opholdsrum for Soldater, og Herrehuset afgiver Boliger for Officererne. Søgaard er nu Øvelseslejr, hvor Afdelinger af forskellige Vaabenarter tilbringer et ikke kedeligt Afsnit af deres Militærtid.

Med Glæde er denne store Forandring paa det gamle Ahlefeldske Gods bleven hilst af Egnens Befolkning, som staar i det bedste Forhold til Lejren. I den store Samlingsal lader Kommandanten om Vinteren, Tid efter anden, afholde Sammenkomster og Foredragsmøder, til hvilke den civile Befolkning har Adgang. En meget benyttet Bog indenfor Lejren er „Den blaa Sangbog“.

Aartoft var tidligere en Avlsgaard til Søgaard, men skiltes fra dette Gods 1725 og solgtes Aaret efter for 7.700 Rigsdaler sammen med Søgaard til Landraad von Thienen. Derefter var Aartoft i lange Tider sammen med Søgaard. Gaarden ligger 2 km nordvest for Kliplev, er nu paa 97 ha og ejes af M. Nissen. Til Gaarden hørte tidligere et stort Grusleje mellem Uge og Kliplev, til hvilket der var anlagt Jernbanespor og som leverede Jernbaneforvaltningen 50.000 kbm Grus om Aaret. Det blev den Gang kaldt for „Prøjsens største Grusleje“, hvilket sikkert var en Overdrivelse.

Kliplev Præstegaard og Mindestenen over de Faldne

En anden stor Ejendom, den tidligere Frigaard *Holm*, er beliggende i Nærheden af Hostrup Sø. Et naturskønt og sjældent Landskab danner de vilde, romantiske Bakke-
drag ved Bjergskov. Søgaardsmark og Assenholm. Tidligere var de bevoksede med Gran,
men Skoven blev et Offer for Krigen. Nye Plantninger er imidlertid i Opvækst.

Endnu skal nævnes som hørende til Kliplev Sogn Byen *Bjerndrup* med Jernbanestation,
dansk Forsamlingshus, Kommuneskole, tysk Privatskole, Brugsforening, Købmands-
forretning, flere Haandværkere og Kro.

Bjerndrup Aa udvider sig her til en Dam, som driver en smukt beliggende Vand-
mølle.

Bjerndrup har i tidligere Tid haft sin egen Kirke, som skal have haft sin Plads i en
Bondes Have, som kaldtes „Kapellet“. Her har man funden Dødningeben. En Eng Vest
for Byen hedder Præsteengen. Døbefontens Fodstykke skal have været paa Stoltelund.
Omkring ved Aaret 1550 blev Bjerndrup forenet med Kliplev Sogn.

Den tørlagte Tinglev Sø, i hvilken man vil finde Spor af Olmersdiget, hører til Sø-
gaard, og benyttes til Høslet.

Hans Pedersen.

FELSTED SOGN. Med sit Areal paa 4616 ha udgør Felsted Sogn en stor Del af
Landet mellem Aabenraa og Flensborg Fjorde. Fra den sidste skilles det ved det
lille Adsbøl Sogn. Iøvrigt omgives det af Ensted, Kliplev, Kværs og Varnæs Sogne i
Aabenraa Amt samt Ullerup i Sundeved i Sønderborg Amt. Det har en Befolkning i 1935
paa 2279 mod 2111 i 1925.

Det omfatter al Slags Jord fra den fattige Hedejord til den frugtbare Sundeved Hve-
dejord. Sydvest for Felsted ligger der en stor Mosestrækning, hvor der om Foraaret rorer
sig et stærkt Fugleliv, idet der her er Rugeplads for en Mængde Svømmefugle. Inden
for Sognets Grænser findes der et Par ikke betydelige Skovstrækninger, Syvmandsskoven
og Tralskov, der fortsættes ind i Adsbøl Sogn. Landskabet er meget afvekslende. Ud
mod Aabenraa Fjord staar Landet med høje Skrænter. Og navnlig den Del af Sognet,
der ligger mellem Fjorden og Hovedlandevejen Aabenraa—Sønderborg er stærkt bakket.
Her findes Partier af stor landskabelig Skønhed, dels langs Fjorden og dels oppe i Syv-
mandsskoven. Fra enkelte Bakketoppe er der en vidunderlig Udsigt over det omliggende
Land, over Fjorden til Løjtland og til Fyn og i Syd over mod Broager Kirkes Tvillingtaarne.

Sognet har Navn
efter Kirkebyen Fel-
sted. Navnets Oprin-
delse og Betydning
kan vanskeligt fast-
slaas. Det er 1436 skre-
vet Veddelsted og
1636 paa Plattysk Vell-
stede. Byen ligger,
hvor nu Landevejen
til Graasten bøjer af
fra Hovedlandevejen
til Sønderborg, ca. 11
km fra Aabenraa. Den
har 300—400 Indbyg-
gere. Her findes tal-

Parti fra Krus Mølle

rige Forretninger, Andelsmejeri, Posthus, Læge, Dyrlæge, Præstegaard, Kirke og Skole. Sognets øvrige Skolebyer er Tombøl, Traasbøl, Skovbøl og Felstedskov. Endvidere er der nogle mindre Landsbyer som Nørballe, Svejrup og Ny Skovbøl. Men ud over Sognet ligger der en Mængde spredte Bebyggelser og enkelte Gaarde med særlige Navne. Her spores Udskiftningen, der gjorde, at mange Bønder flyttede deres Gaarde ud paa Marken. Tæt ved Fjorden ligger

Felsted Kirke

naturskønt de to Vandmøller, Krus Mølle og Felsbæk Mølle. Paa Sognets gode Jord ligger de tre Herregaarde Grøngrøft, Kiding og Skovbølgaard. De hørte alle for kortere eller længere Tid med til det Gods, som Familien Ahlefeldt havde samlet sig her i Egnen, men som efter den store Konkurs blev bortsolgt til andre Ejere 1725. De to førstnævnte er opstaaede af de nedlagte Landsbyer Vaarbjerg og Kiding. Men Tidens Hjul har drejet sig. Af begges Marker er der afgivet Jord til Husmandsbrug, 30 fra fra Kiding og 15 fra Grøngrøft. Dog bestaar begge Gaarde endnu som Herregaarde.

Skovbølgaard, der 1880 overtoges af A. A. Bruhn, som døde 1922, ejes nu af dennes Enke, Fru Helene Bruhn. Hovedbygningen, som er opført 1765, er fredet.

Kirken, der oprindeligt var indviet til Sct. Dionysius, ligger i Felsted Bys sydlige Udkant, omgivet af Kirkegaardens høje Elme og Linde. Den er opført af Teglsten paa Granitsokkel og har en Alder af henved 700 Aar. Den bestaar af Skib og Kor med flad Korgavl, hvor Østvinduet findes tilmuret. I Tidens Løb har Kirkebygningen været Genstand for mange Forandringer. Den er blevet overpudset og siden hvidkalket. Mændenes Indgang blev tilmuret, og foran Kvindernes Dør paa Nordsiden byggedes der et Vaabenhus. Kirken har aldrig haft Taarn, men midt paa Skibets Tag var der en Tagrytter, der fjernedes i det 18. Aarhundrede samtidig med, at den sidste Rest af Kobbertaget ombyttedes med Blytag, der atter i 1880'erne erstattedes med Skifer. Indvendig er der sket

det, at der i Koret indbyggedes en Krydshvælvning, og den høje, rundbuede Korbue blev paa en uskøn Maade udvidet forinden. Det oprindelige Kors paa Altret blev ca. 1450 erstattet af den store Altertavle, der bestaar af et Skab med to Fløje i. I Midterfeltet findes i to Rækker 16 udskarne Figurer, der forestiller Kristus, den himmelkronede Jomfru Marie,

Felsted Præstegaard

Tombøl Mølle

en Kerub, en Seraf og 12 Apostle. Over Altertavlen er anbragt en Korsfæstelsesgruppe fra omkring Aar 1500. I Skibets nordøstre Hjørne findes paa sin oprindelige Plads et katolsk Sidealter med Altertavle i en Alterniche. De udskaarne Figurer her forestiller Jomfru Marie med Jesusbarnet, omgivet af fire „Nødhjælperinder“. Alt dette Træskærerarbejde er sikkert udgaaet fra et Værksted, der maa søges i ikke særligt fjerne Egne. Ved en Restauration i 1910 blev de oprindelige smaa, romanske Vinduer paa Nordsiden paa ny fremdragne. Ved samme Lejlighed blev der gennembrudt en Syddør i Koret. I Tidens Løb har Kirken modtaget en Del Gaver, men hvad der er givet i Penge, er forsvundet i Pengekriserne. Tilbage er f. Eks. to større og to mindre Malmstager paa Altret, hvor de staar sammen med to Tinstager, der maaske har hørt med til Kirkens oprindelige Udstyr. Siden 1900 har Kirken faaet skænket to store Messinglysekroner og en mindre Malmlysekroner,

hvori det elektriske Lys nu er indlagt. Endnu kan det nævnes, at Kirken ejer et værdifuldt Røgelseskar, der opbevares i Museet paa Sønderborg Slot, og at den har sin gamle Døbefont af Granit. Den er prydet med ejendommelige Ornamentter i fladt Relief.

Paa Kirkegaarden byggedes i 1769 et Klokketaarn af Eg. Her hænger Kirkens tvende Klokker, hvoraf den ene er en Genforeningsklokke, der skænkedes Kirken til Erstatning for den, der maattes ofres i Verdenskrigen. I 1921 rejste Sognets Beboere paa Kirkegaardens nordvestre Del et Mindesmærke, en sort Obelisk, for 89 Mænd fra Sognet, som faldt i den store Krig.

Præstegaarden er en trelænget Gaard, hvis Stuehus blev opført i 1787. Den er nu fredet som et sjældent smukt Eksempel paa den gamle Gaardtype. De smukke Omgivelser danner en værdig Ramme om den gamle Gaard. Af Sognets mest kendte Præster bør nævnes N. Meyland, der ombyggede Præstegaarden, og som i 1778 fik udskiftet Præstegaardsjorden, noget før den almindelige Udskiftning skete. I 1845 kom den senere Generalsuperintendent Bertel Petersen Godt til Felsted som Sognepræst. Han efterfulgtes i 1850 af den kendte Præst og Politiker M. Mørk Hansen, der 1864 blev fordrevet af Tyskerne. Han var en betydelig Mand, der efterlod sig gode Minder om sin præstelige Virksomhed.

Vi ved ikke meget om, hvorledes de store, aandelige Bevægelser har kastet deres Bølgeslag ind over Sognet, og hvorledes Sognet er blevet berørt af de store, historiske Begivenheder, der i Tidens Løb er foregaaet i Landet. Vi ved dog saa meget, at det har baaret sin Del af Krigenes onde Følger. Det har huset Torstensons svenske Tropper, som bl. a. indrettede sig et Kvarter i Kirken. Det har ved Fjorden holdt Vagt mod Engelskmændene. Kystmilitseren havde da Depot paa Kirkens Loft. Det har modtaget de danske Tropper paa Vejen fra Dannevirke til Dybbøl, og det har været besat af tyske Soldater i 1864.

Af Sognets Oldtidsmindesmærker findes der nogle faa Rester inde i Skovene, men iøvrigt er Højene overpløjede, og Gravkamrene nedbrudte. En Helligkilde fra den katolske Tid er forsvundet. Ved den Iversenske Gaard i Felsted staar endnu et Par gamle Træer, en Skovlind, der er 5—6 m i Omfang og 17—18 m i Højden, og som nok har oplevet et Par Hundrede Somre, og et af Landets ældste og største Egetræer, omtrent 7 m i Omfang og 12 m i Højden, maaske sine 700 Aar gammelt. Engang slog Lynet ned deri og ødelagde den ene Side. Her dannede der sig saa en mægtig Hulhed, som

truede med at ødelægge hele Træet. Den blev for en Aarrække tilbage plomberet med Cement og Sand. Og Træet levede atter op. Det er et af Sønderjyllands „Brandtræer“. Det vil sige, at „en Ildebrand er sat væk i det“, saa Gaarden ikke kan brænde, saa længe det gamle Egetræ bliver staaende. Af et af dets Agern opelskede M. Mørk Hønsen et ungt Træ, som han plantede ved Talerstolen paa Skamlingsbanken.

Michael Mikkelsen.

VARNÆS SOGN bestaar af Kommunerne Varnæs og Bovrup og grænser til Aabenraa Fjord, Als Sund samt Ullerup og Felsted Sogne. Dets Areal er 2647 ha med 683 Indbyggere i 1925 og 759 i 1935. Det bestaar af Varnæs Kommune med Byerne Varnæs og Neder og Over Blaakrog samt Bovrup Kommune.

Borup Bæk, danner Sognets Østgrænse og tillige Amtsgrensen, Blaa Aa er Sydgrænsen, Dyrbæk Vestgrænsen. Husted Bæk løber midt igennem Sagnet. I svunden Tid har der været Skibsforbindelse fra Varnæs til Løjt, Als og Fyn med flere Steder. 1231 nævnes Indtægter, som Kongen havde af „Overfarten over Havet“.

Warnitz var det tyske Navn for Sagnet, hvis to store Byer Varnæs og Bovrup (Baurup eller Borup), allerede 1231 nævnes som Kongsgods under Navnene Warnæs og Bagthorp.

Den yderste Spids af Landet ved Varnæs, hvor Fjorden mødes med Alssund, kaldes Varnæshoved.

Skjult bag Varnæshoveds høje Skrænter ligger Varnæsvig med en smuk, gammel Højskov, med en Mængde Underskov, ret en idyllisk Plet, som selv et stærkt Turistbesøg ikke har formaaet at ødelægge. De høje Stammer ved Stranden krummer sig i underlige Former, saa man ligesom kan se, hvorledes de har maattet kæmpe sig frem mod den skarpe Nordenvind, der har fejlet ind over Havet.

Varnæsvig er ubetinget en smuk Plet ved Aabenraa Fjord, og det er tillige en minderig Plet, som Sagnet favner. Her var det, at Ridder Viggo eller Viggø huserede, og om ham ved Sagnet meget at fortælle. (Se Frederiks Fischers Slesvigske Folkesagn.)

Et smukt, gammelt Minde fra Oldtiden findes i Tykskoven ved Varnæsvig, en Kæmpehøj med en Stensætning, der endnu er temmelig vel bevaret. Denne Kæmpehøj er snarere et Tingsted eller et Offersted end en Kæmpegrav. „Sandemændenes“ Sten staar i en Langkreds rundt om en stor tilhugget Sten, som Folk der paa Eggen kalder Viggos Skrivebord, og en fjern Lighed med en Skrivepult eller Læsepult eller — Offersten har denne Sten vel nok.

Henved en halv Times Vej fra Varnæsvig, ligger den smukke Skovsø, idyllisk mellem høje skovklædte Skrænter, i en Lav-

Skovsø ved Varnæs

ning ud mod Als-
sund.

Ikke langt fra Varnæs-
hoved findes
Spor af en Borgplads,
som Sognet kalder
Ridder Viggos Borg.

Det er Gaarden
„Vold“, som bærer
Navnet „Volden“ i
Jernbogstaver, Viggo
bortførte sin Fæstemø,
Ida, fra Fyn over
Isen, som brast under
dem. De blev reddede,
men genfandt ikke hinanden
før langt senere, og
da var Ida gaaet i
et Kloster. Viggo

Parti fra Varnæs

valfartede til Paven i Rom, for at faa Klosterløftet løst, hvilket lykkedes. De blev viede en Nat i Kirken i Varnæs, men Bruden sank straks derpaa død til Jorden. Viggo begravede sin Hustru paa Varnæs Kirkegaard og plantede en Ahorn paa hendes Grav. Derpaa drog han som Pilgrim til det hellige Land. Som Olding vendte han tilbage og fandt sin Grav ved sin Elskedes Side under Ahorntræet.

Varnæs ligger 14 km fra Aabenraa, hvortil der nu fører en nyere, udmærket Landevej. 2 km fra Varnæsvig ligger den store Kirkeby, som foruden Præstegaard og Degnebolig tidligere talte 7 Helgaarde, 47 mindre Gaarde, 7 Kaadnersteder og 27 Huse. 1906 havde Varnæs 72 Ejendomme og 48 Huse.

Markfællesskabet blev ophævet 1710 og 1711. Som Byens Stamlodder blev tilbage 7 Helgaarde og 10 Halvgaarde. De øvrige Gaarde blev udflyttede og ligger spredte. De har taget Navn efter Markerne.

Varnæs er en driftig, oplomstrende By med Mølle, Mejeri, Købmands- og Haandværksforretninger, Kommuneskole, bygget 1899, og en gammel Præstegaard med Bulhuslade. Byen har Rutebilforbindelse med Graasten, Aabenraa og Sønderborg.

Kirken ligger paa en Bakke i Byens sydlige Del. Den var helliget Sct. Peter. Dens Alder regnes fra 1305, og den er restaureret 1568. Byggematerialet er raa Kampesten, og i Byggestilen er overvejende Rundbuen fremtrædende. Korbuen er derimod spidsbuet. Senere er paa Kirkens søndre Side opført en stor Fløj-

Varnæs Mølle

bygning og ved Kirkens gamle, nordre Indgangsdør et Vaabenhus. Prædikestolen er fra 1606 og stammer fra Holland. Alteret er fra sidste Halvdel af det 15. Aarhundrede. Altertavlen er et Træskærerarbejde, forestillende Korsfæstelsen med de 12 Apostle paa Sideflojerne. Et Stabelbillede „Den hellige Nadvere“, er malet 1791 af Jes Jensen. Paa Korbjælken findes et Krucifiks i næsten Legemsstørrelse. I Kirken hænger en Skibsmode, 4 Lysestager fra 1692, en ottearmet Lysestige med Krone, og et Røgelseskar hører til Kirkens Seværdigheder. Døbefonten bestaar af et Granitbækken paa en mindre Fod. Man antager, at den oprindelig har været et Vievandsbækken.

Foran Alteret findes Ligstene med danske og tyske Indskrifter over Præsterne Fabricius, død 1700, Ægidius, død 1733 og Meyland, død 1777, med Hustruer. Præstens Stol er, iflg. en Indskrift paa den, 1621 foræret af „Nis Thomsen tho Varns“.

Til Varnæs Kirke knytter sig flere Sagn om Ridder Viggo. Et Stenhoved i Kirkemuren mod Øst siges at skulle forestille den nævnte Ridder. I Nærheden staar, som før omtalt, et gammelt Ahorntræ, som skal være plantet paa Ridderen og hans Bruds Grav. I Træets hule, tvedelte Stamme findes Vand, som ikke forsvinder „lige saa lidt i de tørre Somre, som det fryser i de haardeste Vintre“, hedder det i „Slesv. Folkesagn“. Det hidrører fra en Kilde, der i tidligere Tider havde stort Ry som Helligvandskilde. Kilden kaldes Ridder Viggos Kilde.

I Varnæs boede i Slutningen af det 18. Aarhundrede en nu glemt Maler ved Navn Nicolaj Nissen, af hvem der findes Malerier i Bjolderup og Broager Kirke samt i Museet Sønderborg. Om ham hedder det i en Topographie fra 1826: At han havde forsynet, sin Kirkestol i Varnæs Kirke med Frimurer Vaabenet, malet af ham selv og at „han i Varnæs beboede et lille Hus, som han omdannede til et Palads i det smaa, ja, endog omgav det med Volde og Kanoner“: Naboerne kaldte det spottende „Malerens Slot“.

Ved Landsbyen Blaakrog findes en Mindesten for Maleren C. V. Eckersberg, der fødtes her 1783.

Den anselige Landsby *Bovrup* ligger ved Sønderborg Landevejen. Den har to Kroe flere Købmandsforretninger og Haandværkere, Vejrmølle, Mejeri og Skole.

Hans Petersen.

Genforeningsstenen i Bovrup

KVÆRS SOGN har et Areal af 2.349 ha og en Befolkning paa 982 i 1935 mod 1.018 i 1930 og 1.052 i 1925 og viser, som flere af de rene Landsogne i Sønderjylland, en lille Tilbagegang i Befolkningstallet de sidste 10 Aar. Sognet ligger indeklemmt mellem Graasten og Adsbøl Sogn mod Øst, Felsted Sogn mod Nord og Klipleve og Rinckenæs Sogne mod Vest og Syd.

Geologisk er Sognet ret interessent. Den vestlige Del hører til Overgangslandet, medens den største østlige Del hører til Østslesvigs Bundmoræne med et Midterparti med ret høje og stejle Bakker, der naar op paa 74 m, og dybe Kløfter, der skiller Sognet i to stærkt afvigende Landskaber.

Sognets Navn var i den tyske Tid Quars og i ældre Tider Quartz; dets sydlige Del

gennemskæres af Banen Sønderborg—Tinglev med Station ved Tørsbøl og den nordøstge Del af Landevejen Graasten—S. Hostrup, hvor den minder ud i Chausseen Aabenraa—Flensborg.

Kværs er en anselig og betydelig Landsby. Den ligger ved Vejkrydset Søgaard—Graasten, Hokkerup—Felsted. Under dansk Styre er der anlagt nye Chausseer, saaledes fra Søgaard—Kværs—Hokkerup til Hovedlandevejen Flensborg—Graasten.

Den taarnløse Kirke danner Byens Midtpunkt, som den ligger der paa Bakken, omgiven af høje Træer. Klokketaarn paa Kirkegaarden. Byggematerialet er hovedsagelig Kampesten. Kirken er ikke ret stor, men den var i den katholske Tid endnu mindre. Paa Ydermurene findes Aarstallene 1619 og 1691, som tyder paa, at Bygningen er bleven udvidet de nævnte Aar. Midt i det 17. Aarhundrede var Kværs Anneks til Klipleve, fordi der den Gang, Kaldet var ledigt, ikke fandtes en eneste Ansøger. Men i Aaret 1704 blev Kirken atter selvstændig. Paa Nordsiden findes et Gravkapel for Godset Ladegaard, hvis Ejer er Kirkens Patron. I al sin Simpelhed gør Gudshusets Indre et venligt Indtryk. Paa Prædikestolen vil man lægge Mærke til tre bibelske Relieffer. Altertavlen er en Kopi af Rubens: Nedtagelsen af Korset. Paa begge Sider mindre Malerier af Jesus i Gethsemane og Opstandelsen. Alterstagerne er værdifulde, og det samme kan vel gælde om to seksarmede og to trearmede Lysekroner. Orgelet er kun lille. Paa Væggen er anbragt Billeder af Luther og en P. Wohnsen, død 1764, samt 5 Træfigurer af bibelske Personer. Kirken er tækket med Tegl. Den havde i sidste Del af forrige Aarhundrede en Præst ved Navn Delfs, om hvem der gaar adskillige Frasagn, tydende paa, at han var en særpræget Mand. Han døde som Pensionist i Sønderhav. Af andre Præster i dette Aarhundrede kan nævnes Pastor Paulsen, en Gaardmandssøn fra Rinkenæs, og Pastor Bock, ligeledes Slesviger. Han var den sidste tyske Præst og lever nu som Pensionist i Flensborg. Gennem 27 Aar havde Kværs i Christian Reinholdt fra Moltrup Mølle en nidkær og dygtig Førstelærer og Degn, hørende til en udpræget dansksindet Familie. Han døde i sin Manddoms bedste Alder 1931 og ligger begravet ved sin første Hustrus Side paa Kværs Kirkegaard.

Rig paa Bakker er Jorderne ved Kværs, og deres Bearbejdelse ret besværlig. Markerne er afdelte ved levende Hegn og støder flere Steder op til Skovpartier. Det er derfor ret forstaaeligt, at Bønderne i Kværs allerede i en tidligere Periode fandt de høje Afgifter og Skatter meget trykkende og i denne Anledning søgte Foretræde paa Graasten hos deres Øvrighed, Grev Ahlefeldt til Søgaard. En Ahlefeldt havde jo ved Graasten 1616 ladet opføre sit første Slot der „to dem graven stene“, og 1709 lod samme Slægt et større Slot opføre paa dets nuværende Plads.

Deputationen fik til Besked, at den paa en nærmere bestemt Dag kunde komme igen for at erfare Resultatet. Men de Kværsinger havde i Forgemakket ikke ændset Hofnarren Klavs, som i slige Tilfælde var Grevens Raadgiver. Og Hofnarrens Kendelse lød saaledes: „Gaar Ploven trangt opad Bakke, gaar den desto lettere nedad Bakke. Det ene Forhold ophæver det andet.“

Bønderne fortrød bitterlig, at de ikke havde ændset Klavs fremstrakte Haand.

Kværs har dansk Kommuneskole og tysk Privatskole, Mejeri, Forsamlingshus, Kro, Købmandsforretninger og mange Haandværkere og Næringsdrivende. Den statelige Præstegaard er opført for faa Aar siden. Den ligger paa den gamle Præstegaardsplads i Byens vestlige Del.

Sognets største By er *Tørsbøl*, 2 km Syd for Kværs ved Gejlåen. Den nye Landevej er lagt Øst for Byen, som ligeledes har Skole, Købmandsforretninger, Forsamlingshus, det ældste paa Egnen, og mange Haandværkere. Større Granplantager er anlagte i Byens Nærhed og ved Jernbanestationen, hvor Gæstgiveriet Petersholm er beliggende.

Den største af Gaardene i Tørsbøl er *Petersholm*. Paa Gaardens Marker naar Mølbjerg en Højde af 60 Meter. Her havde Danskerne under Trearskrigen opstillet en Udsigtspost. Petersholm er en Gaard paa 177 ha, smukt beliggende ved Skoven, i hvilken der findes Fiskedamme. Den tilhører nu Folketingsmand Schmidt, Vodder, og bestyres af hans Sønner.

Vest for Kværs har vi den ca. 60 ha store Kværs Hede, hvor i det 17. Aarhundrede Sandflugten herskede. Denne Fare truede ikke mindst Byen Kværs, men den blev efterhaanden fjernet ved en Beplantning af Arealet med Marehalm, hentet i Jylland. Men 7 Sandbjerge danner et Minde om hin Periode. Nu er en stor Del af det omhandlede Areal Fyrretræsplantager. Fra Sahlsbjerg og Sandbjerg har man en smuk Udsigt.

Godset *Ladegaard*, som ejes af Klosterkamret i Hannover, er beliggende ved den nye Landevej fra S. Holstrup til Graasten. I sin Tid hørte Ladegaard til Søgaard, hvorfra det blev skilt 1726. Ind under Ladegaard hørte ikke faa Ejendomme i Omegnen, bl. a. Gæstgiveriet Snurom.

Ved *Kokhave* skal en Limbeck have haft en Borg i det 14. Aarhundrede. Borgen skal have ligget i en Sø, hvorfra der gik en Dæmning mod Syd, som i Folkemunde nævntes som „Gamle Hans Limbecks Vej“.

Hans Petersen.

ADSBØL SOGN omslutter Graasten Bykommune, som oprindeligt hørte til Sognet, og grænser til Felsted Sogn mod Nord, Ullerup og Nybøl Sogne i Sønderborg Amt mod Øst, Nybøl Nor mod Syd og paa en ganske ringe Strækning til Rinkenæs Sogn. Dets Areal er 864 ha, og det er det mindste Sogn i Lundtoft Herred. Indbyggerantallet var 1925 594 og 1935 601. Sognet skraaner fra Nybøl Nor jævnt op mod Felsted Sogn, og dets Jorder bestaar af frugtbart Lermuld med Lerunderlag.

Oprindeligt bestod Sognet af 22 under Graasten hørende Kaadnersteder og en Del spredtliggende Gaarde. Adsbøl er beliggende ved Hovedvejen Graasten—Sønderborg. Vejen fra Graasten fører gennem Over Stjærneskoven. Øst og Nord for denne ligger smukke Statshusmandsbrug, udskilte fra den tidligere under Graasten Gods hørende Avlsgaard *Fiskebæk*, som Staten overtog og senere afhændede til Selskabet Graasten Landbrugsskole (se u. den).

Chausseen krydses af Statsbanen. Paa en Mark paa Fiskebæks Jorder knejsede en Eg, omgivet af et højt Jerngitter, til Minde om, at der her efter Stormen paa Dybbøl 1864 holdtes Revue over Stormtropperne.

Længere fremme, til venstre for Landevejen Graasten—Adsbøl ligger Kirkegaarden. Her hviler den for sit Arbejde for Dansk-

Adsbøl Kirke

hedens Sag bekendte Sparekassebestyrer Jens Schmidt fra Graasten, død under Krigen. Oppe Nord for Kirkegaarden, ved Fiskebækvejen, har Adsbøl Jernbane Holdeplads.

Længere fremme paa Hovedvejen passerer man Broen over Fiskebækken og er saa i Adsbøl By.

Den bakkefulde Egn er rig paa Skov og naturskønne Steder. Mod Øst har vi Nybøl Skov, mod Nord Lakjær Skov. Adsbøl har sin Beliggenhed ved det smukke Nybøl Nor, hvis Udstrækning fra Vest til Øst er 4 km, fra Syd (Egernsund) til Nord 2½ km. En Dampskibsforbindelse paa Noret har været iværksat et Par Gange, men vist sig urentabel.

Selve Adsbøl By har sin største Udstrækning mod Nord. Spredte ligger Huse og Smaaejendomme op mod Kobberholm og ved Avnbøl Vejen til Lakjær. Ikke ret langt fra dennes Udmunding i Chausseen, staar i Dalsænkningen Amtsgrænsestenen.

Adsbøls ældste Navn var Attisbøl. Paa Tysk hed Byen Atzbüll og dannede en Kommune af samme Navn. Den lille beskedne Landsbykirke, omgivet af Kirkegaardens høje Træer, ligger paa en Bakke. Den er i Aaret 1768 ombygget af Hertug Friederich Christian og i de første Aar efter Genforeningen underkastet en gennemgribende Restauration. En Udbygning ved Kirkens vestlige Gavl tjener som Klokketaarn. Stolestaderne er fornyede, og Kirkerummet giver et lyst og venligt Indtryk med Bræddeloft i Skibet og Hvælvinger i Koret.

Altertavlen er malet 1856 af F. Lund. Den forestiller Nedtagelsen af Korset og er en Kopi af et Maleri af den berømte Italiener Bartolomméo, en af de store Mestre af den florentiske Malerskole, død 1517 i Florenz. En tysk Indskrift paa Altertavlens Fod beretter, at den er skænket af Wilhelm Ahlmann i Graasten til Minde om sine, paa Adsbøl Kirkegaard, hvilende Forældre. -- To Femtedele af Kirkens Ydermure mod Vest er tykkere end de øvrige. Denne Omstændighed skyldes, mener Professor Haupt, at Kirken i sin Tid, altsaa inden 1768, har haft et Taarn.

Paa Kirkegaarden findes et fritstaaende Gravkapel for Familien Dick, desuden til højre for Hovedgangen, Familien Ahlmanns Familiebegravelse med pompøse Gravstene, til Dels forsynede med Portrætmedailloner. Mindesmærkerne bærer alle tyske Indskrifter. Endvidere danske Soldatergrave fra 1848—50 og Fabrikant A. P. Jürgensens Familiebegravelse. Her hviler dennes og Rigsarkivar A. D. Jørgensens Forældre, Farver M. A. Jürgensen og Hustru, f. Bahnsen, Fabrikanten, der døde i Aarene før Krigen og hans for den danske Sag saa varmtfølende Hustru, f. Beuschua, samt deres Datter og den yngste Søn, Apoteker i Graasten, Asmus Jürgensen, død efter Genforeningen, i en forholdsvis ung Alder.

Indskrift paa en af Gravstenene: „Altid dages det paany, hvor Hjerterne Morgen vente“.

I Nærheden af Dicks Gravkapel, hviler Møller i Graasten, Hans Lorentzen, som paa Dybbøl, Juli 1920, bragte Kongen de sønderjydske Arbejderes Hilsen og Hyldest. Han blev dekoreret med Ridderkorset.

Lige overfor Kirkegaarden, paa den anden Side af Vejen, har vi Kommuneskolen, nyopført 1902, og den pæne Gæstgivergaard „Sølyst“. Ca. 1 km Nord for Kirken ligger en stilfuld, gammel Gaard i Ly af høje Træer. Det er den gamle Præstegaard,

Gæstgivergaarden „Sølyst“

som i Folkevækkelsens Dage, inden den slesvig-holstenske Rejsning, husede Hertugens haandgangne Mand, Præsten Brag. Nu beboes Gaarden af Landbrugskandidat Clausen.

Fra „Trappen“ Nord for den gamle Præstegaard er en storslaet Udsigt over Nybøl Nor til Sundeved og Broager Land.

Døhn eller Dynd var tidligere en søgt Kro. I Nærheden ligger Gaarden Holbæk, som 1653 solgtes til Wulf Hoeck og af denne til Grev Frederik von Ahlefeldt paa Graasten. Ved Gaarden findes Spor af Voldgrave, som blev til Karpedamme. Ved det lille Aaløbs Udløb i Noret dreves i sin Tid en ikke ubetydelig Laksefangst.

Selve Adsbøl lille Bydel er en hyggelig Landsby med Købmandsforretning, Smedie, flere Haandværkere og sin hollandske Vejrmølle, som giver Stedet sit eget Præg.

Ved Adsbøl stod en Fægtning den 3. April 1849.

Til Sognet hører Ladegaardsskov med Skole og Mejeri, Fiskebækskov og Gaarden Kværdsdam.

Hans Petersen.

GRAASTEN LANDBRUGSSKOLE,

der er Landsdelens eneste Landbrugsskole, skal her omtales nærmere:

Tanken om en Landbrugsskole i Sønderjylland var først fremme i 1919, og det var allerede omkring 1920 lykkedes at tegne en Kapital paa ca. 200,000 Kr. til dette Formaal, hvorefter der blev indledet Forhandlinger med Landbrugsministeriet om Køb eller Forpagtning af Augustenborg for der at oprette den paatænkte Skole. Disse Forhandlinger trak imidlertid i Langdrag, og for at der ikke skulde opstaa Skoler flere Steder i den sydlige Del af Sønderjylland, enedes man om at samle Kræfterne om Opretelse af en Skole ved Graasten, hvorfor der paa en stiftende Generalforsamling 10. Juni 1922 oprettes et Andelsselskab under Navn „Graasten Landbrugsskole“, hvis første Formand blev Gdr. Chr. Petersen, Palæet; og med en tegnet Andelskapital paa 170,000 Kr. gik man straks i Gang med at søge Tanken realiseret.

Ret hurtigt blev man enige med Landbrugsministeriet om Overtagelse af Stamparcelen af Gaarden Fiskbæk, 110 ha, med paastaaende Bygninger, Inventar og Besætning for en Pris af 125.000 Kr. — Efter Tegninger af den sønderjydske Arkitekt P. Gram, Haderslev, gik man i Gang med Opførelse af en stor og smuk trefløjet Skolebygning beliggende paa en Høj noget Syd for Avlsgaarden Fiskbæk og synlig i vid Omkreds.

Samtidig forsøgte man at formaa Konsulent *Hans Hansen*, Aabenraa, til at overtage Ledelsen af Skolen, hvad han afslog, men indvilgede i at blive Medforstander, mens man knyttede en ganske ung Landbrugskandidat, *Hans Hansen* fra Skanderborg til Skolen som ledende Forstander. Den 1. November 1924 begyndte Skolen sin Virksomhed og har siden været besøgt af

Graasten Landbrugsskole

70-80 Elever aarlig og har foruden 5 og 9 Mdrs. Kursus for Landmænd, 6 Mdrs. og 1 Mdr. Kursus for Kontrolassistenter samt et 4 Mdrs. Fortsættelseskursus for Landmænd. Desuden er der til Skolen knyttet en Beslagskole for Smede.

Skolens nuværende Bestyrelse bestaar af: Gdr. Nicolaj Christensen, Fmd., Domæneforvalter P. J. Refshauge, Folketingsmand, Gdr. Jørgen Gram, Amtmand Kr. Refslund Thomsen, Gdr. Kr. Philipson og Forstander Karsten Iversen, Askov.

GRAASTEN KOMMUNE, der oprindeligt sammen med Adsbøl dannede et Sogn, er i kirkelig Henseende Anneks til Adsbøl og bestaar i alt væsentlig af Graasten Slot og By, mod Syd grænsende til Sildekulen, der er en Sidevig til Nybøl Nor med Adgang til Flensborg Fjord ved Alnor og Egersund. Mod Vest grænser Kommunen til Rinkenæs Sogn og mod Nord og Øst til Adsbøl Sogn.

Kommunen havde i 1930 2.035 Indbyggere og ved Folketællingen i 1935 2.186 Indbyggere. Gennem Byen, der ligger lavt, løber Vejen Sønderborg—Krusaa og Jernbanen Tinglev—Sønderborg.

Da Byen skylder Graasten Slot sin Oprindelse, og Slottet gennem Tiderne har sat sit Præg paa hele Egnen, vil det her blive behandlet først og ret udførligt.

GRAASTEN SLOT.

Det første Bygningsværk, vi ved at gennemblade gamle, støvede Foliaer og guldene Akter, finder omtalt paa Graastens Grund, er et lille Jagthus paa Troldsløk, tilhørende Familien Ahlefeldt til Søgaard.

I 1543 ejede Franz og Gregers Ahlefeldt Søgaard. Gaarden var ved en lang Tvær-

Graasten Slot

mur delt i 2 adskilte Boliger. Franz boede i den vestlige og Gregers i den østlige Del af Huset. Brødrene laa i idelige Tvistigheder, ikke alene indbyrdes, men ogsaa med Hertugen og Bønderne paa deres mange Jorder. — Skønt baade Kongen og Hertugen, Gang efter anden, ved uvildige Mænd, lod stifte Fred, blussede Striden dog paany op og varede ved, indtil Brødrene, der som Datidens øvrige Herremænd var Krigere om en Hals, i Sommeren 1559 fandt Døden paa Togtet til Ditmarsken.

Ked af de lange og forbitrede Familiefejder havde Gregers bygget sig en Avlsgaard ved Jagthuset paa Troldsløk og opholdt sig ofte der. Om Vinteren boede han i Flensborg, hvor han ejede et Par Huse. — Gregers Søn, Hans, arvede det halve Søgaard og Graasten, men døde allerede 1580.

Hans Søn, Gregers, fødtes ved Juletid 1577. 1593 blev han myndig, overtog de fædrene Godser og gjorde Graasten til sit Hovedsæde.

Ved Mageskifte med Hertug Hans af Sønderborg samlede han Bøndergodset i Adsbøl og Fiskebæk, nedlagde de 2 Landsbyer og gjorde deres Jorder til Hovedgaards Marker, de nærmeste lagdes til Graasten, af de øvrige oprettedes Avlsgaarden Fiskebæk.

Den 30. November 1603 om Aftenen Kl. 8 udrød der Ild paa Gaarden ved Troldsløk. Hele Gaarden med Sædehus og Lader lagdes i Aske. Gregers flyttede nu Gaarden over paa den anden Side af Noret, hvor de fleste Jorder laa.

Allerede ved Sct. Hans Tid 1604 var de nye Avlsbygninger opførte. Stuehuset stod derimod først færdigt 1616. Raadmand Jonas Højer fortæller i sine Optegnelser af 1628, at Huset var „smukt og velbygget“. Mere ved man ikke med Sikkerhed om denne Bygning. Gregers døde kort efter, at han havde faaet sin Stuebygning fuldført.

Sønnen Hans, født 1605, arvede det halve Søgaard, Stoltelund, Fiskebæk og Kværs Ladegaard. Han var en kundskabsrig Mand med fremragende Evner, vel anset ved det danske og gottorpske Hof og indenfor Ridderskabet. Derimod skildres han i Egenskab af Godsherre som en haard og heftig Mand. — Der rettedes et Kongebrev til ham, i hvilket han truedes med en Bøde paa 2000 Rdl., hvis han forulempede Præsten i Kværs, Konrad Ziegler, som han havde undsagt og vilde hindre i Udførelsen af sit Kald.

Og da han havde erhvervet Kongebrev paa „at maatte lade paagribe i Danmark, hvor de maatte antræffes, nogle af hans Bønder, som med Hustru og Børn fra hans Gaarde var borttrømte, og dennem til Godset igen lade bortføre“, udstedtes der en halv Snes Dage efter, da rimeligvis Bønderne var tyede til Kongen (Kristian IV), som opholdt sig i Haderslev, et nyt Brev til „Hans Ahlefeldt, vor Mand og Ridder“, om at retfærdiggøre sig overfor deres Klagemaal over Fængsel og haard Medfart.

Skønt Godserne havde lidt betydeligt i Krigsaarene og gav knappe Indtægter, vedblev han at føre et overdaadigt Liv, og hans Pengeforhold blev slettere og slettere.

Ved Købebrev af 19. Februar 1648 solgtes Graasten og Fiskebæk til Hertug Filip af Glyksborg for 90.000 Rdl. I Kieler Omslag 1662 erklæredes Hans Ahlefeldt Fallit, og han døde Aaret efter i Itzehoe.

Den senere Storkansler Fr. Ahlefeldt købte Hans Ahlefeldts Halvpart af Søgaard.

Hertug Filip fødtes den 14. Marts 1584 i Sønderborg. Han havde arvet det meste af Sundeved og Als, Angel med Slottet Lyksborg, erhvervede Krammark paa Broagerland, byggede Filipsborg i Ullerup og oprettede Skodsbølgaard. Han var en klog Husholder, men streng og hensynsløs som Godsherre. Han levede i stadig Strid med sine 22 Søskende, overlevede dem alle og blev tæt ved 80 Aar.

Hertug Filip ejede Graasten i 14 Aar. Han udvidede Godset ved Køb i Rinkenæs Sogn, men Krigstiden ødelagde delvis hans Økonomi. Medens nu Husene Sønderborg og Nørborg efter nogle Aars spildte Forsøg paa at holde sig oven Vand, maatte opgive alle deres Godser og Len, hvorved Als atter blev kongeligt, slap Hertug Filip med

Graasten Slot set fra Haven

atter at afhænde Graasten, medens han iøvrigt reddede sit Hertugdømme for Slægten.

I Juli 1662 overtog Fr. Ahlefeldt Graasten og Fiskebæk for 65.000 Rdl.

Frederik Ahlefeldt er vel Slægtens berømteste Mand, han var født paa Søgaard 1623. 2. Juledag 1656 blev han gift med Grev Christian Rantzaus Datter, Margrete Dorothea, med hvem han fik 3 Tønder Guld i Medgift. I Marts 1657 døde hans Fader og efterlod ham sine Godser. Ved Hans Ahlefeldts

Fallit 1662 fik han det halve Søgaard og Stoltelund, saaledes at begge Søgaards Halvdele nu atter var samlede paa én Haand. Samme Aar købte han desuden Graasten og Fiskebæk af Hertug Filip. Endvidere fik han af sin Svigerfader „Tranekær“ paa Langeland, der senere oprettedes som et Grevskab for ham og nu ejede han saa godt som al Slægtens Gods.

Efter Kong Frederik den III's Død 1670 steg Grev Ahlefeldt til den højeste Magt i Staten, næst Kongen, han droges nærmere ind i Statsstyrelsen og opholder sig hyppigt i København.

Efterhaanden opgav han dog igen denne forøgede Virksomhed og trak sig tilbage til Graasten, medens den unge Peter Schumacher steg i Indflydelse og Kongegenst, han adledes som Griffenfeldt og blev Greve og Rigskansler med Forbigaaelse af Ahlefeldt. Efter faa Aars Forløb, styrtedes han dog lige saa brat som han var kommen op, og Fr. Ahlefeldt indtog nu hans Plads som Rigets Storkansler (1676), idet han dog forbeholdt sig en noget friere Stilling. Under Grev Ahlefeldt blev Graasten Hovedsædet for det ahlefeldtske Gods i Lundtoft Herred, idet Søgaard, ødelagt som det var af den svenske General Lennart Torstensson under dennes Indfald i Sønderjylland ved Juletid 1643, ikke senere opførtes.

Snart rejstes paa Graasten en større og stateligere Bygning, udstyret med Hygge og Pragt. Hertil flyttede Greven sin rige og udsøgte Bogsamling, og her anlagdes en Have med mange sjældne Træer og Vækster.

Om Vinteren boede han som Regel i sit Hus paa Slotsholmen i København, og da denne Bolig i Februar 1682 blev et Rov for Luerne, flyttede han ind i den oprindelig Joakim Gerstorff tilhørende Gaard, det nuværende Hotel d'Angleterre.

7. Juni 1686 døde Storkansleren i København, kun 63 Aar gammel.

Grev Frederik, Grevskabets anden Besidder, fødtes 21. April 1662 i Flensborg. Efter en omhyggelig Uddannelse i Hjemmet og lange Rejser i Udlandet udnævntes han, næppe 20 Aar gammel til Kammerherre og 12. Marts 1681 til Vicestatholder og Landraad i Hertugdømmerne.

Ved Faderens Død tiltraadte han Besiddelsen af Grevskabet Langeland og de sønderjydske Godser. Den 8. November 1686 fejrede han sit Bryllup med Grevinde Christiane Gyldenløve, Kong Chr. V's og Sophie Amalie Moths ældste Datter. Kongen viste sig yderst rundhaandet mod sin Svigersøn. Han skænkede Datteren en Tønde Guld i Medgift og et saa prægtigt Udstyr, at den med Guld og Sølv broderede Brudeseng alene

vurderedes til 11.000 Rdl.; Bruden var kun 13 Aar gammel. Hun døde allerede den 12. September 1689 paa Graasten Slot.

Grev Frederiks Hu stod til Krig. Han førte under Dannebrog det kgl. Hjelpekorps paa forskellige europæiske Valpladser -- det var dengang de europæiske Fyrster begyndte at sælge deres Undersaatters Blod for Penge. — Han kæmpede paa Irland og i Krigen mellem Holland og Frankrig blev han Ge-

Graasten Slot set fra Parken

ral. — Først 1697 efter Freden i Ryswick, vendte han tilbage til Hjemmet, efter at han i Mellemtiden flere Gange havde tilbragt længere Tid her, saaledes i Januar 1695, da hans Bryllup med Storkansler Konrad Rewentlovs Datter Armgard Margrete fejredes.

Det var Grev Frederik, der med Datidens hollandske Landslotte som Forbillede fuldførte den prægtige Slotsbygning, der senere omtales med saa megen Ros. I det enkelte kan Grevernes Byggeforetagender ikke efterspores, og det vides saaledes ikke, hvorledes det Slot var, i hvilket Storkansleren boede, kun kan det siges, at Generalens Slot var langt større og aneligere, og at særlig Slotskapellet, den eneste Del af de gamle Bygninger, der staar den Dag i Dag, skyldes ham.

Stalde og Ladebygninger, der tidligere havde staaet, hvor Kapellet nu byggedes, flyttedes nordpaa til „Hollænderiet“, hvorved „Herregaarden“ opstod.

Et stort Haveanlæg med et kostbart Orangeri „hvis Lige ikke fandtes i det romerske Rige“, og som skal have kostet over 40.000 Rdl., opførtes ved Slotsbygningerne. Her opelskede den vestfalske Gartner Vohtmann det fra Holland indførte Graastenæble, hvis udmærkede Egenskaber dog først rigtig udvikledes her.

Slottet var bygget i en langagtig Firkant og bestod af en 3-Etages Hovedbygning med et højt Etagespir, 2 lange 2-Etages Sidefløje prydede med 4 smaa Taarne og en med Hovedbygningen parallel, men betydelig længere, et Fag høj Gallerifløj baaren af fritstaaende toskanske Pilastre paa begge Sider af et ligeledes pilasterprydet Portparti i 2 Stokværk (foroven med doriske Pilastre) og med et lavt Spir samt forsynet med Altaner, hvor der holdtes Taffel under aaben Himmel.

I den indre Slotsgaard førte en Stentrappe, ad den prægtige med 12 Billedstøtter prydede Rampe, ind til Hovedbygningen i hvis øverste Etage den kirkehøje Riddersal var beliggende, som alle Slottets Sale prydet med kostbare Tapeter og Malerier.

I nordre Fløj fandtes Kirken, der var bygget i Smag med en af Jesuitten Fr. Aiguillon i Antwerpen opført Kirke (Sct. Charles Borromée), som Greven havde funden Behagi, da han paa sin Krigerfærd opholdt sig i Flandern. Kirken er endnu i det væsentlige bevaret.

Det hele, Kapellet omløbende, Galleri bæres af korintiske Søjler med forgyldte Kapitæler og har en rigt udskaaen Brystning i Enevældsbarok med Akantusværk og Engle.

Graasten Slotskirke

Tilsvarende, men mindre Søjler paa Galleriet bærer Loftet, der har Stukrelieffer af Bebudelsen med Jehovah i Skyerne, Treenigheden og Dommedag. Alt omgivet af en Vrimmel af Engle.

Galleriets Underside og Loft har i Fyldingerne indsatte Malerier paa Lærred henholdsvis af Skabelsen og Syndefaldet og af Kristus Barndomshistorie og Mirakler. Paa Væggene er hængt 2 Serier løse Malerier forestillende Kristi Barndoms- og Lidelseshistorie samt Profeterne. Herskabsstolen er anbragt i den ovale Indsvingning af Galleriet og ligeoverfor i den tilsvarende Indsvingning. Prædikestolen.

Den pompøse Altertavle, der efter gammel, katolsk Sædvane er anbragt paa Østvæggen, naar fra Loft til Gulv. Dens arkitektoniske Opbygning er stemt sammen med Kapellet. Den har Vinger i rig Enevældsbarok og er prydet med Statuer af Moses og Aron, Kristus med Verdenskuglen og Johannes Døberen samt Evangelisterne. I de tre Felter Kopier efter Malerier af v. Dyck: Kvinderne

med Kristi Lig, Kristi Opstandelse og Himmelfart, i Fodstykket Nadverens Indstiftelse.

Orgelfacaden har mellem Akantusbøjler og Bladværk Engle med Marterredskaber og bærer et stort Krucifiks.

I Aaret 1706 kaldtes Frederik Ahlefeldt atter bort fra sit Hjem. Han overtog Kommandoen over et Hjelpekorps, som skulde komme Kejseren til Undsætning. Paa dette Felttog faldt han i heftig Sygdom og døde i Regensburg 1708.

Da han var barnløs, arvede hans eneste efterlevende Broder, Karl, født 25. April 1670, alle de store Godser; han ejede alt fra tidligere Tid en Del Jordegods paa Kalundborg-Egnen, ligesom han havde bygget Sorgenfri Slot ved København. Efter at have beklædt en Række vigtige Embeder, blev han i 1712 Statholder i Hertugdømmerne. Han var gift med Ulrikke Danneskjold, en Datter af Statholderen i Norge, Frederik den III's Søn, Ulrik Fr. Gyldenløve. Grev Karl opholdt sig, ligesom hans Frænder, saa ofte, det var ham muligt, paa Graasten. Han byggede i sine første Aar videre paa Slottet og oprettede 1716 en ny, stor Avlsgaard af Landsbyen Kiding.

Krigsuroligheder, Kvægst og Misvæxt gjorde efterhaanden Grevens Forhold trykkelige, han sank dybere og dybere i Gæld.

I 1721 nedsattes en Kommission for at redde Greven og hans Familie fra Ruin.

Takket være den Yndest han nød hos Kong Frederik IV, fik han Moratorium til den 3. September 1722. Faa Dage efter Moratoriets Udløb afgik Statholderen ved Døden den 7. September paa Graasten Slot af en hidsig Feber, kun 52 Aar gammel. — Døden udfriede den stolte Mand, der i sine sidste Leveaar led meget under sine Ulykker.

6. September 1725 spredtes, ved en Auktion paa Gottorp, de talrige Besiddelser paa fremmede Hænder, og dermed ophørte Slægtens over 300-aarige Forbindelse med Søgaard og alle de tilliggende Ejendomme.

Grev Karls Sønner beholdt kun Lensgrevskabet Langeland tilbage.

Hertug Christian August af Augustenborg købte Graasten, Fiskebæk og Kiding for 92.500 Rdl. og Aarup for 20.000 Rdl. Det gik herved ikke helt ud af Slægten. Hertugens Moder var nemlig Storkanslerens Datter, Sophie Amalia, men det blev ikke mere Graasten Slot, der blev Ejerens Hovedsæde.

Slægten var knyttet til Augustenborg, og Graasten traadte mere og mere i Skygge.

En Decemberdag i Aaret 1756 nedbrændte Slottet, paa nær Kirkefløjen og de to Endepavilloner.

Efter Branden genopførtes Slottets søndre Sidebygning. Hovedbygningens Midterfløj forsvandt helt. De to Sidefløje ombyggedes, leddeltes med Rokokoens Rammepilastre og forbandtes ved en lav Forbindelsesgang, i eet Stokværk.

Graasten Slot fik nu mere Karakteren af en rummelig Sommerbolig eller et Jagtslot, i hvilket den hertugelige Familie laa paa Landet. Søerne og deres Omgivelser omdannedes efterhaanden til en stor Park, i hvilken den engelske Smag fortrængte den ældre franske.

Øerne med deres Haver blev forbundet med høje, hvælvede Broer. Der blev bygget Lysthuse og „Eremit-Hytter“. Det var især den begavede Hertug Frederik og hans Hustru, Kongedatteren Luise Augusta, som tilvejebragte denne Forandring og indrettede Graasten med al den Smag, som paa hin Tid udmærkede det høje Aristokrati. Her modtog de Digteren Jens Baggesen i Besøg og hyldedes af hans Sang, samtidig med at Hertugen tog sig af Schiller i Tyskland og sendte ham Hjælp i hans Trængselsaar.

I Historien kom Graasten til at spille en Rolle i Aarene før Treaarskrigen. Det ejedes da af Hertug Christian August, Dronning Karoline Amalies Broder. I 1837 traadte Hertugen frem som Oprørspartiets Fører og gjorde Fordring paa Lensarveretten over begge Fyrstendømmer, naar den kongelige Mandstamme var uddød. Samtidig søgte behjærte Mænd som C. Paulsen, Nis Lorenzen, Hjort-Lorenzen, C. Flor, Manicus o. fl. at værne den danske Sag i Tale og Skrift.

Under Chr. d. VIII tilspidsedes Sagen mere og mere, da Regeringen af Ængstelse for den slesvig-holstenske Bevægelse ved Eftergivenhed

Parti fra Graasten Slotssø

søgte at vinde Partiet ved 1842 at indsætte Prins Frederik af Augustenborg til Statholder i Hertugdømmerne og kalde fremragende Mænd af Partiet til Statsraadet. Ophidselsen bredte sig over Landet ligesom i Tyskland, og da endelig Regeringen vilde tage Skeen i en anden Haand ved 1846 at udstede det „aabne Brev“, hvori der hævdedes, at Arvefølgen for Kongeriget og Sønderjylland var den samme, og Prinsen af Augustenborg afsattes som Statholder, var det for sent.

Saa kom 1848 med Christian den VIII's Død, Martsdagene og Bruddet. Krigen selv skal ikke omtales her, dens for Danmark lykkelige Udfald er velkendt.

Da Fredsforhandlingerne begyndte, lagde den danske Regering Beslag paa Graasten, og alle Godsets Indtægter fratoges Hertugen. 1852 overgik Graasten og de andre augustenburgske Godser til den danske Stats Domæne. Prisen var 3 Mill. Kr., og 30. December samme Aar udstedtes et Aktstykke, i hvilket Hertugen lovede for sig og sin Familie ikke at foretage sig noget, hvorved Roligheden i Kongens Riger og Lande kunde forstyrres, samt ikke paa nogen Maade at træde de af Kongen med Hensyn til Arvefølgens eller Monarkiets Ordning fattede Beslutninger hindrende i Vejen.

Hertugen slog sig ned paa sit nyerhvervede Gods Primkenau i Schlesien, hvortil han overførte Møbler, Sølvtoj, Kunstsager og Husgeraad fra Graasten Slot.

I 1854 solgtes Graasten og Fiskebæk til Grev Adam Moltke til Glorup.

Efter Krigen i 1864 tilbagekøbte Hertugens Søn, Prins Christian, Graasten Slot, og 26. Maj 1865 holdt han sit Indtog paa Slottet. Men Aaret efter døde hans Hustru og den 11. Marts 1869 han selv.

Slottet overgik nu til Hertug Frederik, men da han boede fast paa Primkenau, stod

Slottet i en Aarrække tomt, selv om Hertuginde Adelheid tilbragte Sommeren der, især efter at Hertug Frederik den 14. Januar 1880 var afgaaet ved Døden.

Hertuginde Adelheid, der var meget afholdt i Graasten, døde den 25. Januar 1900.

Hertug Ernst Günther tiltraadte, da han i August 1884 blev fuldmyndig, Besiddelsen af Graasten og begyndte med Energi at omændre og forbedre Godset.

I 1886 købte han de Degetanske Grunde overfor Graasten Apotek, Humlebjerg erhvervede han senere og i 1902 Skovsø. I 1908 købte han 168 Skovparceller af Rinkenæs Mark og lod anlægge talrige og gode Veje.

Han foretog fra 1905 til 1909 betydelige Ombygninger af Slottet. I det i 1842 opførte Mellemhus over „Lange-gang“ lod han de 2 Sideudbygninger nedrive, opførte en stor Festsal med italiensk Kamin og Trappe efter florentinsk Mønster.

Parti ved Graasten

Mod Søen opførte han en Terrasse med Søjler, indrettede nye Værelser i Taarnets 2 øverste Etager og i Sydfløjen en dekorativ Spisesal i gammeltysk Stil.

Han anlagde tillige en Række Damme til Avl af Ferskvandsfisk.

Sit egentlige Hjem havde Hertugen paa Primkenau, men hvert Aar besøgte han med sin Hustru, Hertuginde Maria Dorothea, Graasten, og deltog personlig i Godsets Administration.

Hertug Ernst Günther døde 22. Februar 1921, inden Forhandlingerne om Sønderjyllands Genforening med Danmark var afsluttede. 1. April 1921 overgik alle hans Besiddelser i det nordlige Sønderjylland til den danske Stat. Slottet var nu i en Aarrække Bolig og Kontorer for en Del danske Embedsmænd, indtil Rigsdagen ved Kronprins Frederiks Bryllup i 1935 med Prinsesse Ingrid vedtog at indrette Slottet til Sommerbolig for Kronprinseparret, der vil tage det i Besiddelse i Sommeren 1936.

C. C. Kjeldgaard.

GRAASTEN BY

der som før meddelt under Beskrivelsen af Slottet skylder dette sin Oprindelse, idet de første Huse i Byen væsentlig blev bygget af Folk, der stod i Tjeneste- og Afhængighedsforhold til Herskaberne paa Slottet, er nu vokset op til at blive en ret betydelig By med en stor Købmands- og Haandværkerstand, der særlig efter Genforeningen, hvor Graasten ret naturlig har overtaget en Del af Flensborgs nordlige Opland, er i god Udvikling. Ogsaa en Del industrielle Foretagender er efterhaanden vokset op i Graasten. Her skal saaledes nævnes *Andelsslagteriet*, der er oprettet 1923 og med senere foretagne Udvidelser nu er oppe paa en Kapacitet af 1000—1200 Svin ugentlig, *Graasten Teglværk*, som oprindelig er grundlagt af Hertug Ernst Günther, men nu ejes af H. Clausen og i Sæsonen beskæftiger et betydeligt Antal Arbejdere. Desuden er der i Byen en større Trælasthan.

Endelig findes *Banegaard* til Statsbanen Sønderborg—Tinglev, *Posthus* samt et *Toldkontor* beliggende ved Havnen.

Den nuværende *Havn* er færdigbygget 1923, kostede ca. 600.000 Kr. og har en Moleplads af 150 m.s Længde og en gennemsnitlig Bredde af 60--70 m; men allerede nu er Størstedelen optaget af Pakhuse for de forskellige større Firmaer i Byen. Den kan tage Skibe til 1700 Tons Dødvægt, og herfra er der i Sommermaanederne Dampskibsforbindelse til Flensborg, ligesom

Graasten Havn

Parti fra Graasten

betydelig Udforsel af Kvæg og Træ finder Sted over Havnen.

Foruden de allerede nævnte Etater er Byen Sæde for Dommeren i Lundtoft og Nybol Herreders Retskredse og Politimesteren for Graasten Politikreds med Betjente under Kriminal- og Ordenspolitiet. Desuden et Apotek, „Hjorteapoteket“, oprettet som privilegeret Apotek 1828 samt Læger, Tandlæger, Sagførere o. s. v. Af Pengeinstituter skal nævnes *Graasten*

Bank, som 1920 oprettedes ved en Sammenslutning af Kreditbanken i Graasten og Laanekassen for Sundeved og Omegn, „*Graasten Handelsbank*“, en Filial af Københavns Handelsbank, samt Indbetalingskontoret for Aabenraa Bys og Amts Sparekasse.

Omkring Graasten strækkende sig ind i Adsbøl, Rinkenæs og omliggende Sogne ligger store *Skovdistrikter*, der nu ejes af Staten. Distriktet omfatter ialt 2792 ha, hvoraf 737 ha Løvskov, 1552 ha Naaetræer og 503 ha er ubevokset. Til Pasning af disse Skove er ansat 1 Skovrider, 3 Skovfogder, 5 Skovløbere og 2 Tilsynsmænd samt en Skovkasserer. Til Distriktet hører desuden et større Fiskeri, der bestyres af en Fiskemester.

Foruden den kommunale danske Skole, som beskrives udførligt senere, findes i Graasten en *privat tysk Skole*, der er oprettet 1880 og har Lokaler i Ellegade, samt en *teknisk Skole* oprettet af Haandværker- og Industriforeningen i 1920 med Lokaler i Kommuneskolen. Desuden er der en *Handelsskole*, der ligeledes har Lokaler i Kommuneskolen og er oprettet af Handelsforeningen 1924.

Endelig skal nævnes *Graasten Børnehøve*, der er oprettet 1. December 1928 af Frk. Gertrud Schrøder, der leder Skolen, samt *Graasten Husholdningsskole* oprettet 1921 af Marie Ehrenreich efter hvis Død i Marts 1933 den overtoges af Ebba Drewes og Olga Reppien, som begge inden den Tid havde virket som Lærerinder paa Husholdningsseminariet Ankerhus i Sorø. Skolen, der har Plads til 40 Elever, giver Undervisning i almindelige Husholdningsfag samt i Vævning. Desuden er der paa Skolen kommunal Efter-skole med Undervisning i Madlavning og Syning for unge Piger.

Biblioteket for Graasten og Omegn, oprettet 1921, er Oplandsbibliotek for Graasten, Adsbøl, Rinkenæs og Kværs Kommuner og har indtil 1935 haft til Huse i Slottets Taarnbygning, hvor der tillige fandtes Læsesal og Bolig for Bibliotekaren. Efter at Slottet nu skal anvendes til Sommerbolig for Kronprinsparret, er Biblioteket flyttet til egen Bygning paa Amtsbanevej.

Som i alle andre Byer af Graastens Størrelse findes her et rigt udviklet *Foreningsliv*, hvoraf her skal nævnes Handelsforeningen, stiftet 1920, Haandværker- og Industriforeningen for Graasten og Omegn, stiftet 1919, der i 1920 oprettede Teknisk Skole med lejede Lokaler i Kommuneskolen, Borger- og Kommunalforeningen, stiftet 1920 samt Den

gamle Borgerforening fra 1865. — Desuden er der en Del Sportsforeninger som Graasten Boldklub, der driver Fodboldsport, Roklubben stiftet 1922, Atletklubben, der oprindeligt hørte under Boldklubben, men i 1934 udskildtes fra denne. Endelig skal nævnes Adsbøl, Graasten og Rinkenæs Sognes Sygekasse, der har et Medlemstal paa 2410 nydende Medlemmer, der i Tilfælde af Sygehusophold indlægges paa Amtssygehuset i Aabenraa eller Statshospitalet i Sønderborg.

Graasten By med sine smukke, gamle Huse er vokset op i Læ af Slottet og sammen med dette udgjorde den i Aarhundreder et lille selvforsynende Samfund. Mange af Husene i Graasten er præget af at være udført af en fyrstelig Bygmester. I Fællesskab skaber de den Smaakøbing-Hygge, som kendes fra mange andre danske Byer.

Bag smaa Ruder titter Blomster frem mellem hvide Gardiner, alt er saa renligt, sirligt og stilfærdigt. -- —

Der er en egen Duft over den lille Slotsby. — Ikke for ingen Ting dufter Navnet af Æblernes Æble.

Og gennem Graasten By gaar Vejen mellem Dybbøl og Flensborg.

Ad den Vej er Danmarks Skæbne vandret til Lyst og til Nød, medens Graasten saa til gennem sine Smaahuses blanke Ruder. —

Ogsaa Slottet, Byens Ophav, har været Vidne til Tidernes Skiften, — for det meste et tysk Vidne — medens Graasten ikke ved noget Valg, svigtede dansk Kulør.

Graasten er blomstret op siden Genforeningen og som kronprinselig Residensby vil den paa en Gang mindes sine fyrstelige Traditioner og føle sig i Pagt med en groende Fremtid.

Graasten Skole.

Graasten Bys Oprindelse eller Grundlæggelse dateres i Regelen til omkring Aar 1540. Hvad Kirke og Skole angik hørte Graasten ind under Adsbøl, og først i sidste Halvdel af det attende Aarhundrede fik Byen sit eget Skolevæsen.

I Aaret 1783 lod Hertug Frederik Christian af Augustenborg, der tillige var Ejer af Graasten Gods, opføre en ny og meget anselig Skolebygning i den senere saakaldte Persillegade — nu Skolegade — i Graasten.

Over Indgangen læses endnu den gamle Indskrift: „In Gloriam Dei et Salutem Proximi 1783. (Til Guds Ære og Næstens Frelse).

Det var en efter Tidens Forhold baade meget smuk og rummelig Skole, der indeholdt en Skolestue og Lejlighed for Læreren.

Omtrent samtidig opførtes i samme Gade en anden Bygning, der ganske vist ikke var en egentlig Skole, men hvor der dog blev givet Børn Undervisning i praktisk Henseende. — Hertugen lod opføre og indrette en saakaldt Spindestue.

Det saakaldte Hospital ved den gl. Skole

Arresthuset

Her fik Børn Undervisning i at spinde, farve og væve. Undervisningen var frivillig, men formaaede dog at samle et meget stort Antal Elever — ikke blot Børn — men senere hen tillige voksne, som her kunde skaffe sig en god Bifortjeneste. De færdige Varer blev forhandlet og indbragte en ret god Arbejdsfortjeneste til de frivillige, smaa og store Arbejdere. Denne forhenværende Spindeskole er nu Arresthus.

Skolebygningen fra 1783 dannede alene Rammen om Graastens Skoleliv i Aarene indtil 1864.

Her modtog de smaa Graastenere deres Undervisning -- dels paa Dansk, dels paa Tysk — en sørgelig Blanding, der kun opretholdtes paa Grund af Tidens og Stedets forkvaklede nationale Indstilling — præget som den var fra Hertughoffet paa Augustenborg.

Et Omslag i dansk Retning indtraadte i Tiden fra 1851 til 1864, da der ansattes en dansk Lærer og Degn.

Efter 1864 blev indrettet endnu en Skolebygning med en Skolestue og Lærerbolig ved Siden af den gamle Skole.

Paa Grund af de ændrede politiske Forhold blev Dansk trængt mere og mere i Baggrunden — for tilsidst helt at forsvinde 1888 — trods Byens danske Borgerskab.

Efterhaanden voksede Børneantallet saa stærkt, at der maatte foretages en radikal Udvidelse. I 1899 opførte man en ny Skolebygning beliggende i den saakaldte „Trolslyk“ med 4 Klasseværelser, 2 Lejligheder til ugifte Lærere og Bolig til en Skoletjener. Den gamle Skole blev omdannet til Lærerboliger. Lærerpersonalet var nu i Tidens Løb vokset til 4 Lærere.

10. Februar 1920 skete den store Begivenhed, der markerede den nye Tids Gennembrud. Danske Borgere hejste igen Dannebrog paa Skolens Flagstang.

Allerede 1. April 1920 gik Skolen over til dansk Undervisning. Fra de Hjem, der ønskede det, blev der oprettet en tysk Klasse med tysk Undervisningssprog — men Skolen var nu under dansk Ledelse med 1 Overlærer og 2 danske Lærere samt 3 hidtilværende tyske Lærere. I Sommers Løb ændredes Skolens Forhold ganske. De tyske Lærere søgte bort og fik anden Ansættelse, og en ren dansk Lærerstab ansattes.

Den gamle Skole

Skolen ordnedes efter dansk Købstadmønster med en 7-klasset Borgerskole og tillige en tysk Klasse, der efterhaanden blev mindre og mindre, og den sidste Rest af den udmeldtes af Skolen 1925 og overførtes til Byens tyske Privatskole.

Desuden oprettedes en dansk Mellemskole med en tilhørende Realklasse. Denne Skole fik Eksamensret og dimitterede sit første Eksamenshold 1923. Der maatte straks skaffes ikke blot nyt Materiel til Skolen, men der opførtes en ny Tilbygning med 8 nye Klasseværelser og 2 Lærerboliger.

1926 byggedes en ny moderne Gymnastiksal med Badeindretning og tillige Lokale for Sløjdundervisning, der nu indførtes. 1928 anlagdes en stor Idrætsplads ved Skolen, ligesom Skolens sanitære Forhold blev nyordnede. 1934 blev Skolen igen udvidet, de to Lærerlejligheder blev inddragne og omdannede til 3 Klasseværelser, 1 Biblioteksværelse og et Lokale beregnet til Skolekøkken. Skolen raader nu, 1936, over ialt 19 Undervisningslokaler, heri indbefattet Særlokaler for Haandgerning og Geografi samt for Undervisning i Naturfag. — Skolens Klassetal er nu steget til 15 med lidt over 300 Elever, der undervises af 7 Lærere, 5 Lærerinder og 1 Overlærer.

Skolebygningen benyttes tillige af Graasten Handelsskole og Graasten tekniske Skole, ligesom flere Foreninger laaner Gymnastiksalen.

H. C. Hansen, Overlærer.

RINKENÆS SOGN. I den tyske Tid dannede Rinkenæs et Amtsdistrikt. Det grænser til Sognene Holbøl, Kværs, Graasten-Adsbøl, til den skønne Flensborg Fjord, til Sildekulen og det dybe, smalle Sund over til Egersund, hvortil der gaar Motorfærge. Denne overfører bl. a. Statsbanernes Rutebiler. Sognet maaler 1769 ha og havde 1925 1489, og 1935 1617 Indbyggere.

Sognet er ældgammelt. Det nævnes allerede 1335, da Biskop Hilmsbert af Slesvig skænkede Domkapitlet i Slesvig al den Jord, han ejede i Rinkenæs. Byen skal oprindeligt have ligget Nord for den gamle Kirke ved de vildromantiske Hummelbjerge og baaret Navnet Bakenby (den bagerste By). Endnu benævnes en Mark saaledes. Efter Reformationen var der intet Spor af Byen mere, kun Brøndsteder og nogle Murbrokker. Her var tillige Sct. Kirstens Kilde paa Bjerget. I vor Tid opdagede man i Nederbyen en Kilde, hvis Vand var radiumholdigt og Sandet ved Munkemølle ligeledes. Af disse Dele sammenblandet fremstilledes et Pulver, som skulde være af helbredende Virkning. Men Foretagendet brød hurtigt sammen. Nu findes en Radiumkilde ved Munkemølle. Denne Kilde staar til Publiblikums frie Afbenyttelse.

En Engstrækning ved Sct. Kirstens Kilde bar Navnet Herbergswahl (Herbergsvøldet), og en ældgamme Eg, omblæst i Halvtredserne i forrige Aarhundrede, kaldtes „Herbergspræsten“. Forbi Humle-

Parti fra Rinkenæs

bjergene førte Landevejen til Egersund. Denne Vej forsvandt, efter at Ahlefeldterne i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede havde anlagt en Vej gennem Graasten og en Dæmning med Vindebro gennem Slotssøen. Samfærdslen med Sønderborg blev derved ledet ad den nye Vej.

Kommunejorderne i Rinkenæs blev nyopmaalte 1543, og i samme Aarhundrede udvidede Sognet sin Grænse til Bækken ved Munkemølle. Paa Jorderne, som havde hørt til Hokkerup Kommune, opstod Landsbyen Bækken. Men paa den anden Side maatte der til Gengæld afgives Jorder til Adsbøl-Graasten. Til Udvidelse af Graasten Ladegaard nedlagde Grev von Ahlefeldt Kaadnersteder, hvis Beboere tog Bolig paa Rinkenæs' Grund i Alnor og Trappen, men vedblev at høre til Adsbøl Sogn. Endnu den Dag i Dag er i de nævnte Byer Sognegrænserne udviklede. 1709 blev Sognets Jorder udskiftede. Til Smeden i Overbyen blev der reserveret en Del Land. Disse Landerier solgtes omkring 1860, og de enkelte Bønders Andel beregnet efter deres Ottingetal. 30 Aar senere deltes de Jorder, der var reserverede for Smeden i Nederbyen, efter samme Norm. Forøvrigt fandtes i Rinkenæs hverken Hel- eller Halvgaarde. Det oplyses at „Begrebet en Gaardstamme“ var ukendt; ikke Gaarden, men den fælles Bymark blev delt. De enkeltes ideelle Ejendomsret til Byjorderne fastsattes efter Ottingetallet. Ottingen deltes i Skilling. En Mark Sølv var en Ottendedel (= Otting) af en Guld Mark, efter Jydske Lov.

Byen Rinkenæs menes at have Navn efter en Sørøver Ring, andre udleder det af Betegnelsen „det ranke Næs“ i Modsætning til det lige overfor i Angel beliggende Holdnæs, som skal betyde „det hule Næs“. Inden Krigen, skrev man Bynavnet paa Dansk Ringenæs og paa Tysk Rinkenis. Byens Flademaal er 1533 ha, deraf 1141 ha Ager, 84 ha Eng og 244 ha Skov. Den nu asfalterede Hovedlandevej fra Krusaa til Sønderborg gennemskærer Sognet. Siden Genforeningen er der ved Vejen opført ikke faa Nybygninger. Fra Gaarden Buskmose er udskiftet en Del Husmandslokker. De pyntelige Husmandsbrug ligger hovedsagelig ved den gamle Landevej, som fører forbi Gaarden Ovn og Bebyggelsen *Volfsballe*, hvor der i sin Tid fandtes en Kro.

Den gamle Kirke ligger i Sognets nordligste Udkant, ca. 20 Minutters Gang fra Overbyen. Kirken er helliget Sct. Laurentius og hovedsagelig opført af Kampesten. Den har hverken Taarn eller Hvælvinger. Paa Kirkegaarden staar Klokketaarnet. Prædikestolen er fra 1606. I Kirken er anbragt Familien von Bennichs Vaaben.

Paa Kirkegaarden hviler i en Massegrav *66 danske og tyske Soldater fra 1864*. Et Monument er rejst paa Graven med dansk og tysk Indskrift. Den danske Indskrift lyder:

Hvilested for 66 prøjsiske og danske Krigere, døde paa Lazaretterne i Ringenæs
i Krigen 1864

Her er Fred efter Strid.

Ringenæs Menighed satte dette Minde.

Paa Sejr Steffensens Grav paa Kirkegaarden læses paa en Sandsten:

„Fred med Dig, vor Broder Sejr,
Hist du Sejrens Palme ejer,
Thi Dit Løven var for sand:
Gud og Konge, Fædreland –
I det gaadefulde Møde
Du for Danmark stred og døde.“

Mindestene over Sognets faldne i Verdenskrigen, rejste 1922.

Op til Kirkens østlige Mur hviler den som Folkedigter kendte Præst N. I. Jensen, der fandtes død paa Landevejen ved Nalmadebro den 6. Marts 1905. Han var en alsidig begavet Mand, jævn og ligefrem i al sin Færden, med mangesidige Interesser. Allerbedst følte han sig hjemme blandt den jævne Befolkning. Han var Smaafolks Ven. Med sit

Den store Okseø, Holbøl Sogn

fine Øre for Musik, forbandt han en stor Lydhørhed overfor Folkemaalet i dets forskellige Fremtoninger, ligesom han havde en udpræget historisk Sans og stort Kendskab til Egnens snævrere Historie.

I sit Mindedigt om Præsten, skrevet til „Sundeved Annoncetidende“, skriver Valdemar Rørdam:

Thi han var Digter, var en Folkeskjald —
 Det kom vel af hans Vandringer dernede —
 Ukunstlet som en Lærketrilles Fald —
 Langs Flensborg Fjord og over Isted Hede.

I Nærheden af Kirken ligger Pastor Jensens gamle Præstegaard, som er i Privateje. Desuden *Haugaard* og Gaarden *Tummelsbjerg*. Vest for Kirken ved Skoven ser man den med Taarn og Tinder prydede Gaard *Buskmose*, som i sin Tid tilhørte Hannoveraneren, Landraad *von Uslar* i Aabenraa og siden blev præjsisk Domæne. Nu tilhører Gaarden den danske Stat. Set fra Banen, antages Taarnet paa Buskmose ofte for at være Kirketaarnet, skønt Kirken, som nævnt intet Taarn ejer. I det 17. Aarhundrede dannede Buskmose et Kaadnersted og voksede sig stort til et Gods, for nu at blive mindre ved Udstykningen til Husmandslodderne. Fra en anden større Ejendom Vest for Byen, i Nærheden af Bækken, *Hesselgaard*, stammer Familien Hjørth Lorenzen.

Vejen fra Graasten til Rinkenæs fører over Trappen med sin smukke, hvide Vejr-mølle, en Pryd for Landskabet, set fra Flensborg Fjord, forbi Kunstmaler Nissens skønne Villa, opført, hvor Familien Godts Gaard laa. Fra denne stammede bl. a. Slesvigs første tyske Generalsuperintendent, *Bertel Godt*. Paa Bakken længere oppe ligger „Schönheim“, Gaarden, som har tilhørt Ritmester *von Esmarck*, Søn af Kirurgen E. Lidt efter har vi paa venstre Haand *Rinkenæs nye, smukke Korskirke*, dansk i Præg og Udstyr med de hvide Mure og det røde Tag i fuld Harmoni med Landskabet. Ved Kirken ny Kirkegaard og Præstebolig. Højere oppe kommer Motormøllen, Jernbanestationen og det nye danske *Forsamlingshus*. Paa Bakkens Top, omtrent Egnens højeste Punkt, ligger den store 2 Etagers Krobygning, med en storslaet Udsigt ud over Fjorden til Holdnæs og langt ind i Angel. I det fjerne peger som en truende Finger mod Himmelen *Bismarcks-*

taarnet paa Skærbsbjerg eller Rævenshøj. Noget mere vestligt naar Blikket til Mørvig, Flensborg Bys Taarne, Lyksborg og Okseøerne.

I Nærheden af Overkroen findes det store Gaardkompleks *Bennichsgaard*, som indtil Midten af det 18. Aarhundredede tilhørte Familien Bennich, af hvilken der skal findes Efterkommere i Sverrig. Bennichsgaard tilhørte Klosterkamret i Hannover og har i mange Aar været bestyret af den joviale Inspektør *Stoltenberg* fra Holsten. En af Gaardens Ejere, Peter Benniche, blev 1488 adlet af Kong Hans. Ved en Nyopmaaling af Byjorden 1524 fik hans Efterfølger 3 Marker: Lavager, Grimsholm og Buskmose tildelt med Fritagelse for Kommunalafgifter. I første Halvdel af det 17. Aarhundrede, blev Gaarden delt. Den ene Halvdel fik Meta Bennich, som blev gift med en Korff, hvis Slægt endnu lever i Nordslesvig. Den anden Halvdel blev forstørret ved Tilkøb af Land og beholdt Navnet Bennichsgaard. Gennem en Aarrække — indtil 1867 — var den bekendte danske Patriot, Tingskriver Jepsen, Ejer. I 1883 solgtes Gaarden for 155.000 Mark til den senere præjssiske Amtsforsander F. H. Jacobsen, Nordslesviger af Fødsel. Jacobsen afhændede 1904 Bennichsgaard til Klosterkamret. Købesummen var 205.000 Mark uden Inventar. De kolossale fremmedagtige Ladebygninger er opførte af Klosterkamret. Der har været stærk Tale om at flytte den tyske Landbrugsskole fra Berghof ved Padborg (paa tysk Side) til Bennichsgaard, men Planen er af visse Grunde ikke kommen til Udførelse.

Til Bennichsgaard hører et ved Fjorden beliggende Dampteglværk „Brændstoft“. Den Korffske Gaard ejedes af Kulhandlerfirmaet, Brødrene Petersen i Flensborg.

Vi staar straks derpaa ved en simpel Sten under en Sørgeask. Det er Mindestenen, rejst af Rinkenæs By, over den første Landsoldat, falden i Treaarskrigen, *Sejr Steffensen*, Bosserup. Han stod Skildvagt, hvor han faldt og hvor Stenen er rejst. Rygtet vil vide, at Steffensen er dræbt fra et Baghold af en af Egnens Slesvig-Holstenere. Stenen bærer følgende Indskrift.

Minde om 6. April 1848.

Første Skud fra Krigerskare, voldte Byen Skræk og Fare.
Men med Tak og Pris og Hæder broderlig vi mindes Eder,
som for os i første Møde, Sejr vandt, hvor Sejr døde.

Efter Middelalderen blev Rinkenæs Næderby kaldt Dalbyen — den ligger jo i Dalen — og Overbyen, vistnok af samme Aarsag, Susbyen.

Vejen snor sig i Bugtninger gennem Næderbyen, som er 3 km lang, rig paa smukke Partier, hyggelige Gaarde og Huse med store Frugthaver. Her anlagde en Mand ved Navn Lorenz Jessen omkring ved Aaret 1780 en Have med Planteskole og sjældne udenlandske Planter.

Munkemølle

Jessen forsendte Frugt og Frugttræer til Rusland og modtog som Anerkendelse herfor af Dronning Katharina II et Guldur og en Slipsnaal.

I Nederbyen ligger *Kommuneskolen* og en ældgammel *Kro*.

Fra Overbyen fører Vejen, hegned af levende Hegn, til *Sandager*, Krydsstationen for Fjorddampskibene. En Del Flensborgere har deres Sommerboliger her.

Skipperbyen *Dalsgaard* var tidligere en større Gaard under Graasten Gods. Der drives om Vinteren Baadebyggeri.

Ikke ret langt Vest for Sejrsstenen begynder den nye Fjordvej, som slynger sig i syd-vestlig Retning ind over Markerne. Nedenfor Vejen ved Flensborg Fjord ligger *Stranderød* med sine store Aalebassiner og Røgerier. Er man passeret Landsbyen Bækken, der er højtbeliggende, naar man hurtig til en meget kuperet og romantisk Egn med dybe Slugter, Skovbryn og Kildevæld. Ved Bakkens Fod, umiddelbart ved Fjorden, har vi foran os den gamle *Munkemølle* med Møllendam, Vandmølle og et gammelt Asketræ. Her kræver den nye Vej et kostbart Broanlæg over Slugterne. Som Navnet siger, skylder Møllen sin Oprindelse Munkene fra Ryde Kloster, hvor Lyksborg nu ligger. Ved Munkemølle findes Resterne af en kunstig Vandledning.

Munkemølle var indtil Genforeningen i den, nu afdøde, tyske Rigsdagsmand Wommeldorfs Eje. Paa den boede en Tid lang Prinsesse Feodora, en Søster til den tyske Kejserinde. Munkemølle er uden Tvivl et af de mest idylliske Steder ved Flensborg Fjord.

Hans Petersen.

HOLBØL SOGN ligger tæt op til den smukke Flensborg Fjord mellem Bov og Rinkenæs Sogne. Paa de øvrige Sider støder det til Kværs, Klipleve og Tingleve Sogne. Til Sognet hører desuden Okseøerne, hvoraf den største er i privat Eje; men aarligt gæstes af Tusinder af Lystrejsende, og den mindste ejes af Statens Jordlovsudvalg og for Tiden anvendes som Lejr for unge arbejdsløse og som Sommerlejr for Børn. Sognet har 1689 Indbyggere (1935) og en Udstrækning af ca. 4800 ha. Jorderne i den østlige Del af Sognet er gennemgaaende af svær Beskaffenhed og i den vestlige Del lettere Jorder. Midt i Sognet findes een af Egnens største Tørvemoser, og der findes megen Skov, saavel Privat- som Statsskov.

I Sognet findes Byerne *Holbøl*, der nævnes allerede 1436 som *Holbuel*, og er en anseelig Landsby med Præstegaard, Brugsforening, Andelsmejeri, Bankfilial (Graasten Bank), Kirke og 2-klasset Kommuneskole samt „Holbøl Landbohjem“, tidligere tysk Kirkekro, nu dansk Forsamlingshus med Gymnastik- og Sløjdlokale, *Undeløv*, *Hokkerup* med 2-

Parti fra Sønderhav

Parti fra Sønderhav

Kl. Kommuneskole, Købmænd, Andelsmejeri og Gæstgiveri, *Rønshoved* med Højskole (omtales senere), et af den nordslesvigske Kvindeforenings Børnehjem, Fru Rosendahls Børnehjem, Hoteller, Købmænd m. m., *Kjelstrupskov*, *Sønderhav* med Strandhoteller, Købmænd og Pensionater, *Hønsnap* med Kommuneskole, *Øster Gejl*, *Gejlaa* med Kommuneskole, Gæstgiveri og Købmand samt Vilsbæk med 2-kl. Kommuneskole, Gæstgiveri og Købmænd.

Foruden nævnte 5 Kommuneskoler har Tyskerne oprettet 3 Privatskoler i Sønderhav, Hokkerup og Vilsbæk, og endelig er der en dansk Privatskole i Rønshoved.

Holbøl Kirke er en hvidkalket, skifferdækket Kirke uden Taarn eller Spir. Det er antagelig en romansk Kampestenskirke med Hjørnekvader og profileret Sokkel. I en tidlig gotisk Tid er Korets Østgavl, der har en høj Korsblending og største Delen af Kirkens Nordside blevet ombygget af Tegl. Af de oprindelige Vinduer er ingen bevarede, hvor-

imod Østvæggen har et blændet, smukt formet, spidsbuget Vindue. Skibets Gavle er ombygget i ny Stil. Vaabenhuset, som har et Solur fra 1698, er flere Gange bygget om. Koret har Krydshvælvning og Skibet Bjælkeloft. Korbuen er udvidet. Klokken, som er støbt 1595 af Jones Kramp, hænger i et smukt, fritliggende Klokkehus af Egetræ med Midtstolpe, der bærer Aarstallet 1750. I Koret er Kalkmalerier, restaureret af Wilckens under Ledelse af Professor Haupt. Østkappen har en Fremstilling af Dommedag, de øvrige Kapper og Væggene sengotiske Planteslyng. Paa Korbuevæggene Rester af en Indskrift (maria ihs?), der overskæres af det senere indbyggede Hvælv. I Koret er paa Nordvæggen i en Medaillon malet en tysk Serie Pastorium fra ca. 1700. Paa Korbuen en stærkt opmalet Planteslyng og to Indvielseskors. Paa det murede Alterbord, hvori der som Relikvie skal have været „noget af Jomfru Maries Mælk“, staar en sengotisk Altertavle fra ca. 1450. Midtskabet er fyldt med to Rækker Figurer, Johannes Døberen, Magdalene og de 12 Apostle. De glatte Fløje har Malerier fra ca. 1700. Bag paa Tavlen er 1707 malet: „Felix Parochia ista in qua non est Nobilista“ samt nogle Præstenavne. Tavlen krones af en Blomsterfrise, og over den har engang været anbragt et Krucifiks, som er flyttet til Triumfvæggen. Alterkalken er i Renæssancestil. To Par Alterstager, det ene Par sengotisk, det andet af barok Form. Moderne Døbefont af Kampesten med Døbefad og Kande af Messing. Prædikestolen er fra 1641 og skaaret af en Landsbysnedker. Det er holdt i Højrenæssancens Former i opridset Udførelse. Paa Skibets Nordside er paa Væggen malet en Præsteliste, der er ført helt op til Genforeningen. Præstestolslukke fra ca. 1700. Maleri og Sølvkrucifiks, skænket af Thomas S. Lorentzen, København. — Kirken skal være een af de ældste Kirker i Lundtofte Herred, den har sandsynligvis oprindeligt været et Kapel. Kirkegaarden er udvidet 1908 og 1922. Sidstnævnte Aar rejste man paa den nyeste Del et Mindesmærke for Sognets 58 faldne fra Verdenskrigen 1914—18.

Sognet gennemskæres af Landevejene Aabenraa—Flensborg og Sønderborg—Tønder Dertil er nylig kommet den nyanlagte Fjordvej, der begynder ved Krusaa Krydset i Bov Sogn og slynger sig gennem de vidunderlige smukke Landskaber, der findes i Kollund, Sønderhav og Rønshoved, indtil den efter at have passeret Broen tværs over Munke-

molles Dam gaar gennem Bækken for at udmunde lige Vest for Rinkenæs i Sønderborg-Tønder Landevej. Paa en Strækning af ca. 1500 m løber den paa et udfyldt Areal! lige i Vandkanten det er fra Kohagen til Sønderhav. Egnen omkring Sønderhav og Rønshoved samt Store Oxø besøges aarligt af Turister i Tusindvis paa

Udsigt fra Rønshoved Højskole mod Holnæs og Broager

Grund af dens store Skønhed, der veksler fra den herligste Idyl til de mest storslaæde Udsigter ud over Flensborg Fjord helt fra Broager, Holdnæs, Glyksborgskovene, Solitude til Mörvik og Flensborg. En Mængde Villaer og Sommerhuse ligger spredte i det bakkede Landskab, og der findes Hoteller baade i Sønderhav og Rønshoved, ligesom der ogsaa er Sommerrestaurant paa St. Oxø, hvortil der daglig er Motorbaadsforbindelse fra Sønderhav i Sommermaanederne, og hvor Strandbredden om Sommeren er oversaaet med Telte, Kajaker og badende Mennesker. Flensborg Sejlsportsklubber ynder meget at bruge Sønderhav og St. Oxø som Maal for deres Ture, hvorfor det ikke er noget ualmindeligt Syn her at se Lystkuttere i næsten Hundredevis.

En anden Vej, der ogsaa maa nævnes, er den gamle Hærvej eller Oksevejen, der i Vestersognet gaar Vest om Vilsbæk gennem Gejlåa for at fortsætte over Bommerlund og Bov. Det var ad denne Vej, de danske Hære i tidligere Tider rykkede frem, og Oksedrifterne vandrede mod Syd. Ad denne Vej drog f. Eks. den danske Hærs Hovedstyrke frem til Slaget i Bov d. 9. April 1848, hvor Oprørshæren blev slaet. En anden Afdeling af Hæren drog ud fra Holdbi Kro ved Flensborgvejen. — I begge de slesvigske Krige har forøvrigt de danske og tyske Hære passeret Sognet paa Vejen mellem Flensborg og Dybbøl, men der findes ingen synlige Minder fra disse Krige. — Umiddelbart op til den nye Fjordvej vil der i Skoven ved Sønderhav i Sommeren 1936 blive rejst en Genforeningssten.

L. Vest Hansen.

RØNSHOVED HØJSKOLE

Højskolen ved Flensborg Fjord ligger i en god dansk Egn. Den er mod Nord og Vest omgivet af Bakker og Skove; mod Øst, Syd og Sydvest er der Udsigt over Dybbøl, Broager, Lyksborg og Flensborg. Haven gaar lige ned til Fjorden.

Skolen oprettedes i Aaret 1921 under Navnet Højskolen ved Flensborg Fjord eller Rønshoved Højskole. Det første af disse Navne skulde betegne Skolen som Grænsehøjskole, hvorved den, som Erfaringen fra Kongeaagrænsen viser, har en særlig Opgave over for Landsmænd mod Syd og et deraf følgende nationalt Præg. Det andet Navn er en naturlig Stedsbestemmelse.

Denne Højskole har sin egen Undervisningsform, idet den holder Skole fra 1. Septbr. til 31. Juli for baade unge Mænd og Kvinder, saaledes at Eleverne kan ankomme til Skolen d. 1. i hver Maaned i dette Tidsrum og deltage i Undervisningen i saa mange Maaneder og i de Fag, vedkommende ønsker det.

Ronshoved Højskole

Hver Elev bestemmer ved sin Ankomst til Skolen i Samraad med Forstanderen, hvilke Fag han eller hun ønsker at deltage i. Efter Maanedens Slutning kan der fortsættes med andre Emner indenfor samme Fag, eller ny Fag kan vælges. Al Undervisning er ordnet i Studiekredse under Lærernes Vejledning.

Dette gælder Undervisningen i Historie, Socialøkonomi og alle andre almindelige Skolefag. Hver Elev vælger frit for en Maaned ad Gangen mellem disse Fag, arbejder selv med Stoffet og mødes 2

Gange om Ugen med den paagældende Lærer og de andre Elever, som arbejder med det samme Fag og Stof, og gennemgaar under Samtaleform det læste.

Paa sædvanlig Maade undervises i Dansk, Regning, Sang, Gymnastik, Sport, Sanglege, Folkedanse og Haandarbejde.

Desuden samles alle Skolens Elever til 2 Foredrag daglig.

Skolen har efter Udvidelse i 1931 Plads til 40 Elever, der alle bor paa Eneværelser, ledes af Julie Møller, f. la Cour og Aage Møller.

BOV SOGN er Danmarks sydligste Sogn og grænser mod Syd til Rigsgrænsen, mod Øst til Holbøl Sogn og Flensborg Fjord og mod Nord og Vest til Tinglev Sogn i Tønder Amt. Dets Areal er 9717 ha med 4131 Indbyggere i 1930 og 4252 i 1935. I Sognet findes fl. Byer: Bov, Grænsestationen Padborg, Frøslev, Faarhus, Vejbæk, Kragelund og Kiskelund. N. Smedeby, Krusaa og Kollund.

Ved Grænsedragningen 1920 blev Bov Grænsesogn. Af sit Omraade mistede Sognet Kobbermøllen, Wassersleben (Sosti) og Nyhus, som nu danner Harreslev Sogn med Kirkegaard der og i Nyhus. Til Gengæld kom til Bov Sogn den store By *Frøslev*, som hidtil havde hørt til det ca. 1 Mil derfra beliggende Handeved. Endnu jordfæstes Folk fra Frøslev i Familiegravstederne paa Handeved Kirkegaard. Navnet Bov udleder man af Navnet paa den mystiske angelsaksiske Helt „Beowulf“, men vist næppe med stort Føje.

Byen *Bov* ligger 49 m over Havfladen, og dens Kirketaarn er mod Vest synlig helt ude ved Stolbjerg Mølle paa Vestereggen. Men fra Bov til Flensborg Fjord ved Wassersleben er der kun 5 km. Til Flensborg er der heller ikke ret langt. De regulære Veje fører enten over Krusaa eller over Padborg og Harreslev. Kortest er Vejen over Nyhus (ca. 7 km), men den har været spærret siden Genforeningen.

Krusaa, som ved sit Udløb i Flensborg Fjord danner Grænsen, kommer fra den smukke *Nyhus Sø*, ved hvis Bredder ligger paa tysk Side Borgpladsen af Grev Clavs' Borg, bygget til Værn mod Valdemar Atterdag. Krusaaens Løb er ikke langt. Den danner vidunderlig naturskønne Partier, udvider sig ved Krusaagaards Mølle til en lille Sø, løber under Flensborg—Aabenraa Chausseen, forbi Kobbermøllen for ved Wassersleben at forenes med Fjordens Vande. Halvdelen af Broen ved Krusaas Udløb er dansk og Halv-

delen tysk. -- Bov Sogn er rigt paa Kæmpehøje. Sognet har sikkert i ældgammel Tid været Skueplads for blodige Kampe. Her ved Kollund endte Isted Syssel, her gik Hærvejen, og her laa i Rækker paa begge Sider af denne Oltidsbegravelserne, saaledes fra Frøslev mod Syd til Harreslev, som nu ligger bag Grænsen. Hvor i Padborg Villaen „Paddehatten“ ligger, fandtes paa Kromand Carsten Thomsens Mark i en Kæmpehøj en Stav med Runer, den saakaldte *Frøslevstav*, som vist

Fra Kobbermøllen

nu findes i Oldsagsmuseet i Kiel. Man vil henføre disse Høje til et Slag, som var Aarsag til Harald Klarks Flugt til Frankerne og hans Daab 826. I Haraldsdalen skal der have staaet et Slag. I Engen findes *Kongekilden*, af hvilken strømmer sort Sand. — En smuk, lille Skov strækker sig langs med Nyhus Sø. Den er nu atter tilgængelig for Publikum.

Under Svenskekrigen 1659 og 1660 led Bov i udstrakt Grad. Kirken blev ødelagt og berøvet sit Blytag. Den er bygget i Rundbuestil med Hvælvinger i Koret og smukke Søjler ved Hovedindgangsdøren i Vaabenhuset. Disse Søjler har en paafaldende Lighed med Søjlerne i Petersporten i Domkirken i Slesvig. Over Indgangsdøren til Bov Kirke er anbragt et gammelt Solur. Byggematerialet er Kampesten. Efter Sagnet skulde Kirken have ligget i Smedeby, men natlige Forstyrrelser af Byggearbejdet, maaske fra Troldenes Side, forvoldte, at man valgte den nuværende Plads. Fra dette Sagn skal hidrøre Talemaaden: „I Guds Navn byggede de Bov Kirke“. I indeværende Aarhundredes første Aar fik Bov Kirke sit høje smukke Granit Taarn, hvilket ikke mindst skyldtes den daværende Præst Rønnekamps ihærdige Bestræbelser. I Taarnets Kugle er, foruden Beretningen om Taarnbygningen, indloddet gangbare Møntsorter og Eksemplarer af de nordslesvigske Aviser. Kirkens Indre frembyder intet synderligt af Interesse, den har en smuk Prædikestol, skaaret af Ringerink 1626, og Granit Døbefont samt en rigt udskaaen Altertavle fra 1771 og et Epitafium. Desuden en Mindetavle for Hegermann Lindenchrone, som i Slaget den 9. April 1848 faldt i Byen. En Mindesten for Slaget — det første i Treaarskrigen — er rejst ved den gamle Hærvej, hvor denne i Byens sydlige Udkant skærer den nye Chaussé og Vejen over Nyhus til Flensborg. Paa den gamle Kirkegaard er der en dansk Krigergrav. Bag den gamle romantiske Præstegaard findes den nyere Kirkegaard. I Bov virkede som Præst fra 1819–43 Thomas Jensen Høyer, hvis Navn findes paa Skamlingstøtten.

Ca. 2 km Syd for Bov ligger Gaardene *Valdemarstoft* eller *Oldemorstoft*. Oprindelig dannede de en Ejendom og var beliggende i en tæt Skov. 1484 fik Henrik Lorenzen, Amtmand Heinrich Rantzaus Skytte, af Kong Hans til Gaardene knyttet forskellige Friheder og Beværterbevilling. Hans Sønner delte Gaardene. Et Værelse i den ene Gaard kaldtes Kongepiselet, og her skal Kong Kristian IV have overnattet den 19. December 1616. Ejeren af Oldemorstoft havde bl. a. den Forpligtelse at stille Forspand til Kongen, enten til Haderslev eller til Rendsborg. Ved Oldemorstoft tager Stationsbyen *Padborg* sin Begyndelse. Mange Ejendomme er opførte paa Grunde, som er solgte fra Oldemorstoft af Eje-

Bov Kirke

ren Sievers, saaledes bl. a. „Den tyske Privatskole“. Her i Nærheden ligger den store Stationsbygning, hvortil de tyske Tog løber, Toldkammeret og Posthuset m. m. Stationsanlægget kostede over 2½ Million Kr. Inden Krigen var Padborg en ubetydelig Stationsby, som ikke talte stort over 50 Indbyggere, med et Par Kroer, Mølle og større Byggematerialhandel samt Bankfilial. Nu er den en By paa ca. 1500 Indbyggere. Hotel „Padborghus“ er tillige dansk Forsamlingshus. Omtrent 1 km fra Padborg, ligger, nu saa godt som sammenbyggede, den store for sin Danskhed bekendte Frøslev By, Folkedigteren *Carsten Thomsens* Hjem og Skolelærerforfatteren *Bendix Hansens* Fødeby. Midt i Byen findes et smukt Mindesmærke for de faldne i Verdenskrigen, stor, ny Kommuneskole, Mejeri, Sparekasse, Haandværker- og Købmandsforretninger.

Den nye Vej fra Frøslev til *Faarhus* gaar gennem de ejendommelige Frøslev Polde, som strækker sig over 8 km, en skovklædt Aas, som sikkert skylder Sandflugten sin Tilblivelse. Et gammelt Sagn fortæller, at en Trolde vestpaa blev opbragt over den paabegyndte Kirkebygning i Bov. Han fyldte en Sæk med Sand og begav sig

paa Vej mod Bov, for at ødelægge Værket. Undervejs gik der Hul paa Sækken, og Sandet dryssede ud og dannede „Frøslev Polde“. Disse skyder sig frem i Retningen fra Nordvest mod Sydøst. Ved Ryttergabet, Passet med de høje lyngklædte Banker, skal i Sandflugtens Dage en Rytter have funden Døden. Fra denne Tildragelse skal Navnet stamme. Paa Banken knejser nu en Flagstang, og her er der siden Genforeningen om Sommeren bleven afholdt nationale Møder. En anden Banke bærer Navnet Valdemars Sandbjerg.

Fordum var Terrænet her til Dels Skov, til dels Mose. Her skal en Røverhøvding Efling eller Eflund have drevet sit Spil. Den højeste Klit hedder den Dag i Dag Eflunds Stenbro og paa Slotsbjerget findes Murbrokker. Kragelundgaard hørte vistnok til Herresædet, som ødelagdes med sine ryggesløbe Beboere. Nu bærer Poldene Navnet *Frøslev Polde*. Frøslevnavnet udledes af Navnene Frø eller Frejr.

I Nærheden af Frøslev Polde ligger Byen *Faarhus* med Station, Gæstgivergaard, Købmandsforretninger, Mejeri og Bageri og forskellige Haandværksforretninger samt en Del Gaarde. I Byen er dansk Forsamlingshus. *Faarhus* hørte til Kragelund Kommune, hvor der i sin Tid var et „Skæferi“, efter hvilket *Faarhus* har Navn.

Ved *Faarhus* ligger den kendte Gæstgivergaard *Frydendal*, som ejes af en Søn af den bekendte Hingsteopdrætter Bjørn Lorenzen, Gustav Johannsens nære Ven og Medstifter af den danske Sparekasse i Flensborg. Her i Nærheden ligger *Vejbæk* med Kro og Skole, samt *Vesterbæk* og *Østerbæk*.

Som alt berørt, løber *den gamle Oksevej* gennem Sognet. Den kommer fra *Gejlaa*, med Skole, Kro og sin gamle Bro og Stendige og gaar forbi Bommerlund Plantage og Stedet, hvor den kendte Bommerlund Kro laa, hvor Overkommandoen lagde Planen for Slaget ved Bov.

I H. P. Holsts „Den lille Hornblæser“ hedder det bl. a.:

Hvor ned til Bov den tunge Vej
henslæber sig i Sandet,
der ligger Kroen Bommerlund
bekendt i hele Landet —
Der er den bedste danske Snaps osv.

Vejen er paa en længere Strækning fredet og henligger i sin oprindelige Bredde med de dybe Hjulspor, op til Sønderborg Chausseen. Ved Vejen staar Vis Herreds Grænsesten fra 1778. (Mindesten f. Lygtekroen.)

Ved *Krusaa* paa Bakkens Top, krydses Sønderborg – Tønder Vejen af Flensborg Aabenraa Vejen. Her staar, omgivet af Grænsesten fra den gamle Kongeaagrænse, en smuk

Mindesten om Danmarks Konges Møde med danske Flensborgere i Genforeningsdagene. Man har her i Nærheden en smuk Udsigt op til Bov Kirke opad mod Padborg, hvis vingeløse Mølle og Vandtaarn rager op i Horizonen og udover Nyhus Sø med Voldene af Grev Klavs Borg.

Det er Valpladsen fra Slaget ved Bov, der ligger aabent for Blikket.

Til højre for Vejen lidt mod Syd den idylliske beliggende *Krusaa* Vandmølle, hvor det tidligere Mejeri bliver omdannet til dansk Forsamlingshus. Fiskeriet i Møledammen tilhørte i svundne Tider Amtmanden i Aabenraa. Endnu skal bemærkes, at der her i Nærheden i 1808 fandtes en fransk Krigslejr.

Til venstre fører en Allé ind til den store herskabelige *Krusaagaard*, der indtil Genforeningen var i tysk Eje. Her boede den store Kornkøbmand Matthias Hübsch, som i

sin Tid sad til Taffels hos den tyske Kejser, siden efter blev dansk og nu bor i København. I Hovedbygningen findes Pensionat. Gaarden tilhører den danske Stat, og her er der indrettet Forsøgstation for Svinefodring. Den gamle *Krusaa* Kro er ombygget til *Told- og Grænsekontrolstation*.

Den nye Fjordvej fører fra Sønderborg-vejen forbi Gaarden *Harkjær* til *Kollund*, hvor der findes dansk Forsamlingshus og ved

Grænsen ved *Krusaa*

Kollund

Stranden Badhoteller samt Dampskibsbro og Told- og Politistation. I Byen findes 15 Landejendomme, af hvilke 5 har særlige Privilegier. Ejeren paa en af disse Gaarde hed Jes Thomsen. Han blev 1448 adlet af Kong Hans. Jes Thomsens Sønner Boj og Hans Jessen delte efter Faderens Død Ejendommen, og endnu i 1853 levede der paa en af Gaardene en direkte Efterkommer af Jes Thomsen. Paa tre andre Gaarde hvilede den Forpligtelse at befordre Kongen, naar han gæstede Flensborg Amt, enten til Haderslev eller til Rendsborg.

Den nye Fjordvej fører mod Øst forbi afdøde Redaktør Jessens Villa „Fjordager“ til Kollund Østerskov. Her laa en Gaard Øster Kollund, til hvilken hørte et Saltværk og en større Skov, som i Aaret 1571 solgtes til Amtmand von Ahlefeldt for 300 Mark. I 1875 lod nu afdøde Kaptajn *G. Stallknecht* her opføre en smuk Villa. I Kollund Østerskov ligger „Det unge Grænseværn“s Vandrehjem, som paatænkes udvidet i betydelig Grad. Ved *Kohage* løber Vejen ind i Holbøl Sogn.

Det skønneste ved Kollund er en Spadseretur mod Vest i *Kollund Skov* med sine skønne Udsigtpunkter, sine dybe Kløfter og mange Trappetrin, til Grænsen ved Dæmningen ved Krusaaens Udløb. Her ligger *Kobbermøllen* og *Skomagerhuset*, og lige overfor har man *Wassersleben* med sine Hoteller.

Hans Petersen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I LUNDTOFTE HERRED

Fr. Asmussen,
Gaardejer,
Lovtrup.

A. M. Nielsen,
Sognepræst,
Ensted

J. P. Wortmann,
Sogneraadsmnd.,
Ensted

Jens J. Nielsen,
Dyrlæge,
Kiplev

Hans Peter Jørgensen, Gaardejer, Olmersvold, er født i Slyngsten den 3. Marts 1884 som Søn af Gdr. Niels Jørgensen og Hustru Christine, f. Petersen. Gift 1910 med Mette Lassen. Kommune- forstander i 1919, Sogneraadformand 1920—25, Kreditforeningsvurderingsmand siden 1920, Vurde- ringsformand for Alm. Brandf. f. Landbygninger siden 1920, Sogneraadmedlem, Sygekasseformand fra 1920—26, Formand for Skolekommissionen 1920—26. Fmdl. for det sociale Udvalg fra 1. Oktbr. 1933.

Asmus Frees, Landmand, Sogneraadformand, Lovtrup, er født den 4. Maj 1895 i Lovtrup som Søn af Landmand Carsten Frees og Hustru Marie, f. Hansen. Gift 1923 med Anna Jessen. Sogneraad- formand, Medlem af Skolekom.

Friedrich Asmussen, Gaardejer, Lovtrup, er født den 16. Maj 1877 i Lovtrup som Søn af Jes Friedrich Asmussen og Hustru Marie Bothilde, f. Møller. Gift 1910 med Marie Bothilde Festeren. Kommunesekretær og Kirkeværge.

Andreas Hansen Klindt, Sognefoged, Gaardejer, Porsbøl, er født den 11. Maj 1874 som Søn af Gdr. Karsten Klindt og Hustru Ingeborg Marie, f. Møller. Gift 1905 med Louise Sofie, f. Christian- sen. Repræsentant f. Andelssvineslagteriet Aabenraa i Uge Sogn.

Anton Marius Nielsen, Sognepræst og Provst, er født d. 18. Marts 1871 i Valling, Bryrup Sogn, som Søn af Gdr. Niels Hansen og Hustru Johanne Elisabeth, f. Munk. Gift 1900 med Eli Margrethe Monrad. Student fra Odense Latinskole 1890. Theologisk Kandidat 1896. Kapellan Ørslev—Bjerre 1896—99. Sog- nepræst i Tønning-Træden 1899—1906. Sognepræst i Hvejsel 1906—14. Sognepræst i Brande 1914—20. Sognepræst i Ensted 1920. Siden 1915 Provst, først for Norvang Torrild Herred, siden 1920 for Aaben- raas Provsti. Medlem af Bestyrelsen for Bibelselskabet siden 1931. Medlem af Aabenraa Amts Skole- direktion siden 1932. R. af Dbg.

Jens Peter Wortmann, Gaardejer, Sogneraadsmnd., Ensted, er født den 30. August 1879 i Felsted som Søn af Arbejdsmand Thomas Hansen Wortmann og Hustru Anna Marie, f. Hansen. Gift 1907 med Martha Margrete Kathrine Rasmussen. Sogneraadformand siden 1. Decbr. 1927. Fmdl. for Grundforbedringsudvalget i Aabenraa Amtsrads-kreds. Amtsradsmedlem fra 1. April 1926—35.

Christen Hansen, Førstelærer, Kiplev, er født den 9. April 1905 i Lysabild som Søn af Gaard- og Møllejer H. J. Hansen og Hustru K. M. Hansen. Lærereksamen 1926 i Silkeborg. Tillægsprøve i Tysk. Kursus i Gymnastik, Sang og Sløjd.

Svend Erik Johnstad-Møller, Detachements Kommandør, Søgaard, er født den 24. April 1894 i Thunegaard pr. Hedehusene som Søn af Proprietær Niels Møller og Hustru Agnes Emilie f. Johnstad. Gift 1917 med Karen Marie, f. Baggesen. 1912 Rekrut v. 28. Batall., 1915 Premierløjtnant v. 8. Batall., 1920—22 Officeresskolens Generalstabskursus, 1922 Tjenestgørende v. Generalstaben, 1929 Adjutant v. Generalkommandoen. 1929 Kapt. og Chef for 2. Batall. I Komp., 1931 v. Generalstaben, Souschefen ved Generalkommandoen, 1932 v. Generalstabens Kommando-Afd., 1935 Detachements Kommandør paa Søgaard. Ridder af D., B. K. 5., Fin H. R. 3 2.

Ove Bennike, Kaptajn, Søgaard, er født den 6. April 1898 paa Frederiksberg som Søn af Oberstløjtnant Henrik Ferdinand Bennike og Hustru Estrid, f. Høgsbro. Stud. f. Metropolitanskolen. 1916 Rekrut v. 1. Bataill., 1917 Kornet v. 22. Bataill., 1919 Premierløjtnant v. 21. Bataill. 1924—26 Of- ficeresskolens Generalskabskursus, 1927—32 v. Generalstaben, 1932 Komp. Chef ved 3. Bataill. Fransk Tjeneste 1922 i Metz. 1926—32 Instr. i K. A. S., Søgaard 21. Januar 1935.

Halfdan Albert Frederik Jørgensen, Læge, Søgaard, er født den 25. Juni 1899 i Køben- havn som Søn af Vagtmester Halfdan Jørgensen og Hustru Frederikke f. Hansen. Gift 1926 med Anna Marie Gjedde. Med. Embedseksamen 1925. Konst. Amtslæge paa Færøerne 1926, Statshospitalets med. Afd. 11 $\frac{1}{2}$ Aar. Ansat som Læge ved Detachementet paa Søgaard fra 1935.

H. F. Schultz,
Vognmand,
Kliplev

Peter Lund,
Sogneraadsmnd.,
Felstedmark

H. P. Iversen,
Gaardejer,
Sveirup

Mette Elberg,
Kommunekasserer,
Felsted

Salomonsen,
Malermester,
Felsted

Jens Jørgen Nielsen, Dyr læge, er født den 19. September 1895 i Uth som Søn af Forpagter Jens Nielsen og Hustru Kirstine Nielsen, f. Jensen. Gift 1929 med Anna Eleonora Nielsen, f. Larsen. Dyr lægeeksamen 1928.

Herman Jacobsen, Kommunesekretær, Kliplev, er født den 27. November 1907 i Aabenraa som Søn af Huskarl Jørgen Jacobsen og Hustru Ingeborg, f. Wrang. Gift 1932 med Nielsine Johanne Thomsen. Uddannet paa Sagførerkontor i Aabenraa. Pantefoged i Kliplev fra 1930—34, Sekretær for Kliplev friv. Brandværn siden 1934.

Niels Peder Kjær, Førstelærer, Felsted, er født den 21. Juli 1896 som Søn af Gdr. Anders Meidgaard Kjær og Hustru Severine Kirstine. Gift 1922 med Anna Cathrine Brix. Eksamen fra Nr. Nisum Seminarium. Flere Kursus.

Peter Frees, Gaardejer, Felsbækgaard, er født den 17. Juli 1876 som Søn af Heinrich Frees og Hustru Johanne Regine, f. Hansen. Gift 1903 med Cathrine Cecilie Markussen. Kommuneforstander fra 1918—22. Formand for Enslat Sogns Hjælpekasse 1925—34.

Mette Elberg, Kommunekasserer, er født d. 19. Nov. 1908 i Aabæk som Datter af Murer Jes Elberg og Hustru Anna, f. Nielsen. Præliminæreksamen fra Løjt Realklasse 1925. Handelsskoleeksamen fra Aabenraa Handelsskole 1928. Ansat paa Amtskontoret i Aabenraa fra 1925—32. Kommunesekretær i Felsted siden 1932. Kasserer i Felsted Sogns Ungdomsforening. Kasserer for Kommunesekretærforeningen for Aabenraa og Sønderborg Amter.

Jürgen Jessen, Kroejer og Landmand, Felsted, er født den 21. November 1857 som Søn af Thomas Jessen. Gift 1902 med Marie Svensen.

Johann Lauritz Christensen, Kroejer, S. Hostrup, er født den 29. December 1888 i Felsted. Gift 1918 med Marie f. Jensen. Forpagter fra 1. Marts 1919 til 1928. Ejer siden 1. Septbr. 1928.

Peter Lund, Sogneraadsmnd., Parcellist, Felstedmark, er født den 14. September 1881 som Søn af Parcellist Peter Petersen Lund og Hustru Ingeborg Christine, f. Ferdinand. Gift 1909 med Trincke Marie Nissen. Ejendomsskyldsvurderingmand. Medlem af Sogneraadet siden 1925.

Niels Jensen, Førstelærer, Traasbøl, er født i Sneum den 9. Januar 1892 som Søn af Gdr. Jensen. Gift med Marie Andersen. Eksamen fra Ribe Seminarium.

Jes Frederik Christensen, Lærer, Tombøl, er født den 26. September 1906 i Hønsnap som Søn af Gdr. Nis Christensen og Hustru Marie Clausen. Gift 1932 med Anna Jørgensen. Eks. fra Seminariet i Haderslev.

Hans Peter Iversen, Gdr. i Sveirup, er født den 6. August 1883 i Sveirup som Søn af Gdr. Jørgen Iversen og Hustru Anna, f. Nielsen. Gift 1906 med Christine Boysen. Medlem af Amtsradet fra 1926—35, Amtsforsander for Felsted fra 1918—20, Kasserer for Amtslanbforeningen siden 1906. Fmd. for Aabenraa Sdr. Skyldkreds og Præstegaardskonsulent for Haderslev m. fl. Amter siden 1923.

Jürgen Hansen, Gdr. Slyngstenggaard, er født den 2. Juni 1898 paa Slyngstenggaard som Søn af Gdr. Peter Hansen og Hustru Elisabeth, f. Lauridsen. Gift 1932 med Marie Paulsen.

J. A. M. Rodholm,
Sognepræst,
Varnæs

Peter Jørgensen,
Sogneraadsmnd.,
Varnæs

H. C. Asmussen Lyck,
Amtsradsmedlem,
Varnæs

Peter Wolter,
Overtoldbetjent,
Varnæs

H. M. Hansen,
Kommunesekretær,
Varnæs

Frits Clausen,
Læge,
Bovrup

Knud Skårup,
Sognepræst.
Kværs

J. P. Holm,
Sogneraadsmnd.
Kværs

C. V. G. Kragh,
Stationsforstander,
Kværs

Will. Eggert,
Landmand,
Kværs

Andreas Buch, Lærer i Tombøl, er født den 18. Februar 1888 i Starup som Søn af Lærer P. Buch og Hustru Anna, f. Skøttegaard. Gift 1914 med Agnes Hansen. Eksamen fra Jelling Statsseminarium. Statens Aarskursus.

Jens Anton Marius Rodholm, Sognepræst i Varnæs, er født den 23. September 1881 i Hasle ved Aarhus som Søn af Arbejdsmand Peter Jensen Rodholm og Hustru Ane, f. Jensen. Gift 1910 med Martha Christine Nielsen. Realskole i Aarhus. Udlært Typograf. Engelsk Lærereksamen fra Jowa State Teacher College, Cedar Falls, Jowa, U. S. A. Cand. theol. fra Grand Vien College, Des Moines, Jowa, U. S. A. Har i Amerika været Formand for 2. og 4. Hovedkreds af Kirkens Ungdomsforeninger, Næstformand og Sekretær for Kirkens østlige Kredse af Menigheder i „Den Dansk ev. luth. Kirke i Amerika“. Medlem af Aabenraa Amtskreds' Bestyrelse for Foreningen til Kræftens Bekæmpelse.

Hans Christian Asmussen Lyck, Gaardejer, Amdsraadsmedlem, Varnæs, er født den 12. August 1883 i Avnbøl som Søn af Gæstgiver og Landmand Hans Chr. Asmussen Lyck og Hustru Anna Marie, f. Clausen. Gift 1913 med Astrid Gudrun Petersen. Ryslunge Højskole 1909, Ladelund Landbrugs-skole 1906—07. Amdsraadsmedlem siden 1928. Medlem af Best. i Den nordslesvigske Folkebank. Fmd. for Varnæs Andelsmejeri. Medl. af Best. for Sydj. Landmænds Andelssmørespørr. Sønderborg.

Christian Peter Nissen, Sognefoged, Rentier, Varnæs, er født den 2. Juni 1866 i Varnæs som Søn af Gdr. Nis Jørgen Nissen og Hustru Marie f. Christiansen. Gift 1895 med Cecilie Petersen. Sogneraadsmnd og Kirkeældste fra 1906—12. Medlem af Provstisynoden fra 1915 til Genforeningen. Medlem af Sønderj. Valutaraad 1920—22. Bestyrer for Graasten Banks Filial. Medlem af Aabenraa Amdsraad 1924—28. Formand for Varnæs Andelsmejeri fra 1901—19. Dannebrogsmændenes Hæders-tegn.

Peter Wolter, Overtoldbetjent, Varnæs, er født den 3. April 1890 i Røllum som Søn af C. Chr. Wolter og Hustru Cathrine f. Petersen. Gift 1916 med Marie Jensen. Tysk Toldbetjent-Eksamen. Indtraadt i Etaten 26. Juni 1920 som fung. Toldbetjent i Varnæs, 1921 Overtoldbetjent, Medlem af Skolekommissionen siden 1929.

Peter Jørgensen, Maskinbygger, Sogneraadsmnd., Varnæs, er født den 7. April 1877 i Blaa-krog som Søn af Smedemester Iver Jørgensen og Hustru Sophie Christine, f. Andresen. Gift 1905 med Adeline, f. Hansen. Sogneraadsmnd siden 1928. Fmd. for Haandværkerforeningen.

Henny Maria Hansen, Kommunesekretær, Varnæs, er født den 23. December 1901 i Røllum som Datter af Landmand Heinrich Hansen og Hustru Anna Cathrine. Siden 1929 Kommunesekretær i Varnæs Kommune.

Hans Sørensen Petersen, Sogneraadsmnd., Gaardejer, Bovrup, er født den 27. Maj 1879 i Bovrup som Søn af Gdr. Nis Petersen og Hustru Anna, f. Johannsen. Gift 1910 med Marta Kirstine Petersen. Sogneraadsmnd siden 1925, Fmd. for alle Udvalg.

Frits Clausen, Læge, Bovrup, er født den 12. November 1893 i Aabenraa som Søn af Købmand Friedrich Chr. Emil Clausen og Hustru Ane Christine, f. Petersen. Gift 1923 med Ebba Larsen. Student fra Overrealskolen i Flensborg. Studeret ved Universiteterne i Freiburg, Heidelberg og Kiel. Embedseksamen i København 1923. Fører for Danmarks nationalsocialistiske Arbejderparti.

Knud Skårup, Sognepræst, er født den 30. Oktbr. 1879 i Julianehaab paa Grønland som Søn af Sognepræst Otto Christoffer Skårup og Hustru Louise Marie, f. Christensen. Gift 1932 med Ingeborg Moos. Theologisk Embedseksamen ved Københavns Universitet. Formand for Menighedsraadet.

Jens Peter Holm, Sogneraadsmnd i Kværs er født den 11. November 1876 i Søgaard-Sogneraadsmnd siden 1920.

C. V. G. Kragh, pens. Stationsforstander, er født den 13. Decbr. 1871 i København som Søn af Kantor G. A. J. Kragh og Hustru E. M., f. Tandrup. 1888 ansat som Ekspeditionselev ved østsjæll. Jernbaneselskab. 1891 ved D. S. B. 1892 Assistent. 1917 Godsinspektør i Hjørring. 1921 Stationsforstander i Stoholm og 1929 i Tørsbøl, tillige Postekspeditor fra 1921—35. Pensioneret fra 1935.

William Eggert, Landmand, Kværs, er født den 23. September 1889 paa Langeland som Søn af Gdr. Mads Eggert og Hustru Karoline, f. Jacobsen. Gift 1925 med Catrine Jepsen.

Thomas Thomsen, Kroejer i Kværs, er født den 1. Juli 1883 i V. Sottrup som Søn af Møller Hans Chr. Thomsen og Hustru Andrea Petersen. Gift 1909 med Maria Duus. Møllejejer i Ullerup fra 1909—14.

Axel M. Bjerre,
Politimester,
Graasten

Troensegaard-Hansen,
Sognepræst,
Graasten

H. C. Hansen,
Overlærer,
Graasten

Lindskov Christiansen,
Statsskovrider,
Graasten

H. F. P. Storm,
Læge,
Graasten

H. C. Gredsted, Dommer, er født den 22. December 1884 i Ranum som Søn af Pastor F. V. W. Gredsted og Hustru Thora, f. Hansen. Gift 1913 med Dagmar Neerholt. Student 1903. Cand. jur. 1909. Fuldmægtig paa By- og Herredsfogedkontoret i Faaborg 1910—12, ved Københavns søndre Birk 1912—19, paa Københavns Amts søndre Birk m. Amager Birks Dommerkantor 1919—20. Dommer i Tønder Købstad med Tønder, Højer og Slogs Herreder 1920. Dommer i Retskreds Nr. 95 Lundtofte og Nybøl Herreder 1923.

Axel M. Bjerre, Politimester, er født den 18. Februar 1895 i Sorø som Søn af Højskoleforstander, Pastor emer. K. Bjerre og Hustru Elise, f. Møller. Gift 1921 med Lilly Hald. Student 1913. Cand. jur. 1920. Fung. Sekretær i Skattedepartementet 1920. Politifuldmægtig i Ribe 1921, Amtsfuldmægtig i Aabenraa 1924 og i Sønderborg 1930. Politimester i Lundtofte og Nybøl Herreder 1932. Formand for Venstreforeningen for Graasten og Omegn og for Lokalforeningen til Kræftens Bekæmpelse. Medlem af Bestyrelsen for Sydjysk Fængselselskab.

Laurits Andreas Troensegaard-Hansen, Sognepræst, er født den 13. December 1871 i Vindeby paa Taasinge som Søn af Skibsreder og Skibsfører Carl Hansen og Hustru Ingeborg Cathrine, f. Troensegaard. Gift 1901 med Jenny Cathrine Alma Hansen. Cand. theol. København 1898. Medlem af Hovedbestyrelsen for „Arbejde adler“. R. af Dbg. 1920.

Hans Christian Hansen, Overlærer, er født den 2. Oktober 1882 i Skarrild som Søn af Husmand Mathias Hansen og Hustru Jørgine. Gift 1915 med Magda Kiilbrich. Lærereksamen. Tillægs-eksamen i Tysk og Latin. Studierejse til Tyskland, Svejs og Sverige Tilsynsførende for Graasten Børnehave, Graasten Landbrugsskole, Graasten Husholdningsskole. Formand for Graasten Bibliotek og for Sønderjysk Teaterforening. Forstander for Graasten Handelsskole.

Carl Georg Lindskov Christiansen, Statsskovrider, er født den 16. December 1883 i København som Søn af Grosserer, Skibsinventariehandler C. M. Christiansen og Hustru Helga Agnethe, f. Hansen. Gift 1916 med Elna Sigrild Bache. Forstkandidat 1908. Studierejser i Tyskland, Norge og Sverrig. Forstassistent ved Statsskovvæsenet 1911. Ved Statsskovreguleringen, Statens forstlige Forsøgsvæsen, tjenestgørende Assistent paa Palsgaard Statsskovdistrikt, Skovfoged ved Jægersborg Hegn under I. Københavns Distrikt. 1919 Skovrider i Direktoratet for Statsskovbruget. 1922 Skovrider for det nyoprettede Graasten Distrikt. Formand for Holbøl-Hokkerup Afvandingsselskab. Medlem af Bestyrelsen for Ferskvandsfiskeriforeningen. Repræsentant for Dansk Jagtforening i Politikreds Nr. 70, R. af Dbg.

Hans Frederik Peter Storm, Læge, er født den 11. Aug. 1886 i Faaborg som Søn af Købmand Asmus Storm og Hustru Petra Amanda, f. Hansen. Gift 1918 med Dr. med. Marie Hollensen. Student 1905 fra Frederiksborg. Studerede Jura, senere Filologi og Medicin i Kbhvn., Freiburg, Heidelberg, Rostock og Kiel. Med. Eksamen Vinteren 1916 laud. (Kiel). Assistent ved Flensborg Diakonisseanstalt Aug. 1914 til Febr. 1915. Assistenzarzt ved Kiels medicinske Universitetsklinik Sommeren 1915 til Foraaret 1917. Reservelæge ved St. Franciscus Sygehus i Flensborg samt som Militærlæge tjenstgørende ved flere af Flensborgs militære Lazaretter Foraaret 1917 til Decbr. 1918. Dr. med. 1916 i Kiel (Beiträge zur Casuistik der Endocar ditis lenta). Eneste Civillæge ved den internationale Kommission i Flensborg 1920. Dansk Jus. Pract. 22. November 1920. Prakt. i Graasten siden Juli 1920. Visit. Læge i Aabenraa Amt 1921. Medlem af Sundhedskommissionen i Graasten 1924. Den internationale Kommissions Fortjenstmedaille 1920. Har udgivet tre Digtsamlinger: „Levende Hegn“, „Mar-kerne“ og „Høstsol og sene Roser“.

M. Storm-Hollensen,
Læge,
Graasten

W. Reuter,
Læge,
Graasten

Anton Faber,
Overretssagfører,
Graasten

A. C. Andersen,
Apoteker,
Graasten

V. A. Munch Glente,
Politifuldmægtig,
Graasten

M. J. Pilegaard,
Kriminalassistent,
Graasten

S. Damsgaard,
Overbetjent,
Graasten

P. O. Johansen,
Statsskovfoged,
Graasten

F. C. Nissen,
Skibsmægler,
Graasten

Marie Storm-Hollensen, Læge, Dr. med., er født den 20. Marts 1884 i Mølmark pr. Broager som Datter af Gdr. Mathias Hollensen og Hustru Cathrine Sophie, f. Mathiesen. Gift 1918 med Dr. med. H. F. P. Storm. Sophien-Realgymnasium Berlin 1907. Studeret Medicin i Heidelberg, München, Freiburg i Br., Würzburg og Königsberg i Pr. Medicinsk Embedseksamen i Heidelberg 1912. Dr. med. samme Steds. Medicinalpraktikant: Eppendorfer Krankenhaus, Børnehospital i Waisenhuset, og St. Georgs Hospital i Hamburg. Praktiseret i Flensborg fra 1913—20. Siden da i Graasten.

Waldemar Reuter, Læge, er født den 12. Maj 1873 i Broager som Søn af Provst Ludwig A. Reuter og Hustru Anna, f. Dithmer. Gift 1901 med Mally Bremer.

Richard Kold-Christensen, Overdyrlæge, er født den 23. Juli 1881 i Nibe som Søn af Købmand P. Christensen. Gift 1907 med Signe Pape. Eksamen 1905. Siden 1919 praktiserende i Graasten. Overdyrlæge ved Graasten Andelsslageri.

Anton Faber, Overretssagfører, er født den 20. Marts 1882 i Stege som Søn af Sognepræst L. O. Faber og Hustru Eleonora Kirstine, f. Levinson. Gift 1925 med Ellen Gunder f. Christiansen. 1907 juridisk Embedseksamen. 1908 Assistent paa Københavns Politikontor. 1909 Fuldmægtig ved Sjællands Stiftamt og 1912 ved Ramsø-Thune Herreder, Roskilde. 1915 Kontorchef i Frederiksberg Sparekasse 1921 Overretssagfører i Graasten. Medlem af Bestyrelsen for 11. Sagførerkreds.

Rasmus Laurits Jørgensen, Postmester, er født den 1. Marts 1886 i Tranekjær som Søn af Slotsvægter C. Jørgensen og Hustru Hanne Marie, f. Knudsen. Gift 1915 med Poulene Pedersen Skjøt. Indtraadt i Postvæsenet 1902 i Jægerspris. Ekspedient 1911. Assistent i Nordborg 1920. Postmester i Tandslet 1927. Kontrolør i Sønderborg 1932. Siden 1934 Postmester i Graasten.

Andreas Christian Andersen, Apoteker, Direktør, er født den 15. Oktober 1875 i Bogense som Søn af Hotelejer Frederik Andersen. Gift 1899 med Dorthea Møller. Cand. pharm. 1897. Apoteker i Mariager 1900—08. I Saltum 1908—18. I Jels 1919—28. I Graasten siden 1928. Medstifter af Livsforsikringsselskabet Koldinghus. Komm. Direktør fra 1929—34, Adm. Direktør fra 1934.

Viggo Axel Munch Glente, Politifuldmægtig, er født den 2. Juni 1904 i Bindslev som Søn af Læge Axel Glente og Hustru Anna Juliane Marie, f. Larsen. Gift 1931 med Anne Lise, f. Rothe. Cand. jur. 1928. Sagførerfuldmægtig i Haslev, Dommerfuldmægtig i Faaborg og Politifuldmægtig i Graasten.

Martin Jørgensen Pilegaard, Kriminalassistent, er født den 3. August 1880 i Stouby som Søn af Gdr. S. J. Pilegaard og Hustru Kristiane, f. Jørgensen. Gift 1904 med Andrea Pedersen. 1903 ansat i Københavns Politi. 1911 i Bjerre Herred. 1919 i Statspolitiet i København. 1921 Overbetjent. 1922 Vagtmester i Graasten. 1929 Kriminalassistent II Grad. 1933 Kriminalassistent I Grad. Formand i Sundhedskommissionen.

Søren Damsgaard, Overbetjent og Stationsleder, er født den 10. April i Ryde som Søn af Landmand N. Andersen og Hustru Cathrine, f. Jensen. Gift 1912 med Maren Christine Pedersen. 1910 ansat i Københavns Politi. 1913 i Hørholm Birk. Siden 1920 i Graasten.

Niels Chr. Nielsen, Slotsgartner, er født den 24. September 1874 i Nørrecomme som Søn af Husmand Niels Nielsen og Hustru Karen, f. Bennedsen. Gift 1904 med Wilhelmine Frøhlich. Gartner i Tønder 1889—92. Gartnermedhjælper i større Handelsgartnerier og Planteskoler i Tyskland 1892—14, Den ny Kirkegaard 1914—20, Overgartner, 1920—36 Slotsgartner i Graasten, Gartner ved Den kgl. Bibliotekshave fra 1936.

Olga S. Reppien,
Forstanderinde,
Graasten

Ebba Drewes,
Forstanderinde,
Graasten

Christian Skov,
Havnefoged,
Graasten

A. Ritscher,
Bogtrykker,
Graasten

V. Manner Jacobsen,
Bygmester,
Graasten

J. F. Jensen,
Bagermester,
Graasten

Chr. Klinge,
Skorstensfejermester,
Graasten

R. Røjske,
Sprøjtefører,
Graasten

J. Hansen,
Økonom,
Graasten

Poul Otto Johansen, Statskovfoged, er født den 23. September 1894 i Raklev, Holbæk Amt, som Søn af Malermester Oskar Johansen og Hustru Kirstine Johansen. Gift 1925 med Elna Frederiksen. Statskovfoged ved Graasten Skovdistrikt siden 1922.

Frederik Christian Nissen, statsaut. Skibsmægler, er født den 25. Marts 1883 i Broager som Søn af Speditør P. Fr. Nissen og Hustru Louise Margrethe, f. Jensen. Gift 1928 med Marie Bøthilde Hansen. Lært Skibshandel, besøgt Handelsskolen. Bogholder og Befragter i Haderslev 1907—22, i Aabenraa 1922—23. 1923 Skibsmægler i Graasten. 1933 statsaut. Skibsmægler.

Olga Sofie Reppien, Forstanderinde, er født d. 7. September 1898 i Hunderup som Datter af Gdr. Kristian Reppien og Hustru Anne, f. Vind. Uddannet Husholdningslærerinde. Forstanderinde paa Graasten Husholdningsskole.

Ebba Drewes, Forstanderinde, er født den 2. April 1900 i København som Datter af Grosserer Odin Drewes og Hustru Johanne, f. Jensen. Cand. phil. Faglærerinde. Forstanderinde paa Graasten Husholdningsskole.

Christian Skov, Havnefoged, Graasten, er født den 8. Juli 1881 i Egersund som Søn af Jørgen Skov og Hustru. Havnefoged i Kamerun i Vestafrika i 3 Aar. Skipper i Danmark fra Genforeningen. Havnefoged i Graasten siden 1933.

A. Ritscher, Bogtrykker, er født den 19. Februar 1883 i Graasten som Søn af Blikkenslagermester H. Chr. L. Ritscher og Hustru Eline, f. Christensen. Gift 1919 med Thekla Brunckhorst. Siden 1909 Bogtrykker i Graasten. Kasserer for Graasten Ringriderforening. Sekretær for Haandværker- og Industriforeningen for Graasten og Omegn.

Valdemar Manner Jakobsen, Bygmester, er født den 6. Maj 1894 i Odder som Søn af Muremester J. P. Jakobsen og Hustru Marie Kirstine. Gift 1921 med Emilie. Uddannet som Konstruktor og Murer. Medlem af Bestyrelsen for Graasten Haandværkerforening. Forstander og Lærer ved Teknisk Skole.

Johannes Frederik Jensen, Bagermester, er født den 11. Febrnar 1883 i Flensborg. Næstkommanderende ved Graasten frivillige Brandværn siden 1920. Formand for Graasten Borgerforening siden 1931.

Christen Klinge, Skorstensfejermester, er født den 21. Juli 1891 i Nr. Løgum. Gift 1920 med Anna Schroeder. Skorstensfejermester i Aabenraa Amts 2. Distrikt i Graasten siden 1921.

R. Røjske, Arbejdsmand, er født den 21. Juli 1870 i Bovrup. Sprøjtefører ved Graasten frivillige Brandværn siden 1929.

Frøde Beyer, Sognepræst i Rinkenæs, er født den 18. Juni 1894 i København som Søn af Apoteker Andreas Beyer og Hustru Vilhelmine, f. Thaning. Gift 1922 med Karen Elisabeth Bodelsen.

Heinrich Møller, Rentier, er født den 20. Marts 1861 i Nyhus som Søn af Gdr. Joh. Møller. Landmand. Hotelejer. Kommuneforstander i Gerndrup under tysk Styre. Formand for Rinkenæs Sangforening.

Frøde Beyer,
Sognepræst,
Rinkenæs

Heinrich Møller,
Rentier,
Rinkenæs

Læssøe Stephensen,
Domæneforpagter,
Buskmose

Chr. Holm,
Uddeler,
Rinkenæs

Lorenzen,
Fisker,
Stranderød

E. B. Christensen,
Sognepræst,
Holbøl

L. Vest Hansen,
pens. Førstelærer,
Sønderhav

Jes Aebeloe,
Uddeler,
Holbøl

Hans Dreyer,
flhv. Gaardejer,
Holbøl

N. M. Poulsen,
Forpagter,
Holbøl

Vagn Stephani Læssøe Stephensen, Domæneforpagter, er født i København som Søn af Dommer Karl Stephensen og Hustru Emmy, f. Læssøe. Gift 1925 med Lia Hofmeister. Student fra Birkerød Kostskole. Kornet ved Fodfolket. Adgangseksamen til Officerskolens n. æ. Klasse. Dalum Landbrugsskole. Ophold i Estland dels som Militær dels som Landmand fra 1919—25. Overtog Domænegaarden „Buskmose“ i Forpagtning 1925. Estnisk Frihedskors og etn. Krigsmedaille.

Ewald Børge Christensen, Sognepræst, er født den 1. Januar 1905 i Aalborg som Søn af Sporvejsfunktionær Christen Christensen og Hustru Kaner Marie Dorothea, f. Pedersen. Gift 1934 med Astrid Marie Søgaard Olsen. Student fra Metropolitanskolen 1924. Lærer ved Krebs' Skole i København 1927—29. Huslærer i San Paulo, Brasilien 1929—32. Cand. theol. fra Københavns Universitet 1934. Sognepræst i Holbøl siden 1934. Formand for Holbøl Menighedsraad. Formand for Holbøl Sygeplejeforening.

Morten Jørgen Nissen, Sogneraadformand, Gaardejer, er født den 20. Februar 1882 i Stenderup, Ø. Lindet Sogn, som Søn af Landmand Ole Madsen Nissen og Hustru Laurine, f. Lauesen. Gift 1913 med Cathrine Bertelsen. Tillidsmand for Sprogforeningen. Medlem af Bestyrelsen for Biblioteksforeningen for Holbøl Sogn og for Mejeriet 1928—30. Sogneraadformand siden 1929.

L. J. M. Vest Hansen, pens. Førstelærer, er født den 13. Oktober 1870 i Haarslev som Søn af Lærer R. Hansen og Hustru Anna Margrethe, f. Pedersen Vest. Gift 1906 med Ane Marie Dam. Eksamen fra Jonstrup Seminarium 1889. Forskellige Ferie-, Aftenskole- og Bibliotekskursus. Stipendierejse til Norge og Sverrig. Formand for Folkebiblioteket for Holbøl og Omegn. Dirigent og Formand for „Grænsekorene“. 1925—35 Formand for Holbøl Sogns Værgeraad. 1922—29 Medlem af Hovedbestyrelsen for Danmarks Biblioteksforening. Fra 1921—34 Formand for Aabenraa Amts Biblioteksforening.

Jes Aebeloe, Uddeler i Holbøl, er født den 4. Januar 1906 i Egernsund som Søn af Teglmester Jens Aebeloe og Hustru Anne Marie. Gift 1931 med Cathrina Haakensen Købmandsuddannelse 1920—24 i Broager. Selvst. Købmand 1931—33 i Holbøl. Uddeler 1933. Kommunerevisor siden 1932.

Hans Dreyer, flhv. Gaardejer, er født den 30. Marts 1875 i Brobøl som Søn af Gdr. Peter Dreyer og Hustru Eline, f. Hansen. Gift 1902 med Anna Hansen Duus. Besøgt Ryslinge Højskole. Sogneraadmedlem 1921—25 og 1928—29. Formand for Vilsbæk Andelsmejeri 1907—15. Medlem af Menighedsraadet siden 1920. Ejendomsskyldvurderingsmand siden 1921. Tillidsmand for Visherreeds Landboforening og for Sprogforeningen og Landeværnet. Kasserer for Klipleve og Holbøl Sognes Sygekasse.

Niels Marius Poulsen, Forpagter, er født den 14. September 1900 i Ribe. Gift 1928 med Marie Christensen. Siden 1933 Forpagter af Holbøl Forsamlingshus.

Martin Hansen Gilleberg, Førstelærer, Vilsbæk, er født den 30. Januar 1892 i Kjelstrup som Søn af Peter Gilleberg og Hustru Kristine, f. Østergaard. Gift 1919 med Anna Louise Hansen. Eksamen fra Haderslev Seminarium 1914.

Hans Hjalmar Kresten Andersen, Savværksejer, er født den 27. Juni 1896 i Sanderum som Søn af Bødker Anders Chr. Andersen og Hustru Marie, f. Christensen. Gift 1931 med Kirstine Christensen. Uddannet til Skovfoged. Aspirant paa Samsø og i Haderslev og Graasten Distrikt. 3 Aar i Bolivia og 1 Aar i Persien som Ingeniør ved Jernbaneanlæg. Overtaget Holdbi Savværk 1930.

A. Danielsen,
Gaardejer,
Hokkerup

Hansen Gilleberg,
Førstelærer,
Vilsbæk

Aage Møller,
Højskoleforstander,
Rønshoved

Julie Møller,
Forstanderinde,
Rønshoved

E. M. Sveistrup,
Lærerinde,
Rønshoved

Sofie Andreasen,
Forstanderinde,
Rønshoved

Hans Lorenzen,
Dr. med.
Bov

Nic. Nissen Wind,
Sogneraadsmnd.,
Bov

H. C. Hansen,
Grænsevagtmaster,
Bov

P. J. Petersen,
Bestyrer,
Bov

Aage Møller, Højskoleforstander, Frimenighedspræst, er født den 18. Oktober 1885 i Odense som Søn af Skolebestyrer Peder Møller og Hustru Emilie, f. Jessen. Gift 1912 med Julie Marstrand la Cour. 4. Klasses Hovedeksamen. Elev paa Ryslinge og Askov Højskoler og paa Statens Lærerhøjskole. Fr. Studier i København.

Julie Møller, er født den 29. Juni 1885 i Askov som Datter af Professor, Højskolelærer Poul la Cour og Hustru Christine, f. Marstrand. Gift 1912 med Højskoleforstander Aage Møller. Privatlærerindeeksamen fra Frk. Zahles Skole. Gymnastikdirektør fra Kungliga Svenska Gymnastikinstitut i Stockholm. Stedlig Tilsynshavende med Nordtlesvigs Kvindeforenings Børnehjem i Rønshoved.

Emmy Margrethe Sveistrup, Lærerinde, Væverske, Rønshoved, er født den 10. Juni 1884 i Paaby, Harthe Sogn, som Datter af Sognepræst Poul Theodor Sveistrup og Hustru Hilda, f. Marcussen. Forskolelærerindeeksamen fra Københavns Forskoleseminarium. Forskellige Fagkursus paa Statens Lærerhøjskole 1906—08. Væveuddannelse i Askov 1921 og paa Søterglantan Vævskola i Dalarna 1928. 1904—18 Lærerinde ved Børneskolen, knyttet til Hjemmet og Samfundet for Vanføre i København. 1918—29 Medarbejder ved det danske Montessoriselskabs Skole ved Frederikssund. 1930 Ophold i Udlandet. 1931 Vævelærerinde paa Højskolen v. Flensborg Fjord. 1932 oprettet Vævestue i Rønshoved.

Hans Lorenzen, Dr. med., er født den 10. Oktober 1891 i Ballum som Søn af Gdr. Hans Lorenzen og Hustru Hansigne, f. Jensen. Gift 1921 med Amalie Lund. Student 1912 fra Haderslev. Studeret i Heidelberg, München, Kiel og København. Sidste Krigsaaer Feldthilfsarzt. Formand for Skolekommissionen og Sundhedskommissionen. Medlem af Dansk Samfunds Hovedbestyrelse. Medlem af Flensborg Avis Tilsynsråd.

Nicolaus Nissen Wind, Købmand, Sogneraadformand, er født den 7. April 1877 i Ballum som Søn af Skræddermester Jürgen Wind og Hustru Marie, f. Uhr. Gift 1911 med Marie Christine Wind. Købmandsuddannelse i Højer. Bestyrer fra 1907—14 i forskellige Korn- og Foderstofforretninger i Tyskland. Tillyttet fra Flensborg 1923.

Hans Carl Hansen, Grænsevagtmaster af 1. Gr., er født den 14. Februar 1869 i Flodstrup, Svendborg Amt. Gift 1903. Ansat i Grænsegendarmeriet 1897 med Station ved Hejlsminde. Sergent 1907, bereden Sergent 1919. Oversergent 1921. Vagtmaster af 1. Grad 1921. Kirkekasserer 1921. Medlem af Menighedsraadet 1922. Formand og Kasserer for Bov Sogns Sygeplejerforening 1923. Revisor for Bov Sogns Sygekasse fra 1921. Medlem af Bestyrelsen for Forsvarsbrødrene for Tinglev og Omegn.

Jørgen Petersen, Bestyrer af Kirkekroen i Bov, er født den 11. Maj 1901 som Søn af P. J. Petersen og Hustru. Gift 1931 med Eine Christiansen.

Hans Christian Hollesen, Stationsforstander, er født den 17. Juni 1882 i Ø. Alling som Søn af Proprietær C. V. Hollesen og Hustru Antoinette, f. Mazanti. Gift 1914 med Dorothea, f. Laurczen. Elev 1898. Assistent 1901. Under Genforeningen tjenestgørende ved 10. Trafiksektion, Aabenraa. Trafikkontr. 1920 ved 3. Distrikt i Struer. 1933 Stationsforstander i Padborg. Medlem af Jernbaneforeningens Hovedbestyrelse 1917—20.

Albert Frederik Kofoed, Toldforvalter, er født den 3. December 1878 i Clemensker paa Bornholm som Søn af Gdr. J. H. Bech Kofoed og Hustru Odeline Kirstine, f. Ipsen. Gift 1904 med Jorgine Marie Charlotte Møller. 1897 Elev paa Esbjerg Toldkontor. 1922 udnævnt til Toldkontrolør i

H. C. Hollesen,
Stationsforstander,
Padborg

A. F. Kofoed,
Toldforvalter,
Padborg

P. Nicolaisen Due,
Læge,
Padborg

Erik Sonne,
Kæmmer,
Padborg

N. Schmidt,
Molleejer,
Padborg

Jørgensen Jensen,
Speditør,
Padborg

Peter Clausen,
Landmand,
Padborg

J. G. Liengaard,
Viceskoleinspektør,
Frøslev

Marie Møller,
Forfatterinde,
Padborg

C. Gregersen,
Partikulier,
Frøslev

Hojer under Tønder Toldsted, 1925 Toldkontrolør i Krusaa under Padborg Toldsted. 1930 Toldforvalter i Padborg. Formand for Padborg og Omegn Afd. for „Den personlige Friheds Værn“.

Peter Nicolaisen Due, Læge, er født den 18. Marts 1904 i Tirslund som Søn af Købmand Kruse Due og Hustru Christine, f. Thomsen. Gift 1935 med Rigmor Hermansen. Lægenvidensk. Embedseksamen 1932. Boserup Sanatorium pr. Roskilde 1932. Sct. Hans pr. Roskilde 1933. Statshospitalet i Sønderborg, Kirurg. Afdl. 1934. Samme Sted Medicinsk Afdl. 1935. Siden da i Padborg.

Jacob Christensen, Kreds- og Grænsedyrlæge i Padborg, er født den 27. April 1891 som Søn af Husejer Christen Jensen Christensen og Hustru Karen Maria Dortha, f. Jensen. Gift 1916 med Emmy Aleksandra Jensen. Eksamen 1912. Militærdyrlæge 1914. 17 og 19. Assistent ved Veterinærlysskolen 1915. Grænsedyrlæge i Padborg fra 1920. Kredsdyrlæge fra 1933. Bestyrelsesmedlem i Sønderjydske Dyrlægeforening 1923—29. Bestyrelsesmedlem i Padborg Sparekasse 1922—33. Formand for Padborg Tennisklub 1925—36.

Erik Sonne, Kæmner, Padborg, er født den 5. Januar 1892 ved Hanstholm Fyr som Søn af Fyrmester Edvard P. Sonne og Hustru Laura, f. Jensen. Gift 1935 med Maria Metz. Realeksamen 1909 fra Ronne Statsskole, 1910 ansat som Trafikelev ved Aarhus—Hammel—Thorsø Jernbane, 1916 Assistent, 1918 Overass. ved Kolding—Trolhede Banen, 1920 Fuldmægtig ved Amtsbanerne i Aabenraa og ved disses Nedlæggelse i 1926 afskediget. 1928 Kommunesekretær i Løjt Kommune. 1933 Kæmner i Bov Kommune.

N. Schmidt, Møllejer og Købmand, er født den 7. April 1882 som Søn af Møller H. Schmidt og Hustru. Uddannet som Møller, Medindehaver af Padborg Mølle siden 1906, Amtsforstander til Genforeningen.

Jens Jørgensen Jensen, Speditør, er født den 17. Juli 1892 som Søn af fhv. Graver Hans Jensen og Hustru Anna, f. Jürgensen. Gift med Camilla Cathrine Jürgensen. Brandfoged. Kaptajn i det frivillige Brandværn. Formand for Ringriderforeningen for Bov og Omegn. Jernkors af 1. og 2. Klasse. Verdienstkreuz m. Schwertern. Verdienstabzeichen für Treue Dienste bei Der Fahne. Saaret Aftegn. i sort. Viezefeldwebel.

Peter Clausen, Landmand, er født den 7. September 1868 i Frøslev som Søn af Nis Clausen og Hustru Marie, f. Rossen. Gift 1897 med Marie E. Clausen.

Jens Gregersen Liengaard, Viceskoleinspektør, er født den 28. Januar 1883 i Farsø Sogn som Søn af Gdr. Peder Gregersen og Hustru Mariane, f. Jensen. Gift 1918 med Gudrun Møller. Eksamen fra Ranum Seminarium 1904. Aarskursus. Formand for Biblioteket siden 1921.

Marie Møller, Forfatterinde, Lærerinde, er født den 21. Aug. 1890 i Odense som Datter af afd. Bagermester Niels Jørgensen. Gift 1928 med Peter Møller. Dim. Odense Forskoleseminarium. Kursus ved Statens Lærerhøjskole. Studieophold ved Universiteterne i Oxford, Sorbonne og Jena. 2 Aar i Kanada. Virket ved Kirkegaards Realskole, Aarhus, Seligmanns højere Pigeskole, Vejle, og Frøslev-Padborg Skole. Debuterede i Marts 1935 med „Helle i England“. senere udkom „Helle rejser sydpaa“ og „Helle rejser nordpaa“. Medarbejder ved forsk. Blade.

Carsten Gregersen, Partikulier, er født den 6. December 1861 i Hyllerup som Søn af Landmand Gregers Gregersen og Hustru Margrethe, f. Hansen. Gift 1889 med Trinke Thomsen. Vinding Højkole 1886—87. Askov Højskole 1887—88. Formand for Padborg Sparekasse siden 1922. Medlem af Landeværnets Bestyrelse. Tilsynsraadsmedlem ved Sprogforeningen. Amtsraadsmedlem fra 1920—28. Formand i Vis Herreds Landboforening 1920—29. Formand for Mejeriet 1899—1929.

Johann Chr. Meyer, Smedemester, er født den 21. April 1886 som Søn af Smedemester Johann Chr. Meyer og Hustru Doris, f. Hansen. Gift 1911 med Ingeborg Meyer. Uddannet som Smed. Fmd. for Dansk Samfund i Bov Sogn, Brandinspektør, Fører for Frøslev Brandværn, Medlem af Skolekomm.

Hans Thielsen, Kromand og Gaardejer, er født den 15. Januar 1874 i Holdbi som Søn af Kroejer Hans Thielsen og Hustru Anna Louise, f. Møller. Gift 1924 med Anna Christine Thomsen, Enke efter Kroejer Carsten Thomsen, Frøslev.

Cathrine Svensen, Jordemoder, er født den 17. Juni 1870 paa Kidingsmark som Datter af Arbejder Ludvig Popp Tombøl og Hustru Elene Marie. Gift 1891. Jordemoderuddannelse i Kiel.

Christensen,
Bygmester,
Uge

Mariane Partva,
Graasten

Cath. Svensen,
Sveinup

Mariane Partva, Jordemoder, er født den 19. Oktober 1882 i Graasten. Eksamen i Kiel 1920 og Kursus i København 1921. Siden 1921 praktiserende Jordemoder i Graasten.

Johanne Cathrina Paulsen, Jordemoder, er født den 2. December i Hørup som Datter af Hans Dietrich Bartelsen og Hustru. Gift 1908 med Johann August Paulsen. Jordemoder fra 1911 og Distriktsjordemoder i Bov 1912. Kgl. Frauenklinik i Kiel.

Dybbøl Mølle

SUNDEVED

NYBØL HERRED eller SUNDEVED omfatter den østligste Del af den Halvø, der strækker sig over mod Als, fra hvilken den kun er skilt ved det smalle Als-sund. Dets Grænser dannes mod Nord af Als Fjord, mod Syd af Flensborg Fjord og mod Vest af Lundtoft Herred. Det omfatter fem Sogne, nemlig Ullerup, Sottrup (tysk Satrup), Nybøl, Dybbøl og Broager, som en Gang hørte under Lyksborg. Bispem i Slesvig havde en Borg i *Svabsted*, under hvilken Bispedømmets Jordegods blev lagt. Dette deltes i Fogderier rundt i Landet. Saaledes opstod i Sundeved det biskoppelige Fogderi *Nybøl-Sundeved*. En forsvunden Gaard i Blans, Pranesgaard, tilhørte derfor Domkirken i Slesvig. En Del blev adeligt Gods under indfødte Herremænd og senere under *indvandrede*. Paa denne Maade formindskedes det egentlige Herred meget, og den frie Bondestand udtyndedes. Sundeved Herred blev flere Gange henlagt under Sønderborg Slot. Adsbøl Sogn har delvis hørt ind under Herredet. Det samme gælder om Varnæs og Graasten.

Nybøl Herreds ældste bevarede Segl findes under et Tingsvidne i Gehejmearkivet i København fra 1425 og bærer som Vaaben et Træ ved et bølgende Vand. Ved Dømmen, som nævnte Tingsvidne indeholder, blev en Herman Sletzen, som havde dræbt en af Hertug Gerhards Mænd ved Navn Vivian, i Fredstid, dømt til Døden af „Riddere og Svende, Bønder og Bokarle og alle menige Herredsfolk, som bo i Nybølbøherred i Sundeved“.

Man ser altsaa, at Herredstinget, som før kun var sammensat af Bønder, den Gang dannede et meget broget Samfund. Sundeved omfatter et Areal af 12.682 ha med et Indbyggerantal paa 9.930 i 1935 mod 10.113 i 1930. Paa Folkesproget hedder Sundeved „Sunne“, 1231 betegnes det som Sundwith, d. e. Sundskov.

NYBØL SOGN. Kirken ligger midt i Herredet. Byen Nybøl strækker sig langs Hovedlandevejen Graasten—Sønderborg, Danmarks via apia, ad hvilken de udasede danske Soldater, som kom fra Dannevirke Februar 1864, drog til Dybbøl.

Sognet grænser til Nybøl Nor, Adsbøl, Ullerup, Sottrup, Dybbøl og Broager Sogne: det er smukt beliggende med skønne Udsyn og frugtbare Marker, „som i en Have“ (jf. K. Karstensens Sang om Sundeved).

Nybøl Kirke er den eneste Kirke i Herredet, som hovedsagelig er bygget af Granit. Kronisten *I. N. Schmidt*, antager den for at være en Herredskirke, uagtet „Byen ved sit Navn betegnes som ny (maaske hed den indtil Byens Bygning Steenthorp) om saa mere, da østlig ved Kirkegaarden *Tingstedet*, en firkantet for 100 Aar siden endnu stensat Plads, og paa en nær Høj Retterstedet vises“ (1852).

Kirken skal være istandsat og til Dels ombygget i Aarene 1582, 1652 og 1760. Den skal have haft en Tagrytter, som er nedbrudt 1829. Nu er Klokkerne anbragte i et Klokketaarn paa Kirkegaarden. Selve Kirkebygningen bærer et venligt og tiltalende Præg. Den er uden Hvælvinger og skal efter Sagnet, oprindeligt have været et hedensk Gudehov, paa hvilket den ejendommelige halvrunde Udbygning paa Kirkens vestlige Del skal hentyde. Koret mod Øst afslutter med en flad Mur. Døbefonten er af Granit og staar paa Korbuens Sydside i Nærheden af Prædikestolen. Døbebækkenet er af Messing og skænket 1574 af Anna von Alvensleve fra Holbæk, maaske fra Gaarden Holbæk ved Adsbøl. Prædikestolen er af Egetræ. Den hidrører fra Aarene omkring 1600 og er smykket med Relieffer, forestillende Kristi Fødsel, Død, Opstandelse og Himmelfart. Altertavlen er prydet med to Malerier, forneden: Kristus aabenbarer sig efter sin Opstandelse for Marie Magdalene og foroven: Kristi Himmelfart, malet 1804 af Jes Jessen fra Aabenraa. Orglet er skænket fra Lyksborg og indviet 1. Søndag efter Advent 1721. I Kirken findes et Krucifiks fra det 13. Aarhundrede.

Paa Kirkegaarden hviler 22 danske Krigere. Her findes bl. a. Patrioten og Folketaaleren Peter Philipsens Grav. P. Philipsen stammede fra Skjelle, hvor han havde en Gaard som han maatte fraflytte. En Tid lang boede han paa Nybøl Mark og fik endelig bygget den lille Landejendom ved Broagervejen med Forsamlingssal og alkoholfri Beværtning. Han kaldte Huset „Eben Ezer“. Under smaa Kaar øvede Philipsen sin lille Gerning, frugtbringende i kristelig og folkelig Henseende. Desuden findes paa Kirkegaarden en Mindesten over de faldne i Verdenskrigen.

Der findes i Sognet flere Mindesmærker over faldne Soldater. Paa en Mark i Nærheden af Kommuneskolen, i hvis Mur der var indmuret en Mindetavle over en preussisk General von Goeben, som i 1864 udaandede der, findes et ægte, præjsisk Mindesmærke, prydet af en præjsisk Ørn. Ligeledes findes i Nærheden af den højtliggende Nybøl Mølle, fra hvilken er et vidt og storslaaet Udsyn, et Mindesmærke for Løjtnant Leopold von Løvenskjold, dødelig saaret her 5. Juni 1848 og død i Flensborg.

Ved Vejen fra Nybøl til Sognets store Bondeby Stenderup med Mølle, Kro og Købmandsforretninger, ligger *Sundeved Frimenighedskirke*, bygget i Fremmedherredømmets trange Aar 1903 efter Tegning af Professor Nyrop. Kirken med Præstegaard og Kirkestald er nu omgivet af en smuk Træplantning. Selve Kirkebygningen i sin rene Stil med sit brune Bjælkeloft og Halvtøndehvælving er nok et Besøg værd. Hvor Landevejen gaar stærkt opad ved Nybøl Mark, imellem denne By og Adsbøl, knejste et tysk Mindesmærke. Det skulde minde om den „verdenshistoriske Begivenhed“, at den unge, tyske Kejser under sin første store Manøvre heroppe 1890 paa en tilstødende Mark „forærede“ sin Gemalinde Regimentet 86, som laa i Garnison i Sønderborg og Flensborg. Regimentet bar fra da af Kejserindens Navnetræk paa Distinktionerne (Skulderklappen) og fik Navnet „Regiment Königin“. Nu er Mindestøtten forsvunden. Omtrent paa samme

Sted foregik i Aarhundredets Slutning og det nye Aarhundredes Begyndelse de gentagne, uopklarede Overfald paa „den kejserlige Postdiligence“ fra Sønderborg til Flensborg.

Meget romantisk ligger ved Noret det store Komplex Nybøl Vandmølle og flere store Dampteglværker.

Indtil for faa Aar siden havde Nybøl Jernbaneforbindelse med V. Sottrup og Broager-Skjelle. Nu er Banen opbrudt. Paa Banedæmningen løber til Dels den nye, snorlige Vej til Broager, og Rutebiler fremskaffer god Forbindelse i de forskellige Retninger. I Nybøl findes to Kroer, begge med Købmandsforretninger. I den ene Kro er der desuden Bageri. Ved Chausseen ligger den tidligere, nyeste og største Kro, hvor der nu er Korn- og Foderstofforretning. Den havde den største Sal, og som Følge heraf afholdtes de danske Møder, Dilettantforestillinger, Dyrskuer m. m. her.

Nybøl Sogn havde i 1906 42 Landejendomme, og Forholdet har her vel ikke forandret sig synderligt; deraf var en Gaard paa over 50 ha, 13 Ejendomme fra 1—25 ha og desuden 22 Husejendomme. Jordbunden er god med Ler- og Muldunderlag. I Sognets østlige Del findes en Del sandede Marker. Kun faa Enge kan Sognet opvise. Paa *Nybøl Østermark* laa 10, paa *Nybøl Vestermark* 18 Ejendomme. 88 ha Skov hørte til Sognet, nemlig Østerskoven, Møllesned og Rundkær. Bøffelkobbel var kongelig Skov og var plantet af Hertug Philip Ernst i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede. Ligeoverfor Bøffelkobbel boede Ægteparret Fink, som begravede to faldne Soldater i Haven og med rørende Kærlighed plejede Graven. De faldt paa Forpost den 22. Februar 1864. Graven er bleven landskendt gennem Holger Drachmanns storslaaede Sang:

„De vog dem, vi grov dem
en Grav i vor Have,
lagde dem ved Siden af den alfare Vej“.

Fægtninger har der staaet ved Nybøl 1848 og 1864.

I Nybøl boede en Tid lang den senere Frimenighedspræst *R. Thomsen* og øvede her sin Gerning i kristelig og folkelig Henseende. Her levede og lever endnu stoute Slægter som Ludvigsen, Moos m. fl. Vejen til det gamle Fædreland groede i Udlændighedsaa-rene ikke til med Græs. Ansete Gaardmandsbørn fra Kongeriget kom til Nybøl og omvendt fra Nybøl til de gode Hjem i Kongeriget.

Vekselvirkningen blev fremmet, og det er en oplyst og dygtig Gaardmandsstand, som bor i det lille Sogn, i den mindere Egn ved Nybøl Nor. *Hans Petersen.*

DYBBØL SOGN begrænses af Als Sund, Vemmingbund, Nybøl og Sottrup Sogne. Navnet var tidligere Dyttebøl. Byen Dybbøl er af ikke ringe Udstrækning fra Nordvest mod Sydøst og maa regnes til de største Byer i Sundeved. Dets Areal er 1455 ha, og dets Indbyggerantal ved Folketællingen 1935 var 1.136 mod 1122 i 1930.

Det tæller mange mindre Beboelser som Østerdybbøl, Dybbølbjerg, Hvilebjerg, Surlykke, Ravnskobbel, Randersgaard, Sandbjerg, Dybbøllund, Tvingen og Frydendal. I sidstnævnte ligger den fra Krigene bekendte Kro ved Hovedvejen til Graasten og den nye Vej til Broager og Egersund. Terrænet er meget bakket og ikke skovrigt. Jordbunden er lermuldet og god.

I den nordvestlige Udkant af Dybbøl ligger Kommuneskolen, Præstegaarden og Kirken. Sidstnævnte er oprindelig en romansk Teglstensbygning, opført 1401. Det firkan-tede Kor er af Tegl. Det trappegavlede Taarn er bygget 1857. Til Koret slutter sig det rewentlovske Gravkapel, opført 1751. Kirkens Indre er lys og venlig. Den ejer en smuk Prædikestol, skaaret 1605 af den flensborgske Billedskærer Heinrich Ringerink, om hvem

Dybbøl Kirke

det berettes, at han ved Prædikestolens Opsættelse sammen med sine Svende holdt Gilde i Præstegaarden. Deres Forøgelse kostede 1! Rigsdaler, hvilket Beløb er blevet anset for meget betydeligt af Datiden. Døbefonten er af Granit. Døbebækkenet er prydet med to staaende Løver, mellem dem et Træ med 2 Svin og 2 Hunde. Desuden findes i Kirken 4 gothiske Lysekærter

ter, Røgelseskar, Sandur og Messehagel. Kirkens Patron er Grev Rewentlov paa Sandbjerg.

I Dybbøl findes et dansk Forsamlingshus, som tillige er Vandreherberge, og et moderne Mejeri.

Til Sognet hører *Ragebøl*, der i den tyske Tid dannede en Kommune. Byen ligger 2½ km Nord for Dybbøl ved Statsbanelinien Tinglev—Sønderborg. Den har Skole, en Del større Landejendomme, Købmandsforretninger og en Del Haandværkere.

Ved Allsund ligger Godset *Sandbjerg*, som Hertug Hans den Yngre oprettede af 4 nedlagte Bøndergaarde 1576 var Slottet, Møllen og Avlsgaarden færdige. Hertugen lod ligeledes grave en Kanal, som bar Navnet „Hertug Hans Kanal“. Den skulde ved at regulere Vandtilløbet til den nuværende Mølledam tjene til at hæve Godsets økonomiske Udbytte. Kanalen, hvis Længde angives til ca. 350 m og Dybde til 5 m, gik Øst for Vester Snogbæk og ledede Vandet fra en Bæk gennem Nydam Mose (bekendt fra Oldsagsfundene der) til Sandbjerg Mølledam. Fra hertugeligt Eje gik Sandbjerg over til Kronen, indtil Kong Christian V 1673 solgte Godset til Amtmand Conrad von Rewentlov. 1681 blev det Lensgrevskab, 1788 udstykkedes Godset. Paa Godset henlevede Sejrherreren fra Fredericia, General *von Bülow*, sine sidste Dage. Han døde 1858, just som hans Søn havde faaet Dybbøl Præstekald. Han ligger begravet paa Dybbøl Kirkegaard, hvor endvidere Conrad Georg Rewentlovs Grav findes. Han vilde ikke bisættes i Kapellet, men hvile blandt sine Bønder. Disse rejste ham en Mindesten paa Graven, paa hvilken han betegnes som „Bondens Ven og Velgører“. Paa Kirkegaarden findes Krigergrave og en Mindesten for 35 faldne i Verdenskrigen.

Navnet Dybbøl er kendt Verden over. For os har det en hellig Klang. Her blev der kæmpet og stridt for Danmarks Ære, i 1848–50 den 28. Maj og 5. Juni 1848. Kun med Nød og næppe kunde Fjenden den nævnte Dag foretage Tilbagetoget. Den 13. April 1849 blev der atter kæmpet haardt paa Dybbøl.

Men haardest var Kampene 1864 mod den overlegne Fjende. Mindestene og Grave ved Vejen og paa Markerne minder om hin tunge Tid. Saaledes findes ved Vejen fra Sønderborg op ad Banken Mindesten for Officererne du Plat, Schau og Rosen. Paa Bankens Top knejser den navnkundige *Dybbøl Mølle*, hvis Historie berettes paa en i Møllen indmuret Mindetavle.

Dybbøl Mølle nedbrændte i 1934, men den opførtes atter i sin kendte Skikkelse og var genopbygget 1. Juli 1936. I Møllehuset findes et Museum, der indeholder Minder fra Krigene.

Lidt højere oppe, paa samme Side som Møllen, hæver sig i en smuk Stensætning den høje Flagmast, som i 1920 rejstes af danske Soldaterforeninger og lidt længere fremme fører Vejen ind til det kolossale tyske Mindesmærke fra 18. April 1864. Det er rejst paa Pladsen, hvor Skanse IV laa og har en Højde af 22 m. Støtten er paa Fodstykket forsynet med Relieffer, forestillende Planlægningen til og selve Stormen. Forsvareren af Skanse Nr. 2, den tapre Løjtnant Anker, har man indrømmet en Plads. Han ses i Kamp med flere Fjender.

I Nærheden, umiddelbart op til Hovedlandevejen, ligger en *Soldaterkirkegaard* med danske og tyske Soldatergrave. Paa de simple Stene, der er rejste over de førstnævnte, vil man finde Betegnelsen „tapfere Dänen“. Ved Kirkegaarden skal der hvile 28 prøjsiske (!) og 334 danske Soldater.

Skanserækken tog sin Begyndelse i Nærheden af Stranden, og Skanse I—IV laa Syd for Landevejen.

Skanse Nr. 2 er blevet bekendt fra Ankers og Castenschiolds heltedige Forsvar. Skanse V til X laa Nord for Landevejen og strakte sig ned mod Als Sund. Skanse VI benævnes nu Kongeskansen. Her var det, at Kong Kristian X med hele det kongelige Hus, med Regering og Garde, mødte den 11. Juli 1920 til Genforeningens Hovedfest.

En Mindesten i Skansen er rejst om den store Dag. Henimod 40.000 Mennesker overværede Festen, fra hvilken man særlig vil mindes Grev Schacks inderlige og højstemte Tale samt Statsminister Neergaards Ord til Danske Syd for Grænsen: „I skal ikke blive glemte.“

Dybbøl Banke er nu fredet Nationalpark, Ruinerne af Blokhuse og Krudtmagasiner er afdækkede, og de enkelte Skansers Ildlinier er markerede af Cementsten og Betonkanter.

Omtrent paa Bankens Top ligger et godt Stykke Nord for Hovedlandevejen paa Dybbøl Mark en vældig erratic Blok, „Dybbølstenen“, en af Danmarks største Sten med en Omkreds af 25,5 m og en Vægt af 130 Tons. Et Sagn melder, at en Kæmpe i sin Vrede over, at Sundevedfolkene ikke

Indskriften paa Dybbøl Mølle

Skanse 5 og 6

vilde yde ham Skat, har slynget Stenen fra Als her over. Et andet Sagn lyder paa, at en Troldkvinde har kastet Stenen efter sin flygtende Elsker.

Til venstre for Vejen, inden Møllen, findes lidt inde paa Marken en Grav over 47 faldne Soldater og to Mindestene over Officerer, „hvis Hvilesteder ikke kendes“.

Overalt ved Vej, paa Mark og ved Strandbredden findes Soldatergrave og Mindesmærker. Endnu skal nævnes et Krigermonument, rejst for mange Aar siden af Ungdommen i Dybbøl Sogn, over 25 danske Soldater, hvis Navne findes indhuggede i Stenen. Indskrift: „Derpaa have vi kendt Kjærligheden, at I satte Livet til for os“. Paa Kirkegaarden findes, som omtalt, desuden et Mindesmærke over 25 danske Soldater, faldne under Kampen den 17. Marts.

Dybbøl Banke, Stedet, hvor det tyske Mindesmærke er rejst, ligger 71 Meter over Havoverfladen. Herfra til Sønderborg er der en halv Times Gang.

Ved Stranden lige over for Sønderborg Slot lod den store Kurfyrste 1658 — under Svenskekrigen — anlægge en Skanse. 1848 byggedes de to Skanseanlæg Brohovederne. Nu er den gamle Pontonbro, paa hvilken der maatte betales Bropenge, afløst af den i 1927--30 byggede, faste Bro for Jernbane- og anden Samfærdsel. Kørebanen ligger 7,5 Meter over Vandspejlet. Broens Buer er 75 m store. Broens Gennemkørsels Aabning er 30 m.

Dybbøl Sognebeboere har gennem den ny Bro faaet en længe tiltrængt Forbindelse med deres Købstad.

Hans Petersen.

BROAGER SOGN danner en Halvø, ca. 50 Kvadratkilometer stor. Det er beliggende ved Sydvestranden af Flensborg Fjord. Ligeoverfor ligger Holdnæs og Angel. Mod Sydvest er det smalle, men dybe Sund ved Egersund, som forbinder Flensborg Fjord med Nybøl Nor. Østsiden grænser til Vemmingbund.

Sognet omfatter 4.314 ha og er i Udstrækning Nordslesvigs trediestørste Sogn og med sine 4.698 Indbyggere i 1935 er det det folkerigeste Sogn i Nordslesvig. Det omfatter Byerne: Skelde, Gammelgab, Brunsnæs, Iller, Mølmark, Dynt, Broager, Skodsbøl, Smøl og Egersund.

I Almuesproget hedder Byen „Broue“ eller „Braawer“. 1209 benævnes den Broaker, paa tysk kaldes den „Broacker“. Man har fortolket Navnet som „Broen over Aaen“. Imidlertid er „Bro“ vel snarere et Mandsnavn end et Fællesnavn.

Terrænet er stærkt bakket, især paa Halvøens nordlige Del. Det frembyder stejle Skrænter, som f. Ek. ved *Borreshoved*, det yderste Punkt mod Syd, medens *Egersund* er det nordligste. Der findes paa Broager Naturskønheder af Rang, Bøgeskove, Dal og Bakker og skønne Udsigtspunkter. Kysten har en Udstrækning paa over 30 km. Gode nyanlagte Landeveje gennemkrydser nu Broagerland, hvor Jernbanen fra V. Sottrup til Skjelde nu er nedlagt. I dens Sted er traadt Statens Rutebiler. Over Sundet ved Egersund er der Motorfærgeforbindelse.

I den tyske Tid var Broagerland delt i 9 Kommuner. Siden den 1. April 1922 danner Sognet een stor Kommune.

Byen *Broager* har nu henved 1200 Indbyggere. Den bærer et flækkeagtigt Præg med brolagte Gader. I Broager er der endnu talrige Kroer, men der har tidligere været mange flere. Blandt Kroerne kan nævnes Jes Jacobsens Gæstgivergaard, som i den tyske Tid var Samlingsstedet for Omegnens danske Befolkning. Der findes i Byen, foruden den danske 7-klassede Kommuneskole, en dansk Realskole med Efterskole, og tysk Privatskole samt et velordnet Bibliotek med en Bogbestand paa mellem 6—7000 Bind, des-

uden Bankfilialer og en dansk Sparekasse, i hvis Bestyrelse den kendte Foregangsmand og dygtige Landmand, C. P. Wolff fra Gammelgab, havde Sæde. Hans Grav er paa Kirkegaardens sydøstlige Del.

I Begyndelsen af Maj og November afholdes der Marked i Byen. Bevillingen gaves af Hertug Hans 1625. Tidligere var disse Markeder af stor Betydning. De besøgte af Folk fra en vid Omegn og havde en lignende Betydning som det store *Sønder Brarup Marked*, efter hvilket endog Angelboere indrettede deres Tidsregning.

Der findes i Broager alle Slags Købmandsforretninger og mange Haandværkere, Mejeri, Gartneri, men ikke mange Gaarde. Desuden er der her en større Trævarefabrik. I Byen bor to Læger, og der er Apothek, Post- og Telegrafstation samt en 7-klasset kommunal Skole, der besøges af ca. 200 Børn. Tidligere prydede to Vejrmøller Landskabet.

I Byens nordlige Udkant, paa den høje Banke, ligger Egnens Vartegn, *den gamle Kirke* med Tvillingtaarnene, som er byggede i Meridianen. Naar

Broager Kirke

Klokken er 12, dækker Skyggen af det ene Taarn det andet. Kirken er omgivet af Kirkegården med sin høje Stenmur og sine mange Træer. Den ses vidt omkring, fra Havet i en Afstand af 10 Sømil. Man har flere Sagn om Kirkens Tvillingetaarne. Et af disse beretter om en Ridder paa Smølvold, som drog i Leding. Budskabet om Tvilling sønnernes Fødsel modtog han ligesom Asger Ryg ved Hjemkomsten ved at skue Kirken med de tvende Taarne. Et andet Sagn beretter om Tvillingesøstrene, boende paa Smølvold, velhavende og fromme, men som de siamesiske Tvillinger, sammenvoksede. For deres efterladte Formue, skulde Broager Kirke have to Taarne. Den ene Søster overlevede den anden i syv Aar, og derfor blev det ene Taarn højere end det andet.

Kirken er opført som Korskirke i den ældre Stil. Den nævnes allerede 1209, da den kom ind under Ryde Kloster. Byggematerialet er overvejende store, røde Munkesten, som skal være lavede paa et Teglværk i Smøl. Et af Taarnene benyttede Prøjserne i 1864 som Udsigstpunkt. En Frise af krydsende Rundbuer findes foroven paa Kirkemuren. Kor og Apsis hviler paa en smuk dannet Murstenssokkel.

Kirkens Indre

Kirken havde oprindelig tre Indgangsdøre. Nu er Hovedindgangen i Taarnets Sydside. Hele Kirken er hvælvet.

Oprindelig var Kirkens tre Klokker anbragte i Taarnet, men 1650 fik de Plads i et Klokke-taarn Øst for Kirken. To af Klokkerne omstøbtes 1903 i Apolda. De blev atleverede under Krigen, medens Kirken beholdt den ældste Klokke. Efter Genforeningen kom der

nye Klokker paa de gamles Plads. De gamle Klokker dannede en harmonisk Treklang: d., fis, a, nu er den f, a. b.

Ved Kirkens Restauration i Aarene 1924—27, fandt man en Del velbevarede Kalkmalerier, saaledes i Nordfløjen en Fremstilling i 6 Billeder af St. Kathrine af Alexandria, som led Martyrdøden 307. En Fremstilling af den yderste Dag findes i Korskæringshvælvingen. Et Maleri af Kristus og de fire Evangelister ses i Korhvælvingen. Det ældste Maleri fra ca. 1250 af Kristus i Regnbuen, omgivet af Evangelisternes Symboler og hellige Mænd og Kvinder, er det mest medtagne. Altertavlen er fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede og viser et Maleri af Kvinderne ved Korset samt et mindre Maleri: Nedtagelsen af Korset. Disse Billeder maledes om af Maleren Nicolai Nissen fra Varnæs (se dette Sogn!) og blev derved i høj Grad forringede i kunstnerisk Henseende. Det oprindelige Billede er nu atter paa Altertavlen, medens Nissens Billeder har funden Plads i Museet i Sønderborg. Men paa Alterskabet findes endnu et af Nissens Billeder: Den hellige Nadvere. Prædikestolen er smykket med Relieffer af Syndefaldet og Forløsningens Historie og hidrører fra Tiden omkring Aaret 1600. Døbefonten er hugget af Granit.

Kirken har været helliget St. Jørgen. I Taarnbygningens Forhal staar i overnaturlig Størrelse en Gruppe af Træ af Sct. Jørgen med Dragen. Den er fra det 15. Aarhundredes Slutning. Gennem mange Aar laa Gruppen henslængt paa Kirkens Loft i beskadiget Tilstand, Dragen var helt forsvunden. Ødelæggelsen antages at skyldes Svenskerne, som var i Broager under Krigen 1658 og 59. Men 1888 blev der lavet en ny Drage af en Egestamme fra Præstegaardens Park. Paa Nordsiden af Korbuen, lige overfor Prædikestolen, hænger et Metalbillede af Morten Luther. Endvidere findes der i Koret en Træ-tavle med Navnene paa Præsterne siden Reformationen. Ved Kirken virker to Præster. En Gang om Maaneden er der tysk Gudstjeneste.

Paa Kirkegaarden er der danske og tyske Mindesmærker over Soldater, faldne i 1848 og 1864. Kirkegaarden blev for en Aarrække siden udvidet mod Vest. Her paa den nye Kirkegaard er rejst vistnok det skønneste Mindesmærke i Nordslesvig for de faldne i Verdenskrigen fra Broager Sogn. Mindesmærket staar paa en Kæmpehøj. I tusindvis af Læs er Jorden frivillig sammenkørt af Bønderne fra Sognets Byer. Lyng, hentet fra He-

den ved Tørsbøl, dækker hele Højen. I to Rækker rundt om Højen staar 166 Sten med 189 indmejslede Navne. En Sten med vedkommendes Navn er sat for hver Falden. Flere faldne Brødres Navne staar dog paa en Sten. I ni Afdelinger, efter de ni Bylag, er Stenene anbragt. Nederst i Højen staar bag hver Afdeling en Granitsten med det paagældende Bynavn. De fjernere boende Landmænd har fremskaffet samtlige Sten, som alle stammer fra Sognet. En stor eratisk Stenblok paa ca. 5.000 kg er rejst oppe paa Højen. Den er ført til Kirkegaarden fra Skjelde Strand. Paa den læses: „Sten satte Broager Land, Sønner til Minde. faldne i Krigen 1914—18“.

Fra Højen har man en storslaaet Udsigt over Egnen mod Vest. Blikket naar helt ind til Flensborg.

En Pryd for Byen er Byparken, som ligger Syd for Kirken og som hørte til Præstegaarden. Den har smukke Spadseregange, Broer, Smaasøer med Svaner og adskillige sjældne Træer. Om et Træ, paa staas der, at det kan vise Regn. Desuden er der i Byparken, Blomsterbede, Græsplæner og magelige Bænke. Ved Kirkegaardsmuren findes en Mindetavle over Anlæggets Skaber, Pastor Schumacher.

Det er med fuld Føje, at Broager Kirke er bleven betegnet som en af Danmarks skønneste Landsbykirker.

Ved Vejen fra Broager til Nybøl ligger, lige Vest for Smøl By, den gamle Smølvold, hvorfra der er en storslaaet Udsigt. Den har under Svenskekrigen været Skanse, men er forøvrigt vistnok en gammel Borgvold.

Øst for Broager ligger Fiskerlejet *Vemmingbund*, som siden 1920 er blevet et søgt Badested. Her er der i de senere Aar rejst mange Sommerboliger. Paa den sydlige Side af Vemmingbund ligger *Gammelmark*. Fra de her i 1864 opstillede Batterier, blev Sønderborg skudt i Brand. Den prøjsiske Kronprins, senere Kejser Friedrich III, iagttog fra dette Sted Stormen paa Dybbøl Skanser. Fra Gammelmark kan man tage til *Stensigmose*, hvis Klinter er 25 m høje og i geologisk Henseende det mærkeligste Fænomen paa hele den cimbriske Halvø. I Sandet skal man hyppigt have fundet en stor, nu uddød Variation af Muslingen, *Papes Aurenus*. Ved Gaarden Stensigmose laa i Juli 1907 i en Strandmose, iflg. H. V. Clausens Rejsehaandbog, Egestammer fra Fortids Skove, blottede af Brændingen som Vidnesbyrd om, at Landet før er gaaet længere ud.

Sognets sydligste og største Bondeby er *Skjelde*. Den har Skole, Mejeri, Købmandsforretninger og flere Haandværkere. En smuk Tur fører i 20 Minutter gennem Skoven Folkobbel med sine hundredaarige Bøge til Dampskibsbroen med Restaurationen „Spader Es“. Den smukke Bøgeskov „Skjeldekobbel“ rummer endnu flere Kæmpehøje. Som en Sjældenhed kan nævnes, at der her findes en Hejrekoloni.

I gamle Dage var der fra Skelde Strand en periodisk Færgeforbindelse med Angel. Af større Landejendomme kan nævnes *Skeldegård* eller *Freiesteben*, en tidligere hertugelig Gaard, ved hvilken der endnu findes Spor af Voldgrave. Til *Brunsnæs* (Dampskibsbro) gik over Gammelgab den saakaldte Herrevej, til hvilken Kommune hørte Gaarden *Krammark*, som var en hertugelig Gaard indtil 1783.

Vejen fra Broager til Skelde fører over Landsbyen *Dynt*, beliggende ved Krumbækken, 2½ km fra Broager. Terrænet er her meget bakkefuldt, og selve Byen ligger paa

Sct. Georg i Broager Kirke

Egersund: Færgestedet

Skraaningen af en høj Banke. Dynt har Skole, Mølle, flere Haandværkere og en Del Gaarde.

Fra Dynt kan man ad en Markvej komme til Sognets højeste Punkt: *Gratelund*, 57 m, hvorfra Udsigten endnu er mere skøn og vidtrækkende end fra Smølvold.

Fra Broager gaar Vejen over den med Kirkebyen sammenbyggede Bydel Milmark til *Iller* med Skole, Købmandshandel

og Teglværker ned mod Flensborg Fjord. Ved *Røj* skal der have ligget en gammel Sørorverborg, hvor Sørorveren *Ons* boede, hvis Banemand var Sørorveren *Alf*, efter hvem Byen *Alnor* skal have Navn.

Ved *Brunsnæs* staar en gammel Tjørn, hvis Stamme har et Omfang af 2,25 m og Kronen af 28 m. Den har den sjældne Egenskab, at den er uden Torne. Øst for *Brunsnæs*, ved *Stranden*, er en kratbevokset Bakkeknode. Set fra *Søen* minder Krattet i *Udseende* om en *Løve*. I Folkemunde benævnes det: *Brunsnæs Løve*“.

Fra Broager gaar det nedad Bakke til *Egersund*. Den nye Landevej fører i Syd udenom *Skodsbøl*, en stor Landsby med Skole, Kro, flere Forretninger og Gaarde. I Nærheden *Neismølle*, hvis Mølle blev nedbrudt og flyttet til *Als*. Her boede den kendte Gaardejer *Hans Hansen*, der beklædte adskillige danske Tillidshverv i den tyske Tid. Længere nede ligger et Stykke fra Vejen det bekendte Teglværk *Rendbjerg*, navnkundig gennem *Eckersbergs Maleri*. I *Kobbelskoven* ved *Egersund* findes *Kronegen*, „den smukkeste Eg i Danmark“. Den har en fuldstændig lige Stamme og en Højde af ca. 25 Meter. Stammens Omfang er i en Meters Højde over Jorden 4 Meter.

Broagerland er rigt paa Teglværker. Man har fra *Smølvold* kunnet tælle op imod 50 høje Skorstene. *Egersund* har ca. 1100 Indbyggere, af hvilke et stort Antal er sysselsat paa Teglværkerne. Desuden er den en Skipperby, hvis Havn aarlig anløbes af ca. 1500 Skibe. Helt fra 1720 har der været Færgefart mellem *Egersund* og *Alnor*. Den nuværende Færge ejes af Den kgl. danske Automobilklub. Byen ejer en driftig Handelsstand, Skibsmæglerkontorer, De forenede Teglværkers Kontor, Posthus og Toldkontor, Dampskibsstation og tre Gæstgiverier. Ved *Bygaden* er der i et lille Anlæg rejst en smuk Genforeningssten. I Byen er der et Kapel, i hvilket Præsten fra Broager forretter Gudstjenesten.

Eggen ved *Egersund* var tidligere fuldstændig skjult af tætte Skove, fornemmelig *Egeskov*, fra hvilke Byens Navn skal stamme. Byen opstod i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede af *Kaadnersteder*, som laa paa *Skodsbøls Grund*. Nogle af disse Steder blev udviede ved Tilkøb af Jordlodder fra *Skodsbølgaard*. Den malerisk beliggende Bebyggelse „*Laagmaj*“ umiddelbart op til Fjorden, er beboet af Fiskere og Teglværksarbejdere. Her boede den uforfærdede Forkæmper for Danskhedens Sag, Fisker *Peter Jensen*. Paa hans Grav paa *Broager Kirkegaard*, har *Venner* og *Meningsfæller* rejst den grundærlige Patriot. der levede og døde i smaa *Kaar*, et *Mindesmærke*.

Hans Petersen.

ULLERUP SOGN omfatter den store Kirkeby Ullerup, ved den nye Landevej Felsted—Sønderborg, og Byerne Blans og Avnbøl. I den sidstnævnte By er Postekspe-
dition og Jernbanestation ved Tinglev—Sønderborg Linien. Ullerup By hed i gamle Dage Oldorp eller Ugelthorp. Den omfatter et Areal af 83.3 ha. Heraf er Agerlandet overvej-
ende, nemlig 740 ha, Skovene omfatter 34 ha, og af Eng er der kun 20 ha.

Midt i den hyggelige Landsby ligger den gamle *Sct. Laurentius Kirke*, som i 1902 fik et smukt Taarn af Kampsten, hvortil Mønstret er hentet fra Eggebæk Kirke i Flens-
borg Amt. Ullerup Kirke er rummelig og lys, den har Bjælkeloft i Skibet, men Hvel-
vinger findes i Koret og i den store Fløjbygning, som findes ved Kirkeskibets søndre
Side og skal hidrøre fra Slutningen af Middelalderen. Den romanske Byggestil er frem-
herskende. Altertavlen er fra 1707. Hovedfremstillingen paa denne er Kvinderne ved
Kristi Kors. 1506 blev der i Kirken bygget et Alter for Sct. Anna. Dette er rimeligvis
forsvundet med den katolske Tid. Sit første Orgel fik Kirken 1638; dette er flere Gange
bleven fornyet. Prædikestolen har sin Plads paa Korbuens nordre Side, hvilket antages
at skyldes Fløjbygningen. Paa den læses Aarstallet 1578, og den er forsynet ikke med
Relieffer, hentet fra Bibelhistorien, men med seks smaa ophøjede Medailloner af Riddere
og andre Mænd, som maaske i Fælleskab har skænket Prædikeskolen. I Kirken findes et
smukt Krucifiks. Den ene af Sognets Kirkeklokker havde en mærkelig Historie. Den havde
nemlig først haft sin Plads i Lith paa Nordstrand, hvilket Sogn med andre Sogne gik
under ved den store Vandflod 1634. Traditionen melder, at Klokken fandtes af en fattig
Kone ved Stranden. Men Ullerup Kirkes Regnskabsbog melder, at Klokken 1640 blev
købt af Sognet. Købesummen var 800 Mark. Og Klokken blev afhentet i Husum og
ført til Ullerup paa en stor Vogn forspændt med 8 Heste. Ved Kirken virkede som Sogne-
præst fra 1847—64 Pastor Fejlberg, Faderen til Folkloristen.

Paa Kirkegaarden findes et Mindesmærke
for 40 danske Soldater. Stenen bærer føl-
gende Indskrift:

Erkendtlige Mænd og Kvinder i Ulle-
rup Sogn satte dem dette Minde:
„Klang af Malm har Blodets Røst
drives ej af Kampens Bulder,
Sorgen selv med lønlig Trøst,
Hælder sig mod Haabets Skulder“.

Paa Mindestenen for de faldne i Verdens-
krigen læses:

Ullerup Sogn rejste denne Sten til Minde
om 73 Sønner, som blev tvunget i Døden i
Verdenskrigen“.

Terrænet ved Ullerup er meget afveks-
lende, det „bugter sig i Bakke, Dal“. Mar-
kerne omslutes af levende Hegn med Has-
selbuske, Kaprifolier, vilde Roser, Avnbøg,
Hvid- og Slaaentjørn og afgiver om Somme-
ren et meget smukt Skue.

Fra en Banke Nord for Byen, ved det
gamle Hovedpastorat har man en smuk Ud-
sigt, men endnu skønnere og mere vidtræk-
kende er den fra Gaarden Bøgebjerg, hvor
Blikket naar ud over Als og til Fyn, — ja,

Ullerup Kirke

man mener endog herfra, i længst forsvundne Dage, at have kunnet skimte Kæmpetaarnet paa Koldinghus.

I Ullerup findes 77 Landejendomme, af hvilke Præstegaarden er den største med 51 ha, 6 Ejendomme har et Tilligende af 25–50 ha, 44 fra 1—25 ha og til 27 Ejendomme hører intet Land. I Byen er der tre Kroer, Købmænd, Smedier og mange Næringsdri-vende. — Smukke Haver med mange Frugttræer kendetegner Byen.

Sognet er rigt paa Stamlodder fra adelige Godser, store Gaarde, ved hvilke der ses flere Spor af Borgvolde og Borggrave. Ved Avnbøl ligger saaledes den tidligere be-fæstede *Avnbølgaard* med et Jordtilliggende af 75 ha. I det 16. og 17. Aarhundrede var Gaarden i Familien Holcks Eje, 1694 var von Ahlefeld Ejer, derefter Hertug Fried- rich Wilhelm, 1714 Hertug Christian og hans Efterkommere. 1853 gik den over paa Kro- nen. Paa Avnbølgaard var Rigsarkivar A. D. Jørgensen i sine unge Aar Landvæsenselev.

Gaarden gik senere over paa borgerlige Hænder. Ved Aarhundredskiftet blev dens Ejer, Hamann, dræbt af sin Tyr. Avnbølgaards nuværende Ejer, Lei, stammer fra Snog- bæk og tilhører en anset hjemmetysk Bondeslægt.

Paa en Bakkeaaas Sydvest for Ullerup ligger den meget anseelige, store Gaard *Boi- skov*, der af Generalstaben benævntes Bøgeskov og paa Tysk kaldtes Beuschau. Oprin- delig var Boiskov en lille Landsby, omgiven af store Skove. Historien beretter om en Byttehandel, Hertug Hans gjorde med Grev von Ahlefeldt til Søgaard med Byerne Bøge- skov og Fiskebæk. I Aaret 1601 lod Greven Byen Bøgeskov nedlægge og opføre paa Grunden en stor Avlsgaard, som henlagdes under Graasten. Som Boiskovs nuværende Ejer, *E. Küselér*, meddeler, bringer Ploven endnu Spor frem af den tidligere Landsby. Men 1725 gik de Ahlefeldske Godser Fallit, og i det nævnte Aar døde Grev von Ahle- feld. Sammen med Ballegaard ved Alssund blev Boiskov købt af en Overinspektør Paul- sen, og Gaarden forblev indtil 1784 i den nævnte Slægts Eje, men var bortforpagtet. Familien Paulsen boede paa Ballegaard og Skovhølgaard. Endnu staar paa Bojskov Stuehuset, som opførtes 1777, og det bærer den Dag i Dag paa Gavlen de Paulsenske Navnetræk. Godset optoges i de adelige Godsers Række, men blev underkastet Skæb- nes Omskiftelser. I Aaret 1784, efter Kancelliraad Henning Paulsens Død, blev det ud- stykket. Det havde

Boiskov

den Gang et Tillig- gende af ca. 500 ha. De store Skove faldt for Øksen, og Skov- arealet og de udstrak- te Jorder solgtes ved offentlig Auktion i stør- re og mindre Lodder som fri Ejendom.

Udstykningen skete den 1. Maj 1784, og med samme Dag blev Stavnsbaandet ophæ- vet. Hermed var Boi- skov omdannet til en fri Landsby. Kun for- blev Retsplejen for samtlige Parceller af Boiskov paa Godset

Ballegaard. Og Jagtrettigheden paa hele det gamle Godsomraade tilfaldt fremtidig ene og alene Ejeren af Stamlodden. Denne Rettighed blev, iflg. Kùsellers Meddelelse, ved Lov ophævet i 1876. Parcel Nr. 1, som Hoved- og Stamparcel, blev paa Auktionen erhvervet af Chr. Karberg af Sønderborg, tilligemed nogle mindre Lodder, som tillagdes Hovedlodden. Noget senere var en anden Sønderborger, Købmand Petersen, Ejer af Stamlodden. Han bortforpagtede Gaarden til en Slægtning Peter Petersen, født paa Avnbølgaard, som i 1859 ved Arv blev Ejer. Han døde 1874 og tre Aar senere solgte Arvingerne Boiskov med 220 ha Jorder. Købesummen var 369,000 Mark, og Køberen, Heinrich Kùseler, stammede fra Godset Grønwohld paa Halvøen Dänischwohld, hvilket i det 16. Aarhundrede ligeledes havde været i Familien von Ahlefeldts Besiddelse. Ved Tilkøb forøgede Kùseler Gaardens Størrelse og afstod den 1. Januar 1904 med et Jordtilliggende paa over 300 ha til den nuværende Ejer, Sønnen Eduard Kùseler. I 1936 frasolgtes til Staten til Udstykning 86 ha. Udstykningen vil finde Sted 1937.

Til Boiskov hører gode Hvedejorder, men kun meget lidt Eng, men derimod en Del Skov. Medens Stuehuset, som berørt, er gammelt, er Avlsbygningerne meget nyere. Stald og Lade er sammenbyggede. Fra Gaardens Have er Udsigten vidtrækkende og meget smuk.

Blansgaard er nu en almindelig Bondegaard. Den bar i svundne Tider det smukt klingende Navn „Schönleben“. Om Blansgaards Stortid vidner nu kun de forhaanden-værende Rester af gamle Borggrave. En Familie Magnusen skal have grundlagt Godset ved Tilkøb af flere forladte Gaarde i Blans. Indtil Midten af det 17. Aarhundrede var denne Familie Ejeren, men saa gik den over til Familien Fercks og senere til von der Wisch og endelig 1717 til Hertug Philips Ernst. 1769 blev Gaarden Krongods og deltes i 37 Lodder. Nu er Gaarden i Familien Thomsens Eje.

Tæt op ad Alssund, i Nærheden af Kroen og Dampskibsstationen Ballebro, ligger den smukke *Ballegaard* og i Nærheden en smuk, gammel Vandmølle og en Vejrmølle. Paa en Mark „Volmerstoff“ tæt ved Gaarden, skal der have staaet en Gaard, som blev behoet af en Adelsmand ved Navn Valdemar von der Herberge, og man mener, at Ballegaard skylder denne Gaard sin Oprindelse. Ballegaard har haft en meget omskiftelig Tilværelse. Ejer var indtil 1590 von Holk, derefter Hertug Hans den yngre. Ved Arvedeling kom den til en af hans Sønner og ind under Nordborg 1622 og 1690 under Søgaard. 1725 var den paa borgerlige Hænder og kom senere under Sandbjerg. 1784 blev Godset udstykket. Inden Verdenskrigen var Ølbrygger Petersen i Sønderborg Ejer. Forpagteren P. Henningsen fra Lerdt ved Sommersted flyttede efter Genforeningen sydpaa til Slien.

Den mindre Gaard *Avenbøllund* blev 1592 nedlagt af Hertug Hans, som det paafølgende Aar byggede *Lundsgaard*. Af sammenkøbt Bøndergods oprettede Hertug Philip af Lyksborg 1635 *Philipsborg*. Hertug lod Lundsgaard nedbryde og af Materialet opføre et Slot, som fik Navnet Philipsborg. Men Slottet, til hvilket der hørte et Kapel, forblev ubeboet. Det kom i Forfald og blev endelig nedbrudt. 1779 blev Philipsborg Krongods og 1785 udstykket. Det havde den Gang et Jordtilliggende paa 225 Tønder. Stamlodden er paa 50 Tønder og ejes af M. Christiansen.

Bovrup Bæk danner Sognets vestligste Grænse og paa en Strækning tillige Amtsgrænse. Her er Voldstedet af Braadeborg.

Til Ullerup Sogn hører den store Landsby Blans med 59 Landbrug, med flere Kroer, 3 i Byen, 1 ved Ballebro, Mejeri, Mølle, Købmænd, Næringsdrivende og enkelte Fiskere. I Blans By tilbragte den danske Malerkunsts Fader, W. Eckersberg, sin Barndom. Eckersberg var født 2. Januar 1783 i Blaakrog, hvor der i 1895 blev rejst ham en Mindesten med følgende Indskrift: „Han gavnede sit Land, som en af dets bedste Sønner“.

Den anden af Sognets større Byer er *Avnbøl* med et Flademaal af 964 ha, af hvilke 785 ha er Ager, 35 ha Eng og 102 ha Skov. Udflyttersteder og Gaarde har egne Navne. Vi har her saaledes *Truenbro*, en tidligere Kro, hvis joviale Ejer Jørgen Iversen, der døde for ca. 20 Aar siden, var kendt for sit Lune og sin enestaaende Fortællerevne. Han havde været Aarhus Dragon, hans Fortællinger om sine Krigsoplevelser i Angel, er endnu ikke glemte. Desuden kan af saaadanne Udflyttersteder nævnes Pilgaard, et Garveri, og to Landejendomme, Græshøj, Lakjær, Hyryg, Skift, Rufas o. s. v. Statskoven Avnbølsned er 44 ha stor. Ved Avnbøl ligger den lille fiskerige Lundsø og imellem Avnbøl og V. Sottrup Kasmus Vejmølle, som har tabt Vingerne, og Vandmølle.

Paa den nu forsvundne Igeskovgaard ved Avnbøl boede 1566 M. V. Qualen. 1587 døde paa Gaarden Margaretha von Qualen. 1590 solgtes Gaarden af Sivert Sehestedt til Hertug Hans den yngre, og denne bortbyttede Ejendommen med en Gaard i Blans med Diedrich Hoeck fra Avnbølgaard.

Den 6. April 1848 stod der en Fægtning ved Avnbøl og Ullerup.

Ullerup Sogn hører til de mest minderige i Sønderjylland, selv om det overtræffes af Dybbøl. Men tillige er der her gjort et godt nationalt Arbejde i Fredstid, ikke mindst i Aarene under tysk Styre. I Ullerup Sogn, hvor Herregaardsvældet havde hersket, boede en stout, oplyst og villende Odelsbondestand. Fra Gaarden Bøgebjerg udgik den dygtige Landbrugskonsulent P. Jenssen, der døde alt for tidligt. Ogsaa Højskoleforstander i Vinding, nu afdøde P. Andresen, havde sit Hjem i Ullerup.

I Ullerup fødtes afd. Minister *H. P. Hansens* Hustru Helene Iversen.

Gennem mange Aartier øvede Ullerup bekendte gode Sangforening i det stille en god national Gerning, ved i Sorg og i Glæde at lade den gode danske Sang lyde, ved at iværksætte Dilettantforestillinger og andre Sammenkomster.

Ullerup Sogns Befolkning fandt tidlig Vej over Grænsen til Arnestederne for dansk Aandsliv, for dansk Kultur. Og det var en vaagen og oplyst Befolkning, som ved Genforeningen kom tilbage til Moderlandet.

Hans Petersen.

SOTTRUP SOGN (Nybøl Herred, Sønderborg Amt) omfatter et Areal paa 2094 ha og har 1359 Indbyggere i 1935 mod 1421 i 1930. Jorden er mest god Lermuld, der falder jævnt fra Vestsiden mod Øst ned til Allsund. Dette danner Grænsen mod Øst.

Sottrup Kirke

Mod Syd grænser Sottrup Sogn imod Dybbøl og Nybøl Sogne, mod Vest og Nord imod Ullerup Sogn.

Sognet bestaar af de to før Genforeningen selvstændige Kommuner Sottrup og Snogbæk. Den sidste opkaldt efter Bækken, der danner Afløb fra Tranekær og Lundsøen og følger en Lavning, som gaar fra Kasmus Mølle

paa Sogneskillet i Sydvest ned til Alsund ved Sottrupskov. Siden Jernbanen Sønderborg—Tinglev kom ved Aarhundredskiftet, og der blev Station i Sognets Sydvesthjørne, er her blevet en Stationsby, Vester Sottrup, med 567 Indbyggere med god Repræsentation af baade Handel og Haandværk.

Sottrupskov

Sognet gennemskæres i Retning Sydost—Nordvest af Landevejen Sønderborg—Aabenraa og Nord—Syd af Landevejen Basaa—Broager. Paa Sognets højeste Punkt, ganske nær Sognegrænsen mod Vest, ligger Sottrup Kirke med sit 80 Alen høje Spir ragende højt op over de smukke Lindealler, der indkredser Kirkegaarden. Dette smukke Spir, hvorfra man har den herligste Udsigt, har gennem Tiderne været ude for forskellig Modgang. Første Gang var i en Storm i Aaret 1625, hvor Taarnet blæste omkuld, og nogle Fag af Kirken blev slaaet ned, lige efter at der havde været Gudstjeneste. I Aaret 1687 ramtes Spiret af et Lyn og blev stærkt beskadiget. Sidste Gang det har været ude for større Modgang, var ved et Lynnedslag i 1860, hvor Spiret brændte som et Lys, og saa langsomt at man fik Tid til at mure Indgangen til ind fra Taarnet til Skibet, og derved fik reddet Kirken. Kirken har en smuk Døbefont af Granit. Alteret stammer fra 1703 og har Malerier, som forestiller Nadveren, Opstandelsen og Himmelfarten. Paa Kirkegaarden er der rejst Mindesten for dem, der faldt i 1848—49, ligesom der nu efter Krigen er rejst et fælles Mindesmærke i Granit, for de af Sognets Sønner, der faldt i Verdenskrigen.

Nede ved Allsund ligger „Sandbjerg“, den eneste Lehnsejendom i Hertugdømmet Slesvig. Godset Sandbjerg er oprettet i 1576 af Hertug Hans den Yngre, der lod sammenlægge 4 Gaarde.

I 1667 overgik Gaarden Sandbjerg til Kong Frederik III, som 5 Aar senere solgte den til Amtmand Conrad Reventlow til Clausholm, Kalø m. m., og Gaarden har siden da været i Reventlowernes Besiddelse indtil 1931, da den efter at være blevet fri Ejendom ved Lehns- og Stamhusloven, blev solgt til Overretssagfører Dahl, København. Under Sandbjerg hører to Skovpartier Lille- og Storskoven. Lilleskoven var gennem mange Aar den mest yderige Bøgeskov i Hertugdømmerne. Storskoven strækker sig langs Alsund mod Fiskerlejet Sottrupskov. Det var fra denne Skov at Overgangen til Als fandt Sted i 1864. En Del af de dengang opførte Kanonstillinger kan endnu ses der.

Fra Sandbjerg skærer sig ind mod Nord en Vig, der ender i Nydam Mose. Vigen har Hertug Hans den Yngre lagt en Dæmning over, og paa denne Maade faaet en en større Mølledam med Vandkraft til en Mølle, hvortil Hovbønderne var pligtige. For at faa Vand til Møllen og Jord til denne Dæmning, lod han ved Hoveriarbejde gennemgrave en Aas, der skiller „Snogbæk“, som kommer fra Kasmus Mølle, Lundsøen og Tranekjær i Ullerup Sogn og løber i Allsund ned forbi „Nørremølle“ og Nydam Mose, saaledes at Jorden blev kørt til Sandbjerg, og Vandet ved Opdæmning i denne saakaldte

Sottrup Skov

„Ovsø“ ledet som Al-
løb ind gennem Ka-
nalen ind i Nydam
Mose. Lige for Krigen
1914–18 brændte
Sandbjerg Mølle, og
Vandet gaar nu atter
den naturlige Vej til
Alssund forbi Nørre-
mølle.

I Nydam Mose har
man under Kong Fre-
derik VII, ved Udgrav-
ning i 1858 og 63,
fundet mange Ting fra
Jernalderen. En vel-
bevaret Vikingebaad

herfra er opbevaret i Kiel. — I Dalen mellem Sottrup og Snogbæk ligger Gaarden „Nørremølle“, H. P. Hanssens Fødested. Her laa en Mølle, der omkring 1600 nedbrændte. Hertug Hans den Yngre overtog Resterne, da der ingen Brandkasse fandtes, og Ejeren saaledes maatte forlade Ruinerne. Der blev opført en Krudtmølle, men denne Fabrikation var farlig, og 1632 fløj Møllen i Luften, hvorefter den flyttedes til Sandbjerg, samtidig med, som foran nævnt, blev Vandet taget fra „Snogbæk“ ledet til Sandbjerg. Fra 1813 blev der paa Nørremølle drevet baade Købmandshandel og Brændevinsbræn-
deri. Det sidste indtil lige efter 1864. Købmandshandelen noget længere. Nu kun Land-
brug, ialt 65,5 ha.

I Snogbæk ser man endnu Rester af Voldene, hvor Gaarden „Snogbæklund“ laa. Hertugen lod den nedrive i 1600, og Materialerne blev førte til Als og der anvendt til Opførelsen af Rumohrsgaard.

Snogbæk har Præstegaarden, en gammel, men meget hyggelig og smukt beliggende Gaard paa ca. 35 ha.

Sognet har, som centralt Sted for Sundeved i 1911 faaet „Forsamlingsgaarden Sun-
deved“, beliggende ved V. Sottrup St., Salene kan rumme 6—700 Mennesker, og der er
efter Genforeningen bygget en Fløj til med Gæsteværelser.

89 pCt. af Befolkningen stemte for Danmark i 1920. Til Minde derom er der rejst en
Sten, hvorpaa der staar: „Stenen staar og Slægter melde, Magt ej mer for Ret skal
gælde“.

Ved Alssund, i Læ af Skovene, ligger Fiskerlejet Sottrupskov med Gæstgivergaarden
„Solyst“, et meget søgt Udflugtssted om Sommeren. Herfra har man Udsigt til Indløbet
til Augustenborg Fjord og over til Arnkielsøre, hvor der staar et tysk Mindesmærke for
Overgangen til Als 1864. Danmarks sidste Krig havde dette Sogn paa nært Hold, og
flere Steder i Haver og Hegn ligger begravet unge Mænd, der faldt for Fædrelandet, og
lytter til hvad Sprog, der tales.

Sv. A. Hanssen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I SUNDEVED HERRED

Lauritz Jensen,
Uddeler,
Nybøl

Christine Madsen,
Postekspeditor,
Nybøl

Th. H. Thomsen,
Konsulent,
Dybbølsten

Peder Pedersen,
Gaardejer,
Ragebøl

J. P. Nielsen,
Gæstgiver,
Dybbøl

Laurids Jensen, Uddeler, Nybøl, er født den 13. Novbr. 1914 i Broager som Søn af Mølle-ejer Lauritz Christian Jensen og Hustru Anna Marie, f. Iversen. Gift 1935 med Annelise Boller. Ud-deler i Nybøl siden 1935.

Christine Madsen, Postekspeditor, Nybøl, er født den 19. December 1903 i Elstrup som Dat-ter af Landpost Chr. Madsen og Hustru Cathrine f. Moos. Postekspeditor i Nybøl siden 1932.

Jes Theodor Kæstel, Gaardejer, Dybbøl, er født den 2. November 1871 i Nybøl som Søn af Gæstgiver Lorenz Peter Kæstel og Hustru Dorthea, f. Schmidt. Gift 1898 med Helene Hansen. Ud-dannet ved Landbrug. Sogneraadformand indtil 1936, Sognefoged siden 1929.

Thomas Hansen Thomsen, Konsulent, Dybbølsten, er født 12. Februar 1887 i Veerst som Søn af Landmand Hans Thomsen og Hustru Maren, f. Pode Sørensen. Gift 1923 med Poula Skov. 1907—08 Frederiksborg Højskole, 1910 og 14 Dørum Landbrugsskole, Landbrugskandidat 1916. Lærer paa Næsgaard 1917—18. Assistent i Husdyrbrug f. de samvirkende fynske Landboforeninger 1918—20. Konsulent i Husdyrbrug og Planteavl 1920—22 for Sønder Omme og Slaugs Herreds Landbofor-ener. Siden 1922 Konsulent i Husdyrbrug for sønderjydsk Fællesledelse for Avlen af rødt dansk Malkekuvæg og for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. 1923—35 tillige Konsulent for Fællesle-delsen for Avlen af hollandsk Malkekuvæg.

Peder Pedersen, Gaardejer, Freltofte, Ragebøl, er født den 3. Februar 1894 i Freltofte paa Fyn som Søn af Gdr. N. Pedersen og Hustru Anne-Marie, f. Gydesen. Gift 1926 med Marie Møller. 1911 Husmandsskolen i Odense. 1923 Ladelund Landbrugsskole. Regnskabskonsulent i Den sundevedske Landboforening 1923—26 og fremdeles fra 1932. Ejer af Gaarden „Freltofte“ i Ragebøl siden 1929. Sogneraadformand i Dybbøl 1936.

Jens Peter Nielsen, Gæstgiver og Sadelmager, Dybbøl, er født den 12. August i Birkende som Søn af Gdr. Anders Nielsen og Hustru Johanne Kristine, f. Johansen. Gift 1924 med Ella Johanne Petersen, Medlem af Bestyrelsen for Dybbøl Sangkor siden 1935. Ejer af „Skansehuset“ siden 1929.

Harald Rohleder, Sognepræst, Broager, er født den 13. December 1887 i Brederød som Søn af Lærer Søren Olsen og Hustru Augusta Rohleder. Gift 1920 med Elisabeth Stricker. Cand. theol. 1913. 1913—14 Hjælpesekretær i Københavns Kirkefond. 1914—18 Dansk Kirkefondspræst paa Sønder-vang ved Kolding. 1918—1932 Sognepræst i Maarum, derefter Sognepræst ved Broager Vestre Di-strikt. Formand for Magdalenehjemmet.

Harald Rohleder,
Sognepræst,
Broager

J. P. K. Skjoldborg,
Sognepræst,
Broager

Hermann Schmidt,
Pastor,
Broager

J. P. Damtoft,
Overlærer,
Broager

J. P. K. Jensen,
Førstelærer,
Egernsund

Aug. Chr. Korse,
Realskolebestyrer,
Broager

H. Dirksen,
Dr. med.,
Broager

Andreas Dalbro,
Apoteker,
Broager

Chr. Schmidt,
Sparekassedirektør,
Broager

Chr. Hollensen,
Teglværksejer,
Broager

Jens Peter Kristensen Skjoldborg, Sognepræst for Broager Øst, Broager, er født den 11. April 1875 i Skjoldborg, Thy, som Søn af Gdr. A. Kristensen og Hustru Maren Kirstine, f. Andersen. Kandidat 1905, København. Gift 1906 l. G. med Agnes C. A. Jørgensen, 2. G. 1935 med Rosalie Madsen. Lærer i Herning 1905–09. Realskolebestyrer i Brønderslev 1909–11. Kommunelærer s. St. 1911–16. Sognepræst i Hee-No 1916–21. Andenpræst i Broager østre Distrikt 1921–31. Sognepræst s. St. fra 1932.

Hermann Schmidt, Pastor, Broager, er født den 29. Juni 1906 i Magdeburg som Søn af Overpostsekretær Hermann Schmidt og Hustru, f. Müller. Studeret i Wien, Kiel, Berlin, Halle. Theologisk Embedseksamen I. i Kiel 1933. Vikarieret 1 Aar i Haderslev, derefter theologisk Embedseksamen II. 1934–35 Hjælpepræst i Nordborg. Fra 1935 Præst i Broager med Tjeneste for de tyske Menigheder i Egernsund, Broager, Ullerup, Augustenborg, Nordborg, Guderup, Tandslet og Skovby.

Jens Pedersen Damtoft, Overlærer, Broager, er født den 11. September 1880 som Søn af Gdr. Søren Pedersen Damtoft og Hustru Karen Christine, f. Christensen. Gift 1909 med Johanne Dis-sing. Lærereksamen fra Silkeborg 1903. Lærer i Vejen 1904–11, i Slagelse Landsogn 1911–17, i Slagelse Marksskole 1917–20. Siden da Overlærer ved Broager Kommuneskole.

Jens Peter Kristian Jensen, Førstelærer, Egernsund, er født den 21. Jan. 1876 i Serup v. Silkeborg som Søn af Husmand Jens K. Jensen og Hustru Ane Marie, f. Petersen. Gift 1906 med Dagmar Kathrine Nielsen. Silkeborg Seminarium 1899, Kursus i Dansk og Husflid, korte Kursus, 1901 Lærer i Bastrup Skole, Vumdrup Sogn, 1906 Enelærer, Sølvsten Skole, Skød Sogn, 1908 Førstelærer i Gudhjem Skole, 1920 Førstelærer i Egernsund danskspr. Skole.

Aug. Chr. Korse, Realskolebestyrer, Broager, er født den 3. Januar 1901 i København som Søn af Kommunelærer J. H. Korse og Hustru Camilla, f. Ohlsen. Gift 1936 med Ragna Walseth. Lærereksamen, Kursus og Studieophold. Formand for „Det sønderjydske Radioudvalg“ og „Den jydsk Litterforening“.

Aude Andersen, Dr. med., Læge, Broager, er født d. 27. Juni 1890 i Flensborg som Søn af Nikolaj Andersen og Hustru Sophie Vilhelmine Frederikke, f. Buchholdt. Gift 1919 med Guri Buchholdt. 1909 Studentereksamen i Flensborg. Studeret i Freiburg, Berlin, München og Würzburg. Medicinsk Eksamen 1. Del, medicinsk Statseksamen. 2. Del Würzburg 1914. Under Krigen Militærlæge, dels ved forskellige Garnisoner, dels i Serbien, ved Vestfronten (Verdun), Siebenburgen og i Rumænien. Ved Afsked fra Militærtjeneste udnævnt til Stabsarzt, 1919 Assistent ved Frauenklinik i Kiel, siden 1920 praktiserende Læge i Broager. Forskellige tyske Krigsordener. Medlem af den alm. danske Lægefor- enings Hovedbestyrelse. Formand for den konservative Forening for Broagerland.

Aage Suurballe, Dyrslæge, Broager, er født den 3. September 1896 i Harndrup som Søn af Dyrslæge M. J. Suurballe og Hustru, f. Leegaard. Gift 1920 med Helga Rasmussen. Dyrslægeeksamen 1919, siden da praktiserende i Broager.

Andreas Dalbro, Apoteker, Broager, er født den 23. Marts 1881 i Gelsted som Søn af Ho- telejer Hans Peder Hansen og Hustru Caroline. Gift 1916 med Edith Kamma Johansen. Cand. pharm., Bestyrelsesmedlem af Dansk Apotekerforenings sønderjydske Kreds.

Christian Schmidt, Sparekassedirektør, Broager, er født den 5. December 1879 i Mølmark som Søn af Bødker, Landmand Chr. Schmidt og Hustru Dorothea Sophie, f. Wolff. Gift 1904 med

Andr. Thomsen,
Gaardejer,
Skodsbøl

H. P. Collin,
Amtsradsmedlem,
Broager

Peter Hansen,
Snedkermester,
Broager

Asmus Møller,
Uddeler,
Broager

Carl Lemke,
Bestyrer,
Broager

Chr. Hansen,
Kirketjener,
Broager

L. J. Reinecker,
Arbejder,
Egernsund

H. M. J. Madsen,
Arbejder,
Egernsund

Nicolai Madsen,
Møllejejer,
Avnbøl

Anna Nielsen,
Gæstgiverske,
Avnbøl

Ella Grimm. Udlært i Kolonial og Skibsprovantering. Senere ved Kontorfaget. 1904—13 Købmand i Broager. Fra 1913—33 Bogholder ved Broager Sparekasse. Siden 1933 Direktør ved samme. Medlem af Bestyrelserne for en Del Foreninger, filantropiske, almennyttige og selskabelige.

Christian Hollensen, Teglværksejer, R., Cathrinesminde pr. Broager, er født den 3. Oktbr. 1874 paa Emiliedal ved Aarhus som Søn af Teglværksejer Andreas Hollensen og Hustru Margrethe, f. Sibbesen. Gift 1919 med Ingeborg Andresen. Uddannet paa Kolt Efterskole, paa Ollerup Højskole og paa Teglværksskolen i Laubau, Schlesien. Krigstjeneste paa Østfronten fra 1915 til Krigens Slutning. Medlem af Broager Sogneraad fra Genforeningen til 1929. Medlem af Sønderborg Amtsråd, Medlem af den sønderjydske Erhvervskommission 1928, Medlem af Skoleraadet for Sønderborg Amt, Medlem af Bestyrelsen for A/S De forenede Teglværker, Egernsund 1919—36, Medlem af Bestyrelsen for Broager Spare- og Laanekasse, for Landeværnet, for sønderjyds Højspændingsværk, for Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyningselskab samt for A/S Det sønderjydske Kompagni, Medlem af Repræsentantskabet for Landbygningernes alm. Brandforsikring.

Andreas Thomsen, Gaardejer, Skodsbøl, er født den 20. Juli 1875 i Skodsbøl som Søn af Gdr. Th. Thomsen og Hustru Anna Margrethe, f. Bertelsen. Gift 1901 med Dorthea Petersen. Uddannet ved Landbrug, Lyngby Landbrugsskole 1893. Medlem af Kommunalbestyrelsen i Skodsbøl, Medl. af Menighedsraadet og Kirkeældste, Medl. af Bestyrelsen og Sekretær i den sundevedske Landboforening, fra 1910—23 Formand for Broager Mejeri, i 3 Perioder Medlem af Broager Sogneudvalg og Sogneraad, 1914—33 Medlem af Tilsynsraadet ved Broager Sparekasse, siden 1933 Direktør for samme, R. af Dbg.

Hans Peter Collin, Smedemester, Amtsrådsmedlem, Smøl, er født den 19. Marts 1877 i Sønderborg som Søn af Malermester Jes Johannes Collin og Hustru Kathrine Marie, f. Nissen. Gift 1903 med Dorthea Geest. Medlem af Amtsrådet siden 1935, Skatteraadmedlem, Pantefoged, Kredsfornand for Sønderborg sociale Kreds, Medlem af Skolekommissionen, Medlem af Menighedsraadet.

Peter Hansen, Snedkermester, Broager, er født den 8. Juni 1877 i Skodsbøl som Søn af Lorenz Hansen og Hustru Cecilie. Gift 1900 med Dorothea Hansen. Uddannet Snedker. Besøgt Skolen for Snedkere i Flensborg og Teknologisk Institut. Formand for Broager Sogns Haandværkerforening, for Teknisk Skole og for Snedkerlauget for Sønderborg Amt.

Asmus Møller, Uddeler, Iller, er født den 15. Oktober 1872 i Skodsbøl som Søn af Landmand Peter Møller og Hustru Maren, f. Wollesen. Gift 1902 med Anna Marie Andersen. Landbrugs- og Købmandsuddannet. Uddeler i Iller Brugsforening siden 1921.

Carl Lemke, Bestyrer, Broager, er født den 22. Februar 1863 i Bitterfeld, Saksen, som Søn af Postbud C. Lemke og Hustru Frederikke, f. Lehmann. Gift 1895 med Sophie Marie Jensen. Bestyrer af Alderdomshjemmet siden 1909.

Chr. Hansen, Kirketjener, Broager, er født den 3. Oktober 1887 i Broager som Søn af Arbejder Peter Hansen og Hustru Laurine, f. Gormsen. Gift 1911 med Ingeborg Petersen. Mureruddannet. Kirketjener i Broager siden 1923.

Ludvig Jørgen Reinecker, Arbejder, Egernsund, er født den 17. December 1908 i Egernsund som Søn af Murer Ludvig Reinecker og Hustru Cathrine Sophie, f. Poulsen. Gift 1934 med Eline Jørgensen. Kasserer i Egernsund frivillige Brandværn og Formand for Husflidsforening for Egernsund og Omegn. Tillidsmand paa Teglværket „Island“ i Egernsund.

M. Johannsen,
Kommunesekretær,
Ullerup

V. Ludvigsen,
Sognefoged,
Nybøl

C. J. Andersen,
Førstelærer,
V. Sottrup

Peter Hansen,
Læge,
V. Sottrup

J. Marcussen,
Gaardejer,
V. Sottrup

Peter Alexandersen,
Gaardejer,
V. Sottrup

H. Alexandersen,
Gaardejer,
Ø. Sottrup

P. C. Nissen,
Skovopsynsmand,
Sandbjergskov

Henry Mogens Johannes Madsen, Arbejder, Egersund, er født den 9. Maj 1898 i Eg som Søn af Sømand Anders Madsen og Hustru Madssine. Gift 1924 med Anne Rathje. Stigefører i Egersund Brandværn.

Nicolai Madsen, Mølle ejer, Ullerup, er født den 28. Marts 1903 i Avnbøl som Søn af Mølle-ejer N. Madsen og Hustru Kristine, f. Jørgensen. Gift 1934 med Kristine Læbel. Formand for Ungdoms- og Idrætsforeningen for Ullerup Sogn siden 1932. Overtog Ullerup Mølle 1932.

Anna Nielsen, Gæstgiverske, Avnbøl, er født den 28. April 1881 i Østerbæk. Gift 1914 med Peter Nielsen.

Martha Johannsen, Kommunesekretær, Ullerup, er født den 3. Juni 1911 i Avnbøl som Datter af Gdr. Jes A. Johannsen og Hustru Marie. Kommunesekretær i Ullerup.

Valdemar Ludvigsen, Gaardejer, Sognefoged, Nybøl, er født den 10. Marts 1881 i Nybøl som Søn af Gdr. Hans Christian Ludvigsen og Hustru Marie, f. Bock. Gift 1906 med Marie Kathrine Petersen. Uddannet ved Landbruget. Besøgt Tune Landbrugsskole 1904—05. Sognefoged, Lægsmand, Personregisterfører, Medlem af Menighedsraadet, Kasserer for Præstelønningskassen, Medlem af Skolekommissionen, Voldgiftsmand for Graasten Politikreds, Medlem ad den staaende Voldgiftsdomstol for Aabenraa og Sønderborg Amt, Tillidsmand i Sprogforeningen.

Christian Julius Andersen, Førstelærer, V. Sottrup, er født den 31. Juli 1890 i Fakse som Søn af Murerm. E. N. Andersen og Hustru Kirsten. Gift 1920 med Margrethe Eskildsen. Landmand og Mejerist. Lærereksamen 1916 fra Jonstrup Seminarium. 1919 Førstelærer i Bovlund. 1922—26 Forstander for V. Vedsted Efterskole. Siden 1926 Førstelærer i V. Sottrup. Formand for Sottrup Sogns Sygeplejeforening, Formand for Sottrup Sogns Husflidsforening.

Peter Hansen, Læge, V. Sottrup, er født den 18. November 1903 i Hjørpsted som Søn af Sognepræst Hans Peter Hansen og Hustru Ida. Gift 1932 med Gerda Andersen. Student 1923. Kandidat 1930. Aabenraa Sygehus 1930—31. Nyborg Sygehus 1931—32. Praktiserende Læge i V. Sottrup siden 1932.

Peter Alexandersen, Gaardejer, V. Sottrup, er født den 17. April 1889 i V. Sottrup som Søn af Gdr. Jørgen Alexandersen og Hustru Kirstine, f. Asmussen. Gift 1919 med Anne Marie Nissen. Besøgt Hejls Efterskole, Vallekilde Folkehøjskole og Tune Landboskole. Medlem af Sottrup Menighedsraad. Fmd. for Andelskassen i V. Sottrup Omegn og V. Sottrup Vandværk. Siden 1919 Tillidsmand i Sprogforeningen for Sottrup By. Medlem af Bestyrelsen for „Sangforeningen Sundeved“ siden 1926.

Hans Alexandersen, Gaardejer, Ø. Sottrup, er født 12. Februar 1892 som Søn af Gdr. Jørgen Alexandersen og Hustru Kirstine, f. Asmussen. Gift 1920 med Katharina Iversen. Hejls Efterskole 1907—08, Vinding Højskole 1909—10, Dalum Landbrugsskole 1913—14, Formand for Sottrup Mejeri 1931, Kasserer for Forsamlingsgaarden siden 1927, Kasserer for Regnskabsforeningen inden for Landbrugsforeningen 1923. Medlem af Bestyrelsen for Ungdomsforeningen og for Sønderjyds Mejeriforening. Medlem af Tilsynsraadet for Sønderjyds Skoleforening 1930.

Svend Anker Hanssen, Gaardejer og Branddirektør, er født den 25. Januar 1893 i V. Sottrup som Søn af Rentier Christen Hanssen og Hustru Dorthea. Gift 1920 med Dagny H. Besøgt Vinding Højskole, Lyngby Landboskole og Askov Højskole. Formand for Forsamlingsgaarden „Sundeved“.

Jakob Møller, Gaardejer, V. Sottrup, er født den 15. Oktober 1895 i V. Sottrup som Søn af Gdr. Jens Møller og Hustru Bothilde, f. Fenn. Gift 1928 med Agnes Andersen. Frederiksborg Højskole 1919—20. Gaardejer i V. Sottrup siden 1925. Formand for Sangforeningen siden 1926.

Peter Carsten Nissen, Skovopsynsmand, er født den 3. Februar 1902 i Flensborg som Søn af Arbejdsmand Nis Nissen og Hustru Kirstine Nicolaisen. Gift 1925 med Kjestine Lorenzen. Skovopsynsmand ved Sandbjergskov siden 1931.

Peter Christian Nielsen, Planteavlskonsulent, Stenderup, er født den 31. Maj 1892 i Ø. Hornum som Søn af Gdr. N. P. Nielsen og Hustru Karen, f. Jensen. Gift 1920 med Agnete Kaaber. Sekretær for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. Landbrugskandidat 1915. Landbrugslærer paa Aabybro Højskole. Planteavlskonsulent for Sønderborg Amt siden 1919.

P. Chr. Nielsen,
Planteavlskonsulent,
Stenderup

Chr. Dethlefsen,
Skræddermester,
Snogbæk

J. P. Lorenzen,
Malermester,
Snogbæk

Chr. Dethlefsen, Skræddermester, Snogbæk, er født den 20. Januar 1890 i Ragebøl som Søn af Arbejder C. Dethlefsen og Hustru Marie, f. Lausen. Gift 1913 med C. Struck. Formand for Haandværkerforeningen og for Skolekommissionen. Brandfoged, Tillidsmand for D. u. G. og Skoleforeningen.

Jens Poulsen Lorenzen, Malermester, Snogbæk, er født den 12. Decbr. 1874 i Rabsted som Søn af Skræddermester Thomas Lorenzen og Hustru Elise, f. Poulsen. Gift 1900 med Anne Jacobsen. Kasserer for Sygekassen, Formand for Teknisk Skole, Kasserer for Sønderborg Amts Malerlaug.

M. Carstensen, Købmand, V. Sottrup, er født den 24. Marts 1893 som Søn af Slagterm. D. Carstensen og Hustru Helene, f. Petersen. Gift 1930 med Grete Møller. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen.

Hans Frost, Malermester, V. Sottrup, er født den 28. Maj 1905 som Søn af Malermester Georg Frost og Hustru Anna Christine Marie Hansen. Gift 1931 med Christine Sophie Schmidt. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen.

Gammelt Fotografi af Sønderborg med de 6 Møller

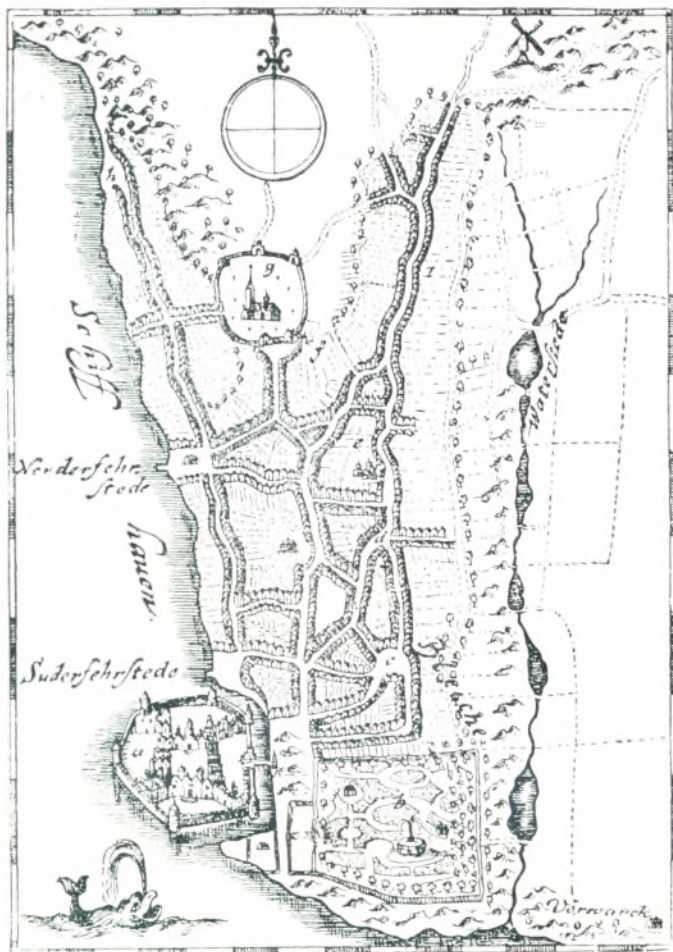
SØNDERBORG

EN KORT OVERSIGT OVER BYENS HISTORIE OG UDVIKLING
AF KAI EDV. LARSEN

Der fortælles om en Strid, som engang opstod mellem en Alsinger og en Sundevedbo. De kunde ikke blive enige om, hvor der var skønnest. Alsingeren holdt paa, at den havomslyngede Ø med de mange levende Hegn, som ved Foraarstide blomstrer vildsomt og skønt, var den herligste Plet paa Jorden, mens Sundevedboen mente, at Fastlandet maatte kunne hævde Førstepladsen, og han anførte mange vægtige Grunde herfor; men Alsingeren vilde ikke bøje sig, før Sundevedboen tilsidst erklærede, at der var skønnest ovre hos ham, fordi man derfra kunde skue ud over Als! — Det maa tilstaaes, at Stridsspørgsmaalet i sig selv er vanskeligt at afgøre — ogsaa for udenforstaaende. Der findes næppe skønnere Egne i Danmark end paa Als og Sundeved.

Kommer man fra Søvejen og stævner ind imod Slotsgabet, udfolder der sig et skønt Panorama foran En. Til venstre hæver Dybbøl Banke sig med frodige Agre, og oppe paa Toppen staar Dybbøl Mølle, det danske Vartegn, der kan ses viden om. Bagude skærer Vemmingbund sig ind i det stærkt kuperede Terræn, og man øjner Broager Kirke, Gammelmarkklinerne og Skelle Skov . . . til højre dukker Sønderborg Slots blodigrøde Mure op; bred, massiv, værdig i sin Ælde, men uden nogen egentlig arkitektonisk Skønhed ligger Slottet dér som en aarvaagen Vogter ved Sønderborg Havn, der aabner sig venligt imod Sejlerne . . . Er der høj Himmel og Sol, hvide Maa-gers Træk under drivende Skyer, er Billedet fuldkomment. Frisk og blaat staar Havet ind mod Als' Bredder med lyse Skrænter og vaargrønne Skove . . . Hvad er vel skønnest: Dette Blik op over Dybbøl eller dette Udsyn over Als, dette Panorama ind over en By med talrige røde Hustage, Kirkespir og Staalbroen, som med sine faste, tunge Betonfødder plantet i Allsunds dybe Grund, spænder sin blinkende Bue fra Ø til Fastland . . . ?

Sønderborg, Aar 1649 (eft. Danckwerts Kort)

Staa en Dag oppe ved den store Flagmast, der efter Genforeningen af de danske Soldaterforeninger blev rejst paa den aabne Plads foran Dybbøl Mølle, og se ud over Sønderborg Rhed, dér, hvor den danske Korvet »Najaden« i de bevægede Oprørsdage i 1848 laa med aabne Kanonmunderinger ind mod Byen, mens den danske Patriot Hans Hansen Norsk paa Trods af alle Byens slesvigholstenskindede Embedsmænd, Byraad og Borgmester hejste det danske Flag og tilkendegav, at Sønderborg var og vilde vedblive at være den danske Konge tro. Se ud over dette friske, blaa Hav, hvor Vinden kruser dens Flade. Langt ude i Horizonen øjnes Angels Kyst, hist ovre Flensborg Fjord, dér skærer Havet sig ind ved Høruphav, og Kajnæs krummer sig ud mod den lyse Sandbund; blaat og blinkende snor Allsund sig op langs Øens nordvestlige Bredder, mens det driver af Duft fra blomstrende vilde Roser og Jasminer.

Indrammet af det altsammen lig-

ger Sønderborg. De røde Tage er som Koralperler, trukket paa Snor, Gade op og Gade ned. Ved Enden af Broen hæver Sct. Maria Kirken sig. Dens Spir, faafaldende slankt og højt til den øvrige arkitektoniske Tynge, tager ligesom Sigte paa de hvide Skyer, der sejler henover Sommerhimlen.

Sønderborg er Mindernes By mere vel end nogen anden sønderjydsk Købstad. Her ved Dybbøls Fod har den oplevet onde Dage, Krig og Brand, Sorg og Rædsel, men ogsaa skønne, uforglemmelige Stunder, Timer, der staar skrevet i vor Historie med uudslættelig Skrift, da Dannebrog efter Udlændighedens Aar paany foldede sin rød-hvide Korsdug ud over Dybbøl og Sønderborg, da Tusinder Danske fra Nær og Fjern stævnedes hid for at fejre den store Dag, da det skilte atter føjede sig sammen, da Nord-slesvig blev eet med det gamle Land. Opfyldelsens store Dag som Løn for Trofasthed og aldrig svigtende Kærlighed!

Sønderborg Slot.

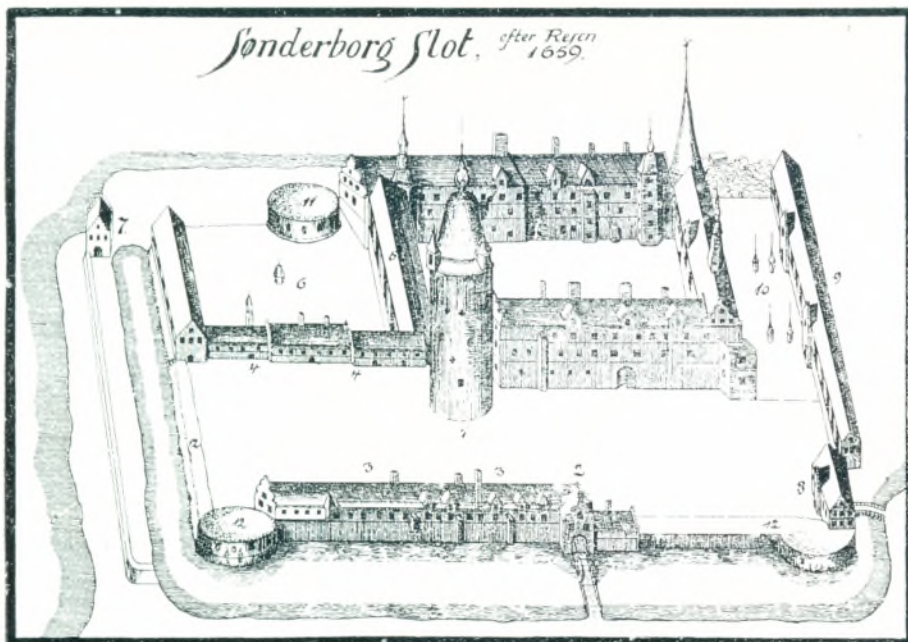
Byen er vokset op omkring det gamle, røde Slot ved Indsejlingen. Det har set de smaa Huse kravle frem rundt om paa Bakkerne, det har fulgt en Udvikling, som gennem Aarhundreder førte Byen ved det blaa Allsund frem i Vækst og Muligheder, det har set Drømme blive til Virkelighed og Forventninger sønderbrydes i dyb Skuffelse. Selv rummer det en Historie om stormfulde Tider, om Fester og Glæder, Tvedragt og Strid, men det staar der endnu. Mangt og meget er blevet anderledes. Ogsaa dets egen

Bestemmelse er blevet en anden, men det fylder sin Plads, og dets Mure vil trodse de Tider, som kommer.

Sønderborg Slot blev bygget i det 12. Aarhundrede, da Als ofte hærgedes af Venderne røveriske Overfald. Paa det Sted, hvor Nordborg nu ligger, havde Svend Grathe bygget en fast Borg, Als Slot, og kort efter dets Fuldførelse tog man fat paa den anden Borg, der skulde bygges paa Øens Sydpynt, og denne fik i Modsætning til Als Slot, der blev kaldt Nordborg, Navnet *Sønderborg*.

Der fortælles et gammelt Sagn om, hvordan det gik til, at Sønderborg Slot kom til at ligge paa den lille Vig, der snævrer Sundet ind. Da Slottet skulde bygges, havde man valgt et Sted ved Stavensbøl Fjord, hvor Augustenborg nu ligger. Men det skete, at hvad man havde bygget op om Dagen, laa nedbrudt og spredt over Pladsen næste Morgen. Da det var hændt flere Nætter i Træk, bandt man en Bjælke om Halsen paa en Okse, og jog den afsted. Oksen løb ud paa Øens Sydpynt, dér lagde den sig ned, og lod sig ikke drive fra Stedet. Saa vidste man, hvor Borgen skulde bygges, thi man ansaa dette for at være et Fingerpeg fra Gud.

Slottet er antagelig bygget omkring Midten af det 12. Aarhundrede. Grunden er opfyldt, og Bæreevnen tilvejebragt ved nedrammede Pæle. I Middelalderen var Slottet stærkt befæstet, omgivet af Ringmur og Runddele, og uden om disse laa Grave med Vindebroer mod Landsiden. Det er bygget i en skæv Firkant og havde tidligere et stærkt, med Skydehuller forsynet Taarn i hvert Hjørne, et firkantet mod Byen og tre runde mod Søen. Museumsinspektør J. Raben fortæller i sin lille Beskrivelse af Slottet, at det første Taarn blev nedbrudt under Kong Frederik den Fjerde, og samtidig blev de andre Taarne berøvet deres Spir, i Stedet for hvilke der byggedes flade Tage med Altaner. Nu er der kun en Rest af det nordvestlige tilbage. Inde i Slotsgaarden findes tre frem-skudte Trappetaarne. I 1550 foretoges en større Ombygning. Det fremgaar af et Brev fra Kong Christian III til daværende Amtmand Thomas Sture. De tre Fløje, mod Øst, Vest og Syd, er tilsyneladende dengang blevet forsynet med Vægtergange i den øverste Etage, ligesom der er blevet anbragt Skydeskaar i Sydturen. En anden større Ombygning fandt Sted 1718–20, da Amtmand von Platen boede paa Slottet. Ved den Lejlighed er et Stykke Middelalder forsvundet. Vægtergangen forsvandt, og i Stedet for ind-sattes den øverste Vinduesrække. Et Stykke af den gamle Vægtergang er dog endnu bevaret i Østfløjen. Ligeledes forsvandt de smukke Renaissancegavle og Kuppelspirene paa Trappetaarnene. Ved forskellige Til-

Sønderborg Slot, som det saa ud paa Hertug Hans d. V.s Tid

lige- ledes forsvandt de smukke Renaissancegavle og Kuppelspirene paa Trappetaarnene. Ved forskellige Til-

Sønderborg Slot

bygninger i Aarhundrenes Løb er Slottet altid blevet større, men alle fire Floje er fra Middelalderen.

Slottet nævnes 1523, da det blev erobret af Kong Christoffer I. Den 30. Marts 1326 sluttede den slesvigske Hertug Valdemar den Femte her et Forbund med de misfornøjede danske Magnater Laurits Jonsøn og Ludvig Albertsøn, hvilket havde Kong Christoffer den Andens Fordrivelse til Følge. Ved sin Tronbestigelse i Juni 1340 holdt Kong Valdemar Atterdag i Slottets saakaldte „katolske Kappel“ sit Bryllup med Hertug Valdemar den Femtes Søster Hedwig, og den 26. August 1344 sluttede Kongen paa Slottet et Forlig med de holstenske Grever Henrik og Nicolaus. Ved Aar 1353 har Hertug Valdemar resideret paa Slottet. Under en Strid i 1358 mellem Hertugen og Kongen, besatte Kong Valdemar Als og belejrede Slottet i Hertugens Fraværelse, men paa Hertuginde Regitzas Forbøn lod han hende beholde Slottet, mod at hun udstedte en Revers om, at Hertugen ikke skulde have nogen Hjælp fra Øen eller Slottet, saalænge Krigen varede. I Begyndelsen af den langvarige slesvigske Krig blev Sønderborg 1410 belejret af Erik af Pommern, men han kunde ikke indtage Slottet. Under Belejringen lod Kongen den mægtige, svenske Ridder Abraham Brodersøn, der var Dronning Margrethes Yndling, henrette. Det skete den 28. August paa Retterstedet lige over for Slottet (den tidligere prøjsiske Skanse VI). Formentlig staar denne Henrettelse i Forbindelse med det gamle Sagn om Blodpletten i Sønderborg Slot. Sagnet lyder saaledes:

»En Prinsesse paa Slottet havde forelsket sig i en Væbner, som tjente hos hendes Fader. De vedligeholdte i længere Tid et hemmeligt Forhold, men da Hertugen engang

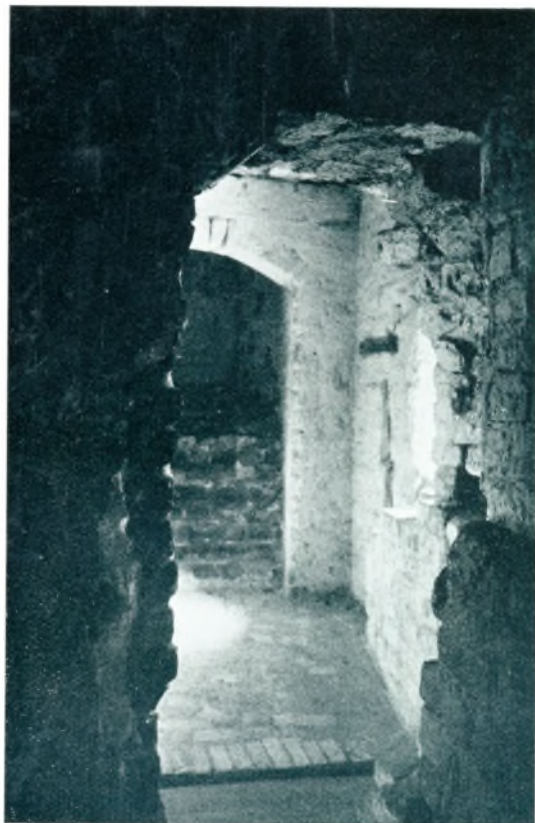
opdagede dem i et meget intimt Øjeblik, blev han vred, og lod Væbneren kaste i Fængsel. Kort Tid efter skulde han henrettes. De Elskende havde svoret hinanden evig Troskab og aftalt, at hvis Væbneren skulde blive benaadet i sidste Øjeblik, skulde han som Tegn herpaa vifte med et rødt Tørklæde, i modsat Fald skulde han tilvinke hende den sidste Hilsen med et hvidt, og Prinsessen vilde da følge ham i Døden. Henrettelsen skulde ske paa Sundevedsiden, lige over for Slottet. Da Væbneren blev ført derover, stod Prinsessen i Slottets Vindue og ventede paa det aftalte Tegn. En blank Dolk laa ved hendes Side. Væbneren var beredt til at dø, men i sidste Øjeblik blev Benaadningen givet, og af Henrykkelse herover glemte han ganske det aftalte Tegn, og kastede det hvide Tørklæde i Vejret i Stedet for det røde. I samme Øjeblik stødte Prinsessen Dolken i sit Bryst, og en stærk Blodstrøm løb ned ad Muren, hvor den brune Stribe endnu kan ses. Da Væbneren horte om Prinsessens Død tog han sig selv af Dage.“

Det tilføjes, at siden hin Dag kunde man i Midnatstimen høre Stønnen og Hulken i de Værelser, der havde været beboet af Prinsessen, og det skal være hændt, at man har set hende vandre rastløst om eller sidde foran Kaminen med bortvendt Ansigt, mens hun kæmmede sit Haar.

For faa Aar siden blev Historien om den »hvide Dame« genopfrisket paa en mærkelig Maade, idet Kustoden paa Slottet og hans Hustru begge erklærede at have set hende, og da Kustodens Mor døde faa Dage efter, blev »den hvide Dame«s Tilsynekomst betragtet som et Forvarsel.

Chr. d. Hs. Fangetaarn, som det ser nu nu

Kristian den Hs. Gang

lovrigt er det vigtigste Afsnit af Sønderborg Slots Historie Kong Christian den Andens syttenaarige Fangenskab fra 1532 til 1549. Det Taarn, i hvilket Kongen skulde have siddet som Fange, det saakaldte »Blaa Taarn«, blev nedbrudt 1755. Det fortælles, at Kong Frederik den Fente dengang besøgte Sønderborg, og da han vilde bese Slottet, forklarede en af Raadsherrerne, idet de gik hen over Slotspladsen: »Det er Christian den Ondes Taarn«, hvorover Kong Frederik blev meget fortørnet, idet han vredt spurgte:

Sønderborg Slotskirke

»Hvad ondt har denne Konge gjort Eder?«. Kort efter kom Murere og Tømrere til Byen om Bord paa et Skib, og Taarnet blev brudt ned. Endnu er en lille Rest af Christian den Andens Fængsel tilbage, nemlig den Del af det runde Taarnkammer, som gaar ind i selve Bygningen. Ligeledes er »Christian den Andens Gang« bevaret. Den fører fra det sydøstlige Trappetaarn gennem den fire Meter tykke Mur til Taarnkammeret. Opad dette Trappetaarn og gennem denne Gang skal Kongen være ført, da han tiltraadte sit syttenaarige Fangenskab. — Trappetaarnet kaldes i Folkmunde for »Christian den Andens Taarn«. Først for ganske faa Aar siden begyndte Museet en Udgravning, hvorved Grunden til Taarnet afdækkedes, og man kan saaledes nu faa et Indtryk af dets Omfang og solide Mure.

Hvad angaar Christian den Andens Ophold paa Sønderborg Slot, saa foreligger der

som bekendt mange Beretninger, hvoraf adskillige fremstiller Fangenskabets som meget grusomt. I Traps Topografi (II Bd.) fortælles om Kongen, at han »var indespærret i et Kammer i Slottets sydøstlige Taarn, og han havde kun sin norske Dværg, og, efter at have mistet ham, en gammel Soldat til Selskab. Døren blev muret til efter ham. Gennem et Hul i Væggen rakte man ham Maden, og Lyset fik han kun gennem et Vindue med tykke Jernstænger. I en Niche stod Kongens Seng, i en anden en Kamin og i Midten et stort Marmorbord, i hvis Plade der skal have dannet sig en Fure af hans Finger, naar han gik rundt om Bordet, ligesom ogsaa Gulvets Stene bar Mærker af hans tunge Vandring.«

Denne Skildring turde være i høj Grad overdrevet. Paa forskellig Maade er det lykkedes at fastslaa, at Kong Christian den Anden i Virkelighed under sit Ophold paa Sønderborg Slot er blevet behandlet som en fyrstelig Person. For en Natur som ham var Fangenskabets naturligvis i sig selv en Pinsel, men efter alt at dømme har han levet godt og har nogenlunde kunnet bevæge sig omkring. Endnu bevarede Dokumenter og Regninger over Husholdningen viser, at der ikke er blevet sparet paa Forplejningen, hvad Mad og Klædning angik. I Instruksen fra August 1532 hedder det, at man skulde anviser Kongen »auf dem blowen Durm enye gepurliche Kammerwoll verwart, oder wo es do nit gelegen, an eynen andern Orth auf solechem unsern Slos«. I 1554, efter at Christian den Anden over for sin Fætter, Christian den Tredje, havde givet fuldstændig Afkald

paa Danmarks Trone. blev hans Fangenskab yderligere mildnet, og han kunde nu bevæge sig frit omkring i Byen uden for Slottet og gaa paa Jagt. Hans Kammer (Taarnkammer) skildres i et gammelt Skrift som et højhvælvet Rum, 20 Alen i Gennemsnit foruden de store Nicher i den 6 Alen tykke Mur. Rummet havde to Vinduer, det ene mod Syd og det andet mod Nordøst med Udsigt over Byen. Her havde han fri Udsigt, og det er naturligt, at han mest har opholdt sig her. Den 17. Februar 1549 blev han ført til Kalundborg, hvor han døde den 20. Januar 1559.

Det fortælles, at han ved Afrejsen mødte Thomas Sture, der var en gammel Bekendt af Kongen. Aarene havde præget den gamle Amtmand, som i Mellemtiden var blevet helt skallet. Da Kongen bemærkede dette, sagde han: »Det har været en slem Storm, Thomas, der har blæst Haaret af Dit Hoved«, hvortil Thomas Sture svarede: »Det var en værre Storm, der blæste Kronen af Dit. Christian!«

Ved Delingen mellem Christian den Tredje og hans Brødre tilfaldt Sønderborg den kongelige Del. Fra 1559 benyttede Dronning Dorothea det som Enkesæde, og i hendes Tid blev der foretaget flere Ombygninger, bl. a. indrettedes den skønne Slotskirke i Nordfløjen, som endnu er bevaret, og som frembyder et Stykke Arkitektur af stor Virkning i ren Renæssance. De flade, ribbeløse, skarpkantede Hvælvinger bæres i Midten af en seks Meter høj Søjle af graa, russisk Granit. Joniske Søjler bærer Pulpituret, der løber om alle fire Vægge. Man lægger Mærke til den pragtfulde Døbefont, til de smukt skaarne Bibelsprog og Englehoveder og Prædikestolen, der er udført af en Sønderborger, Mester Niels Tagsen, omkring 1620. Alteret hører til de bedste Maleri-Altare fra Renæssancen. Det viser Korsfæstelsen, Abraham ofrer Isak og Slangen ophøjes samt, naar det lukkes: »Den yderste Dag« og Menneskets Skabelse. Bagved findes Gravkapellet, hvis Indgang er smykket med en stor Portal, et betydeligt Kunstværk, udført i Alabast og sort Marmor. Paa to Søjler paa hver Side af den fladbuede Dør findes Epitafiet, der fremstiller Hertug Hans den Yngre (død 1622) og hans Gemalinde (død 1586), der knæler sammen med 14 Børn foran et Relief af Opstandelsen. Desuden findes Vaabner og Indskrift. Det er et Stykke italiensk Arbejde, udført omkring 1590.

Ved den anden Deling mellem Christian den Tredjes Sønner fik Hertug Hans den

Indgangen til Gravkapellet i Slotskirken

Parti fra Slotshaven

Yngre den sønderborgske Del 1564, idet han tog Slottet i Besiddelse efter sin Mors Død i 1571. Efter Hans den Yngre fulgte Hertugerne Alexander, Hans Christian og Christian Adolf, idet den sidste paa Grund af Gæld maatte afstaa Slottet til Kong Frederik den Tredje. Under Hertug Christian Adolf blev Byen besat af Svenskerne, og i 1658 laa den svenske Oberst Aschenberg med sit Korps i Byen, indtil han blev fordrevet af de allierede danske, brandenborgske og polske Tropper. I 1659 gjorde Svenskerne et nyt Forsøg paa at tage Slottet, men det mislykkedes.

Sønderborg blev herefter under Kronen indtil 1764, da det blev overladt til Hertugen af Augustenborg. I begge de slesvigske Krige var Slottet baade Kaserne og Lazaret. Under Bombardementet i 1864 var Slottet ogsaa stærkt udsat, men led ikke større Skade. Man kan endnu se en hel Del Granatmærker i Bjælkeværket. 1869 fik de avgus-

tenborgske Hertuger atter Højhedsretten over Slottet, indtil Hertug Ernst Günther i 1921 solgte det til den danske Stat sammen med Avgustenburg og Graasten Slotte.

Ved Verdenskrigens Udbrud blev 150 mistænkelige Danske hensat i Slottet som den prøjsiske Stats Fanger.

I Dag giver Slottet Plads til Sønderjyllands Nationalmuseum, Provinsens største og mest righoldige Museum, ligesom Sønderborg tekniske Skole og Odd Fellowlogen har Lokaler paa Slottet.

Sønderborg Kirke.

Af andre gamle Bygninger i Sønderborg har vi *Sct. Mariekirken*, om hvis Oprindelse man kun ved saare lidt. I længst hensvundne Tider har der ligget en Kirke, *Sct. Nicolaj*, i Nærheden af Slottet i den nuværende Provstegaards Have. En Port eller Dør fra denne, som fører ud til Batterivej, kaldes endnu i Folkemunde „e Kapitelsport“. Ved Gravninger har man fundet Fundamenter, som uden Tvivl stammer fra den gamle Kirke og fra gamle Grave. Kirken har dog allerede været nedbrudt i det 16. Aarhundrede. I et Dokument fra 1594 hedder det saaledes, at Kirken har været borte „vor etzlichen langen und fast undenklichen Jahren“. Den har formentlig været forfalden allerede i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede, og er saa blevet brudt ned, da *Sct. Mariekirken* opfortes. Det er fastslaaet, at *Sct. Mariekirken* fik den gamle Kirkes Alter. Da *Mariekirken* 1618 fik et nyt Alter, lod Hertug Hans den Yngre den gamle Altertavle opsætte i den

nybyggede Kirke paa Kajnæs. Det skal altsaa være Sct. Nicolaj Kirkes gamle Alter, som nu findes paa Kajnæs. Det første Dokument om Mariekirken stammer fra Ombygningen i 1599, da Hertug Hans den Yngre oprettede en Kontrakt med Borgmesteren og Raa- det i Sonderborg samt med en Bygmester Peter de Castello. Af Kontrakten fremgaar det, at en ældre Kirke har ligget paa Stedet. Mester Peter, som efter Navnet at domme, har været Italiener, fik overdraget at nedbryde Taget og den „ulige Vinkel“, sandsyn- ligvis Koret. Som Lon skulde Mester Peter have 1320 Mark Lybsk og en Læderbeklæd- ning. Flere Steder paa Kirkens vestlige Halvdel findes endnu Spor af den gamle Kirke, som kendes paa det middelalderlige Skifte i Murværket. Kirkens oprindelige Grundrids er den romanske. Den har formentlig til at begynde med være treskibet med fire Piller og omtrent kvadratisk. Sakristiet er senere blevet bygget til. Det menes, at Hertug Hans har ladet Kirken ombygge paa en lille Del nær, men Ombygningen følger sig naturligt sammen med det gamle, saa selv kyndige Øjne kan have vanskeligt ved at skelne det nye fra det gamle. Senere er der jævnlige blevet udført omfattende Reparationer, men ikke gennemgribende Ændringer. Oprindeligt havde det været Meningen, at Bygningen skulde være forsynet med et Taarn, men af en eller anden ukendt Aarsag fik Mester Castello ikke dette Arbejde fuldført. Begyndelsen til Taarnet staar endnu med det gamle Murværk i Tagstolens halve Højde. Først i 1881 besluttede Kirkeforstanderskabet, at der skulde bygges et Taarn, hvis Indvielse fandt Sted den 10. Oktober 1883. Gennem de forskellige Ombygninger i Aarenes Løb er meget gammelt og smukt blevet ødelagt. Mange vil mene, at det Taarn, hvormed man har forsynet Kirken, nærmest skæmmer, og vist er det, at den mere moderne Stil, hvori Taarnet er holdt, kun svarer lidet til Kirkebygningens smukke, gamle Stil. Men trods alt er der dog ogsaa bevaret saa meget, at man i det store og hele kan kalde Mariekirken en prægtig Bygning for enhver, der forstaar at vurdere den. I Kirkens Indre er bevaret en Rigdom af god gammel Kunst, Mindesmærker i Barok og Renæssance med fortrinlige Malerier, en prægtig Prædikestol, en Dobefont i Broncestøbning m. v. Alteret er holdt i ren Renæssance, Dobbeltstøjer

Sonderborg Kirke med Udsigt over mod Sundeved og Dybbøl

Parti fra Mariakirken

paa fælles Sokkel bærer den frem-
springende Overbygning, i hvilken
der er indsat Malerier, og Hoved-
feltet fremstiller den hellige Nad-
ver. Prædikestolen er et fuldendt
Kunstværk fra Begyndelsen af det
17. Aarhundrede, saa vidt det kan
fastslaaes udført af en flensborgsk
Billedskærer ved Navn Heinrich
Ringing. Den har en Del Lighed
med Prædikestolen i Sønderborg
Slotskirke, idet den viser de sam-
me Billeder i Reliefferne og bærer
samme Ornament. I det sydlige
Sideskib er bygget en Hertugstol
af Hertug Hans den Yngres Son,
Hertug Alexander. Hertugstolen er
holdt i streng Renæssancestil. For-
sidens seks Afdelinger dannes ved
Pilastre med Figurer i Billedhug-
gerarbejde, der fremstiller Dyderne.
Iøvrigt findes der en Række Epi-
tafier paa Væggene og Pillerne.
Haupt fortæller, at der i 1864 var
saa mange Epitafier i Kirken, at
de hang paa alle Sider af Pillerne.
De blev under Krigen og særlig
ved Restaureringen slemt mishand-
lede. Man ser endnu Afhugninger
paa Hvælvingribberne og store Jern-

kroge, hvor de har hængt. Der findes seks store og smukke træskaarne Epitafier over forskel-
lige Borgere i Byen. Indtil 1864 var Gulvet tæt belagt med Gravplader. Nu er kun to beva-
rede, en over Amtmand Brokdorph og en over Maren Mattesdatter. Ditlev Brokdorphs Grav-
sten viser, udhugget i Gotlandmarmor, den vaabenklædte Ridder med stort Slagsværd og
Fjerbaret, mens Hjelmen staar ved hans Fodder. Brockdorph var Amtmand over Sønderborg
og Lensmand paa Sønderborg Slot, indtil sin Død i 1538. Han ligger begravet i Sønder-
borg Kirke. Han er iøvrigt kendt fra Christian den Andens Fangenskab, idet de fire Adels-
mænd, der førte den fangne Konge til Sønderborg, havde Ordre til at aflevere ham til
Ditlev Brokdorph. Indtil 1917 fandtes to store Malmklokker i Klokketaarnet. Den 18. Juni
1917 blev de imidlertid taget ned for at omsmeltes til Krigsmateriel, og Kirken maatte
derefter hjælpe sig med en lille Lutherklokke indtil 1921, da man modtog to nye Klok-
ker fra den særlige Nationalfond, der var blevet oprettet med det Formaal at skaffe de
sonderjydske Kirker nye Klokker til Erstatning for dem, der var gaaet tabt under Krigen.
Den største Klokke har en Vægt paa 2330 Kilo. Den kunstneriske Udsmykning skyldes
Karl Beier. Klokkeverset er skrevet af Vilhelm Andersen og lyder saaledes:

„Til at samle danske Sjæle
gav mit Folk mig atter Mæle.
Jesus Frelser og Forsoner,
Frels Dit Folk ved mine Toner“

Den mindre Klokke vejer 1214 Kilo. Klokkeverset, der her ligeledes skyldes Vilhelm Andersen, lyder saaledes:

Lover Herren, gamle, unge,
Løst er nu den danske Tunge.
Til at samle danske Sjæle
gav mit Folk mig atter Mæle.“

I 1924 foretoges en omfattende Istandsættelse af Kirken, der da blev forsynet med nyt Gulv, Centralvarme og nye Stolerader. Vinduesruderne blev fornyet. Hovedindgangen blev gjort bredere, Soklerne blev udbedret, saa de smukke Profiler, der tildels var blevet ødelagt ved Tilhugninger, igen kom til deres Ret.

Byens Opkomst og Udvikling. — Skibsfart, Handel og Haandværk.

Om disse to gamle Bygninger — Slottet og Kirken — har Byen og Borgerne levet deres Liv. Man ved ikke noget bestemt om, hvornaar Sønderborg fik Købstadsrettigheder. Den fik ikke sin egen Stadret, idet Kong Valdemars Jydske Lov fortsat blev ved at gælde. I I. P. Traps „De sønderjydske Landsdele“ hedder det, at Byens Privilegier første Gang omtales 1461, da Kong Christian den Første udstedte en Konfirmation om dem. Byvaabenet er et Hus eller en Borg med et Taarn paa en Bro over nogle Bølgelinjer. Oprindeligt hørte der nogle Jorder til Byen, men Hertug Hans fratog den dem og oprettede Ladegaarden, saa der kun blev enkelte Jorder tilbage til Borgmester og Raadmænd. Man mener, at dette var Aarsagen til, at Sønderborg igennem en lang Aarrække ikke udvidede sig, hverken med Hensyn til Bygninger eller Indbyggertal.

Fra tidligste Tid var Sønderborgs vigtigste Erhverv Skibsfart, Fiskeri og Handel med Landbrugsfrembringelser. Saa langt man kan følge Skibsfartens Udvikling tilbage i Tiden, har Sønderborg staaet paa en fremskudt Plads efter Datidens Forhold. Herfra var der stadig livlig Forbindelse med Omverdenen, og det førte megen Rigdom og Velstand med sig, selvom der kunde indtræde Kriser og Tilbagegang som mange andre Steder.

I et Skrift fra 1795 oplyses, at der paa det Tidspunkt var hjemmehørende i Sønderborg 67 Skibe paa ialt 13.466 Commerzlæster. Sønderborg havde da efter Flensborg og Aabenraa den største Flaade i Hertugdømmet Slesvig. To Aar senere var Flaadens Størrelse reduceret noget, idet Fartøjernes Antal var gaaet ned til 48. 1837 bestod den hjemlige Handelsflaade af 43 Skibe. I 1862 opgøres Skibsfarten i Sønderborg Havn til: I indenlandsk Fart: indgaaet 702 Fartøjer, udgaaet 825, i udenlandsk Fart indgaaet 128, udgaaet 54. Ved Udgangen af 1862 var der ved Sønderborg Toldsted hjemmehørende 93 Fartøjer og desuden et Dampskib.

Man faar af disse Tal et Indtryk af, hvad Skibsfarten har betydet, og man vil formentlig ogsaa forstaa, at det var et haardt Slag for Byen, da den under Krigen med England 1807 mistede en hel Del af sine smukke Fartøjer. I en Bog „Statistik des Handels, der Schiffahrt und der Industri der Herzogtümer Schleswig und Holstein“, som i 1835 udsendtes af en anonym Forfatter; der nøjes med at præsentere sig som „en

Udsnit af Sønderborg med Raadhuset omkr. 1770. Kobberstik i Pontopp. „Danske Atlas“.

Hauschildts Værfts 1864

Mand af Faget“, gives der en interessant Skildring af Skibs- og Havneforholdene i Sønderborg. Der fortælles om rivende Udvikling, store Muligheder og betydningsfulde Opgaver i Fremtiden. Der var dengang livlig Skibsforbindelse med Holland, England og Norge. Til Island sejlede hvert Aar 2—3 Skibe. Als havde mange Varer at afsætte. „Manden af Faget“ nævner bl. a. 50,000 Tons Korn om Aaret, Heste, magert Hornkvæg, Huder, Smør, Flæsk, Æbler, Gryn, Mel, Pjalter, Knogler etc. Fra

Midten af det 19. Aarhundrede til op i 70'erne var der rivende Fremgang, og store, i Sønderborg hjemmehørende Koffardiskibe sejlede paa Kinakysten og Vestindien. Dengang havde Byen henvend en halv Snes Skibsredere. Imidlertid gik det noget tilbage efter 1870, da den hjemlige Handelsflaade var blevet reduceret, og de store Jernskibe begyndte at sætte ind. I Dag er Sønderborgs Handelsflaade meget lille, men det er jo nu ogsaa ganske andre Forhold, der gør sig gældende.

Den omfattende Skibsfart kom til at præge Byen paa mange Maader. Ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede fandtes der tre Skibsværfter, der i Aarene fra 1798 til 1883 byggede ialt 34 Skibe, væsentlig Skonnertbrigger. Af de tre Skibsværfter var Hans Heinrich Hauschildts Værft det største. Herfra sattes i Aarene fra 1843 til 1876 63 Skibe i Vandet, og flere af disse kom til at sejle paa Kinakysten. I 1862 beskæftigede Værftet 60 Arbejdere. I den travleste Tid kunde man naa helt op paa et Hundrede Mand.

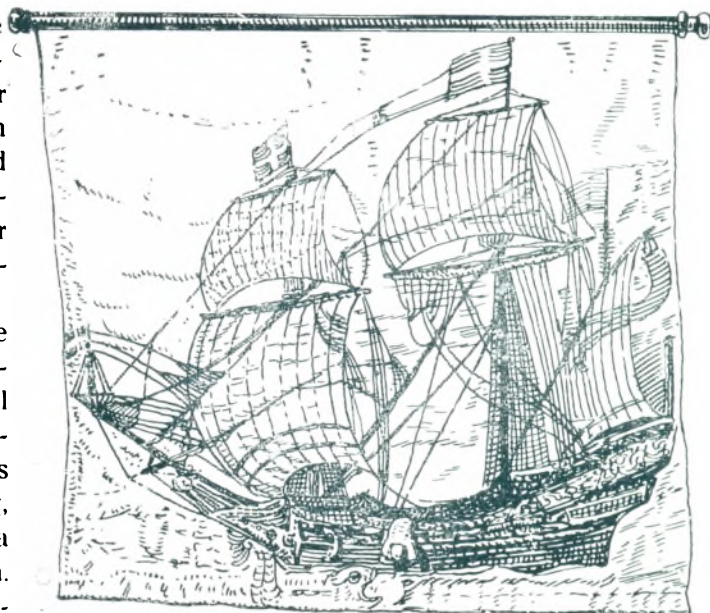
En Stabelafløbning hørte dengang til Byens store Fornøjelser. „Skibsbarselen“, som man kaldte det, skulde overværes af alle. Byen var klædt i Festdragt. Dens Honoratiores fik Indbydelse, og Børnene fik fri fra Skole. Paa Højtidsdagen stod de alle nede ved Havnen og betragtede med store Øjne den stolte Sejler, der flagsmykket fra Ræling til Top laa paa Beddingen og afventede det Øjeblik, da Stopplankerne skulde blive slaaet fra og Tovene hugget over, saa den kunde kaste sig ud i det blaa Hav.

I Slutningen af 1860'erne forsøgte Værftsejerne Matzen & Søn at oprette et Jernskibsværft, men man fik kun bygget ét Skib. Saa opgav man Foretagendet, og efter den Tid tog Jernskibsbyggeriet i Flensborg fuldkommen Teten fra Sønderborg.

Sønderborgs Handel havde en slem Konkurrent i Flensborg, som tidligere var blevet begunstiget af Kongerne. Saaledes havde Kong Frederik den Første og Kong Christian den Tredje givet Flensborg Privilegium paa at drive fri Handel paa Als og Sundeved. Efter Hertugdømmernes Deling overtog Hertug Hans den Yngre 1564 den sønderborgske Del, og han udstedte straks en Forordning, efter hvilken det kun var tilladt sønderborgske Købmænd at drive Handel paa Als og Sundeved. Der opstod i den Anledning alvorlige Stridigheder, og flere flensborgske Handlende modsatte sig Hertugens Forordning, idet de paaberaabte sig deres gamle Privilegier. Men Hertug Hans lod sig ikke rokke. Der fortælles en Historie om, at en flensborgsk Handelsmand 1617 havde købt en Ko paa Als. Da han kom til Sønderborg, forlangte man $\frac{1}{2}$ Daler i Told for Koen, og da Købmanden havde betalt Tolden, tog man Koen fra ham, da Hertugens Embedsmænd var af den Opfattelse, at Købmanden overhovedet ikke havde Ret til at købe en Ko

paa Als. Raadet i Flensborg sendte en Besværing til Hertugen og forlangte Godtgørelse for Koen under Henvisning til Byens Privilegier, men Hertugen afviste Besværingen med den Begrundelse, at hans Forordning gjaldt, og at Sønderborg var langt ældre og havde bedre Privilegier end Flensborg.

Sønderborgs Privilegier, som de kendes fra de senere kgl. Konfirmationer, værner om Byens Handel og bestemmer bl. a., at Ind- og Udsugning af Varer fra og til Als kun maatte foregaa i Sønderborg, hvorfor de Skippere, der boede paa Landet, maatte flytte ind til Byen. De sluttede sig sammen i et Skipperlaug, som eksisterer den Dag i

Den gamle Skipperlaugsfane fra 1614

Dag og hvert Aar afholder en Fest, der anses for enestaaende i sin Art. Hvornaar Skipperlauget er blevet oprettet, vides ikke. Ved Nyordningen af Lauget i 1680 var der Tale om det „seit uralten Jahren“ bestaaende Laug, og den ældste bevarede Dato er 1614. Dette Aarstal findes paa Laugets gamle „Opstandelsesbanner“, der sammen med andre Laugsredskaber opbevares paa Sønderborg Slot. Hvert Aar i Januar Maaned samles de gamle Skippere, og endnu søger man at bevare Traditionerne i saa vidt Omfang, som Forholdene tillader det. Dog er Skipperlaugsfesten i Dag kun en svag Afglans af, hvad de var for blot et Hundrede Aar siden, da de fuldkommen prægede Byen, saalænge de stod paa.

I „Heimatblätter“ fortæller E. Kühler om en saadan Fest, hvordan de gamle Søgutter var tidligt paa Benene om Morgenen, da de første Solstraler strøg over Østerhagen og et Kanonskud drønedes ud over den stille, tilsnede Ry. Paa alle i Havnen liggende Skibe gik Flagene til Tops, og i Havnekvartererne og hvor der boede Søfolk, saa man flagsmykkede Huse. Paa det gamle Hotel „Colosseum“ skulde Festen staa, og der var stor Travlhed i Sal som i Køkken. Der blev spækket Harer, fyldt Kalkuner, utallige Kød-boller stod i Række paa de snehvide Brædder, og Pigerne rev Peberrod, saa Taarerne trillede. Kort sagt: Forberedelserne var i fuld Gang, og ved Titiden om Formiddagen saa man et mærkeligt Fartøj bevæge sig op gennem Hovedgaden. Det var en Fiskerbaad, sat paa en Slæde. Baadsmænd i Orlogsdragter med baandsmykkede Lakhatte betjente de otte Aarer, ved Roret stod en af de gamle, gæve Sølke med en fast og bestemt Mine. I Baaden sad Æresgæsterne, fornemme og festklædte. Ved Ankomsten til „Colosseum“ brusede de gamle Sømandsviser dem i Møde. Baadsmændene paraderede med Aarerne, Styrmanden hævede sin tunge Sabel og førte Haanden gravetisk op til Sydvesten. Saaledes sejledes alle Gæsterne til Festlokalet, mens Musikken gav en Tusch ved hvert nyt Holds Ankomst. Saa samledes man i Kahytten („Colosseum“s lille Sal), hvor der var dækket Frokostborde. Skjørmanden forelæste de gamle Laugsartikler. Pagten besegledes ved, at „Velkomsten“ (det gamle Drikkebæger) gik rundt. Der spistes godt og blev drukket tæt. Tobaksrøgen duvede under Loftets svære

Skipperlaugets Medlemsmedaille

Parti fra Perlegade for et halvt hundrede Aar siden

Planker. Ved Totiden kom Damerne og ved Solnedgang drø-nede Kanonen igen, og Flagene toges ned. Alle gik til Bords, ført an af den ærværdige Oldermænd, der havde Aftenens Æresgæster, Borgmester og Toldforvalter, ved sin Side. Talerne blev mange, men korte. Ind imellem sang man bravt og af Hjertet. Der blev mere og mere lystigt, og bagefter indtoges Kaffen i de forreste Værelser, indtil Dan-

sen begyndte, ført an af Oldermænd selv og hans Frue i en fejende Sønderborg Dobbelkvadrille. Alt imens tømtes Punchebowlerne, og Skafferne havde travlt. De lange, hvide Kridtpiber dampede lystigt, manges god Historie fik Latteren til at runge gennem Lokalerne. Ved Midnatstid samledes man til Smørrebrød med Skinke, Øl og Brændevin, og først Klokkeren seks spilledes op til den sidste Dans. Saa bliver Oldermænd fulgt hjem med Musik. I sin Gadedør udbragte han endnu et Leve for Skipperlauget, og Orkestret spillede en sidste Tusche —. Saaledes kunde de gamle Skippere feste, og meget af det er bevaret endnu. Sønderborg Skipperlaug er en Institution, præget af ældgamle Traditioner og Minder om længst hensvundne Tider, da Sønderborg var en førende Havneby med mange Redere, Skibsværfter, der blomstrede, og Skippere, der kunde fortælle om deres Farter over Verdenshavene til Kinakysten og Vestindien.

Allerede paa et meget tidligt Tidspunkt havde Sønderborg en vel udviklet Storhandel og i Forbindelse hermed bl. a. en omfattende Mølleindustri. I gamle Dage laa en Række Møller inden for Bygrænsen. Forskellige Navne minder endnu derom. Der var en meget stor Udførsel af Mel og Gryn, og især efter at de saakaldte Spekulationsmøller var kommet igang, tog denne Eksport fart. Den indenbys Handel eller Detailhandelen, som vi kalder den, eksisterede naturligvis ogsaa dengang, og havde vel eksisteret i ret lang Tid. Detailhandelens Historie kan føres tilbage til hine Tider, da de egentlige Bysamfund opstod. Indtil da forarbejdede Haandværkerne selv deres Varer og ombyttede dem, uden at Varerne gik gennem noget Mellemed. Den første Sæmmenslutning af Handelens Folk i Sønderborg oprettedes i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede, nemlig *Sønderborg Kræmmerkompagni*, i Følge hvis Vedtægter „ingen Indvaaner hersteds, som ikke er optaget i Kræmmerkompagniet, maa i Sønderborg drive Kramhandel eller holde aaben Bod“. Der var strenge Forskrifter for Optagelse. Vedkommende maatte overfor Oldermænd „producere“ gyldigt Vidnesbyrd, dels for at have staaet seks Aar som Læredreng og 2 Aar som Svend i en Kramhandel, dels om at have vist et godt Forhold. Sønner af Sønderborg-Kræmmere kunde til enhver Tid overtage deres Forældres Handel „og ere følgelig i dette Tilfælde hverken bundne til bemeldte Lære- eller Svendetid“, ligesom Enker efter Kræmmere uhindret kunde fortsætte deres Mænds Handel.

Sønderborg Handelsstand udviklede sig hurtigt i Rigdom og Anseelse. Endnu næv-

nes med Ærbødighed
Navne paa forskellige
store Kobmænd, som
bidrog deres til at

føre Udviklingen
fremad, og rundt om
i Byen kan man end-
nu finde Resterne af
de gamle, smukke

Kobmandsgaarde,
der vidner om for-
dums Velstand og
Sans for skøn Byg-
ningskunst. Desvær-
re maa disse gamle
Bygninger mere og
mere vige for den

nye Tids Krav. — Efter Kræmmerkompagniets Opløsning oprettedes en Handelsstandens Understøttelsesklasse og derefter dannedes den nu eksisterende Handelstandsforening for Sønderborg og Omegn, der kunde fejre sit 50 Aars Jubilæum i 1929.

Det vil naturligvis føre for vidt her at komme ind paa en Omtale af de talrige Opgaver, Handelstandsforeningen har løst i Aarenes Løb, men det er næppe for meget sagt, at den stedse har taget Stilling til alle vigtige Anliggender, der har været fremme i Tiden,

og ikke sjældent har udfoldet et Initiativ af den allerstørste Betydning for By og Borgerskab. Under Verdenskrigen var det ofte meget vanskelige Problemer, Handelsstanden blev stillet over for, og ikke mindst i den Tid viste de sønderborgske Købmænds Sammenslutning sin Duelighed.

Mens man kun har sparsomme Oplysninger om Handelens Historie i gamle Dage, er det et omfattende Materiale, der staar til Raadighed vedrørende de gamle Sønderborg-Haandværkeres Færd lige siden Middelalderen. Det kan fastslaas, at Skomagerne har oprettet deres Laug i 1488, Bagerne i 1641, og i Aaret 1670 stadfæster Christian den Femte forskellige Laugs Rettigheder, bl. a. „Sønderborg Smedelaugs Skraa“. Hvor gammel denne Skraa er, vides ikke, lige saa lidt som det vides, hvornaar Sønderborg-Skrædernes Privilegium, der stadfæstedes af Christian den Femte i 1672, er givet. Naar det sandsynligvis ældste Laug i Sønderborg, Skomagerenes, er stiftet

Det gamle Kloster, der blev nedrevet for faa Aar siden.

Havbogade.

Smukt gammelt Hus, nu nedrevet.

1488, saa tyder dette paa, skriver Axel Søchting i sin Afhandling om Haandværket i Sønderborg Amt, at Skomagerne har drevet deres Næring her adskillige Aar før; thi Laugene opstod i Almindelighed først, naar det paagældende Haandværk udøvedes af flere Mestre, og ofte først, naar disse Mestre ikke fandt de mundtlige Aftaler, der gik forud for de skrevne Laugsskraaer, fyldestgørende.

Forlængst er det gamle Laugsvæsen ophævet. Efter til at begynde med at være Haandværkeren en Hjælp og Stotte, blev det et snærende Baand, som lukkede selv de dygtigste ude. Men endnu bevares mange Minder om svundne Dage, og mangt et Bygningsværk vidner om god gammel Sønderborg-Haandværksarbejde. Man behøver blot at beskue de gamle Købmandsgaarde eller besøge Sønderborg Kirke. Og har man ikke nok heri, vil der paa Museet være et Utal af gamle Haandværkerfrembringelser, der kan fortælle den Besøgende om, hvad man formaadede i gamle Dage.

Færgeforbindelsen med Sundved og Allsundbroen.

De gamle Dage svandt, og meget blev anderledes! I Aarene siden Genforeningen har Sønderborg udviklet sig til at blive en moderne Købstad. Endnu indtil Verdenskrigens Udbrud var der noget af Smaakøbstadens Hygge og Ro over Byen ved det blaa Allsund. I Dag spænder en Staalbro sine Buer over Vandet. Verden er rykket nærmere. Den moderne Samfærdsels Midler er taget i Brug. Den smalsporede alsiske Bane er ophævet. I Stedet for udsendes fra Sønderborg store, lakfunklende Rutebiler, udstyret med alle Tidens Bekvemmeligheder. Mangen gammel Sønderborger ryster paa Hovedet og tænker bekymret tilbage paa hine Dage, da det hele gik i et helt andet Tempo, da Pontonbroen endnu laa lys og venlig med sit hvide Træværk og sit tøffende Dampspil, hvergang Klapperne skulde aabnes og en Sejler igennem, da man agede med Hest og Vogn til Bys for at samles i de gamle Gæstgivergaarde, da der var Teaterspil paa Hotel „Allsund“, og man var paa Hat med alle Byens Borgere, kort sagt: dengang Verden var meget mindre.

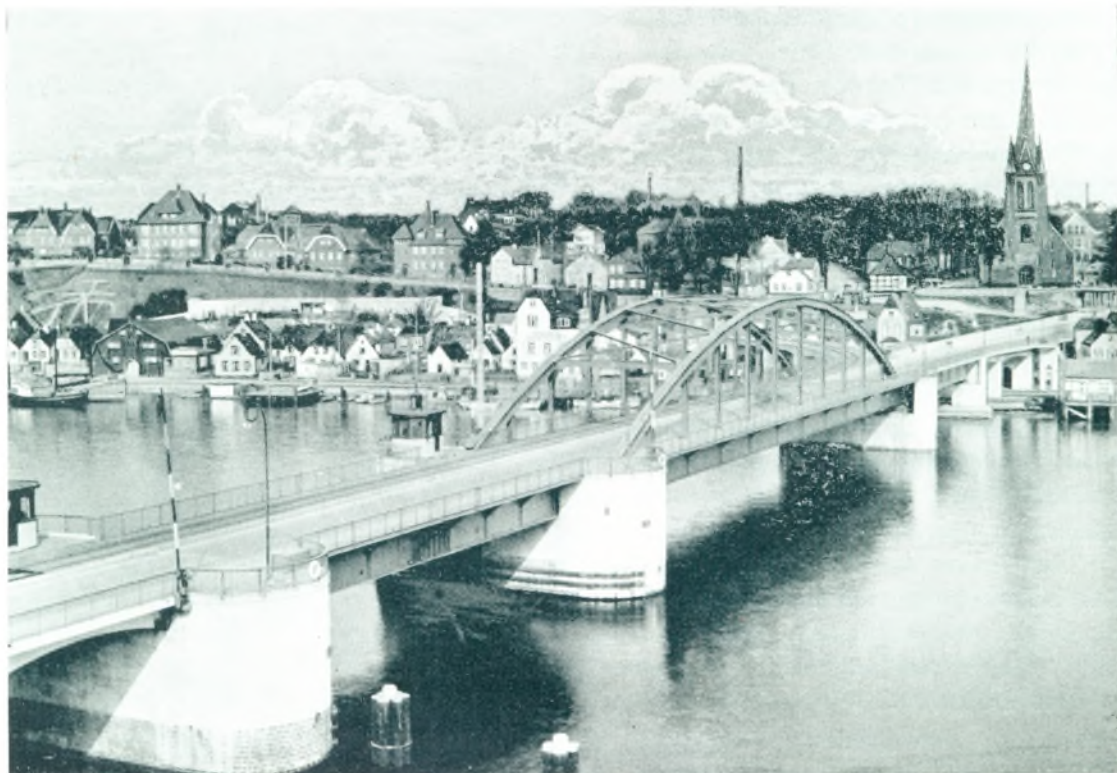
Den mest gennemgribende Ændring i Byens Fysiognomi skete, da Pontonbroen fjernedes, og den nye, moderne Klappbro blev indviet. Det var en stor Dag, for mange, ogsaa noget af en vemodsfuld Dag; thi med den gamle Pontonbro forsvandt et Stykke Historie.

Naturligvis har der straks, da Sønderborg voksede op omkring Slottet, været etableret en Færgeforbindelse mellem Als og Sundved. Hvornaar den første Færgesat er blevet sat i Vandet, lader sig ikke fastslaa, men som Institution har Forbindelsen sikkert bestaaet i Aarhundreder, selvom den under skiftende Forhold har antaget forskellige Former. Til at begynde med, har der næppe været Tale om regelmæssig Forbindelse, men

efterhaanden bliver dette Tilfældet. Der oprettedes saaledes paa Østsiden en Færgetro (hvor det nuværende Hotel „Rondel“ ligger), og ligeledes en Kro paa Sundvedsiden, den nuværende Ejendom paa Hjørnet af Sundgade og Langbrogade, som dog naturligvis i Tidens Løb har været underkastet adskillige Ombygninger. Omkring 1700 er der jævnlig Forbindelse baade Dag og Nat, saavel Sommer som Vinter, men Færgemændene var temmelig bedagede Søgutter, og Færgen blev trukket over ved Hjælp af et Haandspil, saa i daarligt Vejr kunde det ikke blot tage sin Tid, men det var ikke sjældent umuligt at sætte over. Saa maatte de Veffarende bede hos Kromanden, der dog formentlig har haft adskilligt godt at vederkvæge skuffede med. I en lang Aarrække var Færgerne — det drejede sig om en lille og en stor Færg — bortforpagtet, og Færgemanden var paalagt Forpligtelse til at føre Kontrol med de Folk, han færgede over. Han maatte saaledes ikke fæрге Tiggere, Zigeunere og Soldater, uden at de foreviste et Pas og de iøvrigt foreskrevne Papirer. Under Trearskrigen savnede Militæret en virkelig Broforbindelse. For at Troppetransporten kunde gaa i et tilfredsstillende Tempo, maatte man paa en Række Jagtbaade anlægge en interimistisk Bro, og dette var den første Begyndelse til Allsundbroen! Allerede Aaret efter forelaa en fuldt udarbejdet Tegning til en Pontonbro, men endnu fik den gamle Færg Lov til at udøve sit Hverv en Aarrække. Den 24. April 1856 foreligger Konditionerne til Udførelsen af Ramme-, Tømmer- og Smedearbejdet paa Broen over Allsund. Der nedsættes en Brokommission, og i de første Foraarsmaaneder tager Arbejdet sin Begyndelse. Indvielsen fandt Sted den 21. September 1856 under meget højtidelige Former. Det gamle Sønderborg-Blad, „Den danske Slesviger“, fortæller, at der saavel paa den østlige som vestlige Ende af Broen var rejst smagfulde Æresporte, forsynede med Hs. Majestæt Kongens Navnetræk, og desuden var Broen smykket med

Den gamle Pontonbro med den nye Bro i Baggrunden

Den nye Bro set fra Sundvedsiden

Guirlander og Flag. Der blev sunget en af den alsiske Digter-Præst K. Karstensen forfattet Sang, hvori det indledende hed:

Vær hilset Dag! Vi ventet har saa længe.
 Det skønne Værk er nu tilendebragt.
 Fra Bred til Bred henover Bølgesenge
 en god og trofast Vej nu er henlagt.

Byens Borgmester, Finsen, talte og nedbad Himlens Velsignelse over Broen, idet han sluttede med et „Leve for Hs. Majestæt, Kong Frederik den Syvende“. Saa marcherede man i Procession over Broen, og senere blev der festet i Raadhussalen. Da Kong Frederik den Syvende i 1857 aflagde Besøg i Sønderborg, foretog han personlig en Inspicering, og det var ogsaa en meget højtidelig Dag for Sønderborg. Da Kongeskibet „Slesvig“ løb ind i Havnen, paraderede Byens Skyttelaug paa Sønderbro. Der var rejst en Æresport ved Landgangsbroen, hvor Amtmanden og Byens Kommunalbestyrelse havde taget Opstilling. Efter Velkomstordene og Hurraraabene, eftersaa Kong Frederik — som det hedder — nøje Konstruktionen af Pontonbroen og lod sig forevise, hvordan det bevægelige Braled aabnedes og lukkedes.

Efter nogle Aars Forløb blev Broen moderniseret, idet bl. a. Broaabningen blev gjort større. Og saa laa den saaledes indtil Verdenskrigens Udbrud i 1914.

Den tyske Generalstab havde allerede længe bestemt, at Alssundbroen i Tilfælde af en Krig skulde flyttes til Arnis i Slien, hvor den skulde være med til at lette Troppetransporten, og en Søndag Morgen, den 9. August 1914, blev den hentet af tre 1000-Tons Dampere. Man delte den i tre Dele, og slæbte den afsted, mens Sønderborgerne med bedrovede Blikke saa efter den gamle Bro, opfyldt af Bekymringer for, hvordan det nu vel skulde lykkes at opretholdes Forbindelsen mellem Ø og Fastland. Det viste sig hel-

Raadhuspladsen med den offentlige Brønd.

ter ikke at være saa lige til; men man maatte jo hjælpe sig, som man bedst kunde. Man havde en Reserve-Maskinponton. Den blev indsat som en Slags Færge, idet der blev bygget en Klap paa den sidste Bro-ponton, der havde faaet Lov til at blive liggende, og Maskinpontonen besørgede derefter al Godstransporten over Sundet, mens Befordringen af Passanter skete ved Hjælp af en Motorbaad, „Neptun“, samt nogle Fiskerbaade. Fra Byens Side besværede man sig ofte over disse Forhold, og omsider lykkedes det at faa Broen frigivet. Den 23. November var den atter tilbage i Sønderborg, og fem Dage efter kunde den paany tages i Brug.

I Oktober 1931 indviedes den nye Bro og kort Tid efter begyndte Ophugningen af den gamle.

„Kong Frederik den Syvendes Bro over Alssund“ er saaledes gaaet over i Historien! Tusinder af danske Soldater sled i 1864 de svære Brofjæle, Tusinder gik kampglade og med modigt Hjerte over den gyngende Vej, og da de danske Tropper efter det heltemodige Forsvar af Dybbøl Skanser omsider maatte trække sig tilbage, bar Broen en udslidt, en sønderknust Hær over til Als, en Hær, som dog trods alt havde hævdet Æren. Saa kom Udlændighedstiden, da Kongenavnet blev slettet, men det levede fortsat i den danske Befolknings Minde. Siden kom Broen til at opleve nye, store Dage: Den 22. April 1919, da de hvide Fløje svingede ud for den franske Krydser „Marseillaise“, den 22. Januar 1919, da de franske Alpejægere marcherede ind i Sønderborg, og endelig den 11. Juli 1920, Dybbøl-Dagen, da den gamle Bro laa smykket med rød-hvide Baand og med Grønt, da Tusinder Danske gik over den op til Dybbøl under Sang og klingende Spil for at mødes med Landets Konge! ... Meget kunde den fortælle om. Nu er den

borte! Et skønt og karakteristisk Sønderborg-Panorama er svundet for Tidens Krav og Udviklingens Lov.

Sønderborg under de skiftende Tider.

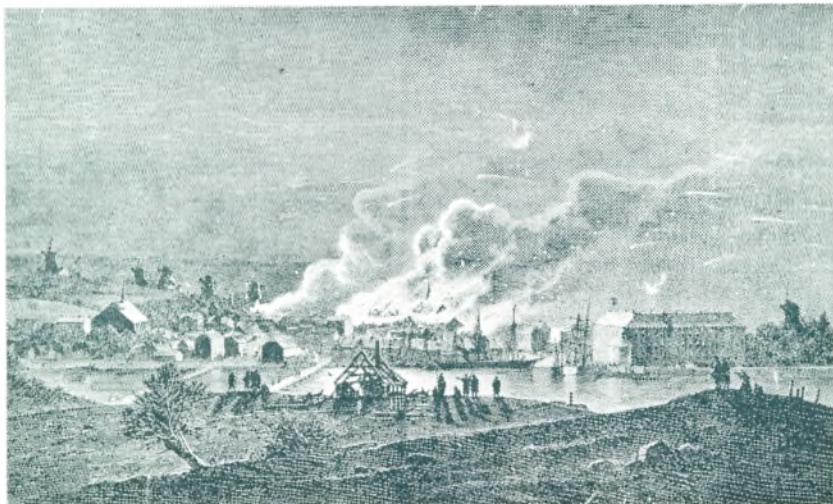
Foruden den nye Alssundbro er det Opførelsen af det nye, moderne Raadhus, som i Dag præger Bybilledet. Det gamle Raadhus blev nedbrudt i 1933 efter at være opført paa sin Plads i Byens Hjerter i det 16. Aarhundrede. Vi kender Sønderborgs Borgmester-række siden omkring 1540. Den ældste, Hr. Volquartsen, residerede, da Kong Christian den Anden sad som Fange paa Sønderborg Slot, og man mener, at det gamle Raadhus kan være blevet bygget i Volquartsens Tid. Der eksisterer flere gamle Billeder af det nedbrudte Raadhus, og deraf fremgaar det, at det i Tidens Løb er blevet ombygget adskillige Gange. Under Nedbrydningsarbejdet kunde det saaledes med Sikkerhed konstateres, hvorledes det gamle Renæssance-Raadhus har set ud. I 1837 fandt en gennemgribende Ombygning Sted, og under Krigen 1864 blev Bygningen fuldstændig ødelagt, saa kun Ydermurene blev staaende. Adskilligt af Inventaret blev reddet, men en stor Del af Byens Arkiv gik tabt. Genopbygningen skete i 1865, og man forsynede da Raadhuset med al Slags, paa den Tid moderne Pilleri og Puds, som ganske forvanskede den gamle, smukke Stil. Den 22. Marts 1866 fandt Indvielsen Sted.

Under sine hyppige Besøg i Sønderborg fejrede Kong Frederik den Syvende som oftest sine Fester paa Sønderborg Raadhus. Her blev der forøvrigt ogsaa den 23. December 1658 afholdt et Krigsraad af Kurfyrst Friedrich Wilhelm af Brandenburg, efter at de allierede danske, brandenborgske og polske Tropper den 17. December havde erobret Sønderborg By og Slot og bortjaget Svenskerne.

Livet i Sønderborg har — som man vil forstaa — været meget omskifteligt. Adel og Hertug har regeret, Kanonerne har drønet over Byens røde Tage, Flagene har vajet. Saaledes skrives et Samfunds Historie med Blod og Taarer, der rinder af Smerte og Glæde. De første Sønderborgere har kendt at skulle være paa Vagt og Værn over for de fremmede Fjender, der hjemsøgte deres Kyster. Paa en udsat Post har det stedse været en By, der har følt Krigens Gru og Rædsel.

I den nyere Tid, fra Begyndelsen af det attende Aarhundrede, fremtræder Sønderborg som udpræget dansk, den mest kongetro og danske By i Hertugdømmerne. Man mærkede adskilligt til Undermineringsarbejde, som blev udført af Hertugen af Avgusten-

borg og Prinsen af Noer, men forstod altid at hævde sig, takket være gode, danske Mænds uforfærdede Indsats. Det gjaldt netop i de bevægede Martsdage i 1848. Da havde Danskheden i Sønderborg en trofast og varm Forkæmper i den djærve Købmand *Hans Hansen Norsk*. Han var tidligt betroet med forskellige Tillidsposter og var

Bombardementet Natten til 3. April 1864. Efter Træsnit i „Illustreret Tidende“ 1864.

saaledes bl. a. Medlem af Deputeretkollegiet og senere Raadmand. Den 14. Marts 1848 var han blevet udnævnt til Stadshauptmand i Sønderborg og fik overdraget at træde i Forbindelse med

Sogneraadene paa Als for at reorganisere Borgervæbningen, der var forfaldet under den lange Fredsperiode. Da den danske Korvet „Najaden“ den 28. Marts kastede Anker

ude paa Rheden, og Kommandanten, Dirckinck-Holmfeld, ønskede at vide, om Sønderborg agtede at hejse Oprørsfanen eller forblive Kongen tro, vilde den slesvigholstensksindede Borgmester og de slesvigholstensksindede Magistratsmedlemmer, at Byen skulde slutte sig til Oprørerne; men Hans Norsk indkaldte til et Borgermøde, og personligt gik han ned paa Raadhuset, hvor de høje Herrer var samlet, og sagde, at han agtede at hejse Danebrog ved Skyttestenen, saa Dirckinck-Holmfeld kunde se, at Byen bekendte den rette Kulør, „og“, tilføjede han truende, „saa gad jeg se den, der vover at tage det ned!“.

Hans Norsk blev udnævnt til Ridder af Danebrog, og var siden Kong Frederik den Syvendes mest betroede Mand i Sønderborg.

Der oprandt nu andre Tider for den lille By. Det var ikke de hertugelige Kareter, der strøg gennem Gaderne, mens alle maatte bukke og neje. Over Hals og Hoved havde Hertugen maattet forlade Als. Nu var det Danskens Konge, som kastede Glans over alt, naar han kom, og det skete hyppigt. Naar Kong Frederik var i Byen, kørte han hver Dag op paa Raadhuset, ledsaget af Grevinde Danner, og her blev der holdt Taffel, mens Folk stod i tætte Skarer ude i Gaderne og ydede Majestæten deres varmeste Hyldest.

Efter Treaarskrigen tog Velstanden i Byen stærkt til. 1848 skabte en dansk Sejrsfølelse. I samtidige Skildringer fortælles der, hvordan man om Sommeren vandrede i store Folketog til Dybbøl under Sang og Hurraraab, hvordan man i fuldt Alvor forestillede sig, at een Dansker virkelig var i Stand til at gøre det af med fire Prøjsere, og hvor lidt man lyttede til dem, der advarende rystede paa Hovedet ved denne Overvurdering af egen Styrke. Sønderborg skulde ikke ret mange Aar efter komme til at erfare, hvordan Tingene virkelig stod. Det var den Gang, de tyske Kanoner tordnede fra Dybbøl og Gammelmark, den 2. og 6. April 1864, da Byen blev skudt i Brand under et forrygende Bombardement, og en Fjerdedel af Husene blev ødelagte. Især gik det ud over Kvarteret omkring Raadhuset, der selv blev skudt i Brand. Kun den nordlige Del af Byen blev skaanet. Ogsaa den 18. April var Sønderborg udsat for et voldsomt Bombardement, og der brændte da paany en hel Del Huse. Ialt ansloges Skaden til ca. 1 Million Kr. Den prøjsiske Stat ydede nogen Erstatning, og i Tyskland indsamledes 380,000 Mark, men det var naturligvis langt fra nok til at dække Skaden. Den 2. April slog en Granat ned lige ved Raadhuset, i Ll. Raadhusgade, og dræbte og saarede 28 Mand, der fra Slottet vilde søge Dækning i den nordre Del af Byen. Der er nu opsat en Marmorplade ud for Stedet, hvor Ulykken skete. Der staar paa denne: „2. April 1864 sprang her en prøj-

Sønderborg efter Bombardementet i 1864.

Det gamle Raadhus kort før Nedrivningen.

sisk Granat. Den dræbte og saarede 28 Mand af 16. Regts. 4. Komp.“

Under Bombarde- mentet blev ogsaa „Ernst Günthers Pa- læ“, der laa, hvor nu „Kosmorama“ er opført, skudt ned. Det var blevet bygget af Hertug Alexander omkring 1627 og blev beboet af Hertugen, indtil han af Kong Frederik den Tredje købte Stavnsbøl og byggede et nyt Slot, som han opkaldte efter sin Gemalinde, Augusta af Lyksborg, nemlig Augustenborg Slot. Efter at have tjent som Enkesæde blev det 1726 solgt til Grev P. D. v. Tramp, og efter dennes Død solgte Arvingerne det ved offentlig Auktion til daværende Apo- teker Paulsen i Søn- derborg for 1700 Rigsdaler. Bygningen var en udpræget

Renæssancebygning, der bestod af to Etager og to Sidefløje med en Gadefront af 60 Alen. Blandt Borgerne blev det almindeligvis kaldet „Det store, hvide Hus“.

Paa Sønderborg gamle Kirkegaard taler mange Stene om hine blodige Dage. Ialt er her jordfæstet 219 danske Soldater, der faldt i de slesvigske Krige. Ud for Midtergangen ved Kirkealleen staar en Granitobelisk med Indskriften: „Denne Sten satte det danske Folk over trofaste Sønner, døde for Fædrelandet i Aarene 1849—50—51“; og lidt Nord for staar en graamalet Sandstensobelisk, omgivet af et Jerngitter, til „Minde om Danske, Svenske og Nordmænd, faldne i Kampen for Danmarks Sag i Aaret 1848.“ Underneden er tilføjet Verset:

Den dyre Broderpagt er bloddøbt vorden,
og Kærlighedens Magt er set i Norden.
Hav Tak, hver Broder kær! Med Sorg og Smerte
begrov vi Eder her — og i vort Hjerte.

Længere mod Sydvest staar under en stor Blodbøg en Granitsten til „Minde over

Sønderborg nye Raadhus

danske Krigere, faldne i Kampen for Fædrelandet 1864". Ind imellem finder man mange Enkeltgrave.

Tiden efter den sidste slesvigske Krig bragte ikke Sønderborg fremad. En kendt Haandværker har betegnet Aarene fra 1864 til 1920 som „Det babyloniske Fangenskab“. Det var egentlig først ved Aarhundredskiftet, at der begyndte at komme lidt Fart i Tingene.

Der blev oprettet Baneforbindelser, og da den tyske Marine 1907—1908 byggede sin store Station ved Havnen, ventede man, at Sønderborg skulde til at opleve en Blomstringstid. Der blev bygget meget, og der blev sat mange Penge til paa forkerte Spekulationer. Iøvrigt blev Bygningen af Marinestationen hilst med alt andet end glade Følelser af det danske Borgerskab. Man vidste, det betød Tilførsel af et stort Antal tysk Militær, og det vilde uundgaeligt komme til at sætte sit Præg paa Byen. Hidindtil havde man trofast og tappert hævdet Stillingen, bl. a. takket være Mænd som Slagtermester *I. P. Reimers* og Slagtermester *Timm*. *I. P. Reimers* var efter 1864 Danskhedens egentlige Fører, ikke blot lokalt, men ud over hele Nordslesvig, og naar Sønderborg klarede sig saa smukt ved de forskellige Valg, tilkom han Æren derfor. I 1905 ramtes Byen haardt af Sønderborgs Banks Fallit. Det var danske Mænd, der sad i Ledelsen, og fra tysk Side benyttede man her Lejligheden til at slaa Danskheden ned. Takket være *I. P. Reimers* djærve Holdning og Optræden lykkedes dette dog ikke. *Reimers* havde faaet gjort Borgerforeningen rent dansk, og i Kollertiden, da ingen anden vilde, tog han selv Ledelsen som Formand. Bladet „Den danske Slesviger“, der var blevet oprettet efter Trearskrigen, var gaaet ind, og i 1868 oprettedes *Dybbøl-Posten* af Sagfører *J. C. Pingel*, virksomt støttet af *I. P. Reimers*. Efter *Pingel* overtoges Redaktionen af *Johs. Moldt*, og efter hans Dod tog Redaktør *A. Svønsson*, der havde været knyttet til „Flensborg Avis“, fat. Sammen med *Andreas Grau*, der dengang boede i Nordborg, blev der rusket kraftigt op i det danske Borgerskab, og der kom samtidig Gang i det danske Forningsliv.

I. P. Reimers dode i 1922. Paa „Lokken“ foran Amtshuset er rejst en Mindestotte for

ham. forsynet med et Broncerelief. Han blev 96 Aar, og naaede trods sin høje Alder at komme til at afgive sin Stemme for Danmark den 10. Februar 1920. Godt 50 Aar gammel døde Andreas Grau den 5. Juni 1935. Paa Sønderborg Kirkegaard er rejst en en smuk Mindesten, ligeledes forsynet med Broncerelief.

Da den tyske Revolution udbrød i 1918, laa der paa Sønderborg Slot, som paa det Tidspunkt var indrettet til Kaserne, 4-500 Infanterister. Den 5. November lagde et tysk Krigsskib ind i Havnen. Mandskabet havde endnu ikke sluttet sig til de Revolutionære, men Skibet havde næppe lagt til, før det gik galt, og en syg Marinesoldat, Skrædersvend *Bruno Topf* fra Slesien, sammenkaldte til et Møde paa Eksercerpladsen bag Marinestationen. Han mødte selv i Hospitalskittel, og holdt en flammende Tale, som vakte vild Jubel. Alle som een gik Soldaterne med, og i de følgende Dage var Bruno Topf den, der gav Tonen an. Alle offentlige Bygninger blev besat, Borgmester og Raad blev sendt hjem, Bankerne maatte udlevere deres Beholdninger. I Bil for Bruno Topf fra den ene Bank til den anden og med hævet Pistol blev man tvunget til at aflevere de Værdier, man laa inde med. Den slesiske Skrædersvend proklamerede Als som Republik og sig selv som Præsident. Han begyndte at forhandle med Danskerne og vilde ogsaa indlede Skridt til at komme i Forbindelse med de danske Myndigheder angaaende en Besættelse af det dansksindede og dansktalende Nordslesvig. Den røde Fane var blevet hejst, og det var nu Arbejder- og Soldaterraadet, der regerede. Der maatte man søge Foretræde, hvis man ønskede noget, og alt imens flakkede de tyske Marineofficerer rundt i Kurhusskoven, ængstelige for, hvad der vel kunde vederfares dem.

Als' Historie som Republik varede dog ikke længe. Efter faa Dages Forløb var Topfs Regimente forbi. Borgerne havde faaet uddelt et Pund Smør ekstra pr. Mand og var „Præsidenten“ taknemlig derfor, men ellers ønskede man nok at komme ind under mere rolige Forhold. Efter det store Møde i Aabenraa den 17. November 1918 forstod man,

Strandpromenaden.

at Genforeningen stundede til, at det kun kunde komme til at dreje sig om et Spørgsmaal om Tid. Man regnede med Uger. Det viste sig at blive Maaneder, ja, mere end et Aar, en lang og besværlig Overgangstid, i hvilken der blev gjort megen Skade, især paa det økonomiske Omraade. Tiden fra November 1918 til Afstemningsdagen 1920 sneglede sig hen med Vareknaphed og Pengeknaphed med Forvirring og Uklarhed paa mange Omraader, men da den 10. Februar oprandt, og de Tusinde af Danebrog gik til Tops over den gamle By, mødte den danske Befolkning frem og gav sin Stemme for Danmark. Ialt blev der afgivet 2029 danske Stemmer i Sønderborg og 2601 tyske Stemmer. Naar man trækker de Tilrejsendes Stemmer fra, bliver det 1680 danske og 1682 tyske Stemmer.

Og saa kom Festdagene! De danske Soldaters Ankomst den 4. Maj 1920 (se S. 240, Red.), Dybbøl-Dagen og mange andre skønne og uforglemmelige Festdage. Efter dem Arbejdet med Genophbygningen af, hvad der var forsømt under Krigen, en imponerende Indsats, der førte Sønderborg fremad og i Løbet af faa Aar fik Byens Indbyggertal til at stige op over de 11.000.

Anvendte Kilder:

I. P. Trap: „De sønderjydske Landsdele“ (1929); *J. Raben*: „Sønderborg Slot“ (1929), „Sønderborg Skipperlaug og et Brudstykke af Byens Sofarthistorie“ (1934), „Sønderborg, Gamle Minder og Smaatræk af Byens Historie“ (1935), (Serien fra Als og Sundved), St. Mariakirken i Sønderborg (i Vor Hjemstavns); *E. Kühler*: „Ein Schiffergelagsfest vor 70 Jahren“; *A. Søchting* og *K. E. Larsen*: „Haandværk og Industri i Sønderborg Amt“ (1924); *K. E. Larsen*: Borgerforeningen i Sønderborg 1857—32 (1932), Hans Peter Hansen (Hans Norsk), Frederik den Syvendes betroede Tillidsmand i Sønderborg (1930), Den gamle Pontonsbros Historie (Sidstnævnte Artikel i Dybbøl-Postens Genforeningsnummer 1930), Sønderborg Amts Handelsforening 1879—1929; Sydøst-Jylland, Turistforeningen for Danmarks Aarboeg under Redaktion af A. Nordahl-Petersen.

SØNDERBORGS MILITÆRE HISTORIE

Af Kaptajn Gordon Norrie.

SELV om Sønderborg ikke hører til de Byer, der gennem lange Tider har haft Garnison, har den dog ved flere Lejligheder og særlig i vore sidste Krige spillet en stor Rolle ved sin gode Havn ved Foden af Dybbøl Banke, der danner et stærkt Støt-tepunkt for vor sydligste Flankestilling under et Tilbagegang mod Nord.

Byen er vokset op i Ly af den stærke Borg, der har passet saa godt ind i den Række Slotte, som Valdemar den Store lod bygge til Værn for Rigets Søgrænse mod de hær-gende Vender. Senere kom Slottet paa Hertugens Hænder, og der blev kæmpet om det mellem Kongen og hans Vasal. Under Krigene med Carl X Gustav besatte Svenskerne Slot-tet; men i 1658 blev det erobret af vore Forbundsfæller. I Begyndelsen af det 18. Aar-hundrede laa Dele af Frijs' og Holsteins Rytterregimenter i Byen og noget senere en Del af Livregiment Dragonerne, men Byen laa fjernt fra Hærvejen og havde derfor ingen militær Betydning før Krigen med Englænderne brød ud i 1807, og man maatte forsvare sig mod de fjentlige Skibe. Under denne Krig laa her en Del af Hertuginde Louise Augustas Liv-jægerkorps sammen med nogle Artillerister og noget Fodfolk fra Slesvigske Infanterire-giment.

Efter Englænderkrigen kom en lang Periode uden Garnison; men da Oprøret brød ud, kom Byens gode Havn til at spille en vigtig Rolle i Forbindelsen mellem Øerne og Krigsskuepladsen, og Slottet blev benyttet som Kaserne og Lazaret, ligesom der blev anlagt Befæstningsanlæg langs Sundet og oppe paa Dybbøl Banke. Efter Treaarskrigen laa 2. Forstærkningsjægerkorps til 1852 paa Slottet, der i de følgende Aar husede et Detachment af 4. Jægerkorps i Flensborg.

Kasernen set fra Sundet

Ved Nytaar 1861 blev Forholdet til Tyskland meget spændt, og man paabegyndte Opførelsen af Skanserne paa Dybbøl Banke, og i den Anledning indkvarteredes 7. Bataillon og et Ingeniørdetachement paa Slottet, og der oprettedes en Artillerikommando paa Als.

I December 1863 afmarcherede 7. Bataillon til Holsten, og kort efter begyndte Krigen. Under Dybbøls Belejring var Byen Samlingspunktet for en Del Myndigheder og Magasiner ligesom i Trearskrigen; men disse maatte forlægges, da Fjenden havde bombarderet Byen den 2. April, og det meste af den var brændt. Under Stormen paa Skanserne holdt Garden Slottet og den nærmeste Del af Havnen besat og dækkede derfra vort Tilbagetog fra Brohovederne.

Efter Krigen blev Slottet først Garnison for 25. Rhinske Infanteri-Regiment og fra 1875 for 3. Bataillon af 86. Regiment, der i 1890 fik Titlen Füsilier-Regiment Königin (Schleswig-Holsteinsche) Nr. 86.

Ved Verdenskrigens Udbrud blev Bataillonen en kort Tid holdt tilbage for at bevogte Havnen og Kysterne; men da Erstatnings- og Landstormsbataillonerne var blevet indkaldt, afgik den til Fronten for først at vende tilbage Natten mellem den 2. og 3. December 1918, og den badensiske Bataillon „Heidelberg“, der havde besørget Vagttjenesten fra 1916, kunde rejse hjem. Det meste Mandskab blev snart hjemsendt, og i det følgende Aar laa her kun et mindre Vagtkommando, der stille afrejste om Natten umiddelbart før Franskændenes Ankomst, og hermed ophørte Slottet at være Kaserne.

Længere oppe ved Sundet i Nordkanten af Byen ligger den nuværende Kaserne, der blev bygget i Aarene 1906—08. Den husede oprindeligt en Skibsartilleriskole, og til Tider kunde der ligge 3.000 Mand dels paa Kasernen og dels paa Skibene, af hvilke den store Krydser „Prinz Adalbert“ og den lille „Undine“ blev torpederede i 1915, hvorved næsten hele Besætningen, der hovedsagelig bestod af Alsinger, omkom. Det var her Revolutionen brød ud den 6. November 1918.

Paa det Sted, hvor Kasernen nu ligger, laa i Trearskrigen og i 1864 et Batteri med

5. Maj 19'0: For Fronten af Sonderjydsk Kommandos I. Bataillon og Landgangkommandoet fra „Ollert Fischer“ takker Oberst Moltke Sønderborg By for den hjertelige Modtagelse.

Front mod Sundeved, og ved Kasernens Port mod du Platsgade staar en Mindesten for Kommandersergent Eistrup, der faldt her den 18. April 1864. Da Tyskerne efter Krigen befæstede Sønderborg, kom Skanse Ia til at ligge her. Tæt nord for Kasernen gik vore Forbundsfæller over Sundet i 1658, da de fordrev Svenskerne, dækket af et Par danske Orlogsmænd under Kommando af Viceadmiral Peder Bredal, der faldt ved den Lejlighed. Den Bakke, hvorpaa Baadsagergaard ligger, har været befæstet i begge i vore Krige, dels med Batterier, der kunde flankere Stillingen i Sundeved og beherske Havnen, og dels i Treaarskrigen med Front mod Land. Paa den anden Side af Vejen til Kær ligger det store „Fort Herwarth“, der blev bygget i 1870 paa Resterne af en dansk Skanse fra 1848.

Men selve Byen gemmer Minder fra Krigene. Bag Jomfrustien ligger Resterne af vort store Kirkebatteri, og i Anlægget ved Mølle dammen ligger Resterne af en dansk Skanse, hvorover Tyskerne byggede Skanse Ib. Ved Augustenborgvejen ligger den tyske Skanse II ligeledes over en dansk Skanse; men medens de danske Anlæg derefter gik over det højeste Punkt paa Søndre Landevej til Bakken i Væveskolens Have, fulgte de tyske Skanser Kongevejen til Voldgade og gik derefter ned til Stranden langs Batterivej, hvor det gamle danske Batteri fra 1807, 48 – 50 og 64 blev udbedret.

Paa Perlegade ligger det tyske Kommandantur, den nuværende Politistation, og ved Jernbanestien et gammelt Magasin; Vandbygningsvæsenets Bygning over for Bystationen var den tyske Bataillons Officerskasino, og Hotel Strand en Slags Soldaterhjem for Flaaden, og herfra har Sømandsbroen sit Navn; endelig ligger i Rosengade en lang, gul Bygning, der baade har været dansk og tysk Sygehus. I Lille Raadhusgade over for Raadhuset er der indmuret en Mindetavle over 25 Mand af 16. Regiment, der blev dræbt

Kasernegaarden

under Bombarde-
mentet den 2. April
1864.

Gaar man over
Broen, har man Bro-
hovedet foran sig. Det
blev bygget 1848 og
forstærket af Tysker-
ne i 1870. Over for
Slottet ligger den ty-
ske Skanse VI, der
behersker Indsejlin-
gen til Sundet, paa
det Sted, hvor vore
Forbundsfæller havde
bygget en Skanse i
1658, hvis Skyts dog
ikke kunde gøre Slot-

tet noget, og paa Marken ved Snejgaard ligger den tyske Skanse VII.

Gaar man videre op ad Bakken, krones denne af de tre store, tyske Skanser IX, X og XI, medens XII ligger noget længere tilbage ved Vemmingbund, der, hvor vor tilbagetrukne Linie begyndte i 1864. Selve Bankens Ryg har været befæstet i Treaarskrigen og i 64, idet Generalkrigskommissær Riegels straks ved Oprørets Udbrud i 1848 lod anlægge to Skanser noget Vest for Møllen. Samtidig paabegyndte han Bygningen af en Skibsbro og søgte at rejse „Landbevæbningen“ paa Als. De to Skanser kom imidlertid ikke til at spille nogen Rolle, idet Hæren efter Slaget ved Slesvig helt rømmede Sundeved og først den 6. Maj anlagde Brohovedet. Den tyske Forbundsdivision, der var fulgt efter vore Tropper, holdt imidlertid Banken besat, indtil vi den 28. Maj tog den tilbage ved et stort Angreb, der først sluttede, efter at vi havde fordrevet Fjenden fra hans stærke Stilling ved Nybøl Mølle. Den 5. Juni angreb Fjenden vor Stilling og trykkede vore Forposter langsomt tilbage, og der udspandt sig nu en meget haard Kamp om Bakketoppen, som det ikke lykkedes Fjenden at tage, skønt han havde dobbelt saa mange Folk som vi. Under Vaabenstilstanden var hele Sundeved — selv Brohovedet — rømmet af os, og ved Krigens Udbrud i 1849 paabegyndte vi straks Anlægget af nogle Skanser paa Banken; men efter Affæren ved Eckernførde befalede Krigsministeriet, at vi skulde gaa tilbage til Als og kun holde en Bataillon paa Forpost paa Bakken. Den 13. April angreb Fjenden, og vi trak os fægtende tilbage uden at støtte os til Skanserne, der heller ikke var færdige. Det er denne Kamp, der kaldes „Die Erstürmung der Döppler Schanzen“, og som for Resten endte med, at Fjendens venstre Fløj kom under saa virksom Ild fra Batterierne ved Baadsagergaard og Kasernen, at det lykkedes 10. Bataillon at erobre to Kanoner. Under Resten af Feltoget holdt vi Brohovedet besat, medens Fjenden anlagde en stor og tre smaa Redouter paa Banken med Front mod Byen. Da Vaabenstilstanden blev sluttet, rømmede Fjenden sine Anlæg, der blev jævnet, og det svensk-norske Korps, der var landsat i Sønderborg, rykkede til Flensborg. Krigen 1850 foregik ved Isted, Mysunde og Frederiksstad og kom saaledes ikke til at berøre Egnen her.

Endnu inden Krigen var helt sluttet, nedsatte Krigsministeriet en Kommission, der skulde komme med Forslag om Ordningen af Landets Forsvar. Paa Grundlag af dens Betænkning udarbejdede Ingeniørkorpset et Forslag, hvorefter der blandt andet paa Dyb-

bøl Banke skulde anlægges tre stærke, stormfri Forter og nogle mindre Værker, og bag denne Linie skulde bygges lettere Skanser ved Brohovedet og en Krans af fem permanente Forter uden om Sønderborg paa Als. Disse Anlæg vilde koste 2,3 Millioner Rigsdaler; men Regeringen vilde ikke anvende saa mange Penge, og efter at man først havde skaaret Forterne paa Als væk, endte det med, at der skulde bygges nogle svagere Værker paa Dybbøl for 794.000 Rigsdaler, skønt Ingeniørkorpset gjorde opmærksom paa, at Stillingen ikke vilde være nær saa stærk og i hvert Fald binde dobbelt saa mange Soldater som det første Forslag.

Da Forholdet til Tyskland ved Nytaarstid 1861 pludselig blev meget spændt, var der endnu intet foretaget, og man maatte nu i Huj og Hast paabegynde Bygningen af de ti Skanser og Kanonstandpladser, der i 1864 tillod det glimrende Forsvar mod en i alle Retninger langt overmægtig Fjende. Ud paa Efteraaret, da den øjeblikkelige Fare var drevet over, standsede Regeringen Arbejderne, og der blev nu næsten intet udført, før Krigen brød ud. I alt blev der kun anvendt 119.600 Rd. paa Dybbølstillingen.

Først den 29. December 1863 blev der givet Ordre til at sætte Stillingen i Forsvarsstand; men dels var alt disponibelt Mandskab optaget af Dannevirkestillingen, og dels var Jorden frossen. Foran Stillingen var der ikke foretaget Rydninger. I Værkerne manglede Blokhuse Jorddække, og Gravene var ikke i Orden eller forsynede med Spæringer, og i Skanse V og VII manglede Krudtmagasiner. Mellem Skanserne manglede Lobegrave og bag dem Batteristandpladser, og endelig manglede der Skyts i Brohovederne og i Batterierne paa Als.

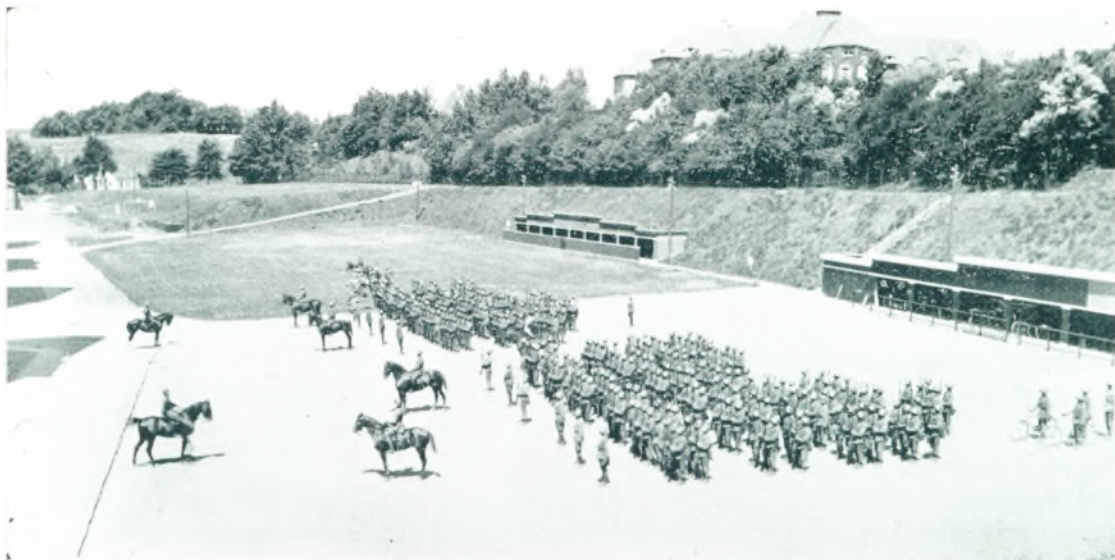
Preusserne angreb kun langsomt, og det lykkedes os derfor at faa Stilligen forstærket en hel Del. Under haarde Kampe blev vore Forposter drevet tilbage, og fra en af disse Kampe stammer Graven i Bøffelkobbøl. 15. Marts aabnede Fjenden Ilden fra Batterierne paa Broagerland og gennemskød Blokhuset i Skanse II og Dagen efter i Skanse I, og det viste sig nu nødvendigt at rømme Blokhuse. Det viste sig ogsaa, at vi kun havde et Par Kanoner i Skanse II, der kunde naa over Vemmingbund og besvare Ilden, og man blev derfor klar over, at venstre Fløj ikke kunde holde i Længden, og begyndte derfor at anlægge en tilbagetrukket Linie, der efterhaanden kom til at gaa fra Skanse VII, over Flagmasten ned til Vemmingbund.

Efter en lang Artilleriforbereelse, hvorunder Skanserne blev skudt ned og gjort stormmodne, og de fjendtlige Lobegrave var skudt tæt frem foran Skanserne, kom saa den 18. April Stormen. Brigaden Lasson, der havde besat venstre Fløj, mistede her 80 pCt., og Brigaden Scharffenberg, der ilede til Hjælp, 50 pCt. af sin Styrke. Under Belejringen af Dybbøl mistede vi lige saa mange Folk, som Ingeniørerne oprindeligt havde regnet med til Besætning af de permanente, stormfri Forter.

29. Juni fulgte derefter Erobringen af Als, der kostede vore Tropper 30 pCt.

De mange døde fra Trearskrigen og 1864 ligger begravet dels paa Kirkegaardene i Byen og paa Landet, og dels i den store Fællesgrav paa Toppen af Dybbøl Banke, i Gravene ved Nybøl eller paa Skraaningen ned mod Sønderborg; men rundt om ved de fleste Veje og ved mange Hegn ved Sundeved og paa Als ser man Grave med indtil 15 Mand, og rundt om staar Mindesten, som Efterslægten har rejst over de Døde, og her ser man Navne som du Plat, Rosen og Schau, Lasson, Munthe Morgenstjerne, Menig Mohrbøtter, Korporal Nellemann, og af Udlændinge for Eksempel svensk frivillig Løjtnant Knorring og Sergent Lundegren og norsk Løjtnant Løvenskjold.

Tyskerne jævned vore Skanser og rejste deres Mindesmærke midt i vor Skanse IV, og Aaret efter nedlagde Dybbøls Erobrer, Prins Friederich Carl, Grundstenen til den tyske Fæstning mellem Resterne af vor Skanse VI, hvor den nye Fæstnings største Skanse skulde ligge, den, der efter Genforeningen blev benyttet ved de genvundne Landsdeles Hyldning af Kongen.

Kasernegaarden

Den 20. Januar 1920 rykkede 2 Kompagnier af 22. Alpejægerbataillon under Oberst de Soyer ind i Byen og holdt den besat, indtil de danske Tropper i Begyndelsen af Maj skulde besætte Landsdelene. Med dette for Øje var der i Odense dannet et særligt Korps, Sønderjydsk Kommando, under daværende Oberst Moltke. Det bestod af Stab, to Batailloner og et Rytterdetachment, hvoraf Staben og den ene Bataillon skulde til Sønderborg, medens den anden Bataillon og Rytterne skulde til Tønder, Haderslev og Aabenraa.

Den 5. Maj 1920 kom saa den store Dag, da danske Tropper igen skulde besætte sønderjydsk Jord, og Staben og I Bataillon sejlede om Morgenen fra Assens paa „Olfert Fischer“ ned gennem Sundet til Sønderborg og lagde til ved Kongebroen, hvor en uoverskuelig Menneskemængde var samlet, og hvor Konsul Knarhøj bød Velkommen. Efter Landgangen rykkede Bataillonen og et Marinedetachment til Nørrebro, hvor Oberst Moltke takkede for Modtagelsen. Derfra marcherede Styrken smykket med Blomster og fulgt af en Mænde Mennesker gennem Byen til Kasernen, og Obersten overtog Kommandoen i 1. Zone.

I 1922 traadte en ny Hærlov i Kraft, og ved den fik 1. Jydske Division, 2. Regiments Stab og 18. Bataillon Garnison i Sønderborg og blev indkvarteret paa Marinekasernens søndre Bygning, „Bataillonskasernen“, idet den nordlige Bygning i nogle Aar endnu husede Invalidenævnet og Invalideskolen. Da denne sidste blev ophævet, flyttede Fodfolkets Sergentskole i 1926 hertil og indkvarteredes paa „Skolekasernen“, som den dog først helt overtog i 1934, efter at Invalidenævnet var flyttet til den tidligere Amtsmandsbolig. I 1932 fik vi atter en ny Hærlov, og Garnisonen blev en Del ændret, idet Divisionen blev opløst, og 2. Regiments Stab flyttet til Haderslev. I Stedet for kom en Udvidelse af Skolen med en Oversergentklasse, samtidig med at 12. Bataillon blev lagt hened.

Uddannelsen foregaar dels paa Kasernen, der i 1926 blev udvidet med to Vagtbygninger, en stor Gymnastiksal og en Stald samtidig med, at det Terrain, der laa mellem Kasernen og Sundet, blev afgivet til Havnen, og dels paa Eksercerpladsen. Indtil Marinestationen blev oprettet, havde man nøjedes med en Mark paa 12 ha bag Blomstergade mellem Stien til Røjum og Søndre Landevej; men den blev nu for lille, og Ty-skerne fik udlagt 36 ha af Ladegaardens Marker ved Skoven. Efter Genforeningen nøje-

des den danske Garnison igen med den lille Eksercerplads indtil 1923, da man lejede en Del af Ladegaardens Marker ved Skoven omkring Hygebjerg og et tilstødende Skovstykke. Dette Stykke udvidedes som Følge af Garnisonsforøgelsen i 1932, saa man nu raader over 71 ha Mark foruden 14 ha Skov. Pladsen ligger smukt omgivet af Skov og de høje Bakker Hygebjerg og Tandbjerg. Skydeuddannelsen foregaar paa Marinestationens Baner ved Stranden; men disse Baner er meget korte, og Skydninger paa længere Afstande maa derfor foregaa et andet Sted, og hertil har man allerede fra Sønderjyds Kommandos Tid brugt den yderste, fredede Del af Arnkielsøre.

SØNDERJYLLANDS NATIONALMUSEUM

ALt stort begynder i det smaa. — Det kan man i Sandhed sige ogsaa om Museet paa Sønderborg Slot, de omfattende Samlinger, som nogle faa historisk interesserede Mænd for lidt over et kvart Aarhundrede siden lagde Grunden til. I Dag kaldes Samlingerne paa Sønderborg Slot for Sønderjyllands Nationalmuseum, og ikke med Urette, thi intet andet Sted er Minderne fra denne Landsdels Fortid bevaret i et Omfang som her, intet andet Sted er man i den Grad i Stand til at lytte til Historiens Tale . . . fra de ældste Tider lige op til den allernyeste Tid med de dybt indgribende Begivenheder, som selv de yngre af Slægten bevarer direkte Indtryk af.

„Historisk Samfund for Als og Sundeved“ blev oprettet i Foraaret 1908, og samme Aar begyndte man at samle paa gamle Ting. Efter ganske kort Tids Forløb havde man skaffet saa meget tilveje, at man kunde indrette et lille Museum. Man lejede et Værelse paa et Hotel i Byen. Faa Aar efter lejede man tre Værelser i Byens Menighedshus. I 1917 blev Samlingerne flyttet til en større Villa, og i November Maaned 1920 vedtog Sønderborg Amtsraad at tage mod et Tilbud fra Historisk Samfund, hvorefter Samlingerne overdroges Amtet, mod at Amtet sørgede for en passende og værdig Plads for dem. Pladsen blev Sønderborg Slot, og mere passende Ramme kunde man næppe ønske sig. I Løbet af Maj Maaned 1920 lagde man her Beslag paa ikke færre end 14 Værelser, og i Aarene derefter har man fortsat maattet udvide, takket være det ihærdige Arbejde, der blev udført fra Museumsinspektør *J. Rabens* Side, og den omfattende Interesse, Befolkningen i By og paa Land, viste Arbejdet. I Dag tæller Museet 36 Lokaler, og det tør i denne Forbindelse understreges, at der paa ingen Maade ruites med Pladsen, men at der snarest er Udsigt til, at det inden en alt for fjern Fremtid vil komme til at knibe med at holde Museet inden for de nuværende Rammer.

Samlingerne indeholder følgende Afdelinger: Oldtiden, Middelalderen og Kirkekunsten, Søn-

Slottets ældste Kirke

Sønderborg Pottemagerarbejde

derborgs Historie, Avgustenborg, Trearskrigen, Krigen 1864, Folkeminder, Malerisamling, Verdenskrigen 1914—18, samt Afstemningstiden. Desuden regnes Valdemar Atterdag-Kapellet, Dronning Dorothea-Kirken, Fangehullerne og Resterne af Christian den Fjerdes Fangetaarn under Museet.

Den forhistoriske Afdeling bestaar af Minder fra Sten-, Bronze- og Jernalderen. Man præsenteres her for et komplet Stenalderværksted, for Skjolde og Spydstager, Skaalsten, Økse og Knive o. s. v.

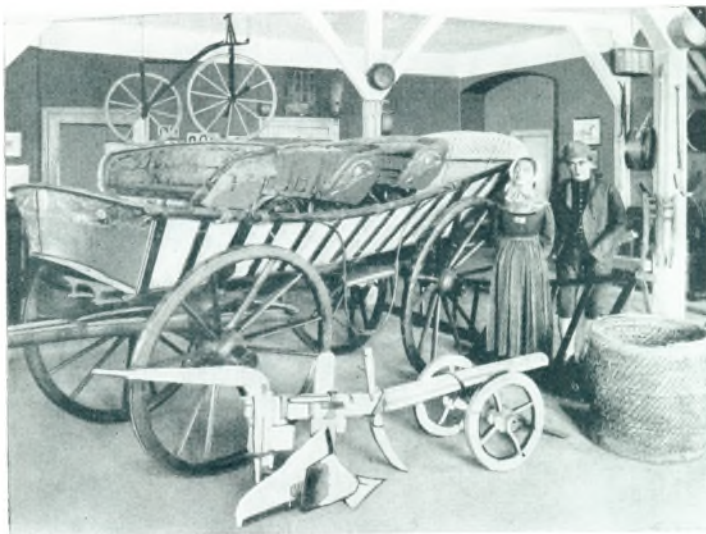
Særlig Opmærksomhed beslaglægger Hjortspring-Baaden, der blev fremdraget fra Hjortspring Mose kort efter Genforeningen. Det er et Fund af stor historisk Værdi og fremvises ikke uden Grund som en betydelig Seværdighed. I Middelaldersamlingen er det Kirkekunsten, der indtager den mest fremtrædende Plads, men der er ogsaa mange smukke og ejendommelige Ting imellem. Der er saaledes en Række Kirkefigurer fra alsiske og sundevedske Kirker. Fiere af dem, udskaaret i Træ, er rene Mesterværker i Billedskærerkunst. En Del af Figurerne var indtil Genforeningen deponeret i Kunstindustri-museet i Flensborg, men blev udleveret til Sønderborg i 1921, efter at der var blevet ført en Del Forhandlinger med de tyske Myndigheder.

Sønderborg Bys Historie omfatter Byen og Slottet, de sønderborgske Hertuger, Laugsvæsenet, det gamle Skipperlaug, Borgerforeningens Skyttelaug m. v. Det er her lykkedes at samle en Mængde Ting, der beretter om Livet i gamle Dage, dengang Sønderborg var en blomstrende Handelsstad med den største Handelsflaade i Hertugdømmerne, naar lige undtages Flensborg, da det gamle Skipperlaug satte Præg paa Byen med sine Fester, da Vindmøllernes hvide Vinger snurrede derude i Byens Udkanter, og da Borgerskabet glædede sig over Tid efter anden at have Kongen (Frederik den Syvende) i deres Midte ved Skyttelaget. Igennem en Serie Billeder kan man følge Byens Udvikling. Faner, Laugsredskaber, Skibsmodeller fylder denne byhistoriske Afdeling, og man har vanskeligt ved at løsrive sig, før man har været gennem det alt sammen.

I Avgustenborg-Afdelingen ser man en pragtfuld Empire-Stue og Minder fra Hertug Frederik Christians og Luise Avgustes Tid. Et andet Værelse er forbeholdt Mindet om Hertug Christian Avgust af Avgustenborg.

I Slottets Vestfløj findes Minderne fra de slesvigske Krige. For Trearskrigens Vedkommende findes en stor Samling af Vaaben og Udrustningsgenstande, en Række Billeder, saavel danske som slesvigholstenske, Uniformer etc. Her skal lige nævnes, at der i Samlingen er en særdeles vel bevaret Uniform, som har været baaret af General Hedemann, ligesom Samlingen har erhvervet sig Oberst Tschernings Sabel og Distinktioner. Der findes fremdeles et slesvigholstensk Flag, erobret ved Isted, en Vaabensamling fra den alsiske Landstorm, der ved Trearskrigens Udbrud blev reorganiseret af den djærve danske Patriot Hans Hansen Norsk. Endvidere finder man det Sølv-Drikkehorn, som i sin Tid blev overrakt den sønderjydske Høvding, Slagtermester I. P. Reimers, hvis Navn uudsletteligt vil blive staaende i Sønderjyllands Historie. Igennem sit

Virke i Sønderborg var han paa mange Maader med til at sætte sit Præg paa Byen og ikke mindst sætte sit Præg paa det danske Borgerskab. — I et følgende Værelse faar man en Beretning om den danske Marines Deltagelse i de slesvigske Krige. Her er bl. a. en stor Model af Panserbatteriet „Rolf Krake“, endvidere „Rolf Krake“s Anker, der blev kappet i Avgustenburg Fjord om Morgenen den 29. Juni 1864. Fremdeles kan nævnes blandt Seværdighederne Kaptajnløjtnant Hammers Uniform, forskellige Billeder og Vaaben etc. —

Fra Landbrugsafdelingen i Museet

Krigen 1864 er naturligt et Kapitel for sig. Afdelingen er især viet Dybbøl, og den omfatter ikke mindre end fire store Lokaler. Man har her næsten en fuldstændig Vaabensamling, baade dansk og prøjsisk, en Rigdom af Originalfotografier fra Skanserne og Krigsskuepladsen i det hele taget, Fotografier ogsaa af de faldne og de førende Befalingsmænd i denne vor sidste Kamp om Sønderjylland. Der er personlige Minder, bl. a. om Løjtnant Ancker, om Castenschiold, A. V. Hansen m. m. fl. En Række Fund fra Blokhusesnes og Krudtmagasinerne Udgravning, der blev foretaget i 1923–24, beretter om de Strabadser, Soldaterne havde maattet igennem. Fundene fra Skanse II er anbragt i en særlig Afdeling, et Lokale, som samtidig er viet Mindet om de gamle Veteraner fra Sønderborg Amt. Ogsaa denne Afdeling er taget med ind under Museet paa Initiativ af Museumsinspektør Raben, og det er lykkedes ham ved et godt og dygtigt Arbejde at faa samlet Billeder, Data og andre Oplysninger om saa at sige *alle* Amtets Veteraner, hvoraf der endnu kun er ganske faa tilbage i levende Live.

Folkemindesamlingen findes i Vestfløjens anden Etage. Den omfatter gamle alsiske Bondestuer, et Sønderborg-Hjem fra Tiden omkring 1830, et gammelt alsisk Pottemageri, et rigt udstyret gammelt Køkken, Skomagerværksted etc. Desuden er der Samlinger af originale alsiske Folkedragter og Brugsgenstande, der fortæller om Liv og Arbejde i svundne Tider. Vævning, Knipling, Vask, gammelt alsisk Landbrug, Hørspinding og Lysestøbning . . . altsammen er det repræsenteret!

Efter at have passeret den smukke og righoldige Maleri-Afdeling, der omfatter Billeder af nogle af vort Lands mest kendte Kunstnere og enkelte Skulpturer, kommer vi ind i Afdelingen, der kaldes *Verdenskrigen*. Her er samlet forskellige Vaaben og Udrustningsgenstande, Billeder fra de forskellige europæiske Fronter m. v. Desuden findes en Baad, som tre russiske Krigsfanger har flettet af Grene fra Nørreskoven paa Als og benyttet til Flugt over til Fyn. De naaede velbeholdent over til den anden Side, idet de landede ved Bøjden, og Gaardejeren, paa hvis Strand de gik i Land, opbevarede den ejendommelige Sejler, og efter Genforeningen forærede han den til Museet. I Tilslutning til denne Afdeling findes forøvrigt en lille Afdeling, der fortæller om de bevægede Dage, da Als var Republik, og den slesiske Skræddersvend Bruno Topf var Præsident. Endelig findes der en Afdeling, der fortæller om Afstemningstiden og selve Genforeningen. Ikke mindst disse to sidste Afdelinger er værd at besøge. Man faar dér et levende Indtryk af den Stemning, som raadede i de bevægede Dage i 1920 forud for Afstem-

ningen, og den Begejstring, der kom til Udtryk efter Udfaldet den 10. Februar. —

Sønderjyllands Nationalmuseum indtager en fremragende Plads. Det er ubestridt Provinsens største Museum, og tør sikkert samtidig betegnes som Provinsens mest interessante Museum. Men der er vel næppe heller andre Steder i vort Land, hvor der i den Grad er Mulighed for et historisk Samlerarbejde, fordi Historien her har sin *særlige* Baggrund, og Minderne griber stærkt ved deres Tale om Fædrenes Liv og Kamp.

Kai Edvard Larsen.

SØNDERBORG BYS SKOLER

SØNDERBORG STATSSKOLE. Oprettelsen af en Latinskole, en „højere“ Skole, i Sønderborg gaar ialtfald tilbage til Reformationstiden, idet Kirkeordinansen af 1542 bestemte, at der i alle Byer og Flækker i Hertugdømmerne skulde oprettes „Latinskoler“; et økonomisk Grundlag bragtes til Veje ved kongelig Bevilling og Gave, og man tog saa fat. Man ved, at Skolen har været i Gang 1570; men det hele var smaat og fattigt, og Latinskolen i Sønderborg med sine 4, senere 3, hyppigt skiftende Lærere var mest Forberedelsesskole for større Latinskoler i Slesvig, f. Eks. Haderslev og Flensborg, og 1806 ophævedes den helt. Undervisningssproget var gennem hele Tiden 1570—1806 Tysk, takket være de forkvaklede Skoleforhold i Slesvig, og det blev det naturligvis ogsaa, da den preussiske Stat i 1879 oprettede en Realskole — i Tiden 1862—64 var der i Sønderborg en privat *dansk* Realskole, som Krigen slog i Stykker — og denne kongelige tyske Realskole, der nyorganiseredes i 1893, blev i Aarene 1907—10, bl. a. af Hensyn til Marinestationens Officersfamilier, gjort til en Overrealskole: hvad vi kalder et Gymnasium af matematisk-naturvidenskabelig Retning.

Dette tyske Gymnasium var en ren Drengeskole med 9 Klasser (fra 9—18 Aar) og rykkede i 1911 ind i den statelige Skolebygning, som er afbildet her i Værket. I de sidste

Sønderborg Statsskole

Aar laa Elevtallet omkring 250—220. — Ved Genforeningen i 1920 blev det en dansk Gymnasieskole med to Retninger: nysproglig og matematisk Retning og med Fællesundervisning, og som saadan aabnedes den den 26. August 1920 med 170 Elever, men talte ved Skoleaarets Slutning (Maj 1921) 209 Elever, 99 Piger og 110 Dreng, og allerede i 1924 passede Elevtallet de 300.

Medens der i Skoleaaret 1920—21 var

flest indenbys, ændredes dette hurtigt, og Skolen fik en stigende Tilslutning fra Oplandet, saa at dettes Børn snart udgjorde og stadig udgør Flertallet.

I Tiden 1921—36 har 314 Elever (200 mdl. og 114 kvdl.) taget Studentereksamen, og 364 (226 mdl. og 138 kvdl.) Realeksamen.

Tænker man paa Forholdet mellem „gamle og nye Sønderjyder“ : efter Bosættelse og Hjemsted før og efter 1920, er Sønderborg Statsskole en udpræget sønderjydsk Skole i dette Ords egentlige Betydning.

I Skoleaaret 1936—37 vil Skolen blive udvidet med en ny, rummelig Pige-gymnastiksal, og *muligvis* vil den vinkelret paa Kongevejfacaden liggende Øst-Vest-Fløj derefter blive afrundet med et Klasseværelse mere i hver Etage. — Naar det er sket, vil det danske Fællesgymnasium (med ca. 15 Klasser mod de 9 tyske) faa lignende gode ydre Arbejdsvilkår, som den preussiske Stat gav sit Gymnasium i

1911. --- Da den danske Skole startede i 1920, var der til Skolen knyttet baade en dansk Forberedelsesskole (ophævet i 1926) og en tysk Afviklingsafdeling, der gjorde de tidligere Elever fra det tyske Gymnasium, der ønskede det, færdige med tysk Eksamensordning og Tysk som Undervisningssprog (ialt 4 Klasser, ophævet 1924), og ved den danske Hovedafdeling (Elevtallet ses ovenfor) virkede — foruden Rektor Hertz — 8 Lektorer, 5 Adjunkter, 3 Mellemskolelærere og -Lærerinder og 1 Timelærer. Nu er forlængst kun den egentlige danske Gymnasieskole tilbage, og ved Slutningen af 1935—36 ($\frac{1}{4}$) var der 363 Elever, og der undervistes af 6 Lektorer, 7 Adjunkter, 2 Mellemskolelærerinder og 3 Timelærere og -lærerinder (2 + 1) foruden af undertegnede, der efter Rektor Hertz's Afgang med Pension i 1930 forflyttedes fra Tønder til Sønderborg Statsskole.

A. J. West.

Interiør med nogle af de af Ny-Carlsberg Fonden skænkede Buster af berømte danske Mænd

DE KOMMUNALE SKOLER

Ilfølge en Opgørelse, foretaget pr. 20. Maj 1920, omfattende Sønderborg kommunale Skolevæsen da 3 Afdelinger, nemlig

Mädchen Bürgerschule, med 455 Elever, i 3 til Dels meget gamle Skolebygninger (Karoline-Amalie-, Wilhelmine- og Rektorskolen), dens Rektor (Overlærer) var W. Koopmann, nu bosiddende i Tinglev og Leder af den tyske Skoleforening m. v.

Knaben Bürgerschule, med 541 Elever, i Skolebygningen paa Kongevej, opført 1907, dens Rektor, Nis Jørgensen, er nu Overlærer ved Byens tysksprogede Borgerskole.

Mädchen-Mittelschule (Fællesskole for Børn indtil 10-Aars Alderen, derefter kun Pige-skole), 349 Elever, i de to Hertug Friedrich Skoler (benævnt den røde og den gule Skole), dens Rektor, Witkuhns, forflyttedes i Efteraaret 1920 til en By i Rhinprovinzen.

Desuden var der i Aaret 1919 af nogle danske Forældre indrettet en *dansk Privatskole* med 91 Elever i 2 Klasser. Disse Klasser optoges i April 1920 med den daværende Schul-Deputations Tilladelse som Særklasser i Mädchen-Mittelschule.

Ved disse Skoler virkede 3 Rektorer og 36 Lærere og Lærerinder.

I Tiden omkring Aarsskiftet 1920—21 ordnedes Skoleforholdene saa i Overensstemmelse med den for de sønderjydske Landsdele vedtagne Skolelov.

Der indrettedes en dansksproget og en tysksproget Borgerskole, og Forældrene maatte saa anmelde deres undervisningspligtige Børn til den ene eller den anden af disse Skoler.

Efter en Opgørelse pr. 1. Maj 1921 artede Fordelingen sig saaledes: *Den dansksprogede Borgerskole*, 451 Elever, 1 Overlærer (cand. mag. Hejde Simesen) og 11 Lærere og Lærerinder, *den tysksprogede Borgerskole*, 720 Elever, 1 Overlærer (tidligere Rektor ved Dreng-Borgerskolen Nis Jørgensen, og 20 Lærere og Lærerinder.

Den dansksprogede Skole fik til Huse i Bygningen paa Kongevej og den gule Hertug Frederik Skole, den tysksprogede i den røde Hertug Frederik Skole og den tidligere Pige-Borgerskoles 3 Bygninger.

I de første Aar efter Genforeningen gik Borgerskolernes samlede Børnetal ned. Dette skyldtes dels, at Undervisningspligten, der efter preussisk Lov indtraadte ved 6-Aars Alderen, efter dansk Lov først indtræder ved 7-Aars Alderen, dels den ved Verdenskrigen forårsagede Nedgang i Fødslernes Antal i Aarene 1915—19. Endvidere foregik der en Forskydning, idet Indskrivningen Aar for Aar var faldende for den tysksprogede Skoles og i lige Grad stigende for den dansksprogede Skoles Vedkommende.

Ved Opgørelsen pr. 31. December 1935 havde den dansksprogede Skole 1098 Elever med 31 Lærerkårter og den tysksprogede 393 Elever med 16 Lærerkårter. Af Lærerkårterne havde de 28 dansk, de 19 tysk Uddannelse.

I 1922 udvidedes begge Borgerskoler med en Mellemskole og Realklasse. I de til den tysksprogede Skole knyttede Mellemskoleklasser er Undervisningssproget og Eksaminationssproget — naar undtages i Fagene Dansk og Nordens Historie — Tysk, i Realklassen i alle Fag Dansk.

Ved begge Skoler er indrettet 8. Klasser, og der er samlet Skoletid fra Kl. 8—14.

Da Sønderborg By er i ret stærk Udvikling, har Børnetallet i det sidste Tiaar været stadig stigende. Allerede i 1926 udvidedes Skolebygningen paa Kongevej med en stor Tilbygning, omfattende bl. a. 2 Gymnastiksale, Skolekøkken, Sløjdværksted og kemisk Laboratorium, og hele den dansksprogede Skole henvistes hertil. De yderst forældede Bygninger, Karoline Amalie- og Wilhelmine-Skolen nedreves, og den tysksprogede Skole fik til Huse i Rektor-Skolen og de to Hertug Frederik Skoler.

Den dansksprogede Skoles stærke Vækst har nødvendiggjort en yderligere Udvidelse, og for Tiden er en ny, moderne indrettet Skolebygning under Opførelse paa den gamle, nu nedrevne Rektor-Skoles Plads. Det er Tanken her — foruden en Underskole at indrette en særlig Skoleafdeling for alle de Børn fra den dansksprogede Borgerskole, der ved 11-Aars Alderen ikke gaar over i Eksamens-Mellemskolen; altsaa et Forsøg paa at realisere en „Praktisk Mellemskole“.

I 1922 oprettedes i Sønderborg en dansk Privatskole, en Forberedelsesskole til Statskolen; den havde den 31. December 1935 42 Elever.

Et Par Aar senere indrettedes en tysk Privatskole. Oprindeligt var den kun bestemt

for Børn, der var ude over undervisningspligtig Alder. Den omfattede Realklasser, der afsluttede med en tysk Eksamen, samt en „Selecta“ for de Børn, der efter endt Skolegang ønskede en videregaaende Undervisning uden Eksamensafslutning; men i de sidste 3 Aar er der ogsaa optaget undervisningspligtige Børn. Skolen havde ved Udgangen af Aaret 1935 38 Elever.

10. August 1936.

N. J. Nielsen.
Amtsskolekonsulent.

SØNDERBORG HANDELSAFTENSKOLE er oprettet i Genforeningsaaret 1920 paa Handelsforeningens Initiativ med Lokaler i de ældste Kommuneskoler. Skolens Program var den almindelige Undervisningsplan for Handelsaftenskoler.

Bestyrelsen for Skolen var Isenkræmmer Axel Helmer, Formand, Manufakturhandlerne C. F. Langwadt og Holger Hollensen, førstnævnte som Kasserer. Forstander var Revisor Bernhard Saul med følgende Lærerkraefter: L. Thomsen, C. Madsen, J. M. Rasmussen, Hein Johansen, dels fra Statsskolen, dels Borgerskolen samt Bankprokurist Müller Kristiansen og Dommerfuldmægtig Tegner.

Den talte 118 Elever i alle Aldre fra Lærlingealdren til ca. 45 Aar, idet nogle af de herværende Tyskere ønskede at gennemgaa Undervisningen for at overgaa i dansk praktisk Virksomhed. Fagene var de nuværende.

Sprogforholdene forvoldte Undervisningen store Vanskeligheder, der endog medførte, at man i enkelte Fag, f. Eks. Regning, maatte synge Reglerne for at faa disse indprentet. Dette viste sig uhyre formaalstjenligt.

1ste Afgangsprøve fandt Sted to Semestre senere, og samtlige indstillede bestod, hvorved skal bemærkes, at Lysten til at lære noget var meget udpræget efter Krigen, hvor en regelmæssig Skolegang var suspenderet.

Efter Afgangsprøvens Fuldendelse fratraadte Revisor Saul af Hensyn til sin private Virksomhed, der ikke levede ham Tid til Privatarbejde, hvorefter Ledelsen overgik til L. Thomsen, der havde været Lærer ved Skolen fra dens Begyndelse, og ved hans Død til den nuværende Forstander Hr. H. A. Mortensen.

Skolen har for Tiden (1936) over 100 Elever og underviser foruden i de obligatoriske Fag i Tysk, Engelsk, Maskinskrivning og Stenografi og har to Linier: A og B.

SØNDERBORG TEKNISKE SKOLE. Efter at Sønderborg Haandværker- og Industriforening var blevet stiftet den 29. Septbr. 1920, var den første Opgave, Foreningen tog sig af, at faa oprettet en Teknisk Skole. Ved Hjælp fra Tilsynet med Haandværkerundervisningen blev denne oprettet, og Ledelsen tilrettelagt i Lighed med tekniske Skoler i det øvrige Land. Sønderborg By stillede Lokaler til Raadighed i en af Byens Kommuneskoler, hvor Undervisningen afholdtes indtil 1925. Paa dette Tidspunkt var indledet Forhandlinger med Staten, der ejer Sønderborg Slot, om at faa Lokaler i Slottet. Forhandlingerne førte til et gunstigt Resultat, og fra Efteraaret 1925 flyttedes Teknisk Skole ind i Sønderborg Slot, hvor den stadig har Lokaler. Disse er i Aarenes Løb forbedrede, og der er blevet indlagt Centralvarme.

Undervisningen gaar i Reglen fra midt i September til midt i Marts Maaned. Der undervises 4 Dage ugentlig, hver Aften 2 til 2½ Time. Fagene Frihaandstegning, Geometri og Fagtegning to Aftener og almindennende Undervisning ligeledes 2 Aftener ugent-

lig. Der gives Undervisning i Dansk, Regning, Haandværkerkorrespondance, Bogføring, Faglig Regning, Matematik m. m. Sidste Vinter var der i Tegning 6 Klasser, til almindelig Undervisning 7 Klasser, desuden var der en Typograf-, Barber- og Bagerfagklasse. Januar og Februar Maaneder afholdes Malerdagskole. Til Skolen er endvidere knyttet en Elektro-Installatør Skole.

Skolen drives af Sønderborg Haandværker- og Industriforening ved et af Foreningen valgt Udvalg, bestaaende af 5 Medlemmer, i Forening med Haandværkerforeningens Formand og Skolens Forstander.

Skolen er og har altid i første Linie været en Lærlingskole. Den søger paa bedst mulig Maade at give de unge Haandværkerlærlinge en god Undervisning. Dytige, unge Haandværkermestre leder Tegneundervisningen samt de faglige Undervisninger. Den almindelige Undervisning gives af Lærere fra Kommuneskolen i Byen.

Sønderborg tekniske Skole har ikke som mange andre Byer i Landet Elever fra Omegnen, kun ganske enkelte. Dette skyldes, at der i de nærmeste Landsbyer findes mindre tekniske Skoler, der tager sig af Haandværkerlærlingene dér. Skolen understøttes af Staten, Sønderborg By og Amtet.

I Vinterens Løb tilkaldes til Undervisningen lokale Fagfolk fra Post- og Bankvæsen m. m. Endvidere afholdes der belærende saavel som underholdende Foredrag for Eleverne. Hvert Foraar slutes med en Udstilling af Elevernes Arbejder samt en festlig Sammenkomst med Forældre og Læremestre.

Til Skolen er knyttet en Forstander, 1 Kasserer, 6 Tegne-, 7 Kommune- og 7 Faglærere.

SØNDERBORG CENTRALBIBLIOTEK

GENFORENINGEN fandt Sted paa en Tid, da der var Liv og Grøde i den danske Biblioteksbevægelse. Agitationen for Folkets Forsyning med Læsning af enhver Art havde frugtet, og der oprettedes rundt om nye og velindrettede Folkebiblioteker, der i hele deres Anlæg var ikke lidt forskellige fra de tidligere Folkebogsamlinger, der nærmest var Almuebiblioteker.

I Sønderjylland havde Sprogforeningen i Kampen for Modersmaalet fordelt sine Bogskatte ud over Landsdelen i større og mindre Bogsamlinger. Ogsaa i Sønderborg var der en saadan Bogsamling, der kort før Krigen var blevet anbragt i det nybyggede Sønderborghus, hvor der var monteret et Værelse med dette for Øje. Men under Krigen kunde Biblioteksvirksomheden som saa meget andet ikke plejes paa forsvarlig Vis, og en Reorganisation var nødvendig.

Efter Genforeningen var den danske Stat og Statens Bibliotekstilsyn opmærksom paa dette Forhold; der blev givet en ekstra Bevilling paa 100.000 Kr. til Gen-

Sønderborg Centralbibliothek

skabelse af det sønderjydske Biblioteksvæsen, og Tilsynet sendte en saa erfaren Mand som Bibliotekar (senere Overbibliotekar) Carl S. Petersen fra det kongelige Bibliotek til Sønderjylland for at bistaa ved Gennemførelsen af denne Opgave, saa de nye Biblioteker i den genvundne Landsdel kunde indrettes efter de Retningslinier, som var nedlagt i den danske Bibliotekslov af 5. Marts 1920.

Men der var enkelte Steder, hvor man ikke kunde afvente den Bistand, som saaledes tilbødes, og hvor man begyndte for sig selv, inden Hr. Carl S. Petersen kunde raade og vejlede, idet man mente, at det var bedst at faa Biblioteksvirksomheden i Gang hellere i Dag end i Morgen. Det var saaledes Tilfældet i Sønderborg, hvor tre af de ved den dansksprogede Skole nyansatte Lærere, Kai Christensen, J. Nørreby og C. L. Tophøj bragte Bogsagen frem; de havde alle nær Forbindelse med Bibliotekerne i de Byer, de kom fra, og de fandt nu villig Støtte hos Dybbøl-Postens Redaktion og hos saa for-maaende Mænd som Oberst (senere Generalmajor) C. Moltke, en sjældent vindende Personlighed, der med Klogskab og Takt tog Del i Genforeningsarbejdet, og Amtsskolekonsulent N. J. Nielsen, en udmærket Forhandlingsleder, der fra tidligere Virksomhed havde betydelig Indsigt i Biblioteksarbejdet. — Paa kort Tid havde 200 af Byens Borgere tegnet sig som Medlemmer af en vordende Biblioteksforening, og den 30. November 1920 afholdtes en konstituerende Generalforsamling, hvor „Sønderborg Biblioteksforening“ fik sin første Bestyrelse med Oberst Moltke som Formand, Lærer Tophøj som Sekretær og Lærer Nørreby som Kasserer, samt Boghdl. Andreas Clausen og Købm. Axel Helmer.

Ved samme Lejlighed blev der ogsaa valgt en Bestyrelse for det kommende Bibliotek; den kom til at bestaa af Lærer Kai Christensen og Provst Thyssen, begge valgt af Generalforsamlingen, Amtsskolekonsulent N. J. Nielsen og Fru Ellen Grau, begge valgt af Biblioteksforeningens Bestyrelse, hertil kom desuden Byraadsmedlem H. N. Lind, valgt af Byraadet. Biblioteksstyret konstituerede sig med Amtsskolekonsulent Nielsen som Formand, Lærer Christensen som Sekretær og Provst Thyssen som Kasserer.

De to Bestyrelser arbejdede nu Haand i Haand for Sagen. Ved Tillidsmænd agitredes der for forøget Tilslutning til Foreningen; der foretoges Henvendelser til forskellige Foreninger og Institutioner, til Amdsraad og Byraad om Støtte; der udsendtes Andragender om Boggaver og gratis Tilsendelse af forskellige Tidsskrifter og Dagblade. Flere af disse Anmodninger blev imødekommet. Til Bibliotekets Start bevilgede Amdsraadet 10.000 Kr. og Kommunen 4.000 Kr. Man fik fra Bestyrelsen for Sønderborghus Tilbud om at installere Biblioteket i 3 Værelser i Sønderborghus for en aarlig Leje af 1200 Kr., og samtidig tilbød Bestyrelsen at yde Biblioteket et aarligt Tilskud paa 400 Kr., saa længe Lejemaalet varede. Dette Tilbud blev modtaget. Det ene Værelse kunde benyttes til Læsestue, det andet til Udlaan og det tredie til Arbejds- og Oplagsrum.

De Bøger, man havde til Raadighed, blev gjort færdige til Udlaan, og den 3. Marts 1921 aabnedes da Sønderborg Bibliotek med en Bogbestand paa ca. 1200 Bind. To Maaneder senere var Tallet allerede 3000 Bind, heri medregnet Sprogforeningens 500 Bind; ca. 1500 Bind var fremskaffet som Gaver, og ca. 500 Bind var Børnebøger, idet Børn allerede fra Begyndelsen havde Adgang til Biblioteket. Til Læseværelset var der skaffet 4 Hovedstadsblade foruden de lokale Aviser samt 12 Tidsskrifter af forskellig Art.

Aabningstiden laa sent paa Dagen, nemlig Kl. 4—6 og 7—10, af Hensyn til de Lærere, som havde paataget sig Arbejdet med Biblioteket, og som ogsaa skulde passe deres Skolegerning, og det var i Hovedsagen de tre Lærere, som er nævnt foran.

Det var ingen Overraskelse, at Trangen til Læsning viste sig at være stor, og at Biblioteksarbejdet ikke ret længe kunde bestrides som Fritidsarbejde af nogle interesserede, og man forberedte derfor Ansættelsen af en Bibliotekar. Efter Forhandling med Statens Bibliotekstilsyn valgtes daværende Lærer og Bibliotekar i Køge, Niels Moesgaard,

Læsesalen

som den 1. August 1921 overtog Stillingen som Bibliotekar for Sønderborg Bibliotek.

Der forestod nu et betydeligt indre Arbejde ikke blot med Ullaanet, der allerede i Finansaaret 1921—22 udgjorde over 29.000 Bind, men ogsaa med Katalogisering af den forhaandenværende Bogsamling, der i Aarets Løb voksede med yderligere 3000 Bind, hvoraf en Del var Gaver fra Den sønderjydske Fonds Bogindsamling.

Bibliotekets økonomiske Forhold bragtes ogsaa saa vidt i Orden, som Sønderborg Amtsraad og Sønderborg Byraad hver bevil-

gede 5000 Kr. aarlig til Bibliotekets Drift. Til at tiltræde Bibliotekets Bestyrelse havde Amtsraadets derefter udpeget Folketingsmand, Gaardejer Christen Ernst Christensen.

Det viste sig hurtigt, at de tre Værelser i Sønderborghus blev for trange baade til Besøget og til Bogbestanden, som stadig forøgedes, og Bestyrelsen undersøgte flere Gange Muligheden af at finde andre og større Lokaler, eventuelt erhverve en passende Ejendom eller selv bygge.

Lokaleforandring var ogsaa nødvendig, for at Biblioteket kunde opnaa Anerkendelse som Centralbibliotek, hvilket var stillet i Udsigt, naar baade Bogbestand og Lokaler kunde anses for fyldestgørende.

Allerede den 27. Marts 1922 nedsattes et Byggeudvalg paa 3 Mand, nemlig Oberst Moltke, Købmand Helmer og Bibliotekaren, senere suppleret med Amtsskolekonsulent Nielsen, til at tage sig af Sagen.

Forskellige Tilbud paa Ejendomme viste sig uantagelige, og man købte saa i September 1922 en centralt beliggende Byggegrund af Sønderborg Bank i Likvidation for en Pris af 7500 Kr.; men da Facaden mod Jernbanegade var meget kort, erhvervede man ogsaa et lille Stykke af Nabogrunden for 500 Kr., hvorved hele Arealet kom op paa 596 m² og kunde afgive en velbeliggende Plads for en ny Biblioteksbygning.

I det følgende Halvaar fik man Arkitekt P. Biil, Sønderborg, til at udarbejde Overslag, Tegninger og Planer. Overslaget lød paa 65.000 Kr. til selve Bygningen.

Men hvordan skulde man skaffe disse Penge? Det var et Problem, som beskæftigede Bestyrelsen i den følgende Tid; der blev forsøgt flere Udveje, og endelig lykkedes det.

Ved General Moltkes Hjælp fik Biblioteket Tilsagn om et 1. Prioritetslaan paa 30.000 Kr. af Krigsministeriets Midler til 5 pCt. Rente, og af Undervisningsministeriet blev der bevilget et 2. Prioritetslaan paa 25.000 Kr. ligeledes til 5 pCt. Desuden skænkede Den sønderjydske Fond 10.000 Kr. til Bygningen, og endelig var det, takket være General Moltke, lykkedes at komme i Forbindelse med formaaende Dansk-Amerikanere, som med Dr. Max Henius, Chicago, i Spidsen samlede en Gave paa over 10.000 Kr. til Bibliotekets Montering.

I Juni 1924 blev Murerarbejdet udbudt og paabegyndt, og i Begyndelsen af April 1925 stod Bygningen færdig.

Bogsamlingen blev saa efter fire Aars Forløb flyttet fra Sønderborghus, og der var nu over 10.000 Bind at transportere over i den nye Bygning.

Indvielsen fandt Sted Søndag den 26. April 1925.

Det største Rum i Bygningen er Udlaanssalen, der er 80 m² og har Plads til ca. 10.000 Bind. Læsesalen for voksne er 60 m² og har Plads til 32 Læsere og over 2000 Haandbøger foruden Aviser og Tidsskrifter. Børnenes Udlaans- og Læsesal er 36 m², har 30 Siddepladser og Plads til ca. 2000 Børnebøger. Desuden er der i Bygningen Magasinrum (60 m²), et Lokale (32 m²) for Dubletsamlingen til Amtets Sognebiblioteker, et Studieværelse, Kontor og Garderobe m. m. (Der blev i 1931 foretaget en Udvidelse ved at sætte en Etage paa Bagbygningen).

Bygningen har i det hele vist sig at svare til Forventningerne; den er praktisk i Brug og forholdsvis billig i Drift. Allerede i det første Aar efter Indflytningen steg Udlaanet til 53.247 Bind, og Læsesalsbesøget i de voksnes Afdeling tredobledes; der var her fra den første Dag fremlagt 10 Aviser og 40 Tidsskrifter. Bogbestanden forøgedes til 12.300 Bind.

Under disse ændrede Forhold fik Biblioteket Anerkendelse som Centralbibliotek for Sønderborg Amt fra 1. April 1926.

Der stilledes herved paa forskellig Vis større Krav til Biblioteket. Fra første Begyndelse var der taget Sigte paa at yde boglig Hjælp til Amtets Sognebogsamlinger. Udlaanet til Landet havde ogsaa været stigende gennem Aarene, især til direkte Laanere; det var fra en ringe Begyndelse steget til 3890 Bind i 1924—25, og i de følgende Aar mærkedes en stærk Fremgang; indtil 1932 udgjorde dette Udlaan 7—8000 Bind aarligt, hvorefter det overskred 10.000 Bind.

I 1931 var man kommen saa vidt, at der kunde anlægges en særlig Dubletsamling af saavel oplysende som skønlitterære Bøger, udelukkende bestemt til at supplere Amtets Sognebogsamlinger, hvortil de udlaanes gratis i Sæt paa indtil 50 Bind.

Samlingen blev dog ikke benyttet i saa stor Udstrækning som forventet, og det besluttedes derfor i 1935 forsøgsvis at sætte en Bogbil i Gang, trods de dermed forbundne betydelige Omkostninger. Alle Amtets Udlaanssteder blev fastlagt i 5 Ruter med 11 Steder til hver Rute. Dette Forsøg er slaaet saa godt an og har givet saadanne Resultater, at der nu er lagt en fast Plan for Bogbilen og Turenets Antal forøget i det kommende Aar.

Biblioteket er ogsaa derved kommet i nærmere Kontakt med mange Sognebogsamlinger og har i stedse stigende Grad ydet Hjælp ved Bogkøb, Nummerering og Katalogisering.

I 1923 indrettedes ved Amtsskolekonsulentens Bistand tillige en Afdeling for nye Skolebøger til Undervisningsbrug indenfor de forskellige Skolefag, saa Amtets Lærere i Biblioteket kan gøre sig bekendt med, hvilke ny Undervisningsmidler der foreligger.

Bibliotekets øgede Virksomhed kendetegnes ikke blot ved længere Aabningstid, forøget Oplandsarbejde, større Udlaan, større Læsesalsbesøg og flere Bøger, men bl. a. ogsaa ved et stigende Antal Rekvisitioner fra Statens Biblioteker og andre Fagbiblioteker af Bøger af mere speciel Art (3—400 aarlig).

Under Hensyn til disse Forhold forhøjede Sønderborg Byraad i 1931 Kommunens Tilskud fra 5000 til 7000 Kr. aarligt.

I 1935—36 var Bibliotekets Bogbestand vokset til 16.575 Bind; der var indtegnet 3070 Laanere, heraf 612 fra Oplandet og 483 Børn. Der udlaantes 57.284 Bind, fordelt saaledes:

	Faglitt.	Skonlitt.	Ialt
a) til Byen.....	13.397 Bd.	21.756 Bd.	35.153 Bd.
b) til Landet.....	5.491 -	7.853 -	13.344 -
c) til Børn.....	2.595 -	6.192 -	8.787 -
Ialt..	21.483 Bd.	35.801 Bd.	57.284 Bd.

Af Bøgerne til Landet udlaantes 10.633 Bind til Enkeltlaanere, medens 2711 Bind udlaantes til Sognebogsamlingerne.

I Læsesalen var der fremlagt 11 Aviser og 68 Tidsskrifter, og Læsesalsbesøget er opgjort til 30.315, deraf 5.253 Børn.

Biblioteket er aabent for Udlaan Kl. 10—19, Læsesalen Kl. 10—21 alle Hverdage; det bliver mere og mere en Oplysningscentral for hele Amtet.

Indtil Biblioteket i 1926 blev Centralbibliotek, havde der foruden Bibliotekaren kun været antaget en Medhjælper uden faglig Uddannelse. Først i April 1927 antoges der en biblioteksuddannet Assistent, og siden 1933 har der været ansat to Assisterter.

Biblioteksforeningen har gennem Aarene været Biblioteket en god Støtte; indtil 1. April 1936 havde den overvist ialt 11.664 Kr. til Biblioteket.

Fra 1920 til 1929 var General Moltke Foreningens Formand, og det var med Beklagelse, man saa ham rejse fra Byen; saa traadte Amtsforsvalter J. Smith til, og da ogsaa han i 1936 forlod Sønderborg, blev Overdyrlæge Halfdan Lorenzen valgt til Formand.

Igennem nogle Aar var de fire Mænd, som udgør Biblioteksforeningens Bestyrelse, ogsaa optaget i selve Biblioteksstyret; men dette Forhold blev ændret ved Bibliotekets nye Vedtægter af 1933, der blev udarbejdet i Henhold til den reviderede Bibliotekslov af 31. Marts 1931. Samtidig forandredes Bibliotekets officielle Navn til „Sønderborg Centralbibliotek“. Bibliotekets Bestyrelse bestaar i H. t. de nye Vedtægter af 7 Medlemmer, nemlig valgt af Biblioteksforeningen: Amtsskolekonsulent N. J. Nielsen, Formand siden 1920, Lærer A. Birkeland, siden 1936, valgt af Byraadet: Bogtrykker J. Otsen, siden 1933, Fru E. Wistesens-Nielsen, siden 1934, valgt af Amtsraadet: Gdr. Peter Grau, siden 1935, Murer Peter Jørgensen, siden 1935, valgt af Sognebibliotekerne: Højskolelærer Godfred Hansen, siden 1934.

N. Moesgaard.

DEN KOMMUNALE UDVIKLING I SØNDERBORG SIDEN 1920

Af Borgmester *H. Nielsen.*

SØNDERBORG KOMMUNE styres af et Byraad bestaaende af 21 Medlemmer, hvoraf Borgmesteren og 4 Medlemmer udgør Magistraten. Administrationen forestaas af Borgmesteren i Forbindelse med Magistraten. Ved Administrationen er ansat en Kæmner, en Byraadssekretær, en Socialsekretær, en Skattedirektør og en Stadsarkitekt.

Det ny Sønderborg — Byen som den har udviklet sig siden 1920 — er afgørende præget af de store Arbejder, der er udført af Byen og Staten i Aarene siden Genforeningen. Og det er store Summer Sønderborg Kommune har anvendt paa de nødvendige Udvidelser og Forbedringer af disse Forhold. Af de betydeligste af disse Arbejder skal her nævnes:

Den ny Allsundbro og Gadegennembrudet mellem Perlegade og Broen er det, der stærkest har sat sit Præg paa det ny Sønderborg. Broen er bygget af Statsbanerne og har kostet 2.750.000 Kr., hvoraf Byen har betalt 20 pCt. eller 550.000 Kr., Amtet har ligeledes betalt 20 pCt. og Staten de øvrige 60 pCt. Driften af Broen betales af Byen og Amtet med hver Halvdelen. Den ny Bro har i trafikal Henseende været et mægtigt Fremskridt for Sønderborgs Forbindelse med Fastlandet og har knyttet den Del af Byen, der er beliggende paa den vestlige Sundbred, betydelig fastere til den gamle Bydel paa Allsiden.

Havnen, der fra at være en ret primitiv Anlægsplads, hvor enkelte Firmaer og Institutioner havde bygget mindre Anlægskajer og Anlægsbroer, er omdannet til en fuldt moderne Havn med udstrakte Kajanlæg og Losse- og Lademaskiner. Disse Udvidelser har kostet Kommunen 2.850.000 Kr., medens Resten er afholdt af Staten og Amtsbanerne. (Se iøvrigt nedenst. Artikel om Havnen.)

Gader og Veje: I Forbindelse med den ny Bro er der skabt en ny Trafikaare midt gennem Byen. For at skaffe Plads til de nye Gader maatte man erhverve flere kostbare Ejendomme, hvorved den samlede Anlægssum af disse Nyanlæg og Reguleringer kom til at koste Byen 400.000 Kr. Paa Grund af det omfattende private Byggeri siden 1920 har man maattet anlægge en hel Del ny Gader som Ahlmannsvej, Blomstergade, Parkgade, Ørstedgade, Sundquistgade, Ringridervej og Søndre Landevej. Alle disse ny Gader har tilsammen kostet ca. 1 Mill. Kr. Det sidste, store Vejarbejde er den ny Parallelgade til Engelshøjgade, der maatte anlægges, fordi Statshospitalets Udvidelse vilde spærre Engelshøjgade. Denne Gade er bygget med Tilskud af Vejfonden og kommer til at koste Byen ca. 160.000 Kr. Foruden disse mange og store Nyarbejder er der anvendt 570.000 Kr. til Istandsættelse af gamle Gader og til Kloakanlæg.

De tekniske Værker er blevet moderniseret og udvidet for 2 Mill. Kr., hvoraf til Vandværkerne 280.000 Kr., til Gasværket 565.000 Kr. og til Elektricitetsværket 1.160.000 Kr.. Disse Nyanlæg har man kunnet udføre, uden at Priserne paa Gas, Vand og Elektricitet er blevet større end andre Byers Gennemsnitspris, og endda kan Værkerne indtjene anseelige Overskud.

Kommunalt Byggeri: Til Afhjælpning af den Bolignød, der herskede de første Aar efter Genforeningen, har Byen bygget Beboelsesejendomme for ca. 700.000 Kr. samt paa taget sig Byggegarantier for ca. 400.000 Kr. Det offentlige, kommune Byggeri har ogsaa krævet betydelige Summer. Den ny Skole ved Kongevej med to Gymnastiksale samt Ombygningen af den røde Skole med ny Gymnastiksal har kostet 520.000 Kr. Den helt ny Skolebygning, der for Tiden opføres paa Kirketorvet til det danske Skolevæsen, anslaaes til at ville koste ca. 400.000 Kr. Opførelsen af Hjemmet for de gamle har kostet 200.000 Kr.; Amtssygehuset paa Kongevej, der drives sammen med Statshospitalet, har inden Sammenlægningen kostet Kommunen 100.000 Kr. til Udvidelser. Amtssygehusets Bygninger ejes stadig af Byen. Til Ladegaardens Forbedring er medgaaet 120.000 Kr. og endelig har det store ny Stadion kostet Byen 180.000 Kr.

Det offentlige Slagtehus og Eksportstaldene, der ligger ved Siden af hinanden paa Sundevedsiden og blev taget i Brug 1935, har kostet 130.000 Kr.

Det ny Raadhus, som er omtalt under Byens Historie, har kostet med Inventar 300.000 Kr. — Sammenlagt giver disse Summer 10.180.000 Kr., som er anvendt i Anlægsudgifter i Aarene siden 1920.

Trods disse store Kapitalanlæg har Bystyret ved en fornuftig Administration kunnet holde Skatteprocenten nede paa et nogenlunde lavt Niveau. De sidste Aar har bragt en Stigning i den skattepligtige Indtægt, saa Skatteprocenten for Aaret 1936—37 har kunnet sættes til 10,8 pCt.. Byens samlede Gæld er i Øjeblikket 4.102.000 Kr. eller pr. Indbygger Kr. 338,60.

SØNDERBORG HAVN

Sønderborgs Beliggenhed ved det smalle, men ret dybe Alssund har gennem Tiderne sydet Skibsfarten paa Byen en bekvem og naturlig Havn, saa man ud over et sammenhængende Træbolværk paa 120 m ved Slottet indtil 1920 kun havde nogle Stik-

Sønderborg Havn set fra Sundevedsiden

broer af Træ, hvorved Skibene kunde lægge til. Da Bredderne falder brat ud i Vandet, kunde der ved disse Anlægsbroer være en Dybde fra 3—5 Meter, men da Byens Gader gik omtrent helt ned til Vandet, var der ingen Plads til Pakhuse eller moderne Lossegrejer.

Da der i 1905—08 af Tyskerne blev bygget de store Marinekaserner, lod Militæret bygge en Del svære Fortøjningspæle til Marinens Skibe og lod senere — i 1912 — Bredderne ved Marinstationen indfatte med Jernbetonspunsvægge. Ud over disse Foranstaltninger og en større Anlægsbro med Pakhus, som var bygget af Flensborg-Egernsund-Sønderborg Dampskibsselskab, fandtes der ikke noget, som mindede om en moderne Havn, og det er derfor forstaaeligt, at man efter Genforeningen i Byraadet hurtigt blev klar over, at der maatte foretages noget alvorligt, hvis man vilde frugtbar gøre Havnens naturlige, gode Muligheder til Gavn for Byen.

Med dette Formaal for Øje erhvervede Byen det Areal, der nu ligger mellem „Alhambra“ og Svineslagteriet samt den tidligere Vagerstation og Arealerne forbi Kasernebygningerne ud til „Verdens Ende“. Prisen var godt 600.000 Kr., hvoraf Staten dog gav Halvdelen som Tilskud. Med Tilskud fra Staten begyndte man derefter paa en storstilet Udvidelse og Udbygning af Havnen som tilendbragtes i 1926. Broen over Sundet deler Havnen i en Syd- og Nordhavn. Sydhavnen har ved Indsejlingen en Bredde af ca. 80 m og en Vanddybde paa ca. 12 m. Her er nu indrettet Lossebroer og Kajanlæg med en Vanddybde fra 3—6 m, ved Slottet findes et Træbolværk med en Vanddybde paa 4—5 m. Bortset fra Indsejlingen fra Syd har Havnen en Bredde af 200 m. Ved Nordhavnen er der bygget en ny, moderne Betonkaj med en Vanddybde af 5—7 m og en Længde af ca. 550 m, hvoraf 200 m Kulkaj med elektrisk Lossekran samt en Haandkran med 20.000 kg Bæreevne. Paa Sundevedsiden findes Fiskerkajen, der er 45 m lang med en Vanddybde paa 3—6 m samt 40 m Betonkaj med 6 m Vanddybde og bagved liggende Oplagspladser.

Alle disse Anlæg iberegnet Arealerhvervelserne har kostet Sønderborg Kommune 2.850.000 Kr. Statens Tilskud er paa 550.000 Kr., og Amtsbanerne har bidraget med ca. 70.000 Kr. til Sporanlæg ved Havnen. Havnens Gæld er i Dag ca. 1.150.000 Kr.

Havnen styres af et Havneudvalg bestaaende af Borgmesteren og 6 af Byraadet valgte Medlemmer. Ved Havnen er ansat en Havnefoged.

SØNDERBORG KOMMUNALE VÆRKER

SØNDERBORG GASVÆRK

SØNDERBORG første Gasværk opførtes 1858—59 af Købmand og Skibsreder Karberg. Nærmere Oplysninger om dette Værks Indretning og Produktion savnes imidlertid.

Den 2. Maj 1881 solgtes dette Gasværk til Sønderborg Kommune, og samtidig besluttede Byraadet at opføre et nyt Gasværk med en aarlig Ydeevne af 200.000 Kubikmeter. Allerede samme Aar overdroges Opførelsen til Firmaet Schultz & Sackur, Berlin, der ogsaa fik Entreprisen paa Nedlægning af nye Rørledninger og Opstilling af Gadelygter, der ved denne Lejlighed forøgedes fra 61 til 130. Det nye Gasværk kom til at bestaa af et Retorthus med 5 Riste-Ovne med ialt 11 Retorter. I en Bagbygning indrettedes Maskinrum, Kedelrum og Værksted og indbyggedes en Exhauster.

Den gamle Gasbeholder til 400 m³ Indhold tilsluttedes det nye Værk, og der anskaffedes foreløbig ingen ny.

Gasværket havde ved Overtagelsen i 1881 en samlet Gæld af 157.784.00 Mark.

Til Gasværksinspektør udnævntes Stadsbygmester Grotrian, og Gasmester Ewertsen overgik i Kommunens Tjeneste.

Allerede det første Driftsaar er man oppe paa en Produktion af 155.756 Kubikmeter Gas, hvoraf 107.864 kbm gik til Privatforbrug, 22.177 til Gadebelysning og Resten til Værkets eget Forbrug og Tab i Ledninger.

Aaret 1885 anskaffedes endnu en Gasbeholder til 450 m³ Indhold, og i Aaret 1902 erstattedes de to Risteovne med 1 og 2 Retorter af en Generatorovn med 6 Retorter a 2 Meter Længde.

Efter at Gasproduktionen imidlertid i 1902—03 var stegen til 280,000 m³ blev Ovne og Apparater efterhaanden utilstrækkelige, og der maatte atter en Udvidelse til. Denne foretoges 1903—04. I Stedet for de to sidste Riste-Ovne byggedes to Generatorovne med henholdsvis 4 og 7 Retorter. Endvidere opførtes Syd for Kulskuret et nyt Apparat-hus med Regulator-, Apparat- og Renserum. I førstnævnte Rum fandtes Trykregulatoren, Stationsgasmaaleren og Exhausteren, i Apparatrummet en Tjærevasker, 2 Rør-Kølere og 2 Scrubbere og endelig i Renserummet 3 Rensekasser.

Ved Udvidelsen regnede man med en aarlig Stigning i Gasforbruget af 5 pCt., og Værket skulde derefter kunne forsyne Kommunen indtil 1920. Men allerede i 1907 var Aarsproduktionen stegen til 704,445 m³. Aarets højeste Dagsproduktion udgjorde 3200 m³.

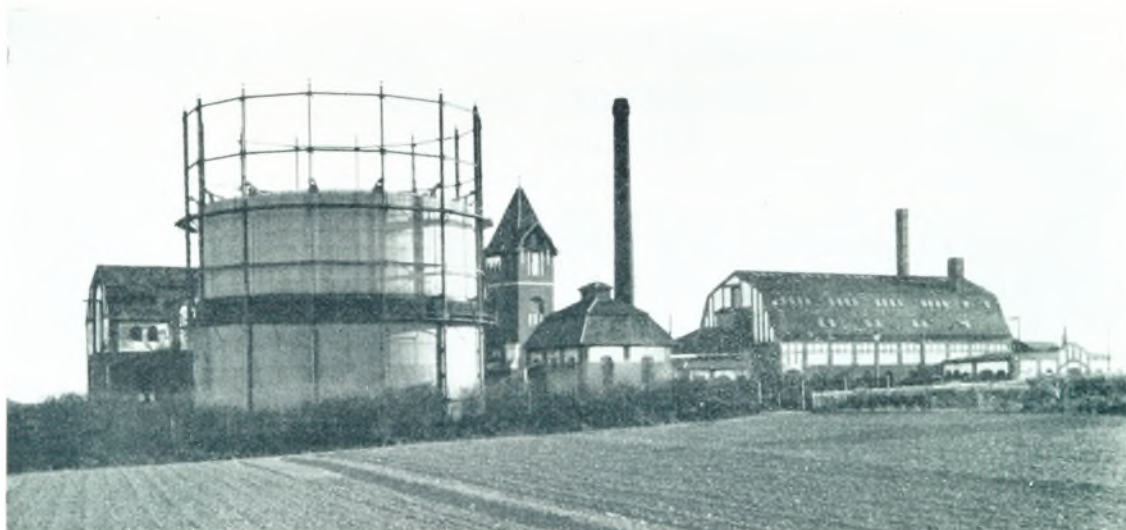
Man byggede foreløbig en 5er Ovn i Kulskuret, og Aaret efter paabegyndtes Forarbejderne til en yderligere Udvidelse, resp. Nybygning. Da Gasværkets Beliggenhed ikke tillod en tilstrækkelig Udvidelse, besluttede man at opføre et nyt Værk til en daglig Ydeevne af 5000 m³ og med Udvidelsesmulighed til 10,000 m³.

Efter en Række Forhandlinger med forskellige Firmaer, overdroges Opførelsen af hele Anlægget atter til „Kölnische Maschinenbau Aktien Gesellschaft“, Köln-Bayenthal, for en samlet Sum af 350,000 Mark.

Af Bygninger opførtes:

1) Ovnhus med tilsluttende Kedelhus og Ammoniakfabrik samt en Udbygning med Smedie, Folkestue, Badeværelse og Kontorlokaler. 2) Apparat-hus med Exhauster-, Apparat- og Renserum. Denne Bygning blev udstyret med et Taarn. 3) Regulatorhus.

I Ovnhuset opførtes en Ovnblok med 4 Helgeneratorovne, hvoraf 1 med 6 og 3 med 8 Retorter. Til Ladning af Retorterne anskaffedes en Lademaskine med 2 Lang-Skovle. I Kedelhuset fandt foruden den gamle Kedel med 20 m³ Hedeflade en ny Dampkedel

Sønderborg Gasværk

med 40 m³ Hedeflade Opstilling. I Ammoniakfabrikken forarbejdes Gasvand ved Hjælp af forskellige Apparater til svovlsur Ammoniak.

Endvidere opstilledes en ny todelelig Teleskop-Gasbeholder til 4000 m³ Indhold.

Det ny Værk toges i Brug den 15. November 1909.

Ved en senere Udvidelse er der opført ny Ovn anlæg, Trapper, Gallerier, Spildevarmekedel, Slukketaarn m. v. Senere er der kommen et Kokstransportanlæg og en Betjeningsbro til, hvorved Gasværket fik en Reserve for Kul- og Kokstransporten til Ovnen. Endelig skal nævnes, at der i de senere Aar er indlagt betydelige elektriske Installationer til Drift af de forskellige Afdelinger og Maskiner paa Værket.

Gasværkets Forsyningsomraade var indtil 1930 indskrænket til den Del af Byen, der er beliggende paa Als, medens den vestlige Bydel — Sundevedsiden var uden Gasforsyning, da den ny Færdsels- og Jernbanebro blev bygget, greb man Lejligheden til at faa lagt en Rørledning over til Sundvedsiden. Paa Grund af det i Broen indbyggede Klappag, maatte Ledningen dykkes paa dette Stykke, og da Afstanden til Land fra den vestlige Klappille kun var ca. 20 m, og Vanddybden ved denne Pille ca. 10 m, valgte man at føre Ledningen under Kajen og derfra langs Brofundamenterne i Land til nærmeste Gade. Fra den østlige Kajgade paa Alssiden og til Klappaget er Ledningen derimod ført op under Brofortovet og der ophængt i Bøjler. Ledningen er forsynet med et T-Stykke og en Ekstraventil paa Alssiden, saaledes at en senere vestgaaende Forsyning kan etableres herigennem. Der findes nu ca. 250 Maalere paa Sundevedsiden.

Efter at Rigsdagen havde vedtaget at omdanne Augustenborg Slot til Sindssygehospital, meldte Spørgsmaalet sig om Muligheden for Gasfjernforsyning af saavel Hospitalet som Flækken og Bebyggelsen langs Landevejen. Der førtes om dette Spørgsmaal en Del Forhandlinger mellem Byraadet og Staten, der resulterede i, at der oprettedes en Kontrakt om Forsyning af Hospitalet med Gas fra Gasværket, og Byraadet bekostede derefter Nedlæggelse af en Ledning paa de ca. 10 km, der er til Augustenborg, saa baade Hospitalet og Byen nu kan forsynes med Gas.

Værkets aarlige Produktion er nu 1.350.000 Kubikmeter Gas samt Koks og Tjæreprodukter til et Beløb af Kr. 70.000. Driftsregnskabet 1935—36 balancerer med Kr. 343.455

Til Værket, der nu ledes af Driftsbestyrer P. Munck Jørgensen, er knyttet 18 Arbejdere og Funktionærer.

SØNDERBORG VANDVÆRK

KRAVENE om Trykvandsforsyning meldte sig i Sønderborg i Aarene efter 1890. Efter mange Forhandlinger lykkedes det Firmaet Mortensen & Galster fra Nørresundby at faa Koncession paa Anlæg af Vandforsyningsledninger i Sønderborg Købstad, som senere omkring Aarhundredskiftet overtoges af Kommunen.

Anlægget bestod af Boringer beliggende Nord for Byen ved den saakaldte Møllers Dam. Som Drivkraft anvendte man Vindmotorer med Petroleumsmotor som Hjælpekraft. Eftersom Forbruget steg, blev Vindmotorerne afløst af Sugegasmotorer, der i en lang Aarrække gjorde Fyldest. Da imidlertid Sugegasmotordriften efter Elektricitetens store Udbredelse blev urentabel, omdannedes Værket 1924 til elektrisk Drift, og der findes nu 2 elektriske Brøndpumper og 2 Trykpumper, saaledes at Maksimumsydelsen er ca. 150 m³ i Timen.

Efter at Vandet er luftet, filtreres det og sendes til Vandbeholderen, der rummer 3000 m³ og er beliggende paa Lyshøj, halvt nedgravet i Bakken. Herfra fordeles Vandet gennem Hovedledninger til Forbrugerne. Byens stærke Vækst har bevirket, at Ny-anlæg og Forstærkning af Hovedledninger har været hyppige. Blandt de større Arbejder kan nævnes en ca. 1,2 km lang 200 mm Ledning fra Lyshøj til Nystaden. Ogsaa denne Bydels stærke Vækst har bevirket en Forøgelse af Ledningsnettets Omfang.

Imidlertid viste det sig vanskeligt at holde tilstrækkeligt Tryk i de højere liggende Bydele, hvorfor man, særlig paa Initiativ af Amtslandinspektør A. V. Kruuse, i 1935 skred til Opførelsen af et nyt Vandtaarn for disse Bydele.

Taarnet er udrustet med moderne, automatiske Pumper, Fjernvandstandsviser anlæg og er med sit smukke Ydre en Pryd for Byen.

Fra Taarnet, der er 20 m højt, er der en smuk Udsigt over Byen, og saavel Fyn som andre fjernere liggende Landsdele ses tydeligt i klart Vejr.

Ogsaa den paa Sundevedsiden liggende Bydel har faaet sit Vandforsyningsanlæg. Det varede ganske vist en Del Aar, men den moderne Bolighygiejnes Krav lod sig ikke afvise.

I 1926—27 opførtes der derfor ved Aabenraavej et Pumpeanlæg med Filter samt et Vandtaarn med en Beholder paa 100 m³. Fra dette forsynes Forbrugerne paa Sundevedsiden med Vand gennem et i de fleste Gader og Veje nedlagt Ledningsnet.

Det leverede Vand, der er af fortrinlig Kvalitet, forsyner gennem ca. 1600 Maalere Husholdninger, Industriadrivende og Fabrikker. Der er paabudt W. C.-Installation, hvor det er muligt, og det store Antal Bade- og Centralvarmeanlæg kræver ogsaa en stor Vandmængde.

SØNDERBORG KOMMUNALE ELEKTRICITETSVÆRK

er grundlagt 1. April 1908 af Fabrikant *Ernst Lauterlein*, der allerede den Gang drev sin Virksomhed i Perlegade med et lille elektrisk Værk. Han ansøgte i Juli 1906 Sønderborg Kommune om Tilladelse til Oprettelse af et elektrisk Værk til Forsyning af Byen med elektrisk Lys og Kraft og fik Tilladelsen og Koncession den 19. September 1906.

Hr. Lauterlein samlede herefter Interessenter til et Aktieselskab, og den 25. Marts 1907 startede Sønderborg Elektricitetsværk A/S med en Kapital paa 150,000 Mark og købte Lauterleins Fabrik og Maskinanlæg, der af Firmaet Sachsenwerk i Dresden blev omdannet til et tidssvarende Kraftanlæg. Som Kraftmaskine anskaffedes en 150 HK. Dampmaskine leveret af Firmaet Bastiansen i Aabenraa.

De første Par Aar var ikke lyse for det ny Værk, Tilslutningen var lille og Indtægten ringe, saa Værket gav Underskud. Dette ændredes dog snart, og allerede i 1910—11 er der et ret betydeligt Driftsoverskud paa Regnskabet.

Da Tilslutningen til Værket nu vokser for hvert Aar, maa man gentagne Gange skride til Udvidelser, saaledes anskaffedes i 1911 en 150 HK. Dieselmotor og 100 Kw Dynamo, i 1913 en 300 HK. Dieselmotor og 200 Kw Dynamo.

Under Krigen kom der en vanskelig Tid, hvor Prisen paa Driftsmaterialer steg til uanedede Højder, samtidig med at Strømindtægten faldt, saa man atter kom ind i en Underskudsperiode. Først i 1919—20 forbedredes Forholdene. Strømindtægten steg til 294.207 Mark og Avancen paa Installationer til 23,534 Mark.

Efter 1920 sker der en stadig stærkere Udvikling af Værkets Bygninger og Maskinanlæg, der var paakrævet af det stadigt stigende Forbrug.

I 1922 overtager Sønderborg Kommune Værket og foretager store Udvidelser af Bygninger og Maskinanlæg. Men allerede Aaret efter maa man atter udvide paa Grund af flere store Virksomheders Tilslutning til Værket, saaledes at man efter disse Udvidelser raader over et Kraftanlæg paa 2357 HK. og 1600 Kw.

I 1929 anskaffedes et Ensretteranlæg paa 1000 Amp., og Værket skulde herefter foreløbig kunne tilfredsstille alle rimelige Krav. I Regnskabsaaret 1935—36 raader man over en Aarsproduktion paa 2.940.450 Kwh med et samlet Salg paa 2.517.902 Kwh. 4264 Forbrugere er tilsluttet Værket, der ledes af Driftsbestyrer *K. Richter* og Kontorbestyrer *J. Ernst*.

I 1927 opførtes i Perlegade en Nybygning til Forretningsbrug og i 1930 en Administrationsbygning i Jernbanegade, hvor Sønderborg Bys Sparekasse ogsaa fik Lokaler.

Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning.

SELSKABET blev oprettet paa den stiftende Generalforsamling den 22. Juli 1919. Da Forholdene paa dette Tidspunkt ikke var tilstrækkelig afklarede blev Anlæggets Udbygning udsat foreløbig. I Efteraaret 1921 vedtoges den endelige Udbygning, og da største Delen af det nødvendige Materiel i Mellemtiden var indkøbt, kunde Udbygningen foregaa i et meget hurtigt Tempo, saaledes at Strømlevering til Andelshavere kunde paabegyndes i Efteraaret 1922. Da Strømleveringen paabegyndtes, var der endnu ikke taget Bestemmelse om den endelige Ordning af Spørgsmaalet om Fremstilling af Strøm, men der var truffen Aftale med Sønderborg kommunale Elektricitetsværk og Firmaet Ladegaard og Co. i Forbindelse med Kamgarmspinderiet i Sønderborg om midlertidig Strømlevering.

Den endelig Strømlevering blev, efter at der var ført Forhandlinger om Køb af Strøm dels fra Flensborg Kraftværk og dels fra Sydøstjydske Elektricitetsværker i Kolding, og efter at Spørgsmaalet om Bygning af egen Central var grundigt undersøgt, ordnet paa den Maade, at Selskabet i Forbindelse med 3 andre sønderjydske Selskaber, der i Mellemtiden var dannet, og Aabenraa Kommune byggede en Fællescentral, der fik Navnet Sønderjyllands Højspændingsværk og blev opført i Aabenraa. Sønderjyllands Højspændingsværk er et Andelsselskab, der som Andelshavere kun optager større Elektricitetsforsyningsselskaber og Købstadkommuner. Der er for Tiden ialt 7 Andelshavere, hvoraf de 2 er Købstadkommuner (Aabenraa og Haderslev). Højspændingsværket er forpligtet til at levere Andelshaverne al den Strøm de har Brug for, og Andelshaverne maa, bortset fra Driftsforstyrrelser o. l., kun aftage Strøm fra Højspændingsværket. Denne Ordning har bl. a. medført, at man har kunnet samle en meget stor Elektricitetsproduktion

paa et Sted, hvorved Fremstillingsprisen nedsættes til det mindst mulige. Driften af Højspændingsværket paabegyndtes den 24. Oktober 1924, hvilket var paa høje Tid, da Forbruget i Mellemtiden var steget saa stærkt, at de midlertidige Leverandører ikke kunde præstere Leveringen, hvorfor Afbrydelser grundet paa Overbelastning af Maskinerne var blevet ret hyppige og meget generende.

Forinden Udbygningen af Anlægget blev paabegyndt, forhandlede Selskabet i Forbindelse med de andre sønderjyske Selskaber med Regeringen om Statsstøtte. Forhandlingerne resulterede i, at Staten i 10 Aar bevilgede et aarligt Tilskud til Driften af de sønderjyske Anlæg paa 300.000 Kr. Dette Tilskud, der blev givet paa Betingelse af, at Strømforsyningsspørgsmaalet blev løst som en samlet Opgave for hele Sønderjylland, bevirkede foruden den økonomiske Fordel ogsaa, at Sønderjyllands Højspændingsværk og dets Andelshavere indgik i et meget intimt Samarbejde om Løsningen af de forskellige, foreliggende Opgaver. Dette udmærkede Samarbejde udvikledes og befæstedes i Aarenes Løb, og det skyldes ikke mindst dette gode Sammenhold mellem Højspændingsværket og dets Andelshavere, at man nu har opnaaet at kunne stille Elektricitet til Raadighed for Andelshaverne paa Vilkaar, der ikke findes bedre ved noget Højspændingsanlæg i Danmark.

Da Selskabet blev stiftet var der tegnet 3.758 Lysmaalere med 54.288 Lampesteder og 1.600 Kraftmaalere med 11.500 HK.. Allerede under Udbygningen voksede Interessen for Elektricitetsforsyning blandt Befolkningen, hvilket medførte en meget stærk Tilgang under Udbygningen, saaledes at Tilslutningen den 1. Januar 1925 var steget til 6.251 Lysmaalere med 90.319 Lampesteder og 2.094 Kraftmaalere med 17.814 HK. Antallet af Transformatorstationer var steget fra 100 til 164 Stk.

Der er nu (1935) tilsluttet 9.880 Lysmaalere med 149.171 Lampesteder og 2.732 Kraftmaalere med 24.644 HK. Endvidere er der tilsluttet 43 Varmemaalere og 10 Maalere til større Forbrugere, der aftager højspændt Strøm.

Denne stærke Forøgelse af Tilslutningen har ganske naturligt medført en Stigning i Anlægssummen fra 6.576.674,67 Kr. pr. 1. Jan. 1925 til 7.622.279,38 Kr. pr. 1. April 1935.

Selskabets Formand er Proprietær *H. H. Jessen*, Majbølgaard, og det ledes af Ingeniør, Direktør *L. Hansen*, Sønderborg.

ETATERNE I SØNDERBORG

JERNBANERNE

Ved Genforeningen i 1920 bestod Jernbanenettet i Sønderborg Amt af følgende Linier: Statsbanerne: Sønderborg—Tinglev—Tønder med Sidelinie fra Vester Sottrup til Skelde. Amtsbanerne paa Als: Sønderborg—Nordborg.

Sønderborg—Lille Mommark—Skovby med Sidelinie:
Lille Mommark—Mommark Færgegaard.

De 2 Banegaarde i Sønderborg, Statsbanegaarden paa Sundevedsiden og Amtsbanegaarden paa Allsiden, havde ikke Sporforbindelse med hinanden, da Pontonbroen over Allsund ikke var anvendelig som Jernbanebro.

Siden 1920 er disse Forhold helt ændrede.

I 1922 aabnedes Færgeruten: Mommark Færge—Faaborg, og samtidig havde man forlænget Amtsbanelinien fra Færgegaarden til Færgelejet. Gennem disse Foranstaltninger skabtes en for Sønderborg Amt meget værdifuld Forbindelse mod Øst.

Amtsbanerne havde dog den store Fejl at være anlagt som smalsporede Jernbaner, og man kunde derfor ikke fuldt ud udnytte den Forbindelse, der gennem Færgeren skabtes

med Jernbanenettet paa Fyen. Ulempen ved den unormale Sporvidde blev endnu mere følelig, da den nye, faste Bro over Allsund blev taget i Brug i 1930, og Statsbanerne blev ført over Broen til Havnens Allside, hvor der blev Forbindelse med Amtsbanernes Havnespor. Den almindelige Nedgang i Vareomsætningen i Forbindelse med en stigende Konkurrence fra Automobilerne bevirkede en fortsat Forringelse af Amtsbanernes Driftsresultater, og da Banerne som nævnt var smalsporede, fandt man det uforsvarligt at anbringe store Kapitaler i Modernisering af disse.

Man tog derfor under Overvejelse at nedlægge Banerne og erstatte disse med Automobilruter. Da Gennemførelsen af saadanne Foranstaltninger vilde betyde en væsentlig Svækkelse af Trafiken med Mommark Færge og derved gøre det usikkert, om Færgedriften forsat kunde opretholdes, søgte man paa forskellige Maader at bevare Jernbanen fra Sønderborg til Mommark.

Der førtes Forhandlinger mellem Bestyrelsen for Amtsbanerne og Generaldirektoratet for Statsbanerne, og Forhandlingernes resulterede i Overenskomsten af 21. Januar 1931, hvorefter Statsbanerne indgik paa at ombygge Mommarkbanen til normal Sporvidde og overtage Driften af denne. De resterende Amtsbaner og Statsbanen: Vester Sottrup—Skelde skulde nedlægges og erstattes med Statsbanerutebiler.

Driften af de paagældende Baner blev herefter indstillet hurtigst muligt. Skeldebanen blev saaledes nedlagt 1. Juli 1932 og Amtsbanerne 1. Marts 1933.

Den nye Bane til Mommark, der udgaar fra Statsbanegaarden paa Sundevedsiden (Sønderborg H) og føres over den nye Bro ad Jernbanegade til Bystationen (Amtsbane-gaarden), blev aabnet for Drift den 15. Juni 1933.

Statsbanerne havde herefter 2 Banegaarde i Sønderborg. Sønderborg H er Endestation for Togene i begge Retninger, baade mod Tønder og Mommark.

Sønderborg Bystation er samtidig Rutebilstation for samtlige Rutebiler, der udgaar fra Sønderborg.

Amtsbanernes tidligere Driftsbestyrer, Ingeniør, cand. polyt. C. Jespersen, overgik ved Amtsbanernes Likvidation til Tjeneste ved Statsbanerne som Trafikinspektør for Banen til Mommark, som Chef for de 2 Stationer i Sønderborg og som Driftsbestyrer for Statsbanernes Rutebilafdeling i Sønderborg. Overassistent P. A. Poulsen fungerer som Stationsbestyrer paa Bystationen og som Trafikinspektørens Stedfortræder, medens Kontrollør H. C. J. J. Madsen fungerer som Stationsbestyrer paa Sønderborg H.

Sønderborg H. overtoges i 1920 af Stationsforstander L. A. Hald, der i 1927 efterfulgtes af Stationsforstander C. Hørdum. Rutebilafdelingen i Sønderborg beskæftiger ca. 25 Chauffører og raader over 20 Rutebiler, der aarligt kører ca. 900.000 km.

C. Jespersen.

SØNDERBORG POSTVÆSEN

I 1701 fik Sønderborg ved et ugentlig gaaende Bud Postforbindelse med Flensborg. Et halvt Aarhundrede senere, nemlig i 1750, oprettedes der her et Bipostkontor, som i 1773 omdannedes til et Hovedpostkontor.

Dette betød et stort Fremskridt. Fra 1779 fremførtes Posten mellem Flensborg og Sønderborg ridende, men gaaende paa Strækningen fra sidstnævnte By og til Nordborg.

Næste Aar fik Sønderborg sin „agende Post“. Udviklingen skred derefter langsomt fremad. I 1833 havde Byen to Gange ugentlig Forbindelse saavel med Flensborg som med Aabenraa og tre Gange med Nordborg.

I Efteraaret 1838 indrettedes en ugentlig Brevpostforbindelse med Ærøskøbing, som i 1840 udvidedes til to Gange ugentlig, den ene Gang medtagende Pakkepost.

Paa Landet blev Postforretningerne efterhaanden varetaget af Brevsamlingssteder, som bestyredes af Kromænd eller Købmænd, der, naar Brevene indgik, fastgjorde disse til en Tavle. Saa kunde Adressaten selv hente dem ved Lejlighed.

Paa Als var der i 1864 syv Brevsamlingssteder, som laa langs Postruterne til Nordborg og Mommark (Ærøskøbing)

Landpostbesørgelse indførtes i 1866.

Den 30. Juni 1901 kørte den gule Postvogn for sidste Gang fra Sønderborg ad den kendte Vej til Flensborg. Næste Dag begyndte en ny Tid ved Tinglevbanens Aabning. Amtsbanerne paa Als var indviet et Par Aar i Forvejen.

Nu befordres Posten saavel med Statsbanen over Tinglev og Mommark som med talrige Rutebiler, der har afløst Amtsbanerne.

Den gamle Transport ad Landevejen havde sin Poesi, men den rummede ogsaa sine Farer. I 1890 blev Diligencen en mørk Nat overfaldet ved Bøffelkobel. Postillonen blev slaet til Jorden, og en stor Værdipost røvet. Posttyveriet paa samme Sted fem Aar senere vart knap saa dramatisk. En enlig Rejsende sad inde i Vognen og lod en Spilledaases muntre Toner lyde, mens han ubemærket skaffede sig Adgang til Rummet med Værdiposten.

Ingen af nævnte Forbrydelser er nogensinde bleven opklaret.

Den første Postmester i Sønderborg ved det nyoprettede Hovedkontor var Anton Sutor (forhen agende Postmester) 1773–92. Derefter fulgte: Maria Dorothea Sutor (ovenstaaendes Enke) 1792–1815, Johann Jacob Wernich (ovenstaaendes Svigersøn, Kaptajn i Hertuginde af Augustenborgs Livgarde) 1815–26, Premierløjtnant Christian Anton Sutor Wernich 1826–55, Kammerjunker, Premierløjtnant i Livgarden C. von Banner 1855–64.

Den 2. April 1864 blev Posthuset skudt i Brand. Overkommandoen beordrede derefter Postkontoret flyttet til Hørup. Under denne Flytning, der foregik under stadig Granatregn, udviste Postbud Schmidt stort Mod og Konduite, hvorfor han blev indstillet til Belønning.

Den samme Ros kan ikke gives Postfuldmægtig Meyern, der var bleven konstitueret i Embedet under Postmester von Banners Sygdom.

Under Vaabenhvilen var Postkontoret bleven flyttet tilbage til Sønderborg, hvor det stadig var, da Overgangen til Als fandt Sted. Ved Meyerens Malkonduite og Pligtforømmelse lykkedes det Tyskerne at beslaglægge Postkassen samt adskillige store Pengeforsendelser, som Dagen før var indleveret af de offentlige Kasser. Meyeren blev som Straf herfor afskediget.

Den første tyske Postmester var Bauerhorst indtil 1871. Derefter fulgte Grev Bau-

Postkontoret i Sønderborg

dissin 1871—77, Schmidt von Schwarzenhorn 1877—84, Quellhorst 1884—91, Borchers 1891—99, Stamer 1899—1906, Stille 1906—12, Engelhardt 1912—19.

Den 20. Maj 1920 afleverede den konstituerede tyske Postmester Bartels Postkontoret til den konstituerede danske Postmester Tholl.

Det danske Telegrafvæsen overtog Telefon- og Telegrafafdelingen den 1. Juni med konstitueret Telegrafbestyrer H. P. Klenö som Chef. Denne afløstes den 15. Oktober s. A. af Telegrafbestyrer C. P. Rasmussen, som den 1. April 1922 efterfulgtes af den sidste Telegrafbestyrer F. V. Menze.

Den nuværende Postmester M. O. Ræder overtog Postmesterembedet den 1. August 1920. Siden Sammenslutningen af Post- og Telegrafvæsenet har Telefon- og Telegrafforretningerne sorteret under Postkontoret (1928).

11 Postekspeditioner og 10 Telegrafekspeditioner er underlagt Postkontoret. Det samlede Personale ved Kontoret med underlagte Filialer udgør 107 Personer.

I 1867 købte Postvæsenet Ejendommen paa Hjørnet af Raadhustorvet og Østergade for 36.000 Mark. I Aarene 1913—16 blev den gamle Bygning nedrevet for at give Plads for det nuværende store og monumentale Posthus. Det overtoges ved Genforeningen af det danske Postvæsen for 283.000 Kr.

Knud Hørring.

SØNDERBORG TOLDVÆSEN

VED Genforeningen i 1920 fandtes i Sønderborg en Toldkammerbygning, som var opført før 1864. Denne Bygning var naturligvis efter Grænseflytningen utilstrækkelig til at rumme de nødvendige Lokaler for dansk Toldvæsen, som krævede baade mere Personale og Plads end det tyske Toldvæsen, da Handelsstanden i den tyske Tid for Størstedelen forsynede sig med indenlandske Varer.

I de første Aar efter Genforeningen havde Toldpersonalet i Sønderborg derfor Lokaler dels i Toldbygningen og dels paa Sønderborg Slot, i Dampskibsselskabets Bygning, hvor der straks blev tilbygget et lille Lokale for Toldpersonalet, samt i Statsbanernes Godskspeditionsbygning, hvor der ogsaa blev indrettet et Lokale til Toldvæsenet.

I Aaret 1926 blev den nuværende Toldkammerbygning opført af kgl. Bygningsinspektør Vilhelm C. Petersen, idet dog en Del af den gamle Bygning blev benyttet. Den indeholder foruden Tjenestebolig for Toldforvalteren fornødne Lokaler til Brug for Toldvæsenet.

Til Tolddistriktet hører Øen Als samt Kystlinien fra Borreshoved til Blaakrog paa Sundevedsiden. Der er

Toldkontorer med fuldstændig Toldekspektion i Augustenborg og Nordborg. Desuden er der forskellige Toldkontrolposter paa Kysten, ligesom Grænsegendarmeriet varetager Toldvæsenets Forretninger paa visse Ste-

Sønderborg Toldkammer

der, hvor der ikke er Toldpersonale. — Personalet i det under Sønderborg Toldsted hørende Distrikt bestaar af en Toldforvalter, 1 Toldkontrolør, 4 Overassistenter, hvoraf 1 i Augustenborg og 1 i Nordborg, 5--6 Toldassistenter, yngre Kontorpersonale paa 4 Mand, 1 Strandvagtmaster i Høruphav, 1 Toldvagtmaster, 9 Overtoldbetjente og Toldbetjente, 4 Toldopsynsmænd, Toldpakhuspersonale samt 1 Fører og 1 Maskinpasser paa den i Sønderborg stationerede Toldpatrouillebaad, ialt 35 Mænd.

Desuden deltager Grænsegendarmeriet i Kystbevogtningen paa en Del af Als og Sundevedsiden samt ved Sønderborg Havns Vestside.

De gennem Toldkamret opkrævede Told- og Forbrugsafgifter, Gebyrer m. m. samt Havneafgifter udgjorde i Finansaaret 1935—36 ca. 1.225.000 Kr. (hvoraf Havneafgifter 164.000 Kr.), men i de foregaaende Aar, særlig for Aar 1930 var Indtægterne betydelig større. F. Eks. var de rene Toldindtægter i Aarene 1922—28 over 1 Million Kr. om Aaret, medens de i 1935—36 var ca. 440.000 Kr. Havneafgifterne har i et enkelt Aar været oppe paa ca. 290.000 Kr.

Sønderborg Havn blev i Aaret 1935 anløbet af ca. 1600 klarerede Skibe med en Registertonnage paa 125.000 Tons foruden ca. 400 forbisejlende, provianterende Fartøjer og en Mængde Lystfartøjer.

Der indførtes ad Søvejen ca. 110.000 Tons og udførtes ca. 22.000 Tons Gods.

E. Schlaubusch.

Sønderborg Amts Vejvæsen

VED Genforeningen i 1920 var der i Sønderborg Amt kun 19,1 km Provinsvej, der ved Overenskomst med den danske Stat overtoges af Sønderborg Amt som Amtsvej. Disse Veje var i det væsentlige anlagt lige før Krigen 1864, dog var Vejen fra Sønderborg til Bro ikke endelig fuldført. Den fuldførtes efter Krigen af Tyskerne.

Det var før Krigen 1864 Meningen at føre Vejen Sønderborg til Bro videre til Fynshav for derved at tilvejebringe en bedre Vejforbindelse til Fyn (Fynshav-Bøjden). Dette kom paa Grund af Krigen ikke til Udførelse.

Sønderborg Amts Landevejsnet udgjorde den 1. September 1935 112 km, det er altsaa siden Genforeningen forøget med 93 km.

Forøgelsen er sket ved, at Sogneveje med mer end almindelig Betydning efter Udbygningen optoges som Amtsveje. Til Udbygningen af den ved Genforeningen vedtagne Vejplan har Staten ydet ca. $\frac{1}{3}$ af Udgifterne eller 333,33 Kr. pr. 1000 Kr. afholdt Udgift.

I de første Aar efter Genforeningen gik alt Vejvæsenets Kraft, Arbejde og Penge med til Udbygningen af Amtsveje.

Først i Regnskabsaaret 1927—28 begyndte vi med de permanente Belægninger af Vejbanerne.

Vi har nu vore Vejbaner forsynet med følgende Dæklag:

Asfaltbeton	28,5 km
Pulverbelægning (Kvartsit og Stahlas)	26,5 "
Asfaltmakadam	1,5 "
Icobeton	1,0 "
Toplagsfyldning	11,5 "
Alm. Makadam	43,0 "

Ialt... 112 km

Paa alle vore med mer eller mindre permanent belagte Veje er Kørebanens Tværprofil reguleret og udvidet fra 5 til 6 m.

Ved at arbejde efter den i de senere Aar fulgte Plan vil Sønderborg Amt i Løbet af 2 a 3 Aar have alle sine Veje forsynet med en mere eller mindre permanent Belægning.

L. P. Dalsgaard.

Sønderborg Amts Vandløbsvæsen

DER findes i Sønderborg Amt ingen Hovedvandløb, men et Utal af mindre offentlige Vandløb, der sorterer under Sognekommunerne. I en enkelt Kommune findes 80 offentlige Vandløb, i hele Amtet ca. 640, der dels er aabne Løb, men mange Steder er lukkede Ledninger.

Da de lukkede Ledninger ofte er anbragt uden nogen Hjemmel eller uden Vandsynsmændenes Medvirken, kan det ofte give Anledning til Misforstaaelser ved Vandløbets senere Vedligeholdelse.

L. P. Dalsgaard.

Sønderborg Amtssygehus

Af Overlæge Ekkert Petersen.

FØR 1894 var der i Sønderborg kun et meget lille „Sygehus“ beliggende i Nærheden af Kirken. Det skal have været ældgammelt og skal have været saa primitivt indrettet, at man vanskeligt kunde tænke sig det anvendt til Behandling af virkelig syge Mennesker. Ikke desto mindre har det været i Brug indtil 1922, i den senere Tid dog kun til Behandling af Delirister, Patienter med Fnat og med veneriske Sygdomme. Det er nu nedrevet, men bør dog lige nævnes som Begyndelsen til et Hospitalsvæsen i Sønderborg.

I Aarene 1893—94 byggedes af Arkitekt *Arp & Sohn* i Kiel Amtssygehuset i Udkanten af Byen ved Kongevejen i frie Omgivelser. Udgifterne beløb sig til 130,000 Mark. At det har udfyldt et Savn, er utvivlsomt, og det har da ogsaa vist sig, at det maatte udvides i Aarene 1906—07. Udgifterne herved var 160.000 Mark.

I tysk Tid har Sygehuset været ledet af *Dr. Schmiegelow* indtil 1901, derefter til 1913 af *Dr. Bahrs*, fra 1913—14 af *Dr. de Vries*, fra 1914 til hen mod Krigens Slutning af *Dr. Reuter* og *Dr. Wullenweber*.

Ved Genforeningen var *Dr. Krey* ledende Læge, Byens Læger havde dog ogsaa, som tidligere, Behandlingsret. I disse Forhold skete der den 1. Juli 1922 en meget væsentlig Forandring. Behandlingsretten for Byens Læger bortfaldt, og i Stedet ansattes en Overlæge til en Begyndelse assisteret af en Reservelæge.

Da jeg den 1. Juli 1922 overtog Overlægestillingen, fandtes Sygehuset, saaledes som det jo ogsaa var at vente, præget af Krigsperioden og de følgende Aar, i hvilke der lige saa lidt som under Krigens var foretaget noget til Vedligeholdelse end sige Forbedring af dette. Det maatte da til en Begyndelse blive nødvendigt at foretage ret indgribende Reparationer og visse Forbedringer, for at bringe det iøvrigt ganske vel indrettede Sygehus noget nærmere til Tidens Krav. Sygehuset bestod foruden Hovedbygningen, hvis Ydre er det samme nu som da, af en lav enetages Bygning kaldet „Isolierhaus“, men kun mangelfuldt indrettet til det Formaal, det skulde tjene. I Forvejen var der dog bleven indkøbt en Barak til epidemiske Patienter, hvilket var nødvendigt af Hensyn til den danske Lovgivning om Behandlingen af epidemiske Sygdomme.

Moderniseringen af Hovedbygningen kostede ikke saa faa Penge, men endvidere maatte forskellige andre Spørgsmaal tages op. Forholdene i Isolationsbygningen krævede indgaaende Forandringer, og hertil kom endvidere Spørgsmaalet om Boligforholdene for Sygeplejepersonalet, som var meget utilfredsstillende. Flensborgdiakonisserne, som var beskæftigede ved Sygehuset, fratraadte den 1. April 1923, i Stedet kom dansk uddannede

Det gamle Amtssygehus i Sønderborg

Sygeplejersker, og endelig var Patientantallet stigende, saaledes at der var Brug for flere Sygeplejersker — og ogsaa for bedre Pladsforhold til Patienterne.

I 1923 vedtog Sygehusbestyrelsen da en Udvidelse af Sygehuset, som dels skulde skaffe flere Sengepladser til Veje og endvidere afhjælpe Vanskelighederne ved at skaffe Bolig til de ved Sygeplejen beskæftigede Sygeplejersker og Elever. Efter at de kommunale Raad havde tiltraadt Planerne, som var udarbejdede af Arkitekt *Axel Jensen*, Svendborg, paabegyndtes en Ombygning af Isolationsbygningen, som forhøjedes med 1 Etage til Sygestuer og en Kvistetage beregnet til Bolig for Funktionærerne ved Sygeplejen. Stueetagen ombyggedes helt, saaledes at den kom til at afgive Plads til 10 3-Senges Stuer og et haardt tiltrængt, velindrettet Laboratorium. 1. Sal kom til at indeholde Plads til 28 Patienter under helt moderne Forhold. Kvistetagen skaffede taalelig Plads til de Sygeplejersker og Elever, som ikke kunde anbringes i de til Personalet disponible Værelser i Hovedbygningen. Om- og Tilbygningsarbejdet afsluttedes i 1924 og havde kostet 183,000 Kr.

Efter denne Udvidelse disponerede Sygehuset over 130 Sengepladser foruden over 18 Pladser i den omtalte Epidemibarak. Denne suppleredes iøvrigt med endnu een, da det under en Skarlagensfeberepidemi havde vist sig, at Forholdene var for smaa. Den sidstnævnte Barak har været anvendt som Reserve, har af og til været i Brug, og saaledes har det været muligt at skaffe Plads til alle Patienter, som trængte til Indlæggelse undtagen i 1934, da Børnelammelseepidemien gjorde ekstraordinære Foranstaltninger nødvendige. Kommuneskolen paa Kongevejen maatte under denne Epidemi gøre Tjeneste som Hjælpe sygehus, hvilket den iøvrigt egnede sig ganske udmærket til.

Samtidig med Udvidelsen i 1923—24 skete ogsaa andre Forandringer. Hovedbygningen moderniseredes i nogen Grad, den meget gammeldags Røntgeninstallation ombyttes med en ny, baade beregnet til Undersøgelse og til Behandling. Det viste sig meget vanskeligt at skaffe passende Lokaler til denne, idet navnlig Behandlingsapparatet krævede Plads. Røntgeninstallationen, som var fuldt moderne for 1924 og fuldt ydedygtig ogsaa til Dybdebehandling af ondartede Svulster, maatte anbringes i Kælderetagen un-

der alt andet end tilfredsstillende Forhold. Den forblev her til 1934 og gjorde Fyldest som den skulde, selvom ogsaa Arbejdsvilkaarene var mindre gode og ingenlunde saa behagelige for Patienterne som ønskeligt havde været.

Samtidig indrettedes ogsaa en Kulbuelysinstallation, ligeledes i Kælderen. Det var den første af sin Art i Sønderjylland. Ogsaa om denne gjaldt det, at Lokaliteterne var trange og utilfredsstillende. Men den maatte udkræves paa Grund af de ret talrige Tilfælde af kirurgisk Tuberkulose som fandtes, og den gjorde sin Nytte, indtil den sammen med Røntgenapparaterne flyttede til nye og gode Lokaler ved Sammenslutningen med Statshospitalet.

Endelig skal jeg nævne, at Radiumbehandling, især ved Kvindesygdomme, blev indført samtidig med de øvrige Forbedringer, og at Sygehuset af Socialministeriet autoriseredes som Behandlingssted for Kræftsygdomme i Henhold til den da gældende Lovgivning.

Med Udvidelsen af 1923—24 og Indkøbet af den anden Epidemibarok var Amtssygehuset naaet til den Størrelse det havde ved Sammenslutningen med Statshospitalet den 1. April 1934. Inden den fandt Sted, var der dog foretaget en Række Forandringer og Tilbygninger, som jeg senere skal gøre Rede for.

Men Tidsrummet 1923—24 danner et Stadie i Sygehusets Historie, i hvilket det havde opnaaet sin definitive Udvikling som selvstændig Institution. Som nævnt var der i 1922 ansat en Overlæge og en Reservelæge, snart efter ansattes en Reservelæge til. Fra 1. Januar 1934 forandredes Lægeassistenten til 1 Reservelæge og 2 Kandidater med den forestaaende Sammenslutning med Statshospitalet for Øje. Sygedagenes Antal var fra 32.900 i 1923 stegne til 47,744 i 1933, et enkelt Aar havde de været over 50,000.

Sammenslutningen med Statshospitalet, om hvilken der i lange Tider havde været ført Forhandlinger, traadte i Kraft 1. April 1934. I Forvejen var der foretaget omfattende Forandringer ved Sygehuset for at bringe dette i passende Stand til dets fremtidige Opgaver. Selvom disse først blev effektive efter Sammenslutningen, er det rimeligt at omtale dem her, idet de bekostedes af Amt og By samt Augustenborg Flække. Efter Planer udarbejdede af Arkitekt *Mundt*, Sønderborg, byggedes haardt tiltrængte Forbindelsesgange mellem Hovedbygning og Nybygning, saaledes at Transporten af Patienterne kunde foregaa let og bekvemt inden for hele Sygehuset. Endvidere rejstes en moderne Bygning til Røntgen- og Lysinstallationer. I en Etage over denne skaffedes Spisestue og Dagligstue til Sygeplejerskepersonalet, og herved blev et meget alvorligt Savn afhjulpet, selvom det ønskede — en Funktionærbolig — som havde været paa Tale, ikke blev til Virkelighed. De hygiejniske Forhold i alle Sygeafdelinger forbedredes saaledes, at de nu kunde svare til Tidens Krav. 1. Etage i Nybygningen forandredes til en moderne udstyret Fødeafdeling (med Undtagelse af Fødselsanstalten i Aarhus den eneste Specialafdeling i Landet udenfor Hovedstaden) med Fødestuer og Plads til 26 Barselpatienter. Der byggedes et pænt og velindrettet Lighus med moderne udstyret Obduktionsstue til Afløsning af det bestaaende, der paa dette Omraade var meget langt fra det ønskelige.

I den nye Bygning anbragtes Kulbuelysinstallationen og Røntgeninstallationen. Det gamle Behandlingsapparat, som havde tjent 10 Aar, og nu maatte betegnes som forældet, erstattedes med en ny fuldtud moderne Installation af samme Art som Radiumstationernes, til en Pris af ca. 50.000 Kr. De samlede Udgifter ved de nævnte Forandringer og Tilbygninger udgjorde 188.000 Kr.

Saaledes forandret indgik Amtssygehuset den 1. April 1934 i Statshospitalet i Sønderborg for at tjene som det samlede Hospitals Specialafdeling for Kvindesygdomme og Fødeafdeling. Røntgeninstallationen, som særlig havde taget Henblik paa Behandling, var beregnet til at udføre al Behandling ogsaa udenfor Kvindesygdommene, men bort-

set herfra blev Amtssygehuset ved Sammenlægningen en ren Specialdeling for de nævnte Specialer. Sygehuset benævnes nu almindeligt *Kongevejshospitalet*.

Medens det egentlige Sygehus saaledes har ophørt at eksistere som selvstændig Institution er dette *ikke* Tilfældet for Epidemifdelingens Vedkommende, som holdtes udenfor Sammenlægningen. Barakkerne, som nu benævnes *Sønderborg Epidemisygehus*, og som er beregnet for Patienter indenfor det tidligere Sønderborg Amts Grænser, og som drives af Amt, Sønderborg By og Augustenborg Flække, er stadig beliggende paa samme Plads. Lægepersonalet er det samme som ved Statshospitalets Afdeling for Kvindesygdomme ansatte, idet dette ved Sammenslutningen forpligtedes til at varetage Lægegeringen paa Epidemisygehuset, saalænge dette laa paa den nuværende Grund. Barakkerne er under almindelige Forhold tilstrækkelige til deres-Formaal. De er bleven forbedrede saa meget, som det var muligt og afgiver jævnt tilfredsstillende Forhold, naar der ikke er større Epidemier. Dette er jo kun sjældent Tilfældet, og kun én Gang, under den tidligere omtalte Epidemi af Børnelammelse, sprængtes Rammerne fuldstændigt, saa at en Skole maatte inddrages for at skaffe Plads til Patienterne.

Statshospitalet i Sønderborg

Af Overlæge *Johs. Ipsen*.

STATSHOSPITALET i Sønderborg er oprettet ved Lov af 10. Septbr. 1920. I Lovens Motivering anføres, af Grunden til Hospitalets Oprettelse for en væsentlig Del var, at Befolkningen i de sønderjydske Landsdele var bleven afskaaret fra at søge de større Hospitaler (Universitets-Klinikken i Kiel og Hospitalerne i Flensborg), som de var vant til.

Ved Genforeningen fandtes der ved Sønderborg nogle Hospitalsbygninger, der var opført som Marinehospital i ca. 1910 samtidigt med Oprettelsen af den tyske Marinestation. Disse Bygninger bestod hovedsageligt af en kirurgisk og en medicinsk Afdeling, Administrationsbygning, Køkken samt Lighus med Sektionsstue. De var egnet til at danne Grundlag for Indrettelsen af et moderne Hospital. Der bevilligedes af Rigsdagen en Sum paa Kr. 700.000 — til Istandsættelse af Bygninger og Inventar, og i April 1921 kunde det nyoprettede Hospital tages i Brug.

Statshospitalet

I Løbet af de første Aar viste det sig imidlertid, at Tilgangen var saa stor, at Hospitalet langt fra kunde modtage alle Patienter. Det gjaldt navnlig medicinsk Afdeling. Og paa et ret tidligt Tidspunkt kom da en Udvidelse af Hospitalet under Overvejelse. Med forskellige mindre Anlæg søgte man at afbøde nogle af Manglerne. I 1929 indviedes saaledes en Forbindelsesbygning mellem de to Afdelinger. Den indeholdt en Bade- og Massageanstalt m. m. Samtidigt opførtes der en Sygeplejerskebolig.

I Sønderborg By fandtes et Amtssygehus, som var beregnet paa at behandle alle Slags Sygdomme indenfor Amtets Grænser. Ret naturligt opstod den Plan at lade de to Sygehuse arbejde sammen, saaledes at den kirurgiske og medicinske Afdeling af Stats-hospitalet fremdeles fungerede efter dets Bestemmelse, medens Amtssygehuset kunde indrettes som en speciel gynækologisk-obstetritisk Afdeling. Til Overvejelse af dette Spørgsmaal blev der i 1929 nedsat en Kommission, bestaaende af: Sundhedsstyrelsens Formand Medicinaldirektør Dr. med. Frandsen, Formand, Folketingets Formand, Folketingsmand H. P. Hansen, Amtmand C. Lundbye, Sønderborg, Amtslæge M. Michelsen, Aabenraa, Amtslæge H. Lausten Thomsen, Tønder, Amtmand V. Topsøe, Sorø, Fuldmægtig i Indenrigsministeriet P. K. Winther, (der tillige fungerede som Udvalgets Sekretær). Der udarbejdedes et Forslag, efter hvilket de to Hospitaler skulde lægges sammen efter den foran nævnte Plan. Der skulde bygges en ny kirurgisk Afdeling, og de to nuværende Afdelinger fungere som medicinsk Afdeling. Planen blev gennemført fra 1. April 1934 at regne, dog saaledes, at Opførelsen af den kirurgisk Afdeling m. m. blev stillet i Bero.

Direktionen havde tidligere bestaaet af Amtmanden i Sønderborg, nuværende Stiftamtmand C. Lundby, Haderslev, og de to Overlæger, Dr. med. Johs. Ipsen og Dr. med. W. Leschly. Ved Sammenlægningen oprettedes en Bestyrelse bestaaende af Amtmanden for Aabenraa og Sønderborg, Kr. Refslund Thomsen, Folketingsmand I. P. Nielsen, og Direktør ved Rigshospitalet H. F. Øllgaard.

Imidlertid viste det sig, at Pladsmanglen trods disse Udvidelser stadig var meget følelig, hvorfor Rigsdag og Regering bevilligede Midler til en betydelig Udvidelse. Denne er for Tiden under Gennemførelse, idet første Afdeling, Indrettelse af moderne Vaskeri-, Køkken- og Maskinbygning, der kan forsyne alle Hospitalets Afdelinger, er taget i Brug i Sommeren 1936. For Tiden opføres en ny kirurgisk Afdeling samt en Sygeplejerskebolig, og den tidligere Køkkenbygning indrettes til Røntgenafdeling.

Endeligt tænkes opført en ny Administrationsbygning og en Modernisering af de to nuværende Afdelinger til Brug for medicinsk Afdeling, saaledes at Hospitalet, naar det bliver færdigt, vil være fuldt moderniseret.

I Sommeren 1936 indrettedes efter Initiativ af Medicinaldirektør Dr. med. Frandsen en Diagnosestation under medicinsk Afdeling, hvis Formaal væsentligt er at aflaste Hospitalet for Indlæggelser, ved hvilke der ønskes stillet en Diagnose paa en Patient ved Hjælp af de mangfoldige Midler, hvormed et moderne Hospital er udstyret.

Som Hospitalets Overlæger fungerer fra 1920 paa medicinsk Afdeling Overlæge Dr. med. W. Leschly paa kirurgisk Afdeling Overlæge Dr. med. Johs. Ipsen, samt efter Sammenlægningen Overlæge Ekkert Petersen paa den gynækologisk-obstetritiske Afdeling.

Som Hospitalsforvalter ansattes i 1920. P. A. Christensen.

FILANTROPISKE INSTITUTIONER

BØRNEHJEMMET „LYSHØJ“ er stiftet 1920 af en privat Kreds og med Tilskud af Sønderjydske Fond. Dets Formaal er at optage Børn paa Hjemmet i Alderen indtil 6 Aar og at hjælpe Mødrene med Pleje af Smaabørn samt Uddannelse af Barneplejersker. Hjemmet har Plads til 32 Børn og ledes af Frk. Moos, der har været Forstander siden 1926.

„Lyshøj“

BØRNEASYLET beliggende i Kirkeallé er en Legatstiftelse med Stats- og Kommunes støtte samt Tilskud fra Sønderborg Bys Sparekasse. Stifter er afd. Brygger P. Petersen 1870. Asylet har egen Bygning, der er opført 1870. Asylet ledes af to „Frøbel“ uddannede Børnehavelærere, hvoraf den ene har tysk og den anden dansk Uddannelse. For Tiden (1935) er Børnehaven besøgt af 75 Børn, nemlig 25 i den tyske Afdeling, 28 i den danske og 22 i en fælles Afdeling, hvor Undervisning gives paa begge Sprog.

Frk. Kathrine Christensen og Frk. Martha Schumacher leder sammen Børnehaven.

Den tyske Børnehave har Lokaler i den tyske Privatskole, som den er en Afdeling af. Børnehaven ledes af Frk. Lotte Rebehn.

SØNDERBORG BØRNEHAVE er oprettet 1927 som privat Foretagende. Den optager Børn i Alderen fra 3—7 Aar og giver dem almindelig Børnehaveundervisning. Indtil 1932 lededes Børnehaven af dens Stifter Frk. Christensen; men i August d. A. overtoges den af Frk. Grethe Jensen, der omdannede den til Folkebørnehave med 25 Fripladser. Ca. 50 Børn søger gennemsnitlig Børnehaven.

Sct. Jørgens Hospital

SCT. JØRGENS HOSPITAL er Sønderborg Bys ældste „milde Stiftelse“ og skriver sig fra Begyndelsen af 1300. Oprindeligt var Hospitalet som alle Sct. Jørgens Hospitalet, hvoraf der i Middelalderen byggedes adskillige rundt om i Landets Byer, beregnet for

Mennesker, der led af smitsomme Sygdomme. Den nuværende Bygning, der stammer fra 1860, giver Bolig til 20 gamle og enligstillede Kvinder.

I Tilknytning til Hospitalet findes et Kapel, hvor der skiftevis holdes dansk og tysk Gudstjeneste.

Rets- og Politivæsen i Sønderborg.

EFTER Genforeningen rykkede de danske Embedsmænd ind i Sønderjylland. *Søndre Landsret*, der omfattede Sønderjylland, fik sit Sæde i Sønderborg. Allerede i Juli Maaned 1920 paabegyndte Landsretten sin Virksomhed ved et højtideligt Møde, hvori Rettens Præsident *Ricard*, de fire Landsretsdommere *Bülow*, *Hammerich*, *Velbæk* og *Krabbe* og samtlige Sagførere deltog. Landsretsdommer *Krabbe* afløstes efter faa Maaneders Forløb af Landsretsdommer *Rosendahl*. *Søndre Landsret* virkede, indtil den ved Lov Nr. 191 af 14. Juli 1927 blev ophævet fra 1. Januar 1928 at regne, idet Landsdelen da henlagdes under Landsretten i Viborg.

Samtidig overtog Statsadvokat *H. H. Holm* 3. jyske Statsadvokatur omfattende hele Landsdelen. Statsadvokaten har siden da forvaltet det store Embede. Embedskontorerne er beliggende i Domhuset paa Kongevej i Sønderborg. Til Statsadvokaturen er knyttet 2 Fuldmægtige, cand. jur. *Sigurd Andresen* og cand. jur. *Aage Lorenzen*, som begge har Beskikkelse som Statsadvokat-Medhjælper.

Siden 1. Januar 1928 har 3. jyske Statsadvokatur foruden Sønderjylland ogsaa omfattet Ribe og Vejle Amter.

Retskredsen Sønderborg Købstad m. v. omfatter Sønderborg Købstad, Dybbøl, Broager og Sottrup Sogne. Embedet har siden Genforeningen været beklædt med Dommer *O. Thrane*. Embedskontorerne findes i Domhuset paa Kongevej. Ved Dommerembedet er ansat Dommerfuldmægtig cand. jur. *Aage Toldam*, som har virket i Stillingen siden 1. Septbr. 1922.

Retskredsen Als Nørre og Sønder Herreder omfatter Als Nørre og Sønder Herreder samt Augustenborg og Nordborg Flækker. Embedet varetages af Dommer *A. Thorup*, som var blandt

Retsbygningen i Sønderborg

de første Dommere, der kom til Sønderjylland efter Genforeningen. Embedskontorerne er beliggende i Domhuset paa Kongevej. Til Embedet er knyttet Dommerfuldmægtig cand. jur. *V. Thisted*.

Sønderborg Politikreds omfatter Sønderborg Købstad, Augustenborg og Nordborg Flækker, Als Nørre og Sønder Herreder samt Dybbøl, Broager og Sottrup Sogne, ialt 17 Landkommuner. Indbygger-

antallet udgør ialt ca. 37.000. Politimesterembedet beklædes af Politimester *Sundorph*, der tiltraadte Embedet den 1. Juni 1935. Hans Forgængere i Embedet var Politimester Knud Cortsen fra Genforeningen til 1. April 1932, derefter Politimester Mariboe indtil 1. Januar 1935 og Asger Rasmussen, der var konstitueret som Politimester fra 1. Januar 1935 indtil 1. Juni 1935.

Ved Embedet er ansat Politifuldmægtig cand. jur. *G. Brix*, der har været knyttet til Embedet siden 1. August 1923.

Politimesterens Embedskontor findes i Politigaarden i Sønderborg.

Under Politimesteren sorterer saavel Ordenspolitiet som det i Sønderborg stationerede Kriminalpoliti.

Sønderborg Kriminalpoliti bestaar af 1 Kriminalassistent, 1 Overbetjent og 6 Kriminalbetjente. Kriminalpolitiet ledes af Kriminalassistent *Andersen*, der har været ansat i Sønderborg siden 1. Januar 1922.

Kriminalpolitiet har sine Lokaler i Politigaarden i Sønderborg.

Ordenspolitiet bestaar af 1 ledende Overbetjent, 1 Overbetjent og 8 Betjente, som alle er knyttet til Hovedstationen (Politigaarden) i Sønderborg. Hovedstationen er aaben hele Døgnet, og Korpset maa udføre saavel Dag- som Nattjeneste.

Politistationer findes i Nordborg, Augustenborg, Tandslet og Broager.

Ordenspolitiet ledes af Overbetjent *V. Jørgensen*, der har været ansat i Sønderborg siden 15. Decbr. 1930.

Politimesteren fungerer tillige som Arrestinspektør ved Sønderborg Arresthus, der er beliggende paa Kongevej. Den daglige Ledelse forestaas af Arrestforvarer *A. Storgaard*, der har fungeret som Arrestforvarer i Sønderborg siden 1. Juli 1929.

G. Brix.

Sønderborgs Pengeinstitutter.

AKTIESELSKABET FOLKEBANKEN FOR ALS OG SUNDEVED er grundlagt 1. Juli 1909. Det var Bankdirektør Hübbe, Haderslev Bank, der tog Initiativet til Oprettelse af en dansk Bank i Sønderborg, hvor man efter Sønderborg Banks sørgelige Fallit i 1895 ikke selv havde Mod og Kræfter til at rejse et nyt Bankinstitut. Bankdirektør Hübbe fik Den nordslesvigske Folkebank i Aabenraa og Tønder Landmandsbank til at interessere sig for Tanken, saaledes at de tre Pengeinstitutter skulde tegne tilsammen godt Halvdelen af Aktiekapitalen, som var anslaaet til 250.000 til 300.000 Mark, medens Resten skulde tegnes af Egnens Befolkning.

Der blev herefter sammenkaldt til et Møde om Sagen, hvor en Række af Omegnens betydelige Mænd kom til Stede og gav deres Tilslutning til Tanken.

Den 4. April 1909 udsendtes et Opraab med Opfordring til at tegne Aktiekapital til den ny Bank. Kapitalen var sat til 300.000 Mark; men i Løbet af 3 Uger blev der af Omegnens Befolkning tegnet 500.000 Mark, og Banken var saaledes sikret, og i Juni Maaned

Folkebanken for Als og Sundeved

begynder den sin Virksomhed med en Aktiekapital paa 600.000 Mark og under Ledelse af to unge Bankmænd H. Lyck og H. Nielsen. Ret hurtigt vokser Bankens Omsætning begunstiget af de gode Tider for Landbruget og af de nationale Forhold, der gjorde, at Egnens danske Befolkning i større og større Udstrækning sluttede op om Banken. I 1914 er Bankens Balance paa ca. 3 Millioner Mark.

Krigen og Overgangstiden til dansk Styre satte sit Præg paa Banken. I 1921 blev Mark Aktiekapitalen omskrevet til 180.000 Kr.

Samme Aar udvidedes Kapitalen til Kr. 600.000.00 og i 1925 til den nuværende Aktiekapital Kr. 951.000.00. Udbytte: 1926: 7 pCt., 1927—30: 6 pCt., 1931: 0, 1932—33: 5 pCt., 1934—35: 6 pCt.

Bestyrelsens Formand er Sogneraadsformand N. K. Nielsen, Miang, og Købmand J. H. Kock, Sønderborg, er Næstformand. Direktion: H. Nielsen og H. Lyck.

DEN DANSKE LANDMANDSBANK HYPOTHEK- OG VEKSELBANK A/S Sønderborg Afdeling. Afdelingen blev aabnet ved Kronemøntens Indførelse i de sønderjydske Landsdele den 20. Maj 1920. Indtil Udgangen af 1921 havde den lejet Lokaler i Ejendommen Perlegade 31. Den 1. Januar 1922 overtog Banken den likviderende Sønderborg Banks Ejendom Perlegade 26, hvor Afdelingen siden da har haft sine Forretningslokaler.

Afdelingens første Bestyrer var Direktør L. Reimer. Ved Overtagelsen af Sønderborg Banks Ejendom blev denne Banks Direktør, Peter Jacobsen, Medbestyrer i Afdelingen. Siden 1. Oktober 1923, da Direktør L. Reimer lod sig pensionere, har Filialdirektør Jacobsen ledet Afdelingen alene.

Foruden ovennævnte Bankinstitutter har *Københavns Handelsbank* Filial i Sønderborg.

SØNDERBORG BYS SPAREKASSE i Sønderborg blev stiftet den 28. Februar 1820 af en Kreds af kendte Borgere i Sønderborg, som indtraadte som Garanter. I

Aaret 1884 blev den overtaget af Sønderborg Kommune og har siden den Tid været en saakaldt „kommunal Sparekasse“ med Kommunen som Garant.

Dens Udvikling har stadig været voksende. I Aaret 1880 var dens Indskud 3 Mill. Mark og 1914 9 Mill. Mark. — Ved Genforeningen indførtes Kroneafdelingen, og Sparekassen har efter Overvindelsen af de første store Vanskeligheder i Overgangsaaene haft en stor og hurtig Udvikling med stigende Indskud og voksende Forretninger. Dens Indskud var den 1. April 1935 11,2 Mill. Kr., og dens siden 1920 opsparede Re-

Sønderborg Bys Sparekasse

servefond udgør $\frac{1}{2}$ Mill. Kr. Totalomsætningen beløb sig i det sidste Regnskabsaar til rigelig 70 Mill. Kr. og Bogføringernes Antal var ca. 150,000. Siden 1931 har Sparekassen gode, moderne indrettede Lokaler med stort Boksrum i Jernbanegade.

Sparekassens dygtige Formand siden 1920 var Justitsraad Alexandersen, indtil han paa Grund af Sygdom maatte træde tilbage i Oktober 1934, hvorefter Købmand Holger Hollensen blev valgt til Formand. Sparekassens Direktør, Herr H. Iversen, har været knyttet til Sparekassen siden 1905.

SPARE- OG LAANEKASSEN FOR ULKEBØL SOGN i Sønderborg, der har Kontor i Perlegade 46, er stiftet 3. Januar 1867 af 56 Kautionister med en Kapital paa 59.287 Mark. — Sparekassen er fra en ringe Begyndelse vokset til et betydeligt Pengeinstitut, der sidste Regnskabsaar (1936) havde en Indskudskapital paa Kr. 1.740.835 og en Reservefond paa Kr. 27.809 og en indbetalt Garantikapital paa Kr. 40.000.

Den daglige Ledelse forestaas af Sparekassedirektør Andreas Eriksen. Bestyrelsens Formand er Gdr. Chresten Bonefeld i Vestermark.

Foreningslivet i Sønderborg

Det gælder for Sønderborg som for de øvrige sønderjydske Købstæder, at der her som Følge af det nationale Modsætningsforhold mellem Danske og Tyske findes særlig mange Foreninger, alt i alt ca. 110, deraf de 20 rent tyske og nogle ganske enkelte, inden for hvilke de to nationale Modstandere mødes og samarbejder, dels paa økonomisk, dels paa kulturelt — nærmere betegnet Hjemstavnsforskningens — Omraade. Da det jo turde føre for vidt at omtale hver enkelt af disse mange Foreningers Virkemaade og Virkefelt m. v., skal her kun kort omtales nogle af de vigtigste.

Nationalt set maa først og fremmest nævnes *Grænseforeningen*, hvis Virkefelt dog omspænder hele det tidligere, nu med Aabenraa sammenlagte Sønderborg Amt, og hvis Formand er Domæneforpagter Jørgen Lorentzen fra Rønhave (Medlemstal ca. 2000).

Sprogforeningen, *Skoleforeningen* og *Det unge Grænseværn* har alle et betydeligt Medlemstal og Tillidsmænd i Sønderborg saa vel som i Landdistrikterne. Det unge Grænseværn har det største Tal, ca. 2200 i hele Amtet. Kredsformand er Gdr. Ernst Christensen, Asserballe.

Dansk Samfund i Sønderborg (Formand: pens. Oberst P. Chr. Petersen), Medlemstal ca. 1500) røgter en betydningsfuld Opgave, navnlig i kommunalpolitisk Retning. Foreningens Hovedopgave er at faa alle Danske frem til Stemmeafgivning ved de forskellige Valg ud fra den Erkendelse, at ethvert Valg i Sønderjylland er et nationalt Valg bliver betragtet som saadant — af Meningsfæller som Modstandere.

Ogsaa *Turistforeningen* (Formand: Redaktør Chr. Refslund, der tillige er Formand for de samvirkende sønderjydske Turistforeninger med et samlet Medlemsantal paa ca. 800, deraf de 180 i Sønderborg) udfører et betydningsfuldt Arbejde, der jo som Turistarbejdet allevegne er, baade af økonomisk og national Betydning, men i Grænselandet betyder en hel Del i Retning af at bygge Bro over Grænsen og øge Forstaaelsen mellem Folkene. Turister bringer hvert Aar ca. 1 Mill. Kr. til Sønderborg og nærmeste Omegn.

Paa erhvervsøkonomisk og fagligt Omraade gør baade *Handelsstandsforeningen* (Formand: Købmand I. H. Koch) og *Haandværker- og Industriforeningen* (Formand: Malermester J. Jacobsen) en god og nyttig Indsats. Førstnævnte Forening forestaar Handelsskoleundervisningen (Forstander: Lærer H. A. Mortensen, aarligt Elevtal ca. 100) og sidstnævnte Forening driver Teknisk Skole med Branddirektør H. N. Lind som Forstander og et Elevtal paa ca. 130.

Detailhandlerforeningen (Formand: Købmand Matzen) varetager virksomt Detailhandlernes Interesser.

Af andre Foreninger med betydningsfulde Opgaver kan nævnes: *Grundejerforeningen* (Fmd.: pens. Lærer Bull), *Sønderborg Yachtklub* (Tingbogsfører Bill), *Sønderborg Motor-*

Søndersborg Roklubs Baadehus

klub (Direktør Christensen), *Dansk Kvindesamfund* (Adjunkt Frk. Roed-Müller), *Sønderborg Kvindeforening* (Fru Ingeniør Buhl), *Dansk Arbejde* (Snedkermester C. C. Wolf), *Biblioteksforeningen* (Overdyrlæge Halfdan Lorenzen), *Samvirkende Idrætsforeninger* (Amtslandsinspektør Kruise), *Borgerforeningen* (Købmand Viggo Jørgensen), „*Enigheden*“ (Toldforvalter Schlaubusch.). De to sidstnævnte Foreninger har hver bestaaet i godt 75 Aar og var indtil Genforeningen omtrent de eneste danske Foreninger i Sønderborg. Begge samler vedblivende det danske Borgerskab.

Tre Foreninger fortjener særlig at nævnes: *Foredragsforeningen* (Fmd. Rektor West, godt 300 Medlemmer), *Ungdomsforeningen* (Fmd.: Bankkassistent Filskov, ca. 250 Medlemmer) og *Historisk Samfund for Als og Sundeved* (Fmd.: Postmester Ræder, ca. 80 Medlemmer). Alle tre Foreninger udfører et udmærket kulturelt Arbejde; sidstnævnte samler baade danske og tyske i fælles Kærlighed til den sønderjydske Hjemstavn, i snævrere Forstand til Als og Sundeved, som ikke blot nationalt set, men ogsaa i historisk og da især i arkæologisk og geologisk Henseende ubetinget hører til en af de interessanteste Dele af det genvundne Land.

Der findes i Sønderborg endvidere en Række Sports- og Idrætsforeninger, kirkelige Foreninger, Afholdsselskaber, en Sang- og Musikforening, forskellige Sangkor, Sportsforeninger, Skakklubber, Radioklubber, Dreng- og Pigespejdere, Frivilligt Drengforbund, D. U. I. osv. Dansk Røde Kors og en Samariterkolonne, Arbejdsgiverforening, Esperantoklub, Fredsforening, Beværterforening (Fmd.: Hotelejer Heindorph), Journalistklub (Red. K. E. Larsen), osv. osv.

Det tyske Mindretal har som allerede nævnt ca. 20 Foreninger, af hvilke „Verlinsbund“, „Bürgerverein“, „Bücherverein“, „Universitetsgesellschaft“ og „Bund für deutsche Kultur“ er blandt de mest betydningsfulde. Omtrent alle de tyske Foreninger har i udpræget Grad nationale og politiske Formaal.

Men hvorom alting er: Danske og tyske Foreninger staar gennemgaaende i godt Kapestræb uden at spænde Ben for eller mistænkeliggøre hinanden.

Men naturligvis præger Grænselandets særlige Tone ogsaa Livet indenfor de enkelte Foreninger -- dansk eller tysk, mens det i en Del af Foreningerne ikke kommer til Udtryk, i hvert Fald kun antydningssvis og yderst sjældent.

Af Virksomheder uden for Foreningernes Kreds skal nævnes Vævestuen „*Askovhus*“, som under Forstanderinderne Frk. Tracks og Frk. Baumanns Ledelse er bleven en Kunstens Højborg, hvis Produktion forlængst har vundet Verdensry, og ud fra hvilken der udgaar en kulturel Paavirkning af ikke ringe Værdi.

Af store Virksomheder med rent økonomiske Formaal bør nævnes: A/S De forenede Margarinefabrikker og A/S Det Nordiske Kamgarvspinderi med henholdsvis ca. 150 og 450 Arbejdere og Funktionærer.

Chr. Refslund.

IDRÆTTEN I SØNDERBORG

Genforeningen fandt Idrætten i Sønderjylland i en daarlig Forfatning.

Og saaledes da ogsaa i Sønderborg By; men der var ikke gaaet lang Tid, før et Idrætsarbejde var i Gang; Foreninger blev dannet, hver især med sin Appel til Ungdommen og uden noget egentlig Samarbejde eller fælles Forhandling om Idrættens Tarv. Der var til at begynde med 3 Foreninger: Boldklub, Atletklub og Roklub, der ad forskellige Veje arbejdede for det samme Maal: den gode og sunde Idræts Udbredelse og

derigennem Dygtiggørelse og Styrkelse af Byens Ungdom; men man savnede et Organ til Fremme af fælles Interesser ikke alene indadtil, men ogsaa udadtil, ud mod Byens Borgerskab og Myndigheder, hvis Støtte og Sympati her — som andre Steder — er uundværlig, om Arbejdet skal lykkes.

Og i September 1925 blev da „Sønderborg samvirkende Idrætsforeninger“ (S. I. F. S.) dannet af de tre Foreninger og med interesserede Repræsentanter for Borgerskabet som Medledere. Denne Samvirksomhed gav hurtig fornyet Fart og Udvikling, og indenfor „S. I. F. S.“s Rammer trives der nu, foruden de allerede nævnte Idrætsgrene, ogsaa Atletik, Badminton, Fægtning, Gymnastik, Skydning, Svømning og Tennis af ialt ca. 1200 Medlemmer, fordelt i 8 Foreninger.

Til at begynde med maatte Byens Ringriderplads anvendes som fælles Idrætsplads, hvilket bl. a. havde den Ulempe, at den paa Grund af Ridningen — ikke kunde anvendes i den bedste Tid af Aaret. Senere blev der — for meget smaa Midler — af Byen i et Hjørne af Ringriderpladsen indrettet en Atletikbane, der i Forhold til hvad den havde kostet, blev betragtet som ideel. Ligeledes anlagde Byen i 1926 en ganske udmærket Fodboldbane. En fortrinlig kommunal Badeanstalt blev aabnet, og paa Steder finder man saa godt Badevand, som i Sønderborg. Allerede i 1924 forlod Roerne deres første primitive Baadehus og flyttede til et dengang stort og godt Hus, men Udviklingen har været saa stærk, at dette igen i 1935 maatte vige Pladsen for et grundmuret virkeligt Baadehus, hvori der nu findes en anselig Flaade paa 16 Baade. Oprindeligt havde man kun 2 Gymnastiksale, men der er stadig ved de forskellige Skoler bygget nye, saaledes at der nu findes ikke mindre end 6, som imidlertid alle hver Aften er optaget af Gymnastik og anden Idrætstræning, bl. a. af Brydere og Boksere fra „Alsia“, en Forening, der i Konkurrencen er naaet langt frem. Og Badmintonspillerne har — delt i 2 Foreninger — erobret Ringriderhallen, Skytterne bruger de udmærkede militære Skydebaner.

De fleste af Foreningerne i „S. I. F. S.“ har baade danske og tyske Medlemmer, der har fundet hinanden i et godt, idrætsligt Samarbejde; kun for Roerne og Gymnasterne er der nationale Skillelinier, idet der findes baade danske og tyske Foreninger, men selv om man ikke direkte arbejder sammen, nærer man en gensidig Respekt og Agtelse for hinandens Arbejde.

I Forlængelse af den tidligere omtalte Ringrider- og Idrætsplads har Sønderborg By — som Nødhjælpsarbejde igennem nogle Aar — ladet bygge det ganske overordentligt smukke og fuldt moderne Stadion med de forskellige nødvendige Idrætsbaner, anlagt efter de bedste Mønstre.

Udenfor „S. I. F. S.“ Rammer staar Ridningen, men i de senere Aar har der været et glædeligt Samarbejde med den her mest populære Form for Ridning, Ringridningen. Arrangørerne af den aarligt tilbagevendende 3 Dages Ringriderfest gør med berettiget Stolthed paa Plakaterne opmærksom paa, at dette er „Nordens største Rytterstævne“, idet der i Reglen deltager ca. 600 Ryttere.

Ringridningen hviler i høj Grad paa Traditioner, men alligevel har Ledelsen i de senere Aar ment, at der skulde Fornylse til, og Idrætsfolkene er glade for, at det er dem, der gennem Opvisninger og Konkurrencer skal være med til at skabe denne Fornylse, der sikkert vil vise sig i det lange Løb at være til Gavn for begge Parter.

„S. I. F. S.“ og de enkelte Foreninger har — først og fremmest hos Byen, som allerede nævnt, men ogsaa hos Dansk Idræts Forbund, Idrætsmærkebestyrelsen og de forskellige Specialforbund — mødt megen Forstaaelse og Støtte, dels gennem direkte Hjælp, dels gennem Propagandaopvisninger, Instruktionskursus, Foredrag o. l., hvilket naturligvis i høj Grad har gjort Arbejdet lettere. Men der er ogsaa gjort et direkte Arbejde, og Resultatet, der er naaet, kan man nok være bekendt.

Sønderborg i Februar 1936.

Müller-Kristiansen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I SØNDERBORG

Hans Nielsen,
Borgmester

H. S. Sander,
Oberst

H. D. Johansen,
Kaptajn

J. Hempel-Jørgensen,
Overlæge i Hæren

H. R. Høgsbro,
Sognepræst

Hans Nielsen, Borgmester, er født den 14. Juli 1881 i Nordborg som Søn af Husejer M. Nielsen og Hustru Kathrine Marie, f. Petersen. Gift 1912 med Margrethe Jensen. Bankuddannelse i Kiel, Assistent i Köln og Berlin, Korrespondent i Hamburg 1907, Direktør i Sønderborg 1909. Repræsentant for Ny jydsk Købstadskreditforening, Medlem af Repræsentantskabet for De danske Grundejeres Brandforsikring, Medlem af Byraadet 1920, Medlem af Magistraten 1927--28, Medlem af Havneudvalget, Markeds- og Sygehusudvalget, Borgmester siden 1. April 1933.

Herbert Stanley Sander, Oberst, K. 2., DM. pp., er født den 21. August 1879 paa Frederiksberg som Søn af Grosserer Vilh. Sander og Hustru Fanny, f. Christensen. Gift 1910 med Polly Schmidt. Sekondløjtnant 1899, Premierløjtnant i Fodfolket 1900, i fransk Tjensste 1902--04, Lærer ved Gymnastikskolen 1904--09 og 1924--26, Kaptajn 1912, Kompagnichef ved 15. Bataillon 1912 16 og 1922--24, Adjutant hos H. M. Kongen 1916--22, Chef for Hærens Gymnastikskole 1926 31, Oberstløjtnant 1928, Kommandør for 4. Regiment 1930--31, Oberst 1931, Chef for 2. Regiment 1931--32, Chef for Fodfolkets Sergent- og Oversergentskole 1932, Garnisonskommandant i Sønderborg fra 1931. Medlem af Bestyrelsen for Dansk Fægteforbund 1907--21 (Formand 1918--21), Medlem af Bestyrelsen for Dansk Idrætsforbund 1918--31 (Næstformand fra 1926), Formand for Forretningsudvalget for Dansk militært Idrætsforbund 1918--32 (Formand for Forbundet 1928--32), Medlem af Bestyrelsen for Fægtekunstens Venner 1918--30 (Formand fra 1927), for Idrætsmærket fra 1921 og for den olympiske Komite fra 1918. Vundet Mesterskabet for Danmark i Fleuretægning i 1907, 08, 09, 11, 12 og 14, i Kaardfægning 1907, 08, 11, 12 og 13 foruden Præmier i Ind- og Udland. Har skrevet: Fleuret-, Kaarde- og Sabelfægning (Idrætsbogens 2. Afsnit). Islandsk Orden: I. F. 3. Udenlandske Ordener: B. Cr. m 2. I. Kr. 4. N. O. 4. Sp. I. K. 3. S. Sv. 32.

Holger Dines Johansen, Kaptajn t. R. f. Garnisonskommandanten, er født den 25. Februar 1892 i Odense som Søn af Købmand Niels Johansen og Hustru Anna Kirstine. Gift med Margrethe Bonnisen. Stabsafdeling 1922--24, tjenestegørende ved den franske Hær 1924, Lærer paa Fodfolkets Kornetskole 1925--27, Instruktør i akademisk Skyttekorps 1927--29, Inspektionsofficer ved Officerskolen 1927--29, Næstkommanderende ved Fodfolkets Sergent- og Oversergentskole i Sønderborg siden 1935. R. af D.

Johannes Hempel-Jørgensen, Overlæge i Hæren, er født 4. November 1892 som Søn af Kaptajn, Folketingsmand Eigil V. V. Jørgensen og Hustru Sophie, f. Hempel. Gift 1921 med Maria Koed. Kandidat 1916, i Sibirien 1917--19, udsendt som Sekretær fra Gesandtskabet i daværende Petrograd, forskellige Uddannelsespladser, et halvt Aars Studieophold i Paris, Militærlæge paa Java og paa Sumatra. Korpslæge i Sønderborg 1925, Overlæge 1927. Danske Røde Kors, østrigske Røde Kors.

Halfdan Raunsøe Høgsbro, Sognepræst, er født den 27. Marts 1894 i København som Søn af Højesteretsadvokat, Justitsminister Sv. Høgsbro og Hustru Louise, f. Raunsøe. Gift 1922 med Helmer Gørtz. Student 1911, cand. theol. 1917, Sekretær i K. F. U. M.s Krigsfangehjælp 1917--19, Soldatmissionær ved Besættelsestropper i 1. og 2. Zone 1920, K. F. U. M.s Centralforening i København, Danmarks kristelige Studenterforbund 1920--22, Præst i Abild 1922--31, siden da Sognepræst for Sønderborgs danske Menighed. Medlem af de danske Missionsselskabers Bestyrelse og af det danske Præstekonvents Bestyrelse. Udgiven: Franz af Assisi 1924, De ny Religioner 1933 og Politisk Drøm og kristelig Haab 1934.

Hubert Axel Messerschmidt, Sognepræst, er født den 28. Oktober 1893 paa Frederiksberg som Søn af Grosserer Jørgen Messerschmidt og Hustru Maria, f. Dølle. Student fra Sct. Andreaskollegiet 1912, filosofiske og theologiske Studier i Østrig, Holland, Paris og Rom. Præsteviet 17. Januar 1926 i Rom.

S. M. Riishøjgaard,
res. Kapellan

N. J. Nielsen,
Amtsskolekonsulent

A. J. West,
Rektor

Blem,
Amtslæge

Chr. Thordsen,
Dr. med.

Carl Marius Jørgensen, Præst i Sønderborg, er født den 24. November 1883 i Løgumkloster som Søn af Sognepræst Th. E. Jørgensen og Hustru Christine f. Hörlöck. Gift 1927 med Hella Holzdeppe. Latinskolen i Flensborg 1897—1905, studeret i Kiel, Berlin, Heidelberg, theol. Eksamen Efteraaret 1909 i Kiel, Præsteseminariet i Pretz i Holsten og Haderslev 1909—11, II theol. Eksamen Efteraaret 1911. Inspektør ved Præsteseminariet i Pretz 1. November til 20. December 1911, Præst i Sønderborg ved dansk Gudstjeneste 1911—19. 1920 Præst ved den tyske Menighed i Sønderborg. Formand for Sønderborg Børneasyl, Udgiver af det tyske Menighedsblad i Nordslesvig.

Sigfred Marinus Riishøjgaard, residerende Kapellan, er født den 27. April 1906 i Feldballe Sogn som Søn af Tømrer S. A. Jensen og Hustru Ane, f. Rasmussen. Gift 1933 med Anna Marie Boje. Student fra Rønde 1927, cand. theol. 1933, siden som residerende Kapellan i Sønderborg.

Niels Jacob Nielsen, Amtsskolekonsulent, er født den 14. April 1876 i Hersom ved Viborg som Søn af Forstelærer Jens Christian Nielsen og Hustru Mette Marie, f. Jacobsen. Gift 1901 med Kirsten Marie Skou. Seminarieuddannelse, Student, cand. phil. Aarskursus, Studierejser i Udlandet, udvidet Organisteksamen. Formand for Bestyrelsen for Sønderborg Amts Centralbibliotek, Medlem af Sprogforeningens Tilsynsraad. R. af Dbg.

Axel Jürgensen West, Rektor, er født den 28. April 1880 som Søn af Overlærer A. P. West og Hustru Marie Elisabeth, f. Jürgensen. Gift 1922 med Ingeborg Kathrine Skov. Cand. mag. med Historie som Hovedfag Januar 1907. Siden 1930 Formand for Foredragsforeningen for Sønderborg og Omegn. R. af D. Officier d'Academie.

Hans Aksel Mortensen, Kommunalærer, Forstander for Handelsskolen, er født den 8. Februar 1888 i Aarre ved Varde som Søn af Vinterlærer Mortensen og Hustru Maren, f. Pedersen. Gift 1924 med Ellen Marie Møllgaard. Præliminær- og Lærereksamen fra Ribe 1910. Aarskursus i Dansk og Engelsk, desuden en Række Kursus i alm. Skole- og Handelsfag.

Christen Thordsen, Dr. med., er født den 3. November 1880 i Guderup som Søn af Gaardejer Hans Thordsen og Hustru Ellen, f. Grau. Gift 1913 med Ingeborg Kirsten Hansen. Student fra Haderslev Gymnasium 1902, medicinsk Studium i Berlin, Würzburg og Freiburg, Statseksamen 1908, Dr. med 1909 i Würzburg, Medicinalpraktikant ved Univers.-Frauenklinik, Patholog.-Institut, Würzburg og Friedrichsstädter Krankenhaus, Dresden, yderligere praktisk Uddannelse ved Eppendorfer Krankenhaus, Hamburg, ved Garnison-Lazaret, Dresden, samt 1922 Kursus i Røntgen og Diatermi i Erlangen, praktiserende Læge siden 1909 i Sønderborg. Deltaget i Verdenskrigen 1914—18 som San.-Officer i den sachsiske Hær. Sekretær i den sønderjydske Lægekredsforening. Amtsrepræsentant for Kgl. dansk Automobilklub, Formand for Sønderborg Rideklub og Repræsentant for Sønderjylland i Dansk Ride-Forbund. Tyske Krigs-Ordensdekorationer.

Hans Krey, Læge, Dr. med., er født den 27. Maj 1893 i Sønderborg som Søn af Læge, Dr. med. Johan Krey og Hustru Emma. Studeret ved Universiteterne i Freiburg, München, Berlin og Kiel 1911—20. 4 Aars Krigstjeneste som Læge.

Hans Peter Schmidt, Speciallæge i Øre-, Næse- og Halssygdomme, er født den 20. November 1893 i Skærbæk som Søn af Gaardejer Anders P. Schmidt og Hustru Kirstine, f. Thyssen. Gift 1923 med Magdalene Røper. Lægeeksamen i Hamburg 1921, i København 1923, Specialistuddannelse i Hamburg 1928—31. Dr. med. Hamburg 1921. Preusisk Jernkors 2. Kl.s, Frontkæmpfer Ehrenkreuz.

Hans Krey,
Dr. med.

H. P. Schmidt,
Speciallæge

Wernich,
Dr. med.

Christensen-Dalsgaard,
Reservekirurg

A. C. Lovchall,
Læge

Ruge,
Reservelæge

L. Rasmussen,
Læge

Aage Grut,
Reservelæge

N. P. Lorentzen,
Stadsdyrlæge

E. A. L. Skovsberg,
Dyrslæge

Aage Christian Løvschall, Læge, er født den 15. December 1896 i Skødstrup som Søn af Restauratør Niels Ostenborg Løvshcall og Hustru Sine, f. Christensen. Gift 1930 med Dagmar Jørgensen. Student 1916 fra Aarhus Katedralskole, Embedseksamen 1923, Kandidat paa Randers Bys Sygehus og Viborg Sindssygehospital, Kandidat paa Aarhus Kommune Hospital, Reservelæge paa Grenaa Sygehus, Kandidat paa Københavns Kommunehospital og paa Børnehospitalet „Fuglebakken“, København, Reservelæge paa Statshospitalet i Sønderborg, praktiserende Læge i Sønderborg.

Erik Christensen-Dalsgaard, Reservekirurg ved Statshospitalet, er født den 29. Juli 1900 i Randers som Søn af Skolebestyrer Christensen-Dalsgaard og Hustru Sigrød Sofie, f. Konradsen. Gift 1926 med Valborg Kirsten Geert-Jørgensen. Student 1917 i Randers, cand. med. 1926, Reservelæge ved Give Sygehus 1926-27, Reservelæge i Holstebro 1927-29, 1. Reservelæge i Fredericia 1929-31, konstitueret Overlæge i Frederikssund 1932, ansat ved Sønderborg Statshospital siden 1932, desuden Vikariater i privat Praksis. Specialistanerkendelse i Kirurgi i November 1935.

Aage Grut, Reservelæge, er født den 23. December 1906 i Holte som Søn af Kammerherre, General Torben Grut og Hustru Mary Grut. Eksamen 1931, Marinelæge paa „Niels Juel“ 1931, Skibslæge paa „Lolandie“ 1931-32, og S/S „United States“ 1933. Kandidat paa Statshospitalet 1932-33, Reservelæge paa Kysthospitalet paa Reftsnæs 1933. Turnus paa Rigshospitalet 1933-34, Reservelæge paa Niels Steensens Hospital i Gentofte 1934-35, Kandidat paa Blegdamshospitalet og Københavns Kommunehospital 1935, Reservelæge paa Statshospitalet i Sønderborg siden September 1935.

Niels Peter Lorentzen, Stadsdyrlæge, er født den 15. Februar 1878 i Tiset ved Gram som Søn af Gaardejer Morten Lorentzen og Hustru Marie Petrinc, f. Schack. Gift 1908 med Emma Jürgensen.

Halldan Strange Seier Lorenzen, Overdyrlæge, er født den 28. Juli 1897 i Flintinge, Thoreby Sogn, som Søn af Folkeskolelærer Jacob Christian Lorenzen og Hustru Johanne, f. Andersen. Gift 1923 med Rosa Valborg Frederiksen. Student, Dyrslægeeksamen 1922, Assistent hos forskellige Dyrslæger ved Praksis, Kød- og Mælkekontrol. Siden 1932 Overdyrlæge ved Sønderborg Andels-Svinelagteri. Medarbejder ved uden- og indenlandske Fagtidsskrifter, Sekretær i Sønderborg Amts Grænseløseforening, Medlem af Bestyrelsen for Den konservative Vælgerforening i Sønderborg, Medlem af Bestyrelsen for Sønderborg Forberedelsesskole A/S og for Kød- og Mælkehygiejnisk Forening, Formand for Sønderborg Biblioteksforening.

Erik Andreas Lund Skovsberg, Dyrslæge, er født den 31. Juli 1903 i Lomborg som Søn af Sognepræst A. P. Skovsberg og Hustru Ane Marie, f. Lund. Gift 1934 med Hildegard Alma Adamsen. Landmand til det 22 Aar. Dyrslægeeksamen 1933, Praksis i Øsby 1935, overtog da Dyrslæge Seierssens Praksis i Sønderborg.

Gunnar Holger Brix, Politifuldmægtig, er født den 16. Marts 1899 i Nyborg. Gift 1935 med Martha Boysen. Student 1917, juridisk Embedseksamen 1923, Politifuldmægtig i Sønderborg 1923.

Peter Kjær, Overbetjent, er født den 8. December 1892 i Nybøl som Søn af Karetmager Asmus Kjær og Hustru Therese, f. Clausen. Gift 1915 med Anna Sofie Volf. Politibetjent 1920, Overbetjent 1931, Oversergent ved den tyske Hær, Kredsfornand i Foreningen til Dyrenes Beskyttelse. Jernkorset 2. Kl. Sekondløjtnant i 18. Landstormsbatal.

Hans Waldemar Jørgensen, Overbetjent, er født den 9. Marts 1890 i København som Søn af Detailhandler J. Jørgensen og Hustru Marie, f. Christensen. Gift 1919 med Anna Ibsen. 1917 ansat i Roskilde komm. Politi, Juli 1918-23 Statspolitiet paa Bornholm, 1. Maj 1923 Overbetjent som Stationsleder i Padborg, 15. Decbr. 1931 Stationsleder i Sønderborg.

Peter Kjær,
Overbetjent

L. P. E. Dalgaard,
Amtsvejsinspektør

H. C. J. J. Madsen,
Trafikkontrolør

Chr. Jespersen,
Trafikinspektør

Kurt Richter,
Driftsbestyrer

J. Ernst,
Kontorbestyrer

Knud Holm,
Inspektør

C. P. Refslund,
Redaktør

N. Moesgaard,
Bibliotekar

Theo Langholz,
Arkitekt

H. C. J. J. Madsen, Trafikkontrolør, er født den 2. Maj 1881 i Reesen, Skive Sogn, som Søn af Forpagter A. Madsen og Hustru Magdalene, f. Petersen. Gift 1909 med Laura Gjedde. Ansat ved D. S. B. 1898, Assistent 1901, Kontrolør II Gr. April 1926, Kontrolør I Gr. Juli 1935.

Lars Peter Enevold Dalgaard, Amtsvejsinspektør, er født den 25. Marts 1871 i Bjergby som Søn af Gaardejer J. Dalsgaard og Hustru Hansine. Gift 1901 med Cathrine. Uddannet som Landbrugskandidat. R. af Db.

Christen Jespersen, Trafikinspektør og Driftsbestyrer for Rutebilerne paa Als og Sundved, er født den 18. Juli 1893 i Bro Mølle, Viborg, som Søn af Gaardejer og Mølleeejer Anders Jespersen og Hustru Justine. Gift 1921 med Emmy Wolf. Student fra Viborg Latinskole 1913, cand. phil. 1914, cand. polyt. 1919, Driftsbestyrer for Amtsbannerne paa Als 1925—33.

Julius Schumacher, Skatteinspektør, er født den 26. Maj 1882 i Treptow, Pommern, som Søn af Skomagermester G. Schumacher og Hustru Caroline, f. Berndt. Gift 1908 med Lina Urbin. Ansat ved Sønderborg Kommunalforvaltning 1907, Skatteinspektør 1920. Formand for Sønderborg Afdeling af Kommunalt Tjenestemandsforbund.

Anton Kümpel, Socialinspektør, er født den 11. November 1892 i Sønderborg som Søn af Slagtermester Chr. Kümpel og Hustru Louise, f. Nicolaisen. Gift 1913 med Christine Huber. Ansat ved Sønderborg Kommunes Polit, Medhjælper, Assistent, Fuldmægtig 1926. Oprindelig Hjælpekasse og Arbejdsanvisningskontor. Socialinspektør siden 1933. Medlem af Bestyrelsen og Næstformand i Grundejerforeningen.

Hans Caesar Max Oehlert, Landsretssagfører, er født den 24. September 1883 i Schleswig som Søn af Sparekassedirektør Friedrich Wilhelm Oehlert og Hustru Pauline, f. Stratmann. Gift 1907 med Dorothea Mohr. Juridisk Kandidat 1905, Assessor 1910. Raadmand i Sønderborg By og Bestyrelsesmedlem for Sønderborg Bys Sparekasse, Kriegsverdienstkrenz og Ehrenkreuz für Kriegsteilnehmer.

Peter Andreas Christensen, Hospitalsforvalter, er født den 15. Juli 1883 i Vork, Egtved Sogn, som Søn af Købmand F. F. Christensen og Hustru Karen, f. Hansen. Handelsmæssig Uddannelse og Beskæftigelse gennem 18 Aar. Intendant i Reserven, Inspektør ved Lazaretlejren ved Hald pr. Viborg 1917—20, Inspektør ved Krigsinvalideskolen i Sønderborg 1. Juli 1920—24, Hospitalsforvalter for Statshospitalet i Sønderborg fra 1. Juli 1920. M. T. Kfh., Pr. r. K. 3., Ø. r. K. 2.

Kurt Richter, Driftsbestyrer, er født den 17. Novbr. 1875 i Mittweider i Sachsen som Søn af Værkmester Heinrich Richter og Hustru Wilhelmine Richter. Gift 1908 med Hedvig R. Værkmesterskole.

J. Ernst, Kontorbestyrer ved Sønderborg Elektricitetsværk, er født den 9. Juni 1884 i Soest som Søn af Fr. Ernst og Hustru Sofie, født Schmitz. Gift 1913 med Wilhelmine Wilmer. Efter endt Læretid som Bogholder ansat ved Elektricitets Lieferungs Gesellschaft Berlin paa forskellige westfalske Elektricitetsværker til 1908. Siden 1908 ansat ved Sønderborg kommunale Elektricitetsværk. Deltaget i Verdenskrigen ved Øst- og Vestfronten, tyske Krigsordener.

Poul Carl Munck Jørgensen, Gas- og Vandværksbestyrer, er født den 17. Juli 1897 i København som Søn af Sagfører Mich. Jørgensen og Hustru Marie, f. Munch. Fabrikingeniør, cand. polyt.

Knud Holm, Inspektør paa Ladegaarden, er født den 21. Juni 1887 paa Bornholm som Søn af Konsulent Hans Holm og Hustru Gertrud, f. Römer. Gift 1921 med Kathe Petersen.

Christen Petersen Refslund, Redaktør, er født den 12. April 1897 som Søn af Gaardejer Peter Refslund og Hustru Anna. Gift 1920 med Anna Frandsen. Journalistisk Uddannelse ved „Mødersmaalet“, Haderslev, „Hovedstaden“, København, „Flensborg Avis“, Flensborg. Formand for Sønderborg Turistforening og for Samvirkende sønderjydske Turistforeninger samt Medlem af Bestyrelsen for Samvirkende jydske Turistforeninger. Medlem af Bestyrelsen for Dansk Samfund og andre Foreninger i Sønderborg.

Niels Moesgaard, Bibliotekar, er født den 11. Maj 1877 i Ulfborg som Søn af Gaardejer Bertel Moesgaard og Hustru Inger Marie. Gift 1904 med Valborg Holm. Lærereksamen.

Christian Brix, Arkitekt, er født den 29. September 1906 som Søn af Bygmester Chr. Brix og Hustru Marie, f. Christensen. Uddannet paa Haandværkerhøjskolen i Fynshav 1923, Skole i Odense, Studierejse i Sverige og Tyskland. Bestyrelsesmedlem af „Det hvide Kors“ Sønderborg Afdeling.

Hans Iversen,
Sparekassedirektør

Lauritz Hansen,
Direktør

Ch. W. Whitt,
Direktør

S. P. Madsen,
Entreprenør

V. H. Jørgensen,
Manufakturhdl.

Theo Langholz, Arkitekt, er født den 9. December 1909 i Sønderborg som Søn af Købmand og Auktionator August Friedrich Detlef Langholz og Hustru Magda, f. Pauls. Uddannet som Tømrer, studeret paa den „Højere tekniske Statslæreanstalt for Højdebygning“ i Tyskland. Siden 1931 Praxis som Arkitekt. Medlem af Bestyrelsen for I. O. G. T.

Hans Iversen, Sparekassedirektør, er født den 13. November 1874 i Asserballeskov, Als, som Søn af Gaardejer Jens Iversen og Hustru Marie Cathrine, f. Hansen. Gift 1901 med Anna Asmussen. Uddannet paa Kæmnerkontorer og ved Sparekasser og Banker. Medlem af Menighedsraadet og af Bestyrelsen for Foreningen af sønderjydske Sparekasser, Formand for Blaa Kors Afdelingen og for Lægmandsbevægelsen for ydre Mission i Sønderborg.

Henrik Andersen, Landinspektør, er født den 17. Oktober 1904 i Thoreby som Søn af Skovfoged Jørgen Andersen og Hustru Marie. Gift 1931 med Ingeborg Olsen. Landinspektørexamen 1927, siden 1931 AmtslanDMAaler i Sønderborg.

Lauritz Hansen, Direktør, er født den 23. Juli 1886 i Kragelund pr. Norup som Søn af Proprietær H. P. Hansen og Hustru Mathilde. Gift 1918 med Ingeborg Hansen. Praktisk Uddannelse paa Hjørring Jernstøberi og Maskinfabrik, teoretisk Afgangseksamen fra Aarhus tekniske Skole som Maskinkonstruktør, Afgangseksamen fra Teknikum Mittweida i Sachsen som Elektroingeniør. Næstformand for Elektroteknisk Forenings jyske Sektion. Medlem af Eksamenbestyrelsen for den kommunale Installatørprøve.

Charles W. Whitt, Direktør, er født den 7. Marts 1898 i Nakskov som Søn af Tømrermester Lars Jensen-Whitt og Hustru Elise. Gift 1928 med Anna Helene Kock. I Lære paa Landmændenes Andels-Eksport Slagteri i Nakskov. Studieophold i England 1925, Bogholder ved Sønderborg Andels-Svineslagteri 1936, senere Direktør samme Sted. Medlem af Sønderborg Byraad.

Søren Peter Madsen, Entreprenør, er født den 16. Oktober 1888 i Lee som Søn af Købmand Peder Chr. Madsen og Hustru Christiane, f. Christiansen. Gift 1914 med Else Marie Jessen. Bygnings-teknikum. Medlem af Skolekommissionen og af Bestyrelsen for De samvirkende Idrætsforeninger, Medlem af Bestyrelsen for A/S „Dybbøl Posten“ og Formand for Atletklubben „Nerthus“.

Viggo Harald Jørgensen, Manufakturhandler, er født den 18. Januar 1880 i Haderslev som Søn af Manufakturhdl. Julius F. Jørgensen og Hustru Sarah, f. Cantor. Gift 1904 med Maria Franzen. Udd. i Haderslev, Flensborg, Hamborg og Sønderborg. Fmd. i Borgerforeningen, Bestyrelsesmedlem af Bankraadet i Følkbanken for Als og Sundeved, Fmd. for Sønderborg Amts Ringriderkomite, R. af D.

Aage Gerhard Kappel, Forretningsfører, er født den 12. Januar 1891 i Sdr. Nissum som Søn af Førstekøber Johannes Kappel og Hustru Agnete, f. Rudbeck. Gift 1916 med Elise Sjolund. Uddannet ved Handel, Handelsskolen.

Knud Matthiesen, Dentist, er født den 19. August 1882 i Højer (Tønder Amt) som Søn af Dentist Claus Matthiesen og Hustru Bothilde. Gift 1909 med Emma Hammer. Dentist i Sønderborg siden 1908.

Walter Anders Madsen, Uddeler, er født den 11. Maj 1897 i Hamborg som Søn af Mu-
rermester Jeppe Anders Madsen og Hustru Marie, f. Bock. Gift 1927 med Dorteia Wilhelmine Ebling. Uddannet som Købmand. Bestyrelsesmedlem af Sygekassen, Medlem af Repræsentantskabet for Sønderborg By Sparekasse.

K. J. Mathiesen,
Dentist

W. A. Madsen,
Uddeler

Jacob Jacobsen,
Maternester

Jes. Speggers,
Uddeler

A. Jacobsen,
Købmand

E. H. Müller,
Maskinmester

Svend Schults,
Maskinmester

Peter Jacobsen,
Kirketjener

P. C. Mortensen,
Graver

Chr. Nielsen,
Brofoged

Jacob Jacobsen, Malermester, er født den 19. April 1892 i Møntebjerg, Als, som Søn af Arbejdsmand P. Jacobsen og Hustru Ellen Marie Christensen. Gift 1919 med Christine Habersaat. Fmd. for Sønderborg Haandværker- og Industriforening. Medlem af Byrådet.

Jes Speggers, Uddeler, er født den 13. April 1895 i Elstrup som Søn af Muremester Jes Speggers. Gift 1920 med Anna Clausen. Uddannet Købmand, Formand for Danmarks Uddelerforenings 26. Kreds, Revisor i den statsanerkendte Sygekasse i Sønderborg, Medlem af Sundhedskommissionen, Ligningskommissionen og Forældrerådet.

Andreas Jacobsen, Købmand, er født den 26. Juni 1886 i Broager som Søn af Købmand Peter Jacobsen og Hustru Kathrine, f. Lund. Gift 1913 med Kathrine Jepsen. Vicebrandchef for Sønderborg frivillige Brandværn.

Hans Nielsen Lind, Assurandør og Forstander paa tekn. Skole, er født den 31. Januar 1880 i Taarning som Søn af Smedemester J. H. Lind og Hustru Johanne Marie, f. Nielsen. Gift 1903 med Catharina Margrethe Tranekjær. Forst. ved tekn. Skole siden 21. Aug. 1924. Branddirektør f. Købstædernes alm. Brandforsikring, Medlem af Skolekommissionen, Forligsmægler.

Eduard Heinrich Müller, Maskinmester, er født den 24. November 1881 i Sønderborg som Søn af Typograf Ed. Müller og Hustru Sofie, f. Kaad. Gift 1922 med Marie Reuss. Uddannet som Kleinmed og Maskinbygger i Sønderborg. Maskinmester Eksamen II 1904 og I 1909, sejlet som Maskinmester 1904--15, deltaget i Verdenskrigen 1914. Reparationsværksted for Skibsmaskiner. Medlem af Bestyrelsen for Sønderborg Haandværker- og Industriforening, Formand for Grovsmede og Kleinsmede samt Kedel- og Maskinmestre i Sønderborg Amt.

Christian Delf, Skomagermester, er født den 9. April 1887 i Ulkebøl som Søn af Husmand Joh. Delf og Hustru Marie, f. Christensen. Gift 1923 med Martha Henriksen. Sekretær for Sønderborg Haandværker- og Industriforening siden 1931 og for Bestyrelsen for Foreningen „Den sønderjydske Haandværkerskole“.

Svend Schults, Maskinmester, er født den 3. November 1908 i København som Søn af Drittsbestyrer Oluf Schults og Hustru Ida, f. Sørensen. Gift 1933 med Henny Winding. Uddannet Elektroingeniør.

Peter Jacobsen, Kirketjener, er født den 23. Maj 1879 i Sundsmark (Sønderborg Amt) som Søn af Gaardejer Hans Chr. Jacobsen og Hustru Anna Marie, f. Riggelsen. Gift 1919 med Katrine Dorteia Petersen.

Peter Chr. Mortensen, Graver, er født den 9. Februar 1884 i Rinkenæs som Søn af Arbejder Rasmus Mortensen og Hustru Kristine, f. Jensen. Gift 1927 med Katrine Margrethe Sørensen.

Chr. Nielsen, Brofoged, er født den 2. Februar 1868 i Sønderborg som Søn af Skibstømrer Jørgen Nielsen og Hustru Kristiane, f. Matzen. Gift med Johanne Elisabeth Schmidt. Skipperlaug Orden. Næstformand f. Sønderborg Skipperlaug.

Niels Peter Heldt Paulsen, Havneformand, er født den 26. Maj 1879 i Sønderborg som Søn af Peter Paulsen og Hustru Helene, f. Hansen. Gift 1902 med Anna Dorothea Thorsen.

Anton Heinrich, Skorstensfejermester, er født den 24. Novbr. 1883 i Sønderborg som Søn af Skorstensfejermester Carl Heinrich og Hustru Marie, f. Sørensen. Gift 1907 med Marie Jacobsen. Fag-skolen i Glückstadt. Kasserer f. sønderj. Skorstensfejer-Lav 1922--27.

N. P. H. Poulsen,
Havneformand

Anton Heinrich,
Skorstensfejermester

Hans Tychsen,
Stationsleder

Robert Huhle,
Journalist

Karl Geleff,
Statsskovfoged

Hans Madsen,
Skovløber

Kathr. Christensen,
Børnehaveleder

Grethe Jensen,
Børnehavelærerinde

Ella Sørensen,
Bestyrerinde

Lotte L. Rebchn,
Børnehaveleder

Hans Tychsen, Stationsleder ved Zoneredningskorpset, er født den 2. Januar 1898 i Sønderborg som Søn af Vognmand H. Tychsen og Hustru Kristine Tychsen. Gift 1922 med Louise Bentzen. Uddannet som Samarit.

Robert Huhle, Journalist, er født den 2. Januar 1907 i Sønderborg som Søn af Arbejdsmand Gustav Adolf Huhle og Hustru Katrine, f. Lassen. Gift 1934 med Lærerinde Rinne Andersen. Teknisk Skole, Arbejderhøjskolen og Folkehøjskolen Schloss Tinz i Thüringen. Medstifter og nu Næstformand for D. s. U.

Karl Geleff, Statsskovfoged, er født den 20. Juni 1888 i Tophøj ved Sorø som Søn af kgl. Skovfoged K. W. F. Geleff og Hustru Magdalene, f. Olsen. Ansattes i 1920 som Skovfoged i Sønder-skoven under Sønderborg Distrikt.

Hans Madsen, Skovløber, er født den 3. December 1880 i Sønderborg som Søn af Arbejder Hans Chr. Madsen og Hustru Margrethe, f. Samuelsen. Gift 1907 med Johanne Christensen.

Johanne Moos, Forstanderinde, er født den 27. Marts 1896 i Nybøl som Datter af Gaardejer Peter Moos og Hustru Magdalene, f. Jensen. Forstanderinde for Børnehjemmet „Lyshøj“ siden 1926.

Kathrine Christensen, dansk Børnehaveleder, er født den 18. Januar 1894 i Sønderborg som Datter af Gæstgiver Jørgen Christensen og Hustru Cicilie, f. Nymænd. Frøbelhøjskolen i København 1925–27, Børnehavelærerinde fra 1927.

Grethe Jensen, Børnehavelærerinde, er født den 19. April 1906 i Siir pr. Holstebro som Datter af Landmand Jens Jensen og Hustru Marie, f. Jensen. Uddannet som Børnehavelærerinde paa Frøbel-Højskolen i København 1925–27.

Ella Sørensen, Bestyrerinde, er født den 24. April 1895 i Aarhus som Datter af Sagfører Niels Sørensen og Hustru Frederikke, f. Sørensen. Uddannet ved Husvæsen, senere Assistent ved den Kellerske Aandssvageanstalt i Brejninge, paa Middelfart Sindssygehospital og Nykøbing Sj. Amtssygehus og sidst som Økonombestyrerinde paa Løgumgaard Aandssvageanstalt.

Inge Lindholm, Husmoder, er født den 9. Juni 1876 i Hviding som Datter af Landmand Jeff Lindholm og Hustru Kristine, f. Lauritsen. Husmoder i K. F. U. M. siden 1923.

Marie Malmros-Degner, Oversygeplejerske, er født den 1. December 1886 i Gammeljord, Hjørring, som Datter af Proprietær H. J. Degner og Hustru Ida, f. Malmros. Elev paa Dr. med. Meyers Børneklinik, København, paa Frederiksberg Hospital i København, Sygeplejerske samme Steds og Oversygeplejerske paa Statshospitalet i Sønderborg siden 1922.

Dagmar Larsen, Afdelingssygeplejerske, er født den 12. September 1896 i Rødding ved Viborg som Datter af Gaardejer A. Chr. Larsen og Hustru Ane, f. Nielsen-Kallestrup. Elev paa Viborg Sygehus 1919–22, siden 1923 ansat ved Statshospitalet i Sønderborg.

Anna Kirstine Mikkelsen, Afdelingssygeplejerske, er født den 4. Maj 1898 i Gørding som Datter af Landmand S. M. Jensen og Hustru Elisabeth, f. Andersen. Elev paa Amtssygehuset i Sønderborg 1926, Assistent sammesteds 1930 og Afdelingssygeplejerske 1935.

Anna Schmidt Nielsen, Afdelingssygeplejerske, er født den 28. Februar 1899 i Esbjerg som Datter af Muremester N. P. Nielsen og Hustru Gyda Kathrine, f. Schmidt. Elev paa Esbjerg Kommunehospital 1923–26, Assistent paa Sønderborg Amtssygehus 1927 og Afdelingssygeplejerske 1928.

Malmrose-Degner,
Oversygeplejerske

I. K. Paulsen,
Oversygeplejerske

Birthe Larsen,
Diakonisse

A. Wedel-Brandt,
Diakonisse

Marie Johansen,
Diakonisse

August Staache,
Økonom

J. M. Seyfert,
Snedker

A. E. Hansen,
Installatør

Karoline Skau, Afdelingssygeplejerske, er født den 24. Maj 1894 i Eltang som Datter af Gaardejer P. I. Skau og Hustru Hansine, f. Sandager. Elev paa Kolding-By- og Amtssygehus 1917—20, Menighedssygeplejerske 1920—22, siden 1923 Afdelingssygeplejerske paa Sønderborg Amtssygehus.

Søster Birthe Larsen, Diakonisse, er født den 29. Maj 1908 i Sandby som Datter af Parcelist Anders Larsen og Hustru Karen, f. Jensen. Stiftelsen i København 1929 og i Sønderborg siden 1934.

Søster Agnete Wedel-Brandt, Diakonisse, er født den 29. Oktober 1906 i København som Datter af Soldatermissionær Hans Hansen Brandt og Hustru Bernhardine, f. Wedel. Stiftelsen i København 1927—30. Sct. Jacobssogn Menighedspleje 1930—33 og siden i Sønderborg.

Søster Marie Johansen, Diakonisse, er født den 15. December 1880 i Mjels paa Als som Datter af Skibskaptajn Jes Johansen og Hustru Ingortha, f. Petersen. Diakonisse-Stiftelsen i Flensborg 1901, Diakonisse i Sønderborg siden 1910.

Margaretha Sellmer, Menighedssygeplejerske, er født den 5. November 1890 i Sønderborg som Datter af Klejnsmed Paul Rochler og Hustru Gesine, f. Stehr. Uddannet paa Menighedssygeplejerske i Sønderborg siden 1915.

August Staache, Økonom, er født den 18. August 1869 i Flensborg som Søn af August Staache og Hustru Margarete, f. Christensen. Gift 1900 med Anni Rossen.

Jørgen Max Seyfert, Snedker er født den 23. August 1894 som Søn af Murer Louis S og Hustru Christine, f. Jørgensen. Gift 1923 med Anna Marie Ibsen. Formand i Sønderborg fra 1932—35, Medlem af Bestyrelsen siden dens Oprettelse og Kasserer i 6 Aar. Idrætsmærket i Guld m. 5 Søjler. Dansk Idræts Forbunds Ærestegn, Medlem af Bestyrelsen for Jydsk Atlet Union og Dansk Atlet Union's Hovedbestyrelse.

Anders Eiler Hansen, Installatør, er født den 2. Juni 1897 i Hallanslev som Søn af Jens Chr. Hansen og Hustru Anna, f. Hansen. Gift 1922 med Johanne Jørgensen. Lært Faar Installatørskolens. Formand for Mandskoret i Sønderborg siden 1927.

Rasmus Erhardt Stolberg, Tømrer, er født den 24. Marts 1902 i Krarup som Søn af Tømrer Rasmus Stolberg og Hustru Johanne, f. Hansen. Gift 1927 med Anne Helene Matthiesen. Formand for Arbejdersangforeningen, Medlem af Sygekassens Repræsentantskab for Sønderborg og for Sammenslutningen af Sønderjyllands Byer.

Eetius Søndberg, Sekretær ved K. F. U. M., er født den 18. Juni 1904 i Spentrup som Søn af Anton Søndberg og Hustru Jensine, f. Andersen. Haslev Højskole.

Ernst Hansen, Musikdirektør, er født den 31. Januar 1880 i Husby ved Flensborg som Søn af Tømrermester Hans Hansen og Hustru. Gift 1905 med Anna Sørensen. Dirigent for Sangforeningen Unionen og Sangforeningen Harmonien.

Peter Hansen, Arbejdsleder, er født den 18. April 1883 i Holm Nordborg som Søn af Murermester Hans Hansen og Hustru Kestine, f. Jørgensen. Gift 1905 med Caroline Nissen. Uddannet Snedker.

Jens Peter Frost, Fyrbøder, er født den 22. Juni 1875 i Kær som Søn af Husmand Hans Peter Frost og Hustru Kristine Marie, f. Jørgensen. Gift 1898 med Katrine Marie Henriksen.

R. E. Stolberg,
Tømrer

Elius Søndberg,
Sekretær

Peter Hansen,
Arbejdsleder

J. P. Frost,
Fyrbøder

Klintinghoved

ALS SØNDER HERRED

ALS er den syvende største af Danmarks talrige Øer. Naar man ser flygtigt paa Landkortet giver den Indtryk af at være en Halvø, saa smalt er Als Sund, der skiller den fra Fastlandet, hvortil Øen nu er knyttet ved det store, nye Broanlæg ved Sønderborg.

Øen bestaar af de to Herreder: Als Nørre og Als Sønder Herred, hvoraf det sidste udgør langt den største Del af Øen. Als Sønder Herred grænser mod Vest til Als Sund, mod Syd til Flensborg Fjord og Hørup Hav, mod Øst til Østersøen, mod Nord til Nørre Herred. Dets Areal er 18.880 ha med 24.349 Indbyggere i 1935. Det omfatter foruden Sønderborg Købstad, Augustenborg Flække og Ulkebøl, Kegnæs, Lysabild, Tandslet, Hørup, Asserballe, Notmark og Ketting Sogne.

AUGUSTENBORG

AUGUSTENBORG ligger paa den nordlige Side af den inderste Vig af Augustenborg Fjord, der her kaldes Noret. Afstanden fra Sønderborg er 7,5 km. Flækken grænser mod Syd og Vest til Fjorden og er mod Nord og Øst omsluttet af Ketting Kommune. Ved Folketællingen 1935 var der 1482 Indbyggere.

Ved en Dæmning med Bro og Sluse deles Noret i en østlig og en vestlig Del. Den østlige Del kaldes „Lille Hav“, den østlige Havnen.

Før i Tiden har Augustenborg Fjord skaaret sig længere ind i Landet, over Bro --- hvor interessante Bebyggelser fra Vikingetiden for nylig har været afdækket og undersøgt — gennem Miang Sø og helt op til „Pæleværk“. Fladbundede Skibe kunde dengang gaa helt derop.

Mod Vest er Byen omgivet af den til Slottet hørende Park og Skov, der indeholder mange smukke og sjældne Træer. Beliggenheden er meget smuk, og særlig godt tager Byen sig ud fra Landevejen ved Krumom Kro.

Ligesom i Graasten er de ældste Huse i Byen byggede til Hertugens Embedsfolk, Haandværkere osv. Indtil 1875 var der kun 1 Mester for hvert Haandværk, og de var alle i Begyndelsen ligesom Embedsmændene afhængige af Hertugen, der lod bygge Huse til dem. Flere af disse Bygninger er opført i smuk, gammel Stil og ligger omgivet af Haver.

Blandt dem kan nævnes Hofraadens Hus i Storegade — lige over for den indtil 1848 med hertugeligt Privillegium beliggende gamle Kro, nu Slotshotellet — Hofpræstens Hus paa Palævej, den gamle Skole, med latinsk Indskrift over Døren, Apoteket, der nu desværre er flyttet til Sønderborg, og flere andre. Det er disse gamle Huse, der giver Byen Udseende, saa den til Trods for senere Bebyggelse har bevaret meget af sit gamle, fornemme Præg.

Af nyere Bygninger lægger man særlig Mærke til „Den Sønderjyske Fonds Kystsankatorium“, med Plads til ca. 50 kirtelsvage Børn. Oprindeligt opført som Børnehjem af Frk. Hüneck fra Hamborg. Efter Genforeningen solgt til „Sønderjysk Fond“.

Ud for Kafé Sølyst i Stavensbølgade staar der i „Lille Skov“ en Genforeningssten, rejst 1925.

Det er dog *Slottet*, med tilhørende Enkesæde, der mere end noget andet giver Byen Karakter.

Her, hvor nu Byen Augustenborg ligger, laa der i gamle Dage en Landsby, der hed Stavensbøl (Steffensbull). Den nævnes første Gang 1271, da Enken efter en Agge Nummesen skænker den og Landsbyen Sebbelev til Biskoppen over Slesvig, der dengang boede i Schwabsted (Svavsted).

Parti fra Storegade med den gamle Kro

Senere nævnes disse to Landsbyer i et Dokument fra 1523. Efter Reformationen gik de over i Kronens Eje.

1651 solgte Frederik III Stavensbøl og forskellige Ejendomme i Sebbelev til Hertug Ernst Günther af Sønderborg, der lod Stavensbøl nedlægge og derefter ca. 1660 opførte et Slot, der blev opkaldt efter hans Gemalinde, Auguste af Glücksburg, og fik Navnet Augustenborg. Dette Slot beskrives saaledes i Pontoppidans danske Atlas: „Augustenborg . . . er bygget af Bindingsværk, men dog stort, vel indrettet og temmelig anseeligt. Gudstjenesten afholdes i det derværende smukke Kapel. Haven er meget smuk, og bag den er i en tæt Skov to lange, brede, skønne Alleer anlagt. Foran Slottet ligger en lille Flække paa ca. 50 Huse, hvoraf de fleste beboes af fyrstelige Hofbetjenter . . .“

Ernst Günther blev senere udnævnt til Guvernør paa Als. Han døde 1689, 80 Aar gammel. Hans Datter, Louise Charlotte, blev efter Enkedronning Sophie Amalies Ønske trolovet med Griffenfeldt. Hertugen gik kun nødigt med dertil, men bøjede sig for Omstændighedernes Magt. Giftermaalet blev dog ikke til noget, da den hovmodige Griffenfeldt sendte hende tilbage efter at have haft et Møde med hende i Korsør.

Sagnet fortæller, at Ernst Günther, forbitret over den Haan, der var vist hans Familie, sammen med Hertug Johan Adolf af Plön og Grev Frederik Ahlefeld til Graasten, skal have svoret paa at ville styrte Griffenfeldt fra hans høje Stilling. Sammensværgelsen skal være blevet indgaaet under 3 store Ege i Slotsparken (die Schwureichen). Sagnet stemples af A. D. Jørgensen som løs Tale.

Et andet Sagn fortæller, at Egene har faaet deres Navn efter 3 Prinsesser, der i Fællesskab skal have svoret paa at ville styrte Struense, der havde forsmaaet dem alle tre. Denne Forklaring paa Navnet er heller næppe rigtig.

Ernst Günther havde ogsaa andre Sorger. Hans Sønner artede sig ikke vel, hvorfor han gjorde sin Gemalinde til Universalarving. Hun efterlod alle sine Ejendomme til sin

Augustenborg Slot

Yngste Søn, Hertug Frederik Wilhelm, men da han døde 1714, blev den næstældste Søn, Ernst August, Hertug til sin Død 1731.

Derefter blev Frederik Wilhelms Søn, Christian August, Hertug. Han døde 1754 og efterlod sig to Sønner, Frederik Christian (d. Ældre) og Ernst, der blev dansk General.

Christian August, Hertug af Augustenborg, der var født 1696, var gift med Frederiche Louise, Datter af Christian Gyldenløve, Greve til Danneskjold-Samsøe. Hun bragte sin Mand en stor Medgift, men han var meget ødsel og administrerede sit Fyrstendømme saa daarlige, at han ved sin Død 1754 efterlod sine 3 Søstre i den største Fattigdom. Det fortælles, at de økonomiske Forhold var saa daarlige, at Haandværkerne ikke vilde arbejde for dem, og at de maatte lægge Spillekort i deres hullede Sko.

Det er Christian Augusts Søn, Frederik Christian den Ældre, der har bygget det nuværende Slot. Han var gift med Charlotte Amalie Wilhelmine, Datter af Hertug Frederik Carl af Holstein-Plön. Til Forundring for alle, der kendte Faderens økonomiske Forhold, tiltraadte han Arven. Det lykkedes ham at bringe de fortvivlede Pengeforhold i Orden, efter Sagnet ved at bluffe sine Kreditorer. Han ankom til „Kieler Unschlag“ med en stor Pengesendelse paa en tungt lastet Vogn og sørgede samtidig for, at Rygtet derom naaede hans Kreditorer. Han stillede dem nu det Forslag, enten at nedsætte Rentefoden eller, hvis de ikke vilde gaa med dertil, at faa deres Tilgodehavende udbetalt. Kreditorerne valgte at nøjes med en mindre Rente, og derved bedredes Frederik Christians økonomiske Forhold betydeligt. Pengekisterne skal efter Sagnet have været fyldte med Sten. Med gennemført streng Sparsommelighed lykkedes det ham omsider at blive saa velstillet, at han kunde bygge det nuværende Slot og Skolen. 1800 opførtes det hertugelige Enkesæde i den østlige Ende af Parken. Det er en fornem Bygning opført i Palæstil.

Om Slottets Bygning har Frederik Christians Barnebarn, Oprørshertugen Christian August, udtalt følgende:

„Det gamle Slot blev bygget i Aarene 1660 eller 61 af Hertug Ernst Günther og blev kaldt Augustenborg efter hans Gemalinde. Slottet laa ikke helt paa den samme Plads som det nuværende, men noget nærmere ved Vandet. Slottet bestod hovedsagelig af Træ og Bindingsværk og blev fra Tid til anden forstørret ved Tilbygning. Det var meget brøstfældigt og maatte, da min Bedstefader besluttede sig til at nedrive det, holdes oppe ved Støtter. Hvis jeg ikke tager fejl, blev det nuværende Slot bygget i Aaret 1770 eller

de følgende Aar, og Byggeomkostningerne beløb sig til 160.000 Schl.-Holst. Cour. Murstenene til Slottet er for Størstedelen taget fra Sønderborg Slot, idet man nedbrød de fire Taarne og den øverste Etage af dette o. s. v.“

Christian August holdt et stort Hestestutteri paa Augustenborg Slot. 1836 var der 60 Fuldblodsheste i Staldene.

I 1848 maatte han ved Oprørets Begyndelse forlade Als sammen med sin Familie. Afrejsen gik saa hurtigt for sig, at han ikke fik Tid til at fjerne sine Papirer. Disse blev beslag-

Palæet

lagt og viste sig senere at indeholde Bevis for, at han var Landsforræder. 1852 overtog den danske Stat hans Godser, og i Erstatning fik han udbetalt 3 Millioner Rigsdaler. Der var stor Glæde blandt de dansk-sindede paa Als over, at han ikke vendte tilbage.

Det skal dog her anføres, at Hertugen har gjort sig fortjent til hæderlig Omtale ved sin Holdning over for dansk Litteratur. Baade han og Frederik Christian den Yngre var litterært interesserede, og tit opholdt danske Digttere og Forfattere sig paa Slottet som Hertugens Gæster. Baade Baggesen og H. C. Andersen kom der ofte. Ude i Parken -- nu i Sindsygehospitalets Have -- staar der en stor Lind med en Mindetavle over H. C. Andersen.

Fra 1848 til 1864 laa den danske Soldater paa Slottet, og fra 1864 til 1876 havde den prøjsiske Infanteribataillon Nr. 76 Kaserne der. Siden har Augustenborg ikke haft Garnison. Baade under Oprørskrigen og i 1864 blev Slottet benyttet som Lazaret.

1877 blev det bortforpagtet som Badehotel, men da dette Foretagende ikke kunde svare sig, lod den prøjsiske Stat det indrette til Lærerindeseminarium, som til stor Gavn for Byen bestod indtil 1919, i hvilket Aar det flyttedes til Byen Slesvig.

I Tiden til 1930 blev Slottet beboet af 18 Familier fra Byen. I Augustenborg havde man med Utaalmodighed ventet paa, at Slottet kunde faa en for Byen gavnlig Anvendelse, og da en pensioneret Oberst Pedersen fra Sønderborg, der var tilflyttet Augustenborg, 1928 fremkom med Forslag om, at Byen skulde ansøge Regeringen om at anvende det til Sindssygehospital, fandt dette Forslag stærk Tilslutning hos Borgerskabet. Byraadets Flertal var ikke venlig stemt over for det, men paa et Borgermøde, hvortil Byrådet var indbudt, og hvor flere af dets Medlemmer, deriblandt Borgmester Zimmermann, Overlærer Vinter og daværende Slotsforvalter Blad, gik stærkt imod Forslaget, viste der sig en saa stærk Stemning for at følge Obersten, at Byrådet maatte bøje sig. Det indsendte Andragende til Regeringen om, at Slottet maatte blive anvendt som ovenfor omtalt, og i de følgende Aar blev det ombygget til Sindssygehospital. 1932 blev dette

Porthuset ved Augustenborg Slot

Den gamle Skole

taget i Brug. — Byen har her- ved turistmæssigt tabt meget, og blandt mange af Borgerne var der ligefrem Sorg over, at Slottet skulde blive anvendt paa den Maade.

I det ydre har Slottet ikke forandret sig. Den gamle Æble- have er forsvundet og har givet Plads til nye Bygninger beregnet for Patienterne, men ellers er der ingen Forandring sket. Slottet be- staar nu som før af en stor tre- etagers Hovedbygning med to toetages Sidefløje. Alle Værel- serne ligger ud mod Parken eller

Fjorden, og Gangen løber langs Slottets Inderside. Riddersalen, der ligger i Midterfløjen, strækker sig gennem hele Bygningen og har Døre og Vinduer baade til Slotspladsen og til Parken. Hertugen boede i den sydlige Sidefløj ud mod Fjorden. I den nordlige ligger Slotskirken, der er Sognekirke for Augustenborg og tillige anvendes som Kirke for de sindssyge. Den er meget smuk, delt i 3 Skibe og med Prædikestol over Alteret. Paa Galleriet lige oven over staar det store Orgel, der er skænket Kirken af den sidste tyske Kejsersinde, der var født Prinsesse af Augustenborg. Døbefonten, der er af hvidt Marmor, er en Gave fra Kejser Alexander I af Rusland. I den vestlige Ende af Kirken, oppe paa Galleriet, havde den hertugelige Familie sin Kirkestol.

1776 blev den første Hofpræst ansat i Augustenborg, og fra den Tid begynder Kirke- bøgerne. Da han var ansat af Hertugen, stod han hverken under Provst eller Biskop. 1848 blev hans Embede nedlagt, og Augustenborg blev i gejstlig Henseende lagt ind under Ketting. 1879 blev der igen oprettet et selvstændigt Præsteembede i Augustenborg, men dettes Indehavere indtager ikke nogen Særstilling frem for andre Præster.

Den til Kirken hørende Kirkegaard ligger i den anden Ende af Byen (den østlige) og er anlagt 1848. Den er nu efter Genforeningen bragt i god Orden. Blandt dem, der ligger begravede her, findes mange faldne fra vore to sidste Krige, baade Officerer og Menige, og ligeledes Frivillige fra baade Sverrig og Norge. Deres Grave vedligeholdes af den danske Stat. For Militærlægen Søren Daniel Schiøtz er den ogsaa rejst en Min- desten i Parken. Den staar nu i Sindssygehospitalets Have. Tæt ved Hovedindgangen staar der et Fællesmonument over faldne „rejst af det danske Folk“.

Den til Slottet hørende *Herregaard* med over 500 Tdr. Land er nu udstykket i en Hovedparcel, 1 mindre Gaard og 14 Statshusmandslodder. Den nuværende Ejer af Ho- vedgaarden er Enkefru Nissen. Siden 1848 er Herregaarden gaaet fra Haand til Haand. Blandt Ejerne kan nævnes Kammerraad H. Fr. Fenger, der 1861 købte den af den dan- ske Stat. Han solgte 1876 Gaarden til en Tysker Kaufmann, hvis Enke 1899 igen solgte Gaarden til den prøjsiske Stat, der gjorde den til Domæne og bortforpagtede den til en Hjemmetysker. Da Forpagtningstiden udløb 1923, overtog den danske Stat Gaarden og udstykkede den som ovenfor anført.

Den gamle Skolebygning i Storegade er som tidligere nævnt opført omkring 1780 af Hertug Frederik Christian den Ældre. Over Døren er der en latinsk Indskrift: In Glo- riam Du et Salutem Proximi. I Oversættelse: Til Guds Ære og Næstens Velfærd. Den rummede 2 Klasser og Lærerbolig. I 1870 blev der af en Prinsesse Louise af Augusten-

borg stiftet et Legat paa 24.000 Mark, indført som Prioritet paa Godset Prunkenau i Øvre Schlesien.

Ved den tyske Marks Sammenbrud blev dette Legat værdiløst, men 1930 blev det af den tyske Stat „aufgewartet“ til 6.000 Mark, som henstaar i Flensborg Privatbank paa spærret Konto — nu vokset til 9000 Mark.

Fra 1878, da den tyske Stat indrettede Slottet til Lærerindeseminarium, blev alle Pigerne og alle Drengene under 10 Aar undervist i Øvelsesskolen paa Slottet,

og de store Drengene blev undervist i den gamle Skole. Ved Genforeningen fik Kommuneskolen Lokaler i Slottets Materialbygning, men den gamle Skole blev dog benyttet til 1920. Nu benyttes den som Bibliotek, og Byraadet holder sin Møde der. 1930—31 blev der, i Anledning af Slottets Ombygning til Sindssygehospital, opført en ny, moderne Skole med 6 Klasseværelser, Gymnastiksal, Badeværelse og forskellige andre Lokaler. I umiddelbar Nærhed af Skolen ligger Idrætspladsen.

Skolen bestaar af en dansksproget og en tysksproget Afdeling med henholdsvis 5 og 2 Klasser. Ved Skolen er ansat en Overlærer, to fastansatte Lærere og to fastansatte Lærerinder. Da Børneantallet stiger stærkt, staar Skolen over for en Udvidelse i den nærmeste Fremtid.

Som alle Søkøbstæder har Augustenborg en *Havn*. Denne er i sin Tid anlagt af Hertugen som Anlægssted for Skibe bestemt til Slottet, idet han dog allernaadigst gav Indbyggerne i Augustenborg Tilladelse til ogsaa at benytte den.

Efter Krigen 1848 overtog den danske — og efter 1864 den prøjsiske Stat Havnen. Havne- og Bropege blev opkrævet af Sønderborg Havn. I Aaret 1868 henvendte den daværende Herredsfoged Petersen sig til Regeringen med Andragende om, at denne Sønderborgs Ret maatte blive ophævet, eller i benægtende Fald, at det maatte blive paalagt Sønderborg By at reparere det gamle Bolværk. Magistraten i Sønderborg svarede den 25. November 1868, at den er villig til at frafalde Retten til at opkræve Havnepenge m. m. i Augustenborg, saafremt der til denne Ret er knyttet „læstige Bedingungen“.

Den 25. Januar 1872 indsendte Byraadet en Ansøgning om, at Anlægspladsen maatte blive overladt Byen som Ejendom.

Til Trods for, at man derved paadrog sig ikke ubetydelige Pligter, var man dog villig til at betale en lille Overtagelsespris, som man foreslog fastsat til 5 Rigsdaler.

Den 22. Maj 1884 indgav Herredsfogden atter et Andragende om Hjælp til Uddybning af Havnen og Bygning af Kajmur paa 50 m Længde. Denne Udvidelse var anslaaet til at skulle koste 7000 Mark. Byen vilde selv betale Halvdelen og ansøgte Staten om et Tilskud paa 3500 Mark, som bevilgedes den 10. Decbr. 1884. Resten dækkedes ved Laan. Arbejdet overdroges til nogle Haandværkere i Byen for 7900 Mark.

Det viste sig, at Kajpladsen var for lille, og i Aaret 1896 byggedes yderligere 40 m Kaj. Omkostningerne androg 6420 Mark. Statens Bagger „Thor“ uddybede Sejllobet til 3 m; 1906 byggedes der igen 40 m Kaj, og Sejllobet uddybedes til 3,5 m.

I Aaret 1921 viste det sig, at Bolværket var faldefærdigt, og Byraadet omsøgte da

„Hospitalet“

Havnen

den danske Stat om et Tilskud til Uddybning af Sejlrenden til 4 m og Bygning af et nyt Jernbolværk paa 178 m. Omkostningerne derved androg 175.000 Kr., hvoraf Staten bevilgede 75.000 Kr.

Havnen ejer nu et Areal paa 1 ha med 178 m Kaj. Trafikken stegt stærkt i de følgende Aar, saa at man i Aarene

1922 -27 havde en gennemsnitlig Bruttoindtægt paa 25.000 Kr. aarlig. Nu er Indtægten nede paa 12.000 Kr. aarlig. Havnens oprindelige Gæld paa 145.000 Kr. er nu sluttet, og Havnen er gældfri.

Der findes i Byen en Mængde Foreninger, der virker med forskellige Formaal for Øje. Den tidligere *Skytteforening*, Hertug Christian August' Schützengilde, Byens ældste Forening, er nu opløst, og „*Brandværnsforeningen*“ ca. 100 Medlemmer, er nu Byens ældste Forening. Dens Medlemmer bestaar af baade Danskere og Tyskere. Sammenkomsterne er præget af Foreningernes smukke Formaal: at hjælpe ved alle indtræffende Ulykkestilfælde, særlig Brand — og der bestaar det bedste Forhold mellem Medlemmerne, skønt de ofte i det daglige Liv er nationale Modstandere.

Af andre Foreninger kan nævnes *Haandværkerforeningen*, *Idrætsforeningen*, *Roklubben* med Baadehus og Klublokaler i Parken — der hver for sig samler sine Medlemmer til fælles Virke og Underholdning. „Dansk Samfund“ tæller omtrent alle Danske i Byen blandt sine Medlemmer. Sammenkomsternes holdes paa det nye, danske Forsamlingshus, opført 1936. Det har en stor Sal med moderne Teaterscene. Omrejsende Selskaber giver af og til Forestillinger der, men dets vigtigste Formaal er at danne Rammen om det nationale Liv i Augustenborg og Omegn.

Alle de nævnte Foreninger holder deres Møder og Fester, enten paa Slotshotellet eller i Forsamlingshuset. Der opføres ofte Dilettantkomedier ved disse Sammenkomster, med efterfølgende Bal. Men ud over dette drives der ingen Selskabelighed. Borgerne hygger sig inden Døre ved smaa private Sammenkomster, og i det daglige gaar Livet sin Gang jævnt og stille.

Med Slottets Anvendelse til Sindssygehospital er der sat Punktum for alle Drømme om en Genoplivelse af Byens straalende Fortid. Det fornemme Selskab, der før i Tiden færdedes i Slottets pragtfulde Gemakker, er nu blevet afløst af stakkels sindssyge, der her som i Drømme lever Livet videre. Ofte ser man dem paa deres daglige Spadseretur komme igennem Gaderne i den lille By, et Syn, der ikke kan andet end virke nedstemmende paa Tilskuerne. Og skønt der her udføres en Barmhjertighedsgerning mod de stakkels syge, kan man dog ikke undre sig over, at mange af Byens Borgere, vel mest de ældre, med et Suk tænker tilbage paa Fortiden.

ULKEBØL SOGN grænser til Hørup Sogn, Augustenborg Fjord, Lillebælt med Hørup Hav og til Sønderborg Bymarker. Ulkebøl er det største Landsogn paa Als. Det strækker sig fra Hav til Alssund og Augustenborg Fjord og danner en Kile ud til Arnkilsøre. Navnet skreves 1245 Ulkebole, 1352 Ulkebul og af Meier Ulkebull. Sognet danner en Halvø, paa hvilken ligger Kirkebyen og Byerne Kjær, Klinting, Sundsmark, Vollerup og Statsskoven Sønderskov. Terrænet er skovrigt og bakket. Den anselige Kirkeby strækker sig fra Augustenborg Landevej mod Nordvest og i Retning af den langstrakte Kjær By.

I Ulkebøl havde Domkapitlet i Slesvig fordums en Helgaard og en Halvgaard (Boel). I et Dokument fra Aaret 1245 nævnes Ulkebøhl, og 1423 skænkede Peter Støed nogle Ejendomme i Ulkebøl til Sct. Maria Alters Vikariattjeneste ved Sct. Georgs Kapellet i Sønderborg. Herefter har Gaarden Stødager sit Navn. Bydelen Ulkebøl havde 1906 30 Landejendomme, af hvilke kan nævnes Gaardene Arbejdsholt, Baadsagergaard i Nærheden af Sønderborg og Alssund, Saksgaard og Skjelbæk. Ved Ulkebøl Landevej laa 8 Ejendomme, i Ulkebøl Spang 11 og ved Ulkebøl Kirke som nævnt 30 Ejendomme. 14 Ejendomme talte Ulkebøl Nørremark og Ulkebølskov ved Landevejen til Arenkiel. Desuden fandtes der Spang Kro, Kroer i Vollerup og en Beværtning i Kjær samt Købmandsforretninger og mange Haandværkere.

Som Ulkebøl Sogn er det største Landsbysogn paa Als, saaledes er ogsaa Kirken den største paa Øen. En Beskrivelse af Ulkebøl Sognekald fra 1840 omtaler den som „den største og smukkeste Landsbykirke paa Als“. Det sidste vil der antagelig være delte Meninger om, navnlig med Hensyn til dens Ydre; det lange prunktløse, teglklædte Skib og det massive Taarn, men efter Restaureringen i 1924 fremtræder dens Indre i sjældnen festlig Skikkelse, og dens Størrelse er i hvert Fald uomtvistelig.

Kirken er formentlig bygget i Slutningen af det 12. Aarh., men i Aarenes Løb har den gennemgaaet Ombygninger, Udvidelser og haardhændede Restaureringer og derved mistet sit oprindelige Præg. Taarn og Vaabenhus er kommet til i den senere Middelalder. Ved den sidste Restaurering blev Indgangsdørens gamle Overligger af Granit frigjort, hvorved det smukt indhuggede Kors atter blev synligt. De gamle Stolestader, der var lavet af tyndt Fyrretræ fra militære Barakker, der var opført i Sognet under Trearskrigen, blev erstattede af nye. Kirkerummet blev malet med lyse, fint afstemte Farver, saa Kirkens Indre med den høje Tøndehvælvning nu danner et smukt og festligt Rum. Hvad man særlig lægger Mærke til er den gamle Døbefont af Granit, der gennem mange Aar, indtil 1930, stod som Blomsteropsats i Baadsagergaards Have, og Altret. Det sidste er et sjældent Kunstværk, udført ca. 1520 i Antwerpen. Det bestaar af et Alterskab med flere Fløje, der rummer fint udførte Udskæringer og Malerier af de hellige 3 Konger og forskellige Legendescener, særlig af den hellige Cathrines Historie. Kirken har antagelig været viet til denne Helgeninde, hvis Navn endnu er et af de almin-

Klinting Skov

Ulkebøl Kirke

deligste Pigenavne paa Egnen. Ovenover Alteret er anbragt et ungotisk Krucifiks. Ved Kirkens Udgang hænger et gammelt Flag, som den danske Præst Krog Meyer tog med til Snoldelev Præstegaard paa Sjælland, da han fik sin Afsked i 1864 paa Grund af sin Dansksindethed. Ved Genforeningen i 1920 blev det af en af hans Efterfølgere bragt tilbage og fik sin Plads her.

Paa Kirkegaarden findes flere Krigergrave. Saaledes er her begravet den svenske Frivillige: Friherre af Lejonhufvud, der faldt i Treaarskrigen, og den danske Frivillige: Peter Severin Lund, Søren Kirkegaards Søstersøn, som faldt 1864 under Als' Forsvar. En mægtig Sten er rejst til Minde om Verdenskrigens Faldne, hvis Navne findes paa en Mindetavle i Kirken.

Gammel, ærværdig og rummelig ligger *Ulkebøl Præstegaard* mellem Haver og Marker. En Indskrift over Døren fortæller, at den er bygget i Aaret 1699. Aaret før brændte den gamle Natten efter, at Præstens Datter havde fejret sit Bryllup med Præsten fra Hørup. Den gamle Præst Ni-

colaus Harboe har bygget stort, 16 Værelser og Kamre. De kom til Nytte under de slesvigske Krige, hvor der fandt store Indkvarteringer Sted. Præsten Krog Meyer stod i nært Venskabsforhold til en Mængde af Hærens Officerer, som her altid fandt venlig Modtagelse, et dækket Bord, saa blød en Seng, man kunde skaffe. Denne udstrakte Gæstfrihed i Ulkebøl Præstegaard omtales i mange af Tidens Breve og Memoirer. En Tid under Krigen i 1864 rummede Præstegaarden Overkommandoen.

I Kjær By fødtes 1809 Kristen Karstensen, der først var Præst i Dybbøl og senere Provst i Broager. Han var bl. a. Forfatter til Sangene: „Guj Awten, I Drengene“ og til „Af Østerhavets Vove“, som Tyskerne bruger i tysk Oversættelse. Man har i Kjær By rejst ham en Mindesten.

I Ulkebøl Sogn ligger den smukke Sønderskov med Skovriderbolig og Restaurationen „Kathrinelund. Navnet Arenkiel har en historisk Klang: Den 29. Juni 1864 fandt her Overgangen af de prøjsiske Tropper Sted fra Sottrupskov, medens Panserski-

Ulkebøl Præstegaard

bet „Rolf Krake“ sov. Herude i Nærheden, hvor der nu findes mange Statshusmandsbrug, opstaaede paa Rønhaves Jorder, ligger den gamle Adelsgaard, af hvis Borggrave der endnu findes Rester. Gaarden var en Aarrække i Familien von Holcks Eje og overtoges senere af Kong Christian V. 1764 blev Rønhave

Frøavlerfirmaet Lawaetz' Bygninger

forlenet til Hertug Friederich af Augustenborg og kom 1852 atter paa Kronens Hænder. Saa blev den senere prøjsisk Domæne med Familien Schwerdtfeger som Forpagter og er nu dansk Statsejendom.

Paa *Saksgaard* boede den bekendte Landmand og Frøavler Jørgen Jensen, en trofast dansk Mand i de trange Aar.

I den store Landsby *Vollerup*, ved Landevejen til Mommark Færgen, er Als Husholdningsskole beliggende. Den tidligere store Vollerup Kro er ombygget i dette Øjemed. Der findes endnu en ældre Kro i Byen samt Jernbaneholdeplads.

I Vollerup levede den bekendte danske Patriot Peter Kaad, bekendt for sit smittende Lune og gode Humør. Peter Kaad var en i Kongeriget meget bekendt Mand. Herovre beklædte han adskillige Tillidshverv og blev dekoreret med Ridderkorset. Indenfor den alsiske Frøavlerforening indtog Kaad en ledende Stilling. Han døde for nogle Aar siden og ligger begravet paa Ulkebøl Kirkegaard.

Endnu skal nævnes Frøavlerfirmaet Lawaetz, hvis store Lagerbygning ligger ved Landevejen i Nærheden af Sundsmark.

Afsnittet om Kirken og Præstegaarden er skrevet af Pastor *Martin Hansen*. Resten af Artiklen af *Hans Petersen*.

KAJNÆS SOGN danner en Halvø, som er forbunden med Øen Als ved en ret smal Landtunge, *Drejet*, over hvilken der under Storm kan staa Bølgesprøjt. Den er omgivet af Østersøen og Hørup Hav, som skiller Halvøen fra Als Øland. Paa det sidstnævnte rolige Farvand saas ofte i Sommertiden den tyske Kejserindes Yacht „Iduna“ med Kejserinden og Børn om Bord. Den høje Dame yndede Stilhed og Ro og færdedes uden Brask og Bram paa Eggen.

Sognet strækker sig over et Areal paa 1686 ha og havde ved Folketællingen 1935: 843 Indbyggere.

Paa forskellig Vis har man skrevet Halvøens Navn: 1231 Kegenæs. Meyer kaldte den Kekenis. Dansk Atlas Kekenis, Topographen Schmidt Kaynæs og Generalstaben Kegenæs, altsaa som i 1231.

Kajnæs er en særpræget Halvø og bærer et andet landskabeligt Præg end Als. Med faa Undtagelser ligger Bostederne, Gaarde og Huse, spredte over hele Halvøen. I tidlig Tid var Kajnæs skjult af Skove. Efter Jonas Høyers Beretning, kunde „ved Aar 1592 1600 Svin her blive mæskede“. Skovene lod Hertug Hans rydde, og det er sikkert gjort

Gammel Eg ved Skovridergaarden Egetofte, Ulkebol Sogn

ved Gaarden Kajborg. Den gamle Borg bestod af et firkantet tre Etagers Taarn, som en fattig Adelsmand, Andreas Kaj, havde ladet opføre, og hvorfra han foretog sine Sørøvertogter. Men til Slut faldt han for Morderhaand paa Landjorden, nemlig i Lysabild. Hans Søn overtog Borgen, og som Fetaljebroder drev han Faderens Haandtering videre. Han forøvede et Mord og foretog til Sone en Valfart til den hellige Fader i Rom. Efter sin Hjemkomst lod han senere Borgen nedbryde. Efter denne Sørøver skal Kajnæs have faaet Navn.

Paa Kajnæshøj staar det 34 m høje Fyrtaarn med en Lysvidde paa flere Mil. Dets Lys naar ud over Kalkgrunden, hvor der i den tyske Tid var stationeret et Fyrskib, Bredegrunden, Pølsrev og Drej og mødtes med Lysene fra Fyrene i Falshøft, Bülcck ved Kiel, Slimynde, Kalkgrund, Holdnæs, og fra Ærø og Langeland.

Nygaard (Neuhof) blev dannet af et nedlagt kongeligt Kammergods paa 1106 Tønder, som blev udstykket i 23 Lodder. Husegrupperne og Enkeltstederne fik Navne efter de paagældende Kobbeler. Det største Kompleks dannede *Bredsten* med 20 Bygninger og Skolen. Det blev oprettet 1777. Andre Bosteder var *Bjørnodde*, hvor der i 1864 stod et dansk Batteri, *Holmkobbøl*, *Kronborg*, *Lillekobbøl*, *Trænge*, *Bygehoved*, *Bjørnekobbøl*, *Broholm*, *Gaasvig* med Gæstgiveri, Købmandshandel og Bageri, *Skolekobbøl* og *Sønderkobbøl*.

I den tyske Tid dannede Nygaard en særlig Kommune.

En anden Kommune hed *Sønderby-Østerby*. Op til Sydveststranden ligger *Vesterby*. Øst for denne Sønderby og længere borte i samme Retning *Østerby*. Nord for denne By findes den ca. 40 ha store, tørlagte *Hartsø*. Langs Stranden strækker sig den 800 m lange Sandrevle Østerbymaj. Her druknede under Stormfloden i November 1872 to Personer, en Daglejer Mathias Iversen og Hustru. Man søgte efter Stormfloden at beskytte Kysten og dens Beboere ved Anlæg af et Havgige ved Østerbymaj. Dette blev forsynet med et Sluseanlæg. Midlerne hertil, 18,300 Mark, fik Beboerne som Statslaan. Ved Genforeningen var Laanet længst betalt.

Her paa denne Kant af Halvøen ligger Hartsømolle og Østerbymølle, begge Vindmøller, men forskellig i Størrelse og Form fra Fastlandets Møller.

I Sønderby er der Postekspedition. Her ligger Præstegaarden, Skolen og Kroen, i hvis den Gang gammeldags Lokaler Foredragsforeningen „Fremad“, der til Opland havde hele det sydlige Als og Kajnæs, holdt gode Møder under streng Bevogtning af prøjsiske Gendarmere. I Sønderby ligger den gamle Kirke, som har Lighed med Kirker lige overfor

i Angel. Den var helliget Sct. Johannes og er opført af Hertug Hans den yngre i Aarene 1615 - 1616. Altertavlen dannes af et fladt Relief. Kristus bærer sit Kors, og et Krucifiks. Prædikestolen har Lydhimmel. Desuden en Korsgruppe. Meget seværdigt findes der ikke i Kirkens Indre. Man fortæller, at Kirkeinventaret er skaffet dertil fra andre Kirker. Kirken har to Kirkeklokker fra 1615 med Indskrift: Melchior's me fecit.

Kajnas Kirke

Foruden Skole og Kro, fandtes i 1906 i Sønderby 21 Landejendomme. Jordbunden er af let

Beskaffenhed. En Mose, kaldet Vasemosen, hører dels til Sønderby, dels til Østerby, dels til Hjortholm. Mosen leverer kun Tørv til det stedlige Forbrug. I Østerby fandtes paa det førnævnte Tidspunkt 37 Landejendomme, Skole og Kro. Ved Skolen virkede i flere Aar Lærer P. I. Møller fra Nustrup Bæk i Haderslev Amt. Møller var dansksindet, men indgik Ægteskab med en uheldig tysk Skuespillerinde og maatte deltage i alt Fortyskningsarbejde. Efter at være bleven forflyttet til Avnbøl i Sundeved, blev hans Ægteskab opløst og han afskediget uden Pension. Han fandt Plads paa „Hejmdal“s Kontor i Aabenraa, var under Krigen Redaktør af „Dybbølposten“ og til Slut ansat paa Paskontoret og ved Amtsmuseet i Aabenraa. Han har været død i en Aarrække. Fra hans Haand foreligger i Artikler i „Sundeved Annoncetidende“ vægtige Bidrag til Als' og Sundeveds Historie. Vest for Hartsø har vi Bebyggelsen *Skoven* og Vest for Kirken *Vestermark* med 7 Huse og en Vejmølle.

Den tredie Landkommune paa Kajnas dannede i den tyske Tid *Hjortholm*. Selve Gaarden Hjortholm er beliggende i det sydvestlige Hjørne af Kajnas. I Nærheden ligger Færgegaarden, Danielsens Kro, hvorfra der er Færgeforbindelse over til Byen Høruphav.

Hjortholm var oprindeligt et kongeligt Kammergods, som blev nedlagt 1765. Det omfattede 1087 Tønder Land, som først udskiftedes i 1921 og senere i 49 Parceller med en Stamlod paa 105 ha. I den tyske Tid boede som Ejer paa Gaarden Proprietær Witzke, tilhørende den kendte dansksindede Familie, og det var beklageligt, at Gaarden kom paa tyske Hænder. I „Dansk Atlas“ hedder det om Hjortholm „at dette Gods skal i forrige Tider have været pantsat til en Junker Rathlau, som tyranniserede Undersaatterne og især misbrugte Konerne, hvis Mænd deraf endnu kaldes de Kekenis Junkere. Denne Rathlau havde til sit Forsvar bygget et lidet Fort, hvoraf endnu ere Rudera“.

Af enkelte Bebyggelser skal nævnes *Midtkobbøl*, *Kongshoved*, *Dankobbøl*, *Torshoved*, *Vesterkobbøl*, *Grønmark* og *Lodbjerg*.

Halvøens Beliggenhed er meget isoleret. Samfærdselsmidlerne og Vejene var tidligere daarlige. Dette satte sit Præg paa Beboerne, som blev noget for sig selv og som pietetsfuldt vaagede over gammel Sæd og Skik.

Posten gik over Skovby, og skulde man til Købstaden, gik Rejsen sædvanligvis med Færgen over til Høruphav og derfra videre med Dampskib, som ikke sejlede hver Dag. Efter Anlægget af Smaabanen til Skovby, blev Forbindelsen bedre. Nu er ogsaa denne

Kajnæs Færgegaard

næs. — Veloplyste, ligefremme og bekendte for Vennesælhed og en udstrakt Gæstfrihed er Beboerne af den lille Halvø i „Østerhavets Vove“.

Hans Petersen.

LYSABILD SOGN grænser til Hørup og Tandslet Sogne, til Lillebælt og Høruphav. Ved *Draget*, den meget smalle Landstrimmel Syd for Kajnæsgaard, mellem Høruphav og Lillebælt, er Sognet landfast med Halvøen Kajnæs. Lysabild Sogn strækker sig over et Areal paa 3195 ha og havde ved Folketællingen 1935 1715 Indbyggere.

Sognets Navn er skrevet paa forskellig Vis. 1245 kaldtes det Liusapild. Generalstaben og Schmidt bruger Benævnelsen Lysabild. Sidstnævnte anfører, at „Navnet kan hentyde til et Æbletræ, som er lyst og skinnende (af smukke Frugter), hvilket paa Grund af sin Mærkelighed har givet Byen Navn“. Hos Jensen og Schrøder skrives Navnet Lysabbel. Denne Benævnelse anvendes endnu af Tyskerne.

Byen nævnes tidligt. I et gammelt Dokument hedder det saaledes: „Hertugen gav 1245 Afkald paa alle Rettigheder i Byen Liusapeld til Fordel for sin Broder Kong Erik“.

Lysabild Sogn ligger meget smukt i en af de skønneste Egne paa Als. Egnen er meget afvekslende, bølgeformet og bakket, med kun lidt Skov ved Mommark og med kun faa Moser, men derimod gode Enge. I den sydlige Del af Sognet findes en større sumpet Engstrækning, hvis nordlige Del kaldes Birk og sydlige Del Pøl. Et Par mindre Søer findes her, men flere vævre Bække, ofte i romantiske, kløftede Lejer, gennemstrømmer Sognet. Det største Vandløb af denne Slags er *Humbækken*. I Nærheden af Humbækken ligger smukt Humbæk Vandmølle og den gamle Vejmølle. Forøvrigt er Sognet ikke fattigt paa Møller, i Vibæk er der Vejr- og Vandmølle, i Skovby en stor Vejmølle, i Mommark Vejmølle og i Lysabildskov en Vejmølle.

Byen Lysabild bestaar hovedsagelig af en Gade paa ca. 3 km.s Længde. Ved Bygadens vestlige Ende har vi *Kirken* og *Skolen*, saa følger statelige Gaarde i Bindingsværk og nyere, langt fra saa kønne, i Nutidens lidt smagløse Stil.

Store Abildgaarde og smukke Haver med sjældne Træer omslutter til Dels Gaarde og Huse. Lysabild har Læge, mange Haandværkere og flere Købmandsforretninger. Et Stykke inde i Byen findes den tidligere Amtsbanegaard, den nuværende Station for Rutebilerne, et Gæstgiveri med stor Forsamlingsaal, i hvilken danske Foreninger holder deres Møder. Noget Forsamlingshus ejer Sognet ikke. Længere nede i Byen findes den anden Kro og Byens Andelsmejeri. Paa et Hus, som tidligere tilhørte Malermester, nuværende

Gæstgiver i Sønderborg, Carstensen, findes følgende Indskrift:

P. S. V. 6. Jesus er Engkers Dommer:
See her er Jesu Navn,
og her er Herrens Naade,
Som Præste Engken i Lysabbel staar,
til Baade Lof skee vor Herris Navn,
med Engkens Sang og Bøn,
og Jesus være selv vor Kongis store Lon.

N. S. M. L. Anno 1718.

I ældre Tid fandtes i Lysabild et Diakonat, som blev ophævet 1688. Det omtalte Hus, den tidligere Præstebolig, blev saa Enkesæde. Iflg. „Heimatsblætter“ hentyder Indskriften dertil.

Egnens Vartegn er *Lysabild Kirke*, som er højt beliggende og ses i en vid Omkreds, ikke mindst fra Søen. Taarnet har tjent Sømændene som Sømærke.

Hvor Kirken nu er, skal der oprindeligt have ligget en Borg, af hvis Volde der, indtil Kirkegaarden i 1841 blev planeret, fandtes Spor. Kirken skal skyldes en paa Borgen boende Ridder sin Oprindelse. Den blev bygget „Sct. Michel, den gode Stridsmand til Ære“ til Sone for et Mord, begaaet paa en Junker, der boede paa Abbelhoved. En anden Junker paa Munkegaardsmark dræbtes her af Anders Key, som fik Aflad imod at bygge et Kapel - *Helligblodskapellet* mod Nord. Andre mener, at Kapellet blev opført til Minde om den danske Admiral Iver Bryskes Nederlag ved Mommærk 1421. Til Kapellet i Lysabild skete hyppige Pilegrimsrejser, efter at Pilegrimsrejserne til Wilsnack i Brandenburg var ophørt. Disse Pilegrimme bragte Penge til Kirken, og der opstod et Marked, som benævntes efter Kirken og senere blev forlagt til Nordborg.

Et *Mariakapel* opførtes senere mod Syd. 1780 var Kirken derved omdannet til en Korskirke.

Alteret er fra 1791. Altertavlen er et Maleri forestillende Kristi Nedtagelse af Korset. Ligesom Altertavlen i Tandslet Kirke hidrører Maleriet fra Maleren Jes Jessen. Under et Vindue i den nordre Korsfløj findes en Skaalesten med over 40 Skaale.

Reformationen fandt tidlig Indgang paa Als, og en af dens Tilhængere kom som Præst til Lysabild. Det meddeles nemlig: „fra Ketting kom 1534 (?) Jørgen Petersen til Lysabild, den eneste Elev af Luther (1520) blandt Præsterne paa Als“.

Kirkegaarden er omgivet af Træer. Her findes bl. a. Landdagsmand Hans Lassens Grav. Endvidere hviler her tæt ved Midtergangen Syd for Kirken Gaardejer, Landbrugskandidat Hans Nissen fra Vibøge, Faderen til fhv. Landdagsmand Nis Nissen. Hans Nissens Navn er knyttet til Fællessynoden i Rendsborg, hvor han paa fyndig og kyndig Maade talte for Indførelsen af danske Sprogtime i de nordslesvigske Skoler.

Kirken har Ur med Slagværk, og som ved adskillige andre alske Kirker, findes ved Kirkegaarden en af de typiske Kirkestalde, en Bindingsværks Bygning. Som en mærkelig Kendsgerning kan anføres, at Kirken i Lysabild ligger i lige Linie med Kirkerne i Tandslet, Ketting, Egen og Tontoft (Nordborg).

Lysabild Kirke

Mommark Færgegaard

En Strækning Øst for Lysabild By har vi *Lysabildskov*, som udflyttedes 1780 ved Jordernes Udskiftning.

Blandt Sognets større Landsbyer maa nævnes *Skovby* med den nye Landevej til Sønderborg og Vejen til Kajnæs. Under tysk Styre dannede Skovby en egen Kommune med et Jordtilliggende paa 941 ha. I 1906 fandtes her 59 Landejendomme, en toklas-

set Skole, og nu er der yderligere kommen en ny to-etagers Skolebygning mere, nemlig den tyske Privatskole. Skovby er forøvrigt en meget drifrig By. Den huser et af Nord-slesvigs ældste Andelsmejerier, har Brugsforening, Købmænd, Haandværkere, en Mølle og adskillige smukke Gaarde. Midt i Byen ved et Vejkrydssted staar et stilfuldt Genforeningsmonument.

Gæstgivergaarden er fortrinlig, stor og rummelig. Den var i Amtsbanens Tid Station og er nu Holdeplads for Rutebilerne.

Skovby blev tidligere delt i tre „Balliger“, hvis østlige Del hed Rubsballe.

Paa Vejen til Kajnæs, ikke ret langt fra „Drejet“, ligger den fornemme *Kajnæsgaard*, hvis ældste kendte Ejer hed Jens Thormundson, som til Bevis for sin Ejendomsret henviste til to Dokumenter, ifølge hvilke Grev Heinrich af Holsten i Aaret 1360 havde pantsat til ham saavel denne Gaard som en Gaard i Skovby, for 200 Mark.

Senere gik Kajnæsgaard over til Kronen, og Kristian IV skænkede den til sin Kammerterner Thomas Kylling. Hans Efterfølger som Ejer blev Hertug Hans den yngre. Han forstørrede og forbedrede Godset og lod bygge et Slot paa to Etager, som blev omgivet af brede og dybe Voldgrave, af hvilke der endnu findes Rester. Godset forblev i den fyrstelige Families Eje indtil det 1667 sammen med Ejendomme i Sønderborg af Hertug Christian Adolph blev overladt til Kong Christian V. 1758 lod Frederik V de forfaldne Bygninger nedbryde og opføre et nyt Stuehus. Som Fideikommis blev Kajnæsgaard 1764 overdraget til Hertug Friedrich Christian af Augustenborg og forblev i hertugelig Eje indtil 1852. Da Tordenskjold 1718 var Jagtgæst hos Hertug Ernst af Augustenborg, var han paa Gaarden. Vindebroen var gammel og raadden, og det fortælles, at den brast under Admiralens Vægt. Tordenskjold reddede Livet ved, at hans Bøsserem hagede sig fast i en Stolpe, men hans Hest fandt Døden i Voldgraven.

Forskellige Forpagtere havde Sæde paa Gaarden under Hertugfamilien. Den sidste Forpagter, Hans Andersen, købte 1856 Godset af den danske Regering for 126,000 danske Rigsdalere. 1874 solgtes Gaarden for 121,000 danske Rigsdalere til Gaardejer Jacobsen i Ærtebjerg, Faderen til de fra den tyske Tid kendte Amtsforstandere. I 1900 blev Klosterkamret i Hannover Gaardens Ejer. Købesummen var da 370,000 Mark. C. Jacobsen blev Gaardens Forpagter. Nu er en Landmand fra Brandsbøl i Havnbjerg Sogn Gaardens Indehaver. For nogle Aar siden nedbrændte Avlsbygningerne, og, da disse var under Opførelse, rev en orkanagtig Storm en Lade omkuld.

Under dansk Styre har der paa Gaardens Jorder rejst sig en Række pyntelige Stats-
husmandsbrug.

Byerne Vibøge (Viby) og Fjelby har ligeledes dannet en af Sognets Kommuner. Vi-
bøge, som ligger 3 km fra Lysabild Nord for den nye søndre Landevej, hørte i sin Tid
under det udstykkede Gods Nygaard paa Kajnæs. Om Byerne melder Annalerne: „I
Aaret 1245 gav Hertug Abel Afkald paa alle Rettigheder i Wibøge ved Arvedelingen,
til Fordel for sin Broder Kong Erik, ligeledes i Fiallothe paa 8 Mark Guld og 2 Mark
Sølv“.

Af Bebyggelser indenfor den nævnte Kommune kan nævnes Fjelbygaard, Pommers-
gaard, Kobbertoft, Vibæk Mølle og Gæstgiveriet Taskland ved Høruphav.

Mommark dannede ligeledes en Landkommune i Sognet. Byen Mommark ligger 3
km Nord for Lysabild. Den berøres af den nye, udmærkede Sønderborg Landevej. Selve
Byen er højtliggende. Et trigonometrisk Punkt befinder sig 52 m over Havfladen. Jord-
bunden er fortrinlig og har lidt Skov. I Mommark er der Skole, Mølle, Haandværkere
og Jordbrugere.

Jernbaneholdeplads er der i Lille Mommark. Jernbanen fører til Mommark Færge med
det herskabelige Badehotel i den gamle, smukke Hovedbygning. Badestedet er stærkt
søgt, da Bølgeslaget er meget kraftigt. I tidligere Tid, inden 1864, var der fra Mommark
Færgested livlig Forbindelse med Søby paa Ærø. Fra Færgelejet løber nu den nye, mo-
derne Færge, som ogsaa medtager Biler, flere Gange i Døgnet til Faaborg. Ruten over
Mommark til København er meget afvekslende og benyttes i udstrakt Grad. Mommark-
færge ejes af et Aktieselskab.

1807 blev Mommark By bombarderet af en engelsk Brig.

Sarup Landkommune omfattede 461 ha, deraf 401 ha Agerland, 25 ha Eng og 9 ha
Skov. Byen ligger 2 km fra Lillebæltet. Fra Møllehøj er der en smuk Udsigt til Ærø og
Fyn.

Hans Petersen.

TANDSLET SOGN strækker sig „fra Hav til Hav“, idet det gaar fra Lille Bælt
til „Lille Hav“, der paa Kort o. desl. kaldes „Hørup Hav“, men i daglig Tale kal-
des „Lille Hav“, idet det formentlig oprindeligt kaldtes „Hørup Hav“, hvilket Navn imid-
lertid er bleven overført til den derved beliggende Fiskerby (skrives: „Høruphav“). I sin
Tid naaede Tandslet til et tredje Vand, idet Augustenborg Fjord over Mjang (Hørup
Sogn) naaede til Tandslet Sogns nordvestlige Del, der endnu kaldes „Pæleværk“, hvilket
Navn formentlig hidrører fra, at der lagde Baade til „Pæleværk“ er altsaa oprindeligt en
Slags Skibbro. Men da hele Landet hæver sig (Ligevægtsstræben fra den Tid, da Isti-
dens Indlandsis trykkede Jordoverfladen), har Fjorden „trukket sig tilbage“, men har
endnu i Søen „Mjang Dam“ i Lavningen fra Augustenborg mod Øst en Rest fra hin Tid.
Man ser tydeligt ved „Pæleværk“ i Jordsmonnet en Slugt, der viser, at her endte Au-
gustenborg Fjord.

Tandslet Sogn grænser mod Sydøst til Lysabild Sogn, mod Nord til Asserballe Sogn,
mod Vest til Hørup Sogn. Sognets Omrids nærmer sig Kegleformen; den spidse Del
naar til „Lille Hav“, paa hvis Sydside Kegnæs-Halvøen ligger, den brede Del er mod
Nord. Sognets Østside strækker sig langs Lille Bælt fra Torhavn i Nord omtrent til Mom-
mark Færge i Syd. Sognet hører til den højere Del af Als. Kirken i Vest ligger paa en
Højde, der danner Vandskel mod Vest-Als, hvad man studser over, da Tandslet hører
til Øst-Als. Den nordlige Del af Sognet kaldes „Ertebjærg“, i gammel Tid „Erdberge“,
altsaa Flertal. Hele den Del af Sognet er meget bakket. Man har ment, at „Erdberge“

Tandslet Kirke

betyder „de stejle Bjerge“ („erd“- menes beslægtet med det latinske Ord „arduus“, der betyder „brat“, „stejl“). En af de højeste Bakker i Ertebjerg kaldes „Bukbjerg“. I den nordlige Del af Sognet naar man flere Steder omtrent 200 Fods Højde. Jordsmonnet skraaner ret stærkt ned mod Lille Bælt; mod Vest er Hældningen meget mindre. Her finder Afvandingen Sted gen-

nem Pulverbæk til Mjang Sø og Augustenborg Fjord. Mod Syd løber Vibæk, der er dybt nedskaaren, mellem Tandslet og Lysabild Sogne.

Sognet har udmærket Jord (2.—4. Klasse). Der er nogle mindre Bønderskove.

Banen Sønderborg- Mommark Færge (før Amts-, nu Statsbane) gaar gennem Tandslet Sogn, ligeledes Landevejen mellem disse to Yderpunkter. En udmærket Vej Tandslet—Ertebjerg munder ud i „østre Landevej“, der i Retningen Syd—Nord skærer den østlige Del af Sognet. Gennem den sydlige Del af Sognet gaar „søndre Landevej“ (Sønderborg—Skovby).

Indbyggerantallet var 1860: 1274, 1910: 1189, 1921: 1187, 1935: 1221.

Tandslet Sogns Omraade udgør omtrent 3700 Tdr. Land (nøjagtigt 2013 ha).

Sognet deles i følgende Byer: Over-Tandslet (oprindelig: øvre T.), og Neder-Tandslet (oprindelig: nedre T.). Her ligger Kirke, Præstegaard, 3-klasset Skole, Forsamlingshus (bygget 1906), Missionshus (den gamle Kro blev 1921 købt og omdannet til Missionshus), der er adskillige Købmænd og Haandværkere. Andelsmejeriet „Skelbæk“ oprettedes 1893; her findes „Sparekassen for det sydlige Als“, Andelskasse, Filialer af Folkebanken for Als og Sundeved, og Landmandsbanken, Læge, Dyr læge, Politibetjent. Der er Station baade i Over- og Neder-Tandslet, der tilsammen har ca. 500 Indbyggere. Fremdeles nævner vi: Jestrup, Pæleværk, Holballe, Tandsgaard(e), Tandshede, Pilene, Tandsholm, Ertebjerg (med Andelsmejeri, Brugsforening), Tandselle (med Skole og Børnehjem), Tandsryd. Den sydlige Del af Sognet omfatter: Lebøl, Lebølgaard med Skole (der er fælles med en Del af Hørup Sogn) og Lebølløkke. Låndbrugsomraadet omfatter godt 1800 ha. Der findes en enkelt Fisker.

Af historisk Interesse kan nævnes, at Gaarden Stensgaard i den østlige Del af Sognet i Slutningen af det 15. Hundredaar skødedes til Markvad Lund. Da Gaarden imidlertid var pantsat til Godske Rantzau, solgte dennes Søn, Tønnes, den til Kong Hans. Allerede den Gang hørte der en Mølle til Gaarden. — Markvad Lund stammede fra Nørre Angel, og hans Æt tilhørte Sønderjyllands Lav-Adel. Paa samme Tid som han fik Stensgaard tilskødet, købte han Tandsgaard, der senere kom i Hertug Hans' Eje.

Ertebjerggaard forlenedes af en Hertug kort efter Midten af det 15. Hundredaar til Peter Stot og hans Søn paa Livstid. 100 Aar senere ejedes Gaarden af Balthasar v. Karberg (af meklenborgsk Adelsæt). Ertebjerg Domæne købtes 1904 af den prøjsiske

Stat. Efter Genforeningen solgte Hoveddel-
len (34 ha) med Byg-
ninger og har nu Nav-
net „Enggaarden“, der
har fortrængt det tid-
ligere fremmede Navn
„Domænen“. Resten
(11 ha) solgtes til nær-
boende som Tillæg til
deres Jord.

I den østlige Del
af Sognet ligger Gaar-
den „Store Elholm“.
Ved Siden af den er
en firkantet Gaard-
tomt, omgivet af en
bred Grav. Paa „Store
Elholm“ (∴ den gam-
le Gaard med Graven

Svennes Møllegaard

udenom) boede, fortælles der, Henning Linthe. Han var en gudfrygtig Mand, der efter en meget alvorlig Sygdom besluttede at bygge en Kirke som Tak til Gud, fordi han var bleven karsk igen. Paa „Kirkeblok“, en Bakke med vid Udsigt et Stykke derfra, skulde Kirken ligge. Hvad man byggede om Dagen, rev en hvid Hest imidlertid ned om Nat-
ten og slæbte det til en Bakke imod Vest. Der byggedes saa Kirken. Og der staar den endnu. Da Kirkeklokkerne ringede for første Gang i den nye Kirke, fortæller Sagnet vi-
dere, travede en hvid Hest ind i Store Elholms Borggaard. I dette Øjeblik døde Henning
Linthe, og han blev den første, som begravedes i Tandslet Kirke.

Tandslet Kirke hører til de ældste Kirker paa Als. Den er i Grundtegningen helt ro-
mansk. Med Rundbuestilen er givet, at den er gammel, sandsynligvis fra Absalons Tid
(noget før 1200). Den er viet til „Marie Mø“. I Muren er en Niche, hvor der i den ka-
tolske Tid stod et Mariabillede. Det er den eneste Kirke paa Als, der har Korrunding.
Forholdet mellem Vaabenusets, Skibets, Korets og Korrundingens Størrelse er saa har-
monisk, at Tandslet Kirke hører til de smukkeste Landsbykirker.

Kirken har fladt Loft; men Koret har en stor, meget smuk Hvælving. Denne er go-
tisk, altsaa yngre end selve Kirken. Korrundingens Nordside har Mærket af et Vindue,
der tidligere har været der. Dette er ligesom de øvrige Vinduer romansk. Prædikestolen
bærer Aarstallet 1576. Den har for oven en Indskrift, der lyder saaledes: „Guds Ord
bliver tøvende (∴ dvælende) fra nu indtil Evighed“. Underneeden staar: „Al Verdens
Pragt maa slet (plat) forgaa, Guds Ord alene bliver evig staaende. Es. 40“. Det er skre-
vet paa Plattysk paa en Tid, da Modersmaalets Betydning endnu ikke var gaaet op for
Folk. Prædikestolen har 5 lodrette Søjler. Forneden paa disse med et Bogstav paa hver
staar IESUS (Jesus).

Altertavlen, der forestiller Jesus i Getsemane, er malet af Jes Jessen fra Aabenraa 1782.

Mellem Kor og Skib danner en smuk Triumfbue Skellet. I Skibet findes 31 Kirke-
stole, hver har Plads til 7—8 voksne.

Overalt, paa Vinduer, Triumfbue osv., ser man den runde Bue.

Langs Nord- og Vestsiden og den halve Sydside findes Pulpitur med Plads til om-
kring 100 Personer.

Tandselle Børnehjem

Der, hvor Koret støder til Skibet, har Kirken i sidste Halvdel af det attende Aarhundrede faaet et lille Spir, en „Tagrytter“, der har en lille Klokke, hvormed man tidligere ringede, naar Gudstjenesten var forbi.

Klokkerne findes i et særligt Klokkehus af Træ Øst for Kirken. Den ene blev under Verdenskrigen fjernet. En ny er givet af Nationalfondet. Gavebrevet er i Glas og Ramme ophængt i Vaabehuset.

Af forhistoriske Minder findes ved Ertebjærg et fritstaaende Dyssekammer og en forstyrret Langdysse.

Paa Kirkegaarden er rejst et Mindesmærke for de i Verdenskrigen faldne (42), i Le-bøl er rejst en Mindesten for de fra den Del af Sognet faldne (9).

Ved Afstemningen 10. Febr. 1920 stemte 659 Dansk, 65 Tysk (der var 795 stemmeberettigede; fra Danmark kom 90, fra Tyskland 24). 1924 stemte 319 Dansk, 8 Tysk, 80 Socialdemokrater, 1929 var Tallene: 307, 24, 142.

I Tandslet Sogn er født: Jørgen Hansen (1802–89), Biskop for Als og Ærø 1848–64; han betød meget for Danskheden. I Præstegaarden fødtes August Peter Tuxen (1853–1929), Generalløjtnant og Dr. phil.

R. Nielsen.

HØRUP SOGN har i ældre Tid paa to Steder haft Adgang til Havet, nemlig i Nord ved Brovold til Augustenborg Fjord og i Syd til Høruphav. Grænsen mod Vest er Ulkebøl Sogn, og i Øst grænser Hørup mod Ketting og Tandslet Sogne.

Sognets Størrelse er 2361 ha, og Indbyggerantallet var den 1. Juli 1936: 1367. I 1915 var Antallet ca. 100 større.

Hørup Sogn gennemskæres fra Vest til Øst af to udmærkede, asfalterede Amtsveje, nemlig Søndre Landevej og Nørre Landevej. Begge Veje udgaar fra Sønderborg, Søndre Landevej fører gennem to smukke Statsskove, Sønderskoven og Lambjerg-Indtægt, gennem Høruphav og videre til Skovby; Nørre Landevej ender ved Mommark Færge. Desuden løber Statsbanen Sønderborg—Mommark gennem Sognet og har her endog to Stationer, nemlig Kirkehørup og Majbøl.

Den nordlige Del af Sognet er temmelig bakket, der er Bakker, som naar en Højde af ca. 50 m; den sydlige Del er derimod temmelig flad Agerjord.

I den tyske Tid var Sognet inddelt i fem Kommuner, nemlig: Horup, Mjang, Majbøl, Mintebjerg og Lambjerg.

I den tidligere Hørup Kommune ligger Byerne Hørupkirke, Hørup By, Høruphav og Hørup Klinf.

I Hørupkirke ligger Kirken, Skolen, Mejeriet, to Købmandsforretninger, deraf den ene en

Brugsforening, samt Statsbanestationen, som tillige er Postekspedition og nu har faaet Navneforandring: Kirkehørup (ikke Hørupkirke, som Befolkningen er vant til at sige).

Horup Kirke er en af de ældste Kirker paa Øen og har en ualmindelig smuk Beliggenhed paa en høj Bakke, hvorfra der er en herlig Udsigt. Mod Vest ses Dybbøl, mod Nord Augustenborg med Parken og Fjorden, mod Øst Tandslet og Lysabild Kirker, mod Syd ser man tydeligt over Høruphav, Kegnæs, Bæltet og ind i Angelland.

Et gammelt Folkesagn fortæller, at dengang Kirken skulde bygges, begyndte man længere nede paa Bakken, men hver Nat blev Arbejdet, som om Dagen var fuldført, odelagt; og en Morgen hørte Mureren en Stemme, som sagde: „Højere op!“ Kirken blev saa bygget paa Toppen af Bakken. Da Mejeribestyreren for et Par Aar siden vilde opføre et Beboelseshus paa Skraaningen af Bakken, lidt Syd for Kirkegaardsmuren, stødte man ved Udgravningen til Fundamentet paa gamle Murrester, som godt kunde tyde paa, at det gamle Sagn har en historisk Baggrund.

Kirken var indviet til Sct. Jørgen, og Resterne af et Træskærearbejde, der forestillede den hellige Jørgen, som dræber Dragen, findes i Sønderborg Museum. Kirken har oprindelig været bygget i romansk Stil og har i sin Tid tjent som Forsvarssted mod Fjenden. Paa Nordmuren ses endnu de tilmurede smaa Rundbuevinduer, som har tjent som Skydeskaar. I Middelalderen er Koret tilbygget, og for ca. 100 Aar siden Sakristiet. Kirken har haft to Indgange, en i Nord for Kvinderne og en i Syd for Mændene. Indgangen fra Nord er tilmuret, men Døren sidder endnu paa Indersiden af Muren. Den gamle Skik, at Kvinderne sidder paa den ene og Mændene paa den anden Side, har holdt sig her i Sognet.

Kirken har intet Taarn, men kun en Tagrytter med slank 8-sidet Hjelm. Her hænger den gamle Mariaklokke fra 1371. Klokken bruges ikke mere til Ringning, men det gamle Urværks Hammer slaar her hver fulde Time. Uret stammer fra 1784 og er skænket Kirken af et Par Bønderfolk i Mintebjerg, Christen Jørgensen og Karen Christens.

Prædikestolen er skænket Kirken 1578 af de to alsiske, adelige Familier, Thomas Sture og Hans Blom. Over Indgangen til Sakristiet hænger en Præstetavle, Præsterækken naar tilbage til 1392; der er 10 Navne fra den katolske Tid. Paa Væggen hænger 4 Præstebilleder, nemlig: Provst Kragh, Otto Franck, og de to Schwennsen, Far og Søn. Disse to var tilsammen Sognepræster her i Sognet i ca. 100 Aar. Den sidste Schwennsen pensioneredes 1892 og døde 1899 hos en Søn, som er Godsejer i Jylland. Ved Otto

Høruphav

Hørup Kirke

Francks Død, 1767, skænkedes til Kirken en Lysekroner, som nu hænger i Koret.

Paa Kirkegaarden staar Klokke-taarnet med to Klokker, deraf den ene en Genforeningsklokke.

Mindesmærket over de faldne i Verdenskrigen, en stor, smuk Granitsten, bærer 37 Navne. Desuden findes paa Kirkegaarden et Mindesmærke for 6 danske Soldater, som døde paa Lazarettet i Hørup 1864, og et Jernkors over en tysk Soldat, ogsaa fra 1864.

Skolevæsnets i Hørup Sogn er ordnet paa den Maade, at Hoved-

skolen — bygget 1892 efter en Brand — ligger i Kirkehørup med 5 Klasser og 3 Lærerkæfter, og Forskolen i Høruphav — bygget 1914 — med 2 Klasser og 1 Lærer. Børnene fra Mintebjerg besøger Skolen i Lebølgaard, Tandslet Sogn. I Sognet lever endnu Mindet om en fremragende Skolelærer, i Folkemunde kaldet „den tykke Jørgensen“, som var valgt ind i den danske Rigsdag indtil 1864. Da han ikke vilde aflægge Ed til den prøjsiske Konge, maatte han tage sin Afsked.

I Hørup By ligger den gamle, smukke Præstegaard med den store, herlige Park. Da der engang var Bispevisitats i Hørup, og den traditionelle Middag efter endt Visitats var overstaaet, spadserede Herrerne i Haven og var henrykt over de skønne Omgivelser. Pludselig udbryder Biskoppen: „Ja, mine Herrer, hvis jeg ikke var Biskop i Slesvig, saa vilde jeg ønske, at jeg var Præst i Hørup!“

Høruphav har engang haft Præg af en Fiskerby. Vel findes her endnu nogle faa Familier, hvis Erhverv udelukkende er Fiskeriet, men for de flestes Vedkommende drives Fiskeriet nu kun som Bierhverv. Siden Hans Willesens Trælasthandel og Savskæreri er udvidet saa stærkt, har mange Mænd fra Høruphav og Omegn (vel ca. 40) her faaet fast Arbejde. Desuden er en Del tidligere Fiskere gaaet over til Murerfaget. Ved Siden af H. Willesens Forretning ligger Badehotellet „Hotel Baltic“. Siden den ny Søndre Landevej er blevet anlagt, er Turiststrømmen til Høruphav vokset betydeligt. Forbindelsen mellem Høruphav og Kegnæs besørger ved Motorbaade, og mellem Høruphav og Sønderborg ved Statsbanens Rutebiler. Skibsfarten til Høruphav indskrænker sig fortrinsvis til Fragtskibe til Willesens Trælasthandel og til Lystfartøjer; dog bor i Høruphav en Toldvagtmester. I Høruphav findes en Brugsforening.

I Skovkanten ved Søndre Landevej ligger en Krigergrav. Mindestenen fortæller, at her hviler den sidste danske Soldat, som faldt den 29. Juni 1864, efter at Tyskerne havde erobret Als.

Hørup-Klint er Sognets nyeste By, den er opført efter Aarhundredskiftet og indtil Verdenskrigen. Den ligger paa den høje, stejle Klint Øst for Byen Høruphav. Byens Fremkomst skyldes, at et tysk Aktieselskab, Schwartzkopf, Berlin, her lod bygge en Torpedostation, d. v. s. at her skulde de Torpedos, som var fabrikeret i Berlin, indskydes eller afprøves. Derfor blev der fra Klinten ud i Havet bygget en lang kostbar Bro med Skydetårne. Paa Klinten opførtes store Værksteder, Forvaltningsbygning, Vandtaarn, Beboelseshuse til Funktionærerne. Indtil Krigens Udbrud solgtes de kontrollerede Skyts ikke blot til den tyske Marine, men ogsaa udenlandske Officerer, russiske, græske,

spanske, har været her og overværet Skydningen, inden Handelen blev afsluttet. Da Krigen udbrød, overtog Staten hele Virksomheden. Arbejdet og Antallet af Arbejdere blev stærkt forøget. I Krigsaarene var ca. 400 Mand beskæftiget her. 40 Marine-soldater holdt Vagt Nat og Dag. Ved Revolutionens Udbrud d. 9. Novbr. 1918, hejstes straks det røde Flag paa Stationen; og alt Arbejde har siden da været standset. Nu ejes hele Komplekset af et Aktieselskab paa 3 eller 4 Medlemmer. Motorbaadene og en Del Maskiner er solgt, Broen benyttes kun af en enkelt Fiskerbaad. Værkstederne er tomme, kun Beboelseshusene bebos af til Dels arbejdsløse Familier.

Majbølgaard

Til den tidligere *Majbøl* Kommune hører Majbøl, Majbølmark og Majbøllykke. I Majbøl ligger en Jernbanestation og en Købmandsforretning. Motormølleriet ved Siden af Stationen ejes nu af et Aktieselskab, som bestaar af Gaardmænd i Majbøl og Mintebjerg. Den gamle *Mintebjerg* Kommune omfatter Mintebjerg (her ligger Andelsmejeriet Ryes Minde), Mintebjergshav og Herregaarden *Majbølgaard*, hvis Størrelse er 207 ha, den blev oprettet 1640 som Avlsgaard af 5 Bøndergaarde under Hertugen af Sønderborg. 1667 overgik den til Kronen, 1764 til Hertugen af Augustenborg. I Aaret 1852 solgtes den af den danske Stat til H. H. Jessen. Dennes Sønnesøn er nu Ejer af Gaarden. Aftægtshuset til Gaarden har en henrivende Beliggenhed paa Peberbjerg, hvor Jessen har ladet anlægge en meget stor Frugthave.

Mjang Kommune dannedes af Mjang, Mjanghaiøj og Gaarden Tomhave. Fra Herregaarden Gammelgaard i Ketting Sogn er en Del Husmandslodder udstykket, som grænser ind mod Mjanghaiøj. Antagelig vil disse Ejendomme herefter blive tilsluttet Hørup Sogn.

Lambjerg Kommune omfattede Lambjerg, Lambjergskov (med Gaardene Paradisgaard og Hovlykke) og Lambjerglund. Ved Lambjerglund Strand er der i de senere Aar blevet bygget en Række Sommerhuse, som til Dels ejes af Borgere i Sønderborg.

Hørup Sogn er rigt paa *Oldtidsminder*. I Sognet findes ca. 130 jordfæstede Oldtidsminder, som hovedsagelig ligger i Sognets sydlige Del, Kyststrækningen ved Høruphav. Den smukkeste Samling findes i Lambjerg-Indtægt, hvor der er 35 Gravhøje, Lang- og Rundhøje. Ogsaa i Præsteskoven og paa Majbølgaards Marker findes Gravhøje, som er fredlyst under Nationalmuseet. Ved Majbølgaard er i Foraaret 1936 fundet Resterne af et Jernalderhus (fra det første Aarhundrede efter Kr. F.). Ved Mjang er fundet flere Skeletgrave fra Vikingetiden. For et Par Aar siden fandtes i Lambjerg en stor Skaalsten, som desværre er ført bort fra Sognet. Det interessanteste Oldtidsminde, som kendes ikke blot i Hørup Sogn, men langt

ud over Sognets Grænser, er utvivlsomt *Brovold*. — Museuminspektør J. Raben i Sønderborg har gjort et stort og ihærdigt Arbejde for at samle og bevare Oldtidsminderne i vor Hjemstavn. Det er med hans Tilladelse, at her gengives et lille Udsnit af Beretningen om Udgravningerne ved Brovold. Vikingetiden har efterladt mange Spor paa Als. Opdagelsen af Brovold som Vikingebo er et nyt Led i vor Hjemstavns Historie fra den Tid, da Oldtid og Middelalder mødes. Ved Bromølle fører Landevejen Sønderborg — Nordborg over den gamle Stavnsbøl Fjord, Fortsættelsen af den nuværende Augustenborg Fjord. Her danner Fjorden en omtrent vinkelret Bøjning for at krumme sig videre ind i Mjængsø, der har været Fjordens inderste, brede Vig. Den Trekant, som ved Bromølle skyder sig ind i Fjordbøjningen, er afgrænset mod Syd af en endnu ret betydelig buetformet Jordvold, som med begge Voldender i Øst og Vest har ført ud til den gamle Fjordbred. Denne Plads, omgivet af en buetformet Vold, aaben mod Søen, kunde godt være en Byplads i Lighed med Haithabu (Hedeby) eller Birka. Vel er Pladsen ved Bro betydelig mindre. Medens Haithabu omfatter et Areal af 28 ha, Birka 8 ha, er Brovold kun godt 2 ha stor. Volden er ca. 250 m lang. Den vestlige Del har udadtil endnu en Højde af godt 4 m, mod Øst er den næsten helt udjævnet. Volden har indtil 1890 haft en Højde af ca. 7 m. I Folkemunde kaldes Brovold „Svenskeskansen“, og Sagn beretter, at Volden er opført af Svenskerne, da de laa paa Als i Svenskekrigen 1658—59. Dog har dette intet paa sig. I September 1931 foretog „Historisk Samfund for Als og Sundevad“ sin aarlige Udflugt til Nørreskoven og aflagde paa denne Tur et Besøg paa Brovold. Her blev det besluttet at foretage en Prøvegravning allerede samme Efteraar. Prøvegravningerne 1931 og 1932 har godtgjort, at den Teori, at Brovold maatte være et Anlæg eller en Byplads fra Oldtidens Slutning, slog til.

Den ideelt beliggende Boplads har Folkene i den yngre Stenalder syntes godt om. Overalt, hvor der blev gravet, er der fundet Efterladenskaber fra denne ældre Befolkning. Der er fundet et Par Økser, en Spydspids, Pilespidser, Knive, Flækker og Skrabere, alt af Flint. De mange Dyreknogeter fortæller om Husdyravl, de fleste stammer fra Heste, Køer, Faar og Svin. Af Vildt findes Rester af Hjorte, mange Knogeter er tilsendt Zoologisk Museum til Undersøgelse.

Alt i alt er ved begge Undersøgelser hidtil blevet afdækket og undersøgt 41 Affaldsgruber; 7 Huse og den saakaldte Staldbygning kunde bestemmes i Grundrids. Desforuden fremkom der 25 Ildsteder, som alle selvfølgelig er Husrester, men de manglende Stolpehuller tillader ikke en Rekonstruktion. Det store Fund, som er gjort baade af Husotmter og i Kulturlagene, taler for en stærk Bebyggelse og over et længere Tidsrum. Byen paa Brovold har ogsaa haft sin Begravelsesplads. Den har sikkert ikke ligget inden for Volden, da Pladsen er saa lille. Ligesom ved Birka, hvor Gravpladserne ligger uden for Volden, maa vi ogsaa søge den udenfor. Det er naturligt, at man søger denne Plads paa de højeste Punkter. Det højeste Sted uden for og i umiddelbar Nærhed af Volden ligger Syd for Voldens Vestende i Nabomarken, som hører under Gaarden „Abildgaard“. Og det er sandsynligt, at Begravelsespladsen ligger her.

J. Lassen.

NOTMARK SOGN har Form som en Kile, der i Vest vender Spidsen mod den afdæmmede Del af Ketting Nor (nu fredet paa Grund af sit rige Fugleliv: Rordrum, Kærhøj m. fl.) og mod Øst og Nordøst breder sig ud til Lille Bælt. Mod Nord grænser det til Egen Sogn og mod Syd til Ketting og Asserballe Sogne. Den midt-ostalsiske Højderyg (hvis højeste Punkt er Høgebjerg i Asserballe Sogn) løfter sin Kam gennem Sognet fra Nord til Syd og stiger i den sydligste Del til 70—71 m. Jorden i den vestlige Del af Sognet er udmærket lerblandet Muld, mens det stive Ler faar Overtaget paa Skraaningerne ned imod Lille Bælt. Det er sent opdyrket Skovjord, der egner sig fortrinligt til Frugtavl, og fra gammel Tid af har der ogsaa været forholdsvis mange Frugttræer i Sognet. Langs Lille Bælt ligger en Række Skove: Nørreskoven (d. sydøstlige Del), Fredsskoven og Fryndesholm (tidl. Fyrdesholm), òg i den vestlige Del af Sognet Rumohrsgaards Dyrehave, alle Statsskove (paa tilsammen 237 ha). Nogle smaa Bønderskove udgør kun nogle faa ha. Mod Syd løber Kornbækken ud i Bæltet. Fra Bakkerne ved Almsted i den sydlige Del af Sognet har man en storslaet Udsigt mod Vest og Nordvest over Landsbyer og levende Hegn, Ketting Nor og Augustenborg Fjord til de slanke Kirketaarne paa Sundeved. Og fra Bakken ved Padholm har man et tilsvarende, blot endnu videre Udsyn over Sognets østlige skovrige Skraaninger og Lille Bælt til Lyø og „de fynske Alper“. Her ser man ret, at Als er „Østersøens Perle“. Den nordlige Del af Sognet (Helleved, Frederikshof, Kattry og Nalmose) hører til Als Nørreherred, den sydlige Del til Sønderherred.

I gamle Dage løb Hovedforbindelseslinien mellem Sønderjylland og København igennem Sognet. Fra Fynshav var der Færgeforbindelse til Bøjden paa Horneland (m. Landevej til Nyborg). I 1690 klager Sognepræsten i Notmark over, at han bor „paa et meget besværligt Sted, paa en Landevej og Alfarvej, hvor der vandrer mange Omløbere, Landstrygere og Tiggere“. Da pulserede Livet saa stærkt ved Færgestedet, at Hertugen af Augustenborg saa sig nødsaget til selv at bygge en Mole et Par Hundrede Meter fra den anden. Rester af begge Moler findes endnu. — I en senere Tid gik Amtsbanen Sønderborg—Nordborg (med Station i Hundslev) gennem den vestlige Del af Sognet. Nu er Amtsbanerne nedlagt, men til Gengæld gennemskæres Sognet af de tre Amtsveje Sønderborg—Nordborg, Sønderborg—Fynshav og Fynshav—Mommark (og en fjerde Amtsvej er under Forberedelse). Statsrute- og Godsbiler besørger Person- og Godstrafikken. — Sognets

Areal er 1807 ha, heraf udgør Landbrugsarealet 1375 ha. I 1860 var der 1559 Indbyggere i Sognet, i 1935 kun 1202. Ved Afstemningen i 1920 blev der afgivet 702 danske Stemmer (heraf 48 tilrejsende fra Danmark) og 39 tyske (heraf 31 tilrejsende fra Tyskland).

Navnet Notmark (gl. Form: Nuthmark) kommer muligvis af Nød (Norsk: naut.)

Notmark Kirke

Notmark Præstegaard

= Kvæg (Nøds) og Mark = Grænse, Skovland. Naar Landsbyen Notmark (med Kirke, Præstegaard, Skole og Telefoncentral) kaldes „Als' mest bemærkelsesværdige Landsby" (Achton Friis i „De Jyders Land"), skyldes det først og fremmest Kirken og Præstegaarden.

Kirken er en romansk Kampestensbygning (rimeligvis fra

12. Aarh.), oprindelig indviet til Vor Frue. Allerede i Middelalderen er Vaabenhuset og det ualmindelig brede og kraftfulde Vesttaarn bygget til. Dette Taarn, der har Gavle i Nord og Syd ligesom beslægtede Taarne paa Fyn, har sandsynligvis været anvendt som Forsvarstaarn mod Venderne. Fra en senere Tid stammer den store Tilbygning paa Skibets Nordside (18. Aarh.) og Sakristiet (1857). Skibet har Bræddeloft, Koret to Fag seksdelte Hvælvinger med Kalkmalerier fra 1564, desværre ødelagte ved en Istandsættelse i 1907. I vestre Hvælving er Slægterne Stures og Breides Vaaben anbragt. En anselig Gravsten over Amtmand Thomas Sture († 1563) til Hellevedgaard (Østerholm) og hans Hustru Bertha Ahlefeldt staar nu paa Tilbygningens Nordvæg. Og i Koret findes et Epitafium over Amtmand „til Nordborg og Søbygaard" (paa Ærø) J. F. v. Aichelberg (død 1692) og Hustru (død 1694). -- Altertavlen er en gotisk Fløjaltertavle fra den sidste katolske Tid (ca. 1520). Hovedbilledet i Midten fremstiller Marias Himmelkroning; i Fløjene ses Apostlene. Paa det murede Alterbord findes et Alterkrucifiks, 5 sengotiske Lysestager og 2 smukke Alterkalke (fra 1655 og 1661). — Prædikestolen fra 1570-erne (i ung Renæssance) er rimeligvis en Gave fra Thomas Stures Enke. Døbefonten er en romansk Granitfont. Der er to Kirkeklokker, den ene med Aarstallet 1442 i arabiske Skrifttegn, den anden støbt af Baltzer Melchior i 1652 og med latinsk Indskrift. Den sidste blev taget ned i 1918 for at omsmeltes til Krigsbrug, men kom kun til Sønderborg, hvor den senere blev fundet i et Skur paa Banegaarden. 1921 blev den ophængt paa sin gamle Plads.

Præstegaarden er ifølge Sagnet opført paa et gammelt Voldsted. Resterne af Herresædets Voldgrave ses endnu i Haven. Det er en af Landets ældste og smukkeste Præstegaarde, „en ren Pragtbygning i sin Art" (Achton Friis), opført af Bindingsværk og røde

Taksensand Fyr

Munkesten med det typisk alsiske Mønterskifte i Felterne og med en tæt Række af Vinduer. Stuehuset blev ombygget i 1688 af Præsten F. J. Crucow, der satte en latinsk Indskrift over Døren, delvis taget fra Prædikerens Bog 2, 18 – 19:

„Disse Bygninger og alle Ting, som jeg med Flid har udført under Solen, og som jeg skal overlade til min Eftermand, hader jeg, thi hvem ved, om han er en Viis eller en Daare, taknemlig eller utaknemlig, han som skal være Herre over

Fra Fynshav Strand

disse Bygninger og over alt, hvad jeg med saa stort Arbejde og Besvær har tilvejebragt“.

Notmark Sogns Præstefortegnelse kan føres tilbage til en Hr. Henrik Lunow i 1341. Før Reformationen er der dog Huller i Rækken, efter denne er den fuldstændig. Fra 1550 – 1699 havde Familien Crucow Kaldet i fire Led. Mange Præster er trofast blevet i Sognet gennem 40–50 Aar. Hr. Mathias With fra Møen, der ligesom sin Forgænger og Svigerfar var Præst i Notmark i 48 Aar, byggede i 1765 et Enkesæde paa Præstegaardens Toft „Vestermark“. Det blev ophævet 1863, men kaldes endnu „æ Kaplani“. Den siden saa velkendte Biskop over Als og Ærø, Jørgen Hansen, var Præst i Notmark fra 1830–45, da han flyttede til Egen. — I 1852 byggede man de tre Bindingsværks-Kirke-lader, der ligger ved Kirkegaarden. — Fra 1917–35 var Ole Chr. Jensen Præst i Sognet. Han havde indtil Krigen været Missionær i Indien og vendte i 1935, 57 Aar gl., tilbage til denne Gerning. Den nuværende Præst hedder Vigh Pedersen.

De øvrige større eller mindre Landsbyer i Sognet hedder *Hundslev*, *Almsted* (med et gammelt Voldsted, kaldet „Kropholms Pold“), *Fynshav* eller *Notmarkskov* med Toldkontrollorbolig, Skole, Posteksp. og Danebod Højskole (se denne), *Helleved* („Hellud“) med Skole, Frydendal Kro (Sommerpensionat) og Taksensand Fyr (Per Tagesens Sand), *Frederikshof*, *Katryd* (Kattry), *Nalmose* med Spejderlejren „Alsborg“, *Gylden* med Naskærsgaard, *Trossenborg* og *Smørholm* (1690: Smørhul).

Af større Gaarde maa nævnes Rumohrsgaard (tidl. Søbo) og Øvelgønne (se Danebod Højskole). *Søbo* tilhørte Slægterne Fikkesen og Breide, indtil Ditlev Rumohr (gift med Anna Breide) i 1600 solgte den med 17 Gaarde og 2 Møller („Lille Mølle“) til Hertug Hans d. Yngre for 33.000 Rdl., hvorefter Hertugen kaldte Gaarden *Rumohrsgaard*. 1667 blev den solgt til Hertug Ernst Günther af Augustenborg og kom 1852 under Kronen. Staten solgte Gaarden i 1862 og købte den igen i 1925 (med ca. 310 ha). Nu er Størstedelen af Jorden udstykket, og til Stamparcellen hører der kun ca. 92 ha. De smukke, gamle Bindingsværkslader er desværre nedrevet. Kun Voldgravene minder endnu om svunden Storhed.

I Sognet er beliggende *Danebod Højskole*, som her skal omtales nærmere:

Allerede før Genforeningen, d. 1. Juli 1919, købte nogle faa alsiske Mænd Gaarden Øvelgønne for at omdanne den til Højskole, og skønnere Beliggenhed for en Højskole end Østkysten af Als kunde vel næppe tænkes.

Danebod Højskole

Øvelgønne har sin egen Historie. I Aarhundreder har den været Avlsgaard under Herregaarden Rumohrsgaard (se denne!) og har formodentlig delt Skæbne med denne lige til 1852, da Hertugen af Augustenborg maatte afstaa alle sine Godser til den danske Krone. Baade før og efter dette Aar er Øvelgønnes Jord blevet bortforpagtet sammen med Jorden til Fynshav Færgegaard. Fra 1852–62 anvendte Staten Gaardens Bygninger til Toldkontrollørbolig og Kommuneskole. Efter at Gaarden i 1862 var blevet solgt til en Privatmand, blev den anvendt til Kro og Købmandsforretning.

I en tysk Overlærers Eje naede det tilliggende Jordareal op paa 75 ha, men i 1904 blev den udstykket og i 1919 solgt med 18½ ha for 90,000 Kr. Nu hører der kun 10 ha til Skolen.

Andelsselskabet „Als Højskole“, senere kaldet „Danebod Højskole“, tegnede i 1919 –20 en Andelskapital paa 113,000 Kr. (senere forhøjet til 148,000) blandt Befolkningen paa Als og Sundeved. I Løbet af det samme Aar blev den ny Skolefløj rejst, hvor Ladden med Kroporten før laa, og der indrettedes Forstanderbolig i Stuehuset, alt efter Tegning af Erik Olsen.

Pastor *Thorvald Knudsen*, senere Ryslinge, var Skolens første Forstander. Han blev kaldt hjem fra U. S. A., og det var ham, der gav Skolen Navn. Aabningshøjtideligheden fandt Sted den 4. Novbr. 1920. 1921 overtog *Valdemar Nielsen* Ledelsen af Skolen, og fra 1923 har *Frede Terkelsen* været Forstander.

Skolens *Haandværkerafdeling*, den eneste i sin Art i hele Sønderjylland, oprettedes i 1921 med *Godfred Hansen* som Leder. Denne har haft særlig mange Elever fra Nord og Sydslesvig, mens Eleverne ellers kommer fra alle Egne af Landet. Der holdes 5 Mdr.s Karleskole og 3 Mdr.s Pigeskole, og Skolen har i Aarene 1920—36 ialt haft over 1700 Elever og desuden et lignende Antal Deltagere i korte Kursus (for Lærere, Studenter, Københavnerne o. s. v.) i August Maaned.

Skolens Bestyrelse bestaar endnu af de syv Mænd, der i 1919 sluttede sig sammen for at danne det første „Arbejdsudvalg“. Gdr. *Hans Eriksen*, Almsted, har hele Tiden været Formand.

Af Oldtidsminder findes i Notmark Sogn Rester af ca. 100 Gravhøje, heraf i Nørreskoven 12 ved Frydendal og 1 ved Frederikshof, i Fryndesholm 4 og i Rumohrsgaards Dyrehave 2 anselige Langdysser, 2 Runddysser og flere Smaahøje. Det mest velbevarede Dyssekammer i Sognet er Thorsstenen („Trodsten“) ved Kattry. Der er skaalformede Fordybninger i den store Overligger. — Et mærkeligt Fund fra Bronzealderen blev gjort paa en Mark ved Helleved i 1839: et Lerkar, indeholdende 23 Bronzeegenstande (en hængemt Skat eller et Offer til Guderne?). Fundet opbevares paa Museet i Kiel.

Ved Kirkegaarden er der rejst en Mindemur i Granit for de 41 Sønner af Sognet, der faldt i Verdenskrigen 1914—18. Sognets Beboere har desuden rejst to Genforeningsmindesmærker, et ved Kirken og et ved Højskolen. Paa Stenen i Fynshav staar der følgende Indskrift (af Katrine Eriksen, Almsted): 1864—1920. Sten, staa i tusind Aar, tal om Fædres trange Kaar og den store Sejer.

Frede Terkelsen.

KETTING SOGN grænser til Augustenborg, Tandslet Asserballe og Notmark Sogne samt til Lille Bælt og Augustenborg Fjord. Sidstnævnte afsætter Ketting Nor og Sebbelev Nor.

Sognet strækker sig over et Areal paa 1597 ha' og havde ved Folketællingen i 1935 775 Indbyggere. Indbyggerantallet er her, som i saa mange andre sønderjydske Sogne i Tilbagegang; i 1925 var der saaledes 848 Indbyggere.

Som en smal Strimmel strækker Sognet sig henover den

smukke Ø. Det er rigt paa Afvekslinger med Hensyn til landskabelig Ynde, frodige Marker bag de levende Hegn med Kaprifolier, Hybenroser og Nøddebuske samt Abildtræer og vilde Kirsebær. Om Foraaret vrimler Hegnene af Primulaer, Violer og Anemoner.

Bynavnet udledes af Mandsnavnet Kete. 1231 skrives det Ketyngi, 1463 Kettingh. Meier bruger Navnet Ketting og Kettinge.

En egen Hygge hviler over den typiske alsiske Landsby med gamle, pyntelige Bindingsværksgaarde og Huse, sit Gadekær og den paa en Bakke beliggende, ejendommelige Kirke. Blandt Gaardene lægges i særlig Grad Mærke til den gamle, fornemme *Bispegaard*, i svunden Tid Residens for Bispem over Als og Ærø. Gennem en Aarrække var Gaarden i den hjemmetyske Familie Erichsens Eje. Efter Verdenskrigens Slutning overtoges Gaarden af en Mand fra Kongeriget, som lige var hjemvendt fra Spanien. Den nye Ejer indsaa hurtigt, at der var Guld gemt i Jordens Skød i Form af Sten, og snart var Spaden i Gang. Der skulde nemlig bruges mange Sten til den nye Hovedlandevej gennem Als. Ved samme Lejlighed blev der gjort adskillige Oldsagsfund.

Som Nabo til Bispegaarden ligger den store toetagers Krobygning, en af de mest

anseligste paa Als og i sin Tid meget søgt, med Landbrug og Købmandsforretning. Selv om Værten inden Krigens Tid var tysksindet, -- han var en Broder til den kendte københavnske Skotøjsfabrikant Jørgen Petersen, der under Afstemningstiden var meget virksom for Danskhedens Sag -- var Kroen gennem mange Aar Danskernes Samlingssted. Her havde f. Eks. „Den alsiske Landboforening“ sit Lokale, holdt sine Landbomøder og Dyrskuemøder. Ogsaa de store danske, politiske Møder og Foredragsmøderne fandt Sted her. I den tyske Tid var især Landboforeningens Julemøde en Begiven-

Gravhøj paa Gammelgaards Mark

Gæstgivergaarden „Krumom“

Ketting Præstegaard

hed for en stor Del af Øen. —

I den nærliggende Skole residerede i hine Tider den bekendte tysksindede Lærer Bager, fra hvis Skole der udgik Mænd, som fik betydelig Indflydelse i national Henseende, f. Eks. afd. *Andreas Grau*.

Øst for Byen har vi den gamle Præstegaard og Boligen for Præsteenker. I selve Byen ligger det nu meget moderniserede Andelsmejeri, bekendt for sine fortrinlige Ostesorter. Der findes desuden i Ketting Smedie, Slagter, Bagere, Købmænd, Bygmester og

andre Haandværkere samt en Sparekasse. Tidligere var her Station for Smaabanen. Nu er Rutebilerne traadt i det lille „Futtogs“ Sted.

Vi anfører af Sognets Historie: 1250 blev der skænket en Ejendom til Bispen i Slesvig. I 1532 havde Præsterne for Mariealteret i Sct. Peter Dom i Slesvig et Alter her. Augustenborg, den slesvigholstenske Hertugby, som oprindeligt hed Stavnsbøl, skal have hørt til Ketting Menighed. De Døde fra Augustenborg fandt i længst hensvundne Tider deres sidste Hvilested paa Ketting Kirkegaard. Mange Gravhøje fra Hedenold, nu til Dels jævnedes, fandtes paa Byens Marker. Ved *Skakkenborg* fandtes i 1911 en større Begravelsesplads paa Gaardejer i Bro, Elnefs Mark. En Brandgrav rummede den først udgravede Høj. Den indeholdt Rester af brændte Lig. En Guldarmring havde ligget ved Siden af et Sværdgreb. I den yngre Broncealder skulde de døde ikke møde middelløse og uden Vaaben i Valhalla. Det drejer sig altsaa i dette Tilfælde om en Grav fra den nævnte Tidsperiode. Samme Aar, den 13. Marts, gjordes et nyt Fund, en Grav fra den yngre Stenalder, som rummede en Flintøkse, en Stenhammer og en Pilespids.

I *Bromølle*, hvor Landevejen fører over det tidligere Flodleje for den gamle Stavnsbøl Fjord, en Fortsættelse af den nuværende Augustenborg Fjord ligger den gamle *Brombold* klods op ad Landevejen, der i meget minder om Oldenborg ved Haddeby. I 1931 blev der under Ledelse af den paa dette Omraade meget kyndige Museumsdirektør, *I. Raben* fra Sønderborg, foretaget Prøveudgravninger. De førte til det store Resultat, at der blev afdækket en gammel Vikinge Boplads med Spor af Hustomter, Ildsteder m. m. Der fandtes Knogler, Hjortegevir, Ting af Jern, Slibesten og en Broncemønt. Af Volden indhegnes et Areal paa 2 ha Land. Den er 250 m lang og har paa sine Steder en Højde af 4,20 m. I 1932 fortsattes Undersøgelserne og Afdækningen, og interessante Ting kom for Dagslyset, saaledes Benhammer, Kantstykker af Lerkar, endog med Fals. Disse antages at stamme fra Pingdorf ved Rhinen, som i Vikingetiden var Udførselsstedet for fortrinlige Pottevarer. Men Resultatet af de forannævnte to Gravninger blev 41 Affaldsgruber, 8 Hustomter og 25 Arnesteder.

Kirken i Ketting rager majestætisk op over Byen. Den var helliget Sct. Laurentius. Den ældste Kirke, som blev nedbrudt i det 18. Aarhundrede, laa paa samme Sted. Den nuværende Kirke er bygget som en Rektangel med et Taarn uden Spir. Men det rummer en af Landsdelens største Kirkeklokker, skænket Kirken 1546 af Thomas Sture til Gammelgaard. Klokken bærer følgende Indskrift: *facte pio Thomas Stuer est campanule jussu Gerardi a Merfeldt artificie manu. Verbum domini manat in arternum.*

Altertavlen er prydet med Snitværk fra et meget tidligt Tidsrum.

Et Billede af Madonna med Barnet i Straale- og Rosenkrans stammer fra den ældste Kirke. Desuden findes i Kirken et Krucifiks af Eg. Orgel har Kirken haft inden 1878. Kirkeuret er skænket af den førnævnte Slagtermester Erichsen, Bispegaarden, 1892. I Skibet hænger en Skibsmode.

Ketting Kirke

I 1906 talte Ketting By 56 Landejendomme. Jordbunden er frugtbar og ydedygtig.

Til Sognet hører Landsbyen *Bro*, gennem hvilken Hovedvejen gaar, 2 km Øst for Augustenborg og 2 km Syd for Ketting. Byens Jordareal udgør 384 ha, deraf kun 6 ha Skov. Den er lavt beliggende, men op imod Augustenborg bliver Terrænet bakkerigt. Øst for Bro ligger den 73 ha store Mjang Sø og Nydam, begge meget fiskerige. De blev i sin Tid fraskilt fra Havnen i Augustenborg. Ved Miang Sø har Maager deres Rugeplads. Man har her funden Skeletdele af Bisonoksen. — Af Bros Historie kan anføres, at Kong Frederik V 1764 solgte Jorder til Hertug Ernst Günther. Bro er Andreas Graus Fødeby. Den 1. Fredag efter Paaske afholdes *Bromølle Hestemarked*, som tidligere ikke var uden Betydning. Da var Gaardmændene Værtshusholdere, og beværtede de mange Markedsgæster. Tidligere var der i Bro 7 Gaarde, 8 Kaadnersteder og et Udflyttersted.

Til Sognet hører endvidere Osbæk, Blegebæk, Troldborg, Skakkenborg og Blæsborg Mølle.

2½ km Sydøst for Ketting og 10 km fra Sønderborg ligger den store Adelsgaard *Gammelgaard*, som allerede i det 14. Aarhundrede var i Familien Stures Eje. 1480 hed Ejeren Bendix Sture, 1553 Asmus Sture. 1563 døde Thomas Sture, og Gaarden solgtes af hans Svigersøn Hans Blohme til Hertug Hans, som her lod indrette Enkesædet for Hertuginde. Paa Gammelgaard døde 1659 en Hertuginde Anne. Senere kom Gammelgaard paa Kronens Hænder, men 1764 blev Hertug Christian Friedrich Ejer, og i hans Slægts Eje forblev Godset indtil 1852, da det — efter Trearskrigens lykkelige Udgang — købtes af en Proprietær Møller. Iflg. Oldenkop, bestod Godset 1730 af 84 Gaarde eller Bol, hvilken Benævnelse er gængs paa Als, 112 Kaadnersteder, 2 Vand- og 2 Vejr-møller. 1850 angives Arealet af Gammelgaard sammen med Ladegaardene Werthemine (Rigsdagsmand Ahlmanns Gaard) og Gundestrup ved Miang Sø til 1215 Td. Land. Der blev begaaet den Fejl, at Gaardene kom paa tyske Hænder. De danske Ejere søgte tilbage over Grænsen. Og i Slutningen af forrige Aarhundrede blev den westphalske Friherre Romberg Ejer af Gammelgaard og Werthemine, der sammen med Rumohrsgaard i 1925 ved Mellemkomst af de nordslesvigske Mæglere P. Høj, Bovrup, og J. Philipsen, Varnæs, solgtes til den danske Stat, som lod foretage store Udstykninger af Arealerne. Pynte-

lige Husmandsbrug har rejst sig paa de store Herregaardsmarker. — Umiddelbar ved Gammelgaard staar midt i en Mark en Krans af gamle Ege; maaske har der i Hedenold været en hellig Lund og et Offersted for Druiderne. Smukke Partier findes ved Pulverbækken, som flyder ud i Miang Sø. Paa den og ved Brovold bjærges i Vintertiden store Partier Rør, som benyttes til Tagbeklædning (Istag). Hans Petersen.

ASSERBALLE SOGN. De fleste alsiske Sogne gaar fra Kyst til Kyst. Det er ikke Tilfældet med Asserballe. Sognet ligger midt paa Als, og dets geografiske Form ligner nærmest en spids Trekant. Begynder vi mod Øst ved Lille Bælt, naar Sognet med sin Spids i Vest kun Halvvejen mod Allsund. I tidligere Tid var Asserballe tydelig det mindste Sogn paa Als. Den Omstændighed, men endnu mere Ketting Nabosogns langtstrakte upraktiske Form fra Vest til Øst, hvor Beboerne ved Østkysten, naar de kom til Asserballe Kirke, kun var Halvvejen til Deres Sognekirke, gjorde, at Kettingsskov 1861 blev lagt til Asserballe. I de senere Aar har Sognet yderligere ved Vestermine og Gammelgaards Udstykning faaet den ny Husmandsby Pindesholm, der er opstaaet paa Vestermine's Jorder, og en Del af den ny Husmandsby Tovrup, der er fremgaaet af Gammelgaards Udstykning. Men denne og den væsentligste Del af Tovrup hører til Ketting. Asserballe Sogn er saaledes blevet ændret og øget ikke saa lidt i det sidste trekvart Aarhundrede. Dets Areal er ca. 1400 ha. Sognets gamle Byer er Kirkebyen, Asserballe, og Asserballeskov i Øst. Der er sikkert ingen Tvivl om, at Als' Bebyggelse er foregaaet, i store Træk, fra Vest ved Allsund mod Øst. Her ligger endnu, langs Bæltet, de største Skove, der sikkert i sin Tid er vokset i Sammenhæng. Rydningen af Skovene og Bosættelsen paa deres Omraade er foregaaet nogenlunde samtidig over hele Øen, og vi fik de mange Byer eller Bosættelsesomraader, der altid ender med -skov: Lysabildskov, Tandsskov, Ertebjergskov, Kettingsskov, Asserballeskov, Notmarkskov o. s. v. De maa, naturligvis fraregnet Nutidsudstyknngen, være de yngste Bebyggelser paa Øen. Dens Befolkning er vokset og Overskuddet er presset ud i Skovene. Kirkebøgerne bruger tit slet ikke Bynavnet Asserballeskov for Folk derfra, men kun Betegnelsen „i Skoven“. Og det er ikke saa mærkelig, for saadan lød det i daglig Tale i Kirkebyen og dens Omraade og lyder det stadig „ned a e Skov“ vil sige: ned til Asserballeskov. Den vil være den yngste og Kirkebyen den ældste Bebyggelse fra det gamle Sogneomraade. De senere Aars Udstykning indenfor Sognet omfatter 157 ha af Vestermine, og det blev til 28 ny Husmandshjem. Sognets Indbyggerantal er ca. 900. — Forøvrigt har to af Sognets gode Mænd taget virksom og ledende Del i det nationale og praktiske Arbejde i den tyske Tid og efter Genforeningen samt i Jordudstyknngen, nemlig *Christen Ernst Christensen* og *Christian Becker*. Det vil være be-

Langdysse i Asserballe Skov

kendt, at to historisk kendte Personligheder har deres Navne knyttet til Asserballe Sogn. Den ene er Sønderjydernes Talsmand i Berlin sammen med Hans Andersen Krüger *Nicolaj Ahlmann* fra Vertemine. Han og hans Son ejede denne Herregaard fra kort efter Trearskrigen til midt i Halvfjerdserne. Den anden er Forfatteren *Herman Bang*. Hans Fader var Præst her fra 1850--63, og Sønnen Herman Joackim Bang fødtes i Asserballe Præstegaard 1857. Hans Bog „det hvide Hus“ handler direkte om Barndoms-

Gammel Gaard i Kettingsskov

hjemmet her, og det er jo ogsaa Tilfældet med Romanen „Tine“. Den første fortæller ualmindelig levende om alsiske Præstegaardsforhold i Halvtredserne, og begge vidner, hver paa sin Vis, om, hvor inderligt han i Mindet var knyttet til Asserballe Præstegaard. — Mens Talen er om Præstegaarden kan anføres, at denne stammer fra 1835, en Lade fra omtrent samme Tid, men en gammel Hjælm af solid Egetømmer stammer fra 17. Aarhundrede, antagelig Chr. IV.s Tid, og er en af Als' ældste Bygninger. — Kirkebyen rummer gamle Bondeslægter. Den ældste Kirkebog begynder 1640, og ved den Tid ejer Chr. Ernst Christensens Slægt „Særmosegaard“ og har gjort det siden uafbrudt. Man spørger: Hvor længe har Slægten siddet paa Gaarden 1640? „Lindegaarden“ har været i Jørgen Petersens Slægts Eje i 300 Aar. Slægten Lang har maaske haft den samme Gaard i et lignende Tidsrum. —

Gaar man udover den historiske Tid, har Sognet mange, ca. 60 jordfaste *Mindesmærker fra Oldtiden*. De fleste ligger i den sydlige Del og mest paa aaben Mark og er desværre overpløjet. Paa Arnkulgaards Marker er en Langdysse og en Rundhøj fredlyst under Nationalmuseet. Øst for Vertemine ligger et af vore smukkeste Dyssekamre, hvis Overligger bærer skaalformede Fordybninger. En anelig Langdysse med uberørt Kammer findes lige Øst for Skoven Pindesholm. Disse to Grave er fredlyst. Et mærkeligt Oldtidsminde ligger gemt inde i Statsskoven Oleskobbel, to parallelt løbende Langdysser hver med et aabent Kammer og omgivet af fælles Randsten. I Statsskoven Blomeskobbel findes en smukt bevaret *Samling af Megalithgrave*, to Langdysser og to Runddysser med tilsammen 6 aabne Dyssekamre og tætsluttede Randsten. De kan regnes med til den smukkeste og bedst bevarede Samling af denne Art i Norden. Nationalmuseet og Museet paa Sønderborg Slot har i de senere Aar foretaget en grundig Restaurering af disse. Dækstenen over det ene Kammer har en Vægt af over 20 Tons og er vistnok den største Overligger over danske Stenaldergrave. Syd for Asserballe er gjort en Del Gravfund fra den ældre Bronzealder. Og mangfoldige Bopladser fra den romerske Jernalder findes omkring i Sognet. — I Kettingsskov findes paa Husmand Nis Nissens Mark *Voldstedet Blomestaarn*, en 24 × 22 m stor, firkantet Plads med nedskaarne Gravsænkninger mod Nord, Syd og Vest, udjævnet mod Øst. Det er fredlyst. Navnet stammer antagelig, ligesom Blomeskobbel, fra Junker Hans Blome fra Gammelgaard. Paa samme Husmands Mark har *Junkergaard* ligget. Man ser tydeligt de fugtige Sænkninger, hvor Voldgraven har været og Ejeren støder ofte paa Fundamenter af Munkestensmurværk,

Asserballe Kirke

gaard nedbryde. Voldstedet er meget tydeligt i Munkegaardskobbel. — I Statsskoven Blomskobbel ligger „Rytterkulen“, der menes at være et Voldsted fra den tidlige Middelalder. Det er med en halvkredsformet Grav skaaret ind i Strandkanten. Det forstyrres efterhaanden ved Udskridning i Havet. Navnet knytter sig til et Sagn om svenske Ryttere, som her skal have haft Lejrplads under deres Ophold 1657—59 paa Als.

Asserballe Kirke er en romansk Kampestenkirke med oprindelig kun et Langskib og et lige afsluttet Kor. I Tidernes Løb er der tilbygget Sakristi mod Øst og Tværskibe mod Syd og Nord og er nu en ret anelig Korskirke med Pulpitur mod Syd og Siddepladser til ca. 400 Personer. 1857 fik Nordskibet gotisk Gavl og samtidig anbragtes Klokkeren her, og det gamle Klokketaarn paa Kirkegaarden fjernedes. Der er Bjælkeloft i Skibene, Krydshvælvning i Koret, Korburen er spidsbuet. Kirkens Alter er et Billedskærerarbejde fra 18. Aarh. af E. G. Lund, Sønderborg, pragtfuldt og pompøst med udskaarne barokke Akantusranker, forgyldt, omrammer to Malerier af J. H. Jacobsen fra 1749, øverst af Korsfæstelsen, nederst af Nadveren. Det har to senromanske Malmlysestager og en i Eg skaaret og drejet syvarmet Lysetage. Døbefonten under Korbuen er af Granit, senromersk. Døbefadet fra 16. Aarhundrede, er Nürnbergarbejde. Øverst i Korbuen er anbragt et stort sengotisk Lægmandskrucifiks. — Midt i Kirken hænger en fuldrigget Fregat, bærende Aarstallet 1781. I Agterstavnen hang fra den danske Tid til langt op i den tyske et lille Dannebrog. Da det rygtedes, at Flaget skulde fjernes, gik gamle Becker ganske stille op og tog Flaget ned og gemte det som en lille kær Helligdom. Efter Verdenskrigen blev det gamle Flag igen anbragt paa sin gamle Plads af Sønnen Chr. Becker, og der haaber vi, det faar Lov at blive, saa længe Skib og Flag kan holde.

Endelig skal meddeles Ordlyden af et ældgammelt Dokument, sikkert et af Landets ældste, nemlig *Testamentet*, der opretter eller grunder *Asserballe Præstekald*. Det er dateret 1250 og har ligget i Asserballe Pastoratsarkiv til efter Genforeningen, hvorpaa det blev overgivet til sikrere Opbevaring i Landsarkivet i Aabenraa. Det er dog ikke det oprindelige Papir, vi ejer, men et fra 1558. Sagens har Originalen den Gang været saa medtaget, at man har sikret sig en Afskrift i Tide. Det er en Meddelelse fra Biskoppen i Odense om, at Herremanden (saadan benævnes han i et andet gammelt Skrift) Lille

men Gaardens Historie kendes iøvrigt ikke. — Mere kendt er Historien om *Munkegaard* Syd for Asserballe. Den hørte oprindelig under et Kloster i Odense. Als hørte før 1819 under Fyns Stift. Senere blev Munkegaard den alsiske Adelsslægt Hartvigsens Stamsæde. Fra 1506—34 nævnes Hartvig Andersen. Hans Søn Jørgen Hartvigsen, der omtales 1565, solgte Gaarden til Hertug Hans d. y. og han lod Munke-

Christen har skænket Jordegods til Underhold for Præsterne i Asserballe, Testamentet lyder saaledes: „Vitterligt være for alle dem, der der dette Brev ser, hører eller læser. Broder Nicolaus, af Guds Naade Biskop i Odense, Hilsen i Gud. I Kraft af den hellige Lydighed og under Tvang af Ban forbyde vi strængeligen alle, af hvilken Stand de er, at gøre Hindring overfor Præstegaarden i Asserballe, som sandfærdig lille Christen med al dets Til-

Asserballe Præstegaard

behør, kaldet Kornbecke, med begge Langetoft, med Eng og Græsgang, Skov, til Præstens Behov, han som nu er der og fremtidig kommer der, til Medlidenhed og Salighed for Sjælen, har givet og paa Landstinget har skødet til Præsten med Fuldmagt og Tilladelse for at ingen skal driste sig til at gøre Præsten nogen Besværing, dersom de vil undgaa den foreskrevne Tvang om Ban. Givet i det Herrens Aar det 1250te Dagen før Mariæ Bebudelse. Lille Kerstens sande Arvinger“.

Inden Dokumentet kom til Landsarkivet, var det til Brug og Undersøgelse i Rigsarkivet. Dette forklarer, at Brevet har været affattet paa Latin og er forsøgt oversat paa Nedertysk, men Oversætteren, en eller anden fremmed Munk, har ikke helt kunnet læse eller forstaa Latinen. Derfra stammer vel den knudrede Form. Meningen er dog tydelig. Saadanne Testamenter maa have foreligget i alle Sogne. Mon Asserballe Testamentet er det eneste bevarede? I hvert Fald er det et interessant Aktstykke om Tilblivelsen af Sognenes Præstegaarde. Brevet nævner bl. a. „begge Langetoft“. Saaledes hedder endnu to af Præstegaardens Marker.

Til Slut skal anføres, at Sagnet nationalt altid har hørt til de mest danske. 1871 var der 220 danske og 2 tyske Stemmer. Ved Afstemningen 500 danske og 25 tyske Stemmer. Fra Danmark 64 tilrejsende, fra Tyskland 13. Ved sidste Landstingsvalg var der 5 St.

Als er kendt for sin Naturskønhed, og Asserballe Sogn har sin Part af den. Her er hyggelige Byer med pyntelige Huse og Gaarde, idylliske Veje med levende Hegn til begge Sider. Bække og Moser, smaa og store Skove med Landets højeste og smukkeste Bøge, skønne og betagende Oldtidsminder, blødt bølgende og stærkt bakket Terrain. Øens højeste Punkt, Høgebjerg, 81 m, ligger lidt Nordøst for Kirkebyen. Fra forskellige Punkter, men navnlig fra sidstnævnte, haves vidt Udsyn til alle Sider, mod Syd over Kegnæs og Østersøen til Angel, mod Vest over Alssund ind over Sundeved, mod Nord udover Als og i klart Vejr helt op til Skamlingsbanke, mod Øst ud over Øen og det friske, blaa Bælt over til Fyn, Lyø, Avernakø, Ærø og helt til Taasinge, et vidunderligt Panorama udover „det skønne Land med Dal og Bakker fagre“. Ja, „Du skønne Land, mit Hjertes Hjem heneden“. Saadan er Danmark, saadan er Als, saadan er Asserballe Sogn.

Jørgen Eriksen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I ALS SØNDRE HERRED

J. A. C. Sarauw,
Læge,
Augustenborg

Gregers Jensen,
Læge,
Augustenborg

Karl E. Abel,
Postmester,
Augustenborg

Carl Johan Rafn,
Overtoldassistent,
Augustenborg

Johan Adolf Christian Sarauw, Læge, Augustenborg, er født den 29. Marts 1869 i Visby, Tønder Amt, som Søn af Amdomsmer Ernst Sarauw og Hustru Nicoline, f. Sarauw. Eksamen 1895. Dr. med. Læge ved Sygehuset i Nürnberg fra 1895—96, praktiserende Læge i Augustenborg siden 1896. Tilsynsførende Læge ved Sønderjydske Fonds Kystsankatorium fra 1921—35. R. af Dbg.

Gregers Julius Jensen, Læge, Augustenborg, er født den 15. August 1892 i Sorø som Søn af Birkeluldmægtig Alfred Jensen og Hustru Astrid Ragnhild, f. Fiedler. Gift 1922 med Betty Præstemark. Medic. Embedseksamen 1917. Reservelæge i Hæren. 5 Aar Hospitalstjeneste. 1922—27 Distrikts- og Hospitalslæge i belgisk Congo. Siden 1929 praktiserende Læge i Augustenborg. Medlem af Sundhedskommissionen. Tilsynsf. Læge ved Kystsankatoriet i Augustenborg.

Karl E. Abel, Postmester, Augustenborg, er født den 25. August 1881 i Ribe. Kirkekasserer og Kirkeværge.

Carl Johan Rafn, Overtoldassistent, Secondløjtnant af Ingeniørregimentet, er født den 21. Februar 1870 i Korsør som Søn af Købmand og Brygger Carl Johan Rafn og Hustru Marie Svane. Gift 1903 med Marie Jensen. Præliminæreksamen. Ansat i Toldvæsenet 1887. Kasserer i Augustenborg Kredens kons. Vælgerforening. Stifter af og Formand for Augustenborg danske Roklub.

Chr. Nissen, Overbetjent, Augustenborg, er født den 12. September 1892 i Sdr. Hygum som Søn af Gdr. Asmus Jæger Nissen og Hustru Marie, f. Horn. Gift 1924 med Marie Helene Skov. Betjent i Haderslev 1919. Gendarm under den internationale Kommission 1920. Betjent i Padborg 15. Juni 1920 til 15. Jan. 1921, i Faarhus fra 1921—26, i Tandslet fra 1926—34, siden 1934 i Augustenborg. Den 1. Juli 1931 udnevnt til Overbetjent.

Johannes Rasmus Mathiesen, Havnefoged, Augustenborg, er født den 10. November 1890 i Augustenborg som Søn af Fisker August Mathiesen og Hustru Anna, f. Wiese. Gift 1911 med Hansine Clausen. Siden 1926 Havnefoged. Siden 1932 Kgl. Vejer og Maaler.

Carl Henrik Emil Madsen, Maskinmester, Augustenborg, er født den 28. Januar 1887 i Høstruphuse som Søn af Lærer E. Madsen og Hustru Caroline, f. Tügel. Gift 1918 med Marie Jepsen. Præliminæreksamen fra Saksøbing Realskole 1903. Udlært paa Bruhnshaab 1903—08. Maskinmester-eksamen I/II 1908. Tillægsprøve i Elektrotekniken 1911. Sejlet i Koffardifart 1911—14. Ansat som Udermester ved Middelfart Sindssygehospital 1914—31, siden da Maskinmester i Augustenborg. Medlem af Byraadet 1933.

Chr. Poulsen, Manufakturhandler, Augustenborg, er født den 13. Maj 1905 i Styding som Søn af Købmand Peter Poulsen og Hustru Marie, f. Hundevatt. Gift 1935 med Karen Gravensen. Kasserer og Næstformand for Augustenborg Roklub.

Chr. G. Nissen,
Overbetjent,
Augustenborg

J. R. Mathiesen,
Havnefoged,
Augustenborg

C. H. E. Madsen,
Maskinmester,
Augustenborg

F. W. J. Duus,
Dentist,
Augustenborg

E. Rasmussen,
Forstanderinde,
Augustenborg

Jørgen Frost,
Skomagemester,
Augustenborg

C. H. Carlsen,
Uddeler,
Augustenborg

L. C. Nissen,
Gaardejerske,
Augustenborg

J. M. Hansen,
Sognepræst,
Ulkebøl

Axel Wanscher,
kgl. Skovrider,
Egetofte

Friedrich Wilhelm Jørgensen Duus, Dentist, Augustenborg, er født den 23. Oktober 1888 i Lysabildskov som Søn af Gdr. Andreas Duus og Hustru Marie. Gift 1922 med Anne Marie, f. Møller, 3 Aars teknisk Uddannelse i Berlin i. Tekniker i Brüssel. Absolveret 2 Semester ved Tandlægeskolen i Brüssel, smst. som Lærer ved Skolens prothetiske Afdeling. I Krigen alkommanderet til Tandstationen ved Krigslazaret II i Brüssel. Siden 1920 Dentist i Augustenborg. Jernkorset af II. Kl.

Anne Marie Christensen, Dentist, Augustenborg, er født den 12. Marts 1886 i Guderup som Datter af Kasserer Jørgen Lassen og Hustru Anne Marie, f. Christensen. Gift 1904 med Sælemager Christen Christensen.

Ella Rasmussen, Forstanderinde, Augustenborg, er født den 6. Januar 1885 i Fakse som Datter af Jørgen Rasmussen og Hustru Signe. Uddannet paa Dronning Louises Børne-Hospital og Københavns Kommunehospital. Siden 1921 ansat som Forstanderinde ved Den sonderjydske Fonds Kyst-sanatorium.

Jørgen Frost, Skomagemester, Augustenborg, er født den 4. April 1872 i Rinkenæs som Søn af Arbejdsmand H. P. Frost og Hustru Kristine Marie Frost. Gift 1899 med Charlotte Christensen. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen siden 1922.

C. H. Carlsen, Uddeler, Augustenborg, er født den 1. Maj 1882 i Tønder som Søn af Købmand Eskild Carlsen og Hustru Katrine Noline, f. Engel. Gift 1905 med Marie Bertelsen.

Jes Hansen, Portner, Augustenborg, er født den 3. Septbr. 1900 i Stevning. Gift 1920 med Sofie Andresen. Siden 1929 Portner ved Sindssygehospitalet i Augustenborg.

Louise Christine Nissen, Gaardejerske, er født den 16. Decbr. 1890 i Nybøl som Datter af Landmand G. Nissen og Hustru Sofie Magdalene, f. Holdt. Gift 1913 med Gdr. Euard Nissen.

Jens Martin Hansen, Sognepræst, Ulkebøl, er født den 15. Septbr. 1888 i Tune som Søn af Gdr. Hans Hansen og Hustru Else, f. Madsen. Gift 1922 med Toni Tonnesen. 1914 cand. theol. ved Københavns Universitet. 1916 Afgangseksamen fra Infanteriets Kornetskole. 1917 Løjtnant. 1917 Sekretær i K. F. U. M. 1922 Sognepræst i Visby. 1932 Sognepræst i Ulkebøl. Divisionschef for K. F. U. M. Spjældernes sonderjydske Division 1921—22. Formand for Skolekommissionen 1935.

Axel Wanscher, Kgl. Skovrider, Egetofte, er født den 1. Septbr. 1889 i København som Søn af Professor, Dr. med. O. Wanscher og Hustru Margrethe, f. Hage. Gift 1920 med Adda Wøldike. Kandidat 1913, Assistent i Statsskovvæsenet 1914, Skovrider for Lindet Skov 1922 og for Sønderborg Distrikt 1929. Statens Tilsynsførende med de private Skove i Sønderborg Amt.

Hans Jacobsen, Bygmester, Ulkebøl, er født den 4. Januar 1874 i Ulkebøl som Søn af Skomagemester P. Jacobsen og Hustru Anna Christine, f. Schmidt. Gift 1894 med Sofie Marie Jørgensen. Medlem af Amsraadet siden 1923. Medlem af Sogneraadet 1911—33. Kommuneforstander i Overgangstiden.

Peter Hansen Maibøll, Husmand, Ulkebøl, Søn af Husmand Hans Christian Maibøll og Hustru Marie Dorteia, f. Mathinsen. Gift 1917 med Anna Marie Madsen. Formand for Husmandsforeningen siden 1931. Formand for Tærskeselskabet i Ulkebøl.

Hans Jacobsen,
Muremester,
Ulkebøl

P. H. Jørgensen,
Murer,
Ornstoft

D. Madsen Schnor,
Forstander,
Ulkebøl

Anna Marie Kroll,
Stationsbest.,
Spang

True Adamsen,
Skovfoged,
Stenholt

Chr. Jørgensen,
Skræddermester,
Ulkebøl

Chr. Jensen,
Skovløber,
Arnkild

Jørgen Matzen,
Gaardejer,
Kær

Andreas Petersen,
Gaardejer,
Langdel

H. P. Nielsen,
Gaardejer,
Kegnæs

Peter Henrik Jørgensen, Murer, Ormstoft, er født den 19. Marts 1893 i Ormstoft som Søn af Murer Hans P. Jørgensen og Hustru Marie. Gift 1919 med Margrethe Ohlsen. Regnskabsfører for Ulkebøl Sogns Sygekasse, Sogneraadmedlem, Amtsradsmedlem, Formand for Socialdemokratisk Forening i Ulkebøl Sogn. Medlem af Menighedsraadet.

Detlef Madsen Schnor, Forstander, er født den 16. Juli 1888 i Østerbymark ved Tønder som Søn af Landmand D. M. Schnoor og Hustru Maren, f. Andersen. Gift 1915 med Sille Brock. Forstander paa Arbejdsanstalten i Ulkebøl siden 1935.

Chr. Brygger, Landmand, Pantefoged, Kær, er født den 18. Juni 1882 i Ulkebøl som Søn af Landmand August Brygger og Hustru Anna Marie, f. Clausen. Gift 1921 med Anne Kristine Hansen. Medlem af Best. for Haandværkerforeningen.

Johanne Hansen, Forstanderinde, Vollerup, er født den 12. Juni 1890 i Fangel paa Fyn som Datter af Gdr. Niels Hansen og Hustru Kristine, f. Jensen. Husholdningslærerinde paa „Ankerhus“ 1915–17. Studierejse i Udlandet. Forstanderinde paa Vollerup Husholdningsskole.

Anna Marie Kroll, f. Petersen, Stationsbestyrerinde, Spang, er f. den 17. November 1906 i Herning som Datter af Repræsentant N. Petersen og Hustru Mariane, f. Petersen. Gift 1925 med Kontorist Hans Kroll.

True Adamsen, Skovfoged, Stenholt pr. Vollerup, er født den 7. Maj 1896 som Søn af Anton Adamsen og Hustru Kirstine, f. Hougesen. Gift 1931 med Johanne Margrethe Hejlskov. Elev paa Benzon og Bregentved. Sønderborg Skovdistrikt siden 1931.

Chr. Jørgensen, Skræddermester, Ulkebøl, er født den 1. Juli 1890 i Ulkebøl som Søn af Skræddermester Chr. H. Jørgensen og Hustru Anne M., f. Kruhl. Gift 1919 med Anne Kristine Jacobsen.

Chr. Jensen, Skovløber, Gæstgiver, Arnkil, er født 31. Marts 1873 i Lysabild som Søn af Arbejdsmand Paul Jensen og Hustru Sara, f. Andersen. Gift 1901 med Marie Kathrine, f. Bonefeldt. Ansat ved Sønderborg Statsskovdistrikt siden 1909.

Chr. Nielsen, Husmand, Vollerup, er født den 19. Maj 1889 i Asserballeskov som Søn af Gdr. Hans Nielsen og Hustru Ellen Elholm. Gift 1911 med Erika Laura Jørgensen. Formand for De danske Ungdomsforeninger i Sønderborg Amt og for det Jydske Haveselskab i Sønderborg Amt. Hovedbestyrelsesmedlem af det unge Grænseværn siden 1933.

Jørgen Matzen, Gaardejer, Kær, er født den 17. April 1893 i Kær som Søn af Gdr. Jørgen Matzen og Hustru Marie Helene, f. Ulricksen. Gift 1919 med Helene Pedersen. Uddannet ved Landbruget. Formand for Ringriderforeningen siden 1931. Brandfoged i Kærby 1935. Medlem af Bestyrelsen for L. S. siden 1932.

Andreas Helle, Forpagter, er født den 21. Januar som Søn af Sognefoged Helle og Hustru Kathrine Marie, f. Thomsen. Gift 1927 med Marie Kock.

Andreas Petersen, Gaardejer, Langdel, er født den 22. Maj 1901 i Langdel som Søn af Gdr. Peter Andresen Petersen og Hustru Anne Marie, f. Kryhlmann. Gift 1928 med Christine Marie Clausen. Siden 1928 Gaardejer i Langdel.

Hans Peter Nielsen, Gaardejer, er født den 17. August 1893 i Kegnæs som Søn af Gdr. H. P. Nielsen og Hustru Kristine Marie, f. Hansen. Gift 1911 med Anna Katrine, Lausen. Uddannet ved Landbruget. Formand for Ringriderforeningen siden 1930. Tillidsmand i Sprogforeningen. Formand for Venstreforeningen 1932.

Jørgen Hansen Danielsen, Gæstgiver, Kegnæs, er født den 25. Marts 1886 paa Kegnæs Færgegaard som Søn af P. Danielsen og Hustru Anne Marie, f. Poulsen. Gift 1917 med Christine Møller. Overtaget Kegnæs Færgegaard 1917. Kommuneforstander i Overgangstiden. Medlem af Skolekommissionen.

Franz Hinrichsen, Læge, Dr. med., Lysabild, er født den 23. Juli 1897. Gift 1925 med Helene Agnes Elisabeth. Lægeuddannelse i Tyskland med tysk Lægeeksamen 1922. Lægeuddannelse i København med dansk Embedseksamen 1925. Fortsættelseskursus 1927 i Berlin, 1929, 1931 og 1933 i Kiel og 1935 i Dresden. Tilsynsførende Læge ved Børnehjemmet „Tandselle“.

J. H. Danielsen,
Gæstgiver,
Kajnæs

Franz Hinrichsen,
Læge, Dr. med.,
Lysabild

Chr. L. Christensen,
Dyrlæge,
Skovby

Peter H. Møller,
Husmand,
Skovby

Fr. C. Johansen,
Malermester,
Lysabild

Christian L. Christensen, Dyrlæge, Skovby, er født den 15. Maj 1905 i Mellerup, Bjølde-
rup Sogn, som Søn af Landmand Niels P. Christensen og Hustru Christine, f. Wind. Gift 1934 med
Erna Helene Kunzendorf.

Peter Hans Møller, Husmand, Skovby, er født den 4. Juni 1896 i Kegnæs som Søn af Gdr.
Jørgen Hansen Møller og Hustru Kristine, f. Schmidt. Gift 1921 med Anna Marie Lorenzen. Formand
for Husmandsforeningen 1932. Medlem af Sogneraadet 1933.

Fritz Carl Johansen, Malermester, Lysabild, er født den 25. Juli 1881 i Ballum som Søn af
Arbejder Chr. Detlef Johansen og Hustru Margrethe, f. Tønder. Gift 1907 med Ingeborg Christine
Matzen. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen, Formand for Teknisk Skole, Medlem af
Bestyrelsen for Malerlauget.

Andreas Jensen, Gaardejer, Sarup, er født d. 22. November 1880 i Lysabild som Søn af Gdr
Hans Jensen og Hustru Anne Marie, f. Kryhlmann. Gift 1918 med Kristine Petersen. Formand for
Brugsforeningen.

Frederik Mikkelsen, Uddeler, Sarup, er født den 6. April 1906 i Hjulby som Søn af Sta-
tionsmester H. P. Mikkelsen og Hustru Laura, f. Hach. Gift 1933 med Klara Jensen.

Chr. Jensen, Gaardejer, Skovby, er født den 29. Maj 1898 i Dybbøl Sogn som Søn af Land-
mand Claus Jensen og Hustru Sophie, f. Boitang. Gift 1925 med Helene Hansen. Kredsformand for
Sønderborg Amts Hovedkr., S. I. F. Hovedkr. og Dansk Samfund i Lysabild.

Chr. Hansen Bonefeld, Gaardejer, er født 18. Februar 1897 paa Jestrupgaard i Tandslet som
Søn af Gdr. H. Petersen Bonefeld og Hustru Krestine Marie, f. Bladt. Gift 1922 med Krestine Marie
Knos. Fmd. for Skovby Omegns Ringriderforening siden 1931.

Marie Christensen, Sygeplejerske, Lysabild, er født den 10. August 1894 i Lysabild Sogn
som Datter af Gdr. Andreas Christensen og Hustru Anne Margrethe, f. Petersen. Faaborg Sygehus
1925—28, Aarhus Fødselsstiftelse 1928—29, Oringe Sindssygehospital 1929, siden 1930 Sygeplejerske
i Lysabild.

Rasmus Jørgen Nielsen, Sognepræst, Tandslet, er født den 29. Marts 1876 i Gundestrup,
Fyn, som Søn af Gdr. Lars Christian Nielsen og Hustru Karen, f. Pedersdatter. Gift 1906 med Minna
Thidemann. Theologisk Embedseksamen 1901. Formand for Forstanderskab i Grønland. Formand for
Kirkeligt Samfunds Hovedkreds i Nord-Salling. Medlem af Skolekommissionen 1924 - 33, Formand fra
1928—33. Medlem af Bestyrelsen for Tandslet Bibliotek, Skoletilsynshavende i Grønland 1906—16, For-
mand for Skolekommissionen i Grinderslev-Grønning 1917—21.

Hans Christiansen, Gaardejer, Holballe, er født den 28. April 1901 i Tandslet som Søn af
Gdr. Andreas Christiansen og Hustru Anna, f. Thomsen. Gift 1925 med Christine Hansen. Besøgt Ko-
rinth Landbrugsskole 1922—23, Testrup Højskole 1919—20, Fra 1923 til 1933 Næstformand for Ung-
doms- og Idrætsforeningen, siden da Æresmedlem af samme, 1935 Foreningens Sekretær, Formand
for Ringriderforeningen, Tillidsmand for Sprogforeningen, Medlem af Bestyrelsen for Sønderborg Amts
Grænseforening og Dansk Samfund, Formand for Fælles- og Videbækkens Regulerings- og Atvan-
dings-Interessentskab.

Andreas Jensen,
Gaardejer,
Sarup

Fr. Mikkelsen,
Uddeler,
Sarup

Chr. Jensen,
Gaardejer,
Skovby

Chr. H. Bonefeld,
Gaardejer,
Skovbyhølle

M. Christensen,
Sygeplejerske,
Skovby

R. J. Nielsen,
Sognepræst,
Tandslet

H. Christiansen,
Gaardejer,
Holballe

Peter Andresen,
Bagermester,
Ertebjerg

P. Freitag,
Uddeler,
Ertebjerg

Else Krielke,
Forstanderinde,
Tandslet

Jørgen Mathiesen, Gaardejer, Tandslet, er født den 9. Januar 1899 i Tandslet som Søn af Gdr. Esben Mathiesen og Hustru Kristiane, f. Jacobsen. Gift 1923 med Marie Christensen. Besøgt Stevns Landbrugsskole 1921—22, Ryslinge Højskole 1920—21 og Efterskole 1913—14, Ejer af Enggaard siden 1923, Formand for Ungdoms- og Gymnastikforeningen 1923, Medlem af Bestyrelsen af Ertebjerg Mejeri, Medlem af Bestyrelsen for Brugsforeningen.

Jørgen Jacobsen, Gaardejer, Ertebjerg, er født den 1. August 1905 i Ertebjerg som Søn af Gdr. Chr. P. Jacobsen og Hustru Siellen, f. Jørgensen. Gift 1930 med Krestine Jensen. Formand for Jagtforeningen siden 1932.

Jens Peter Jensen, Gæstgiver, Ertebjerg, er født den 7. Oktober 1898 i Æro som Søn af Muremester Mads Peter Jensen og Hustru Karen Mathiesen. Gift 1924 med Margrethe Krogh.

Peter Andresen, Bagermester, Ertebjerg, er født den 16. April 1895 i Sovrup som Søn af Landmand Andreas Andresen og Hustru Katrine Marie, f. Hansen. Gift 1921 med Anne Schmidt. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen.

Søster Else Krielke, Forstanderinde, Tandslet, er født den 23. Juli 1884 i Waren, Mecklenburg, som Datter af Skomagermester K. Fr. Krielke og Hustru Sofia, f. Stiemøller.

Andreas Andersen Krogh, Gaardejer, Kirkehørup, er født den 17. December 1890 i Bakkegaard, Majbøl, som Søn af Gdr. A. Krogh og Hustru Krestine, f. Køns. Gift 1931 med Krestine Duus. Vallekilde Højskole 1919—20. Overtaget Bækkegaarden 1931, Fmd. f. Ungdomsforeningen i Høruphav siden 1926, Tillidsmand f. Sprogforeningen og Skoleforeningen de sidste 12 Aar.

Hans Blad, Gaardejer, Mintebjerg, er født den 13. April 1885 i Mintebjerg som Søn af Gdr. Andreas Blad og Hustru Anna Krestine, f. Thomsen. Gift 1911 med Kathrine Kaad. Besøgt Lyngby Højskole 1908—09 og Tune Landbrugsskole 1909—10. Formand for „Den alsiske Landboforening“ siden 1928, Formand for den alsiske Brandforsikring for Løsøre siden 1931, Formand for Lebølgaard Skolekommission, Medlem af Menighedsraadet i Hørup.

Daniel Peter Danielsen, Strandvagtmaster, Hørup Hav, er født den 20. Februar 1876 i Nordby, Fanø, som Søn af Baadfører Peter Danielsen og Hustru Ane Margrethe, f. Jensen. Gift 1911 med Ragnhild Valborg Jeppesen. Toldbetjenteksamen 1929. Indtraadt i Ætaten som Krydsbetjent i Krydstoldvæsenet 1903, Toldbetjent i Marstal fra 1904, Overtoldbetjent i Slagelse 1919, Toldvagtmaster sms. 1920, 1921 Strandvagtmaster, Medlem af Sogneraadet 1925, siden da Næstformand, Fmd. for Hjelpekassen fra 1925—29.

Christen Hansen, Gaardejer, Mintebjerg, er født den 13. December 1898 i Mintebjerg som Søn af Gdr. Jørgen Hansen og Hustru Anna Marie Hansen. Gift 1923 med Hansine Kathrine Mathisen. Kredsformand for Sønderborg Politikreds under Dansk Jagtforening siden 1926.

Nicolai Jensen, Husmand, Tangmose, er født den 3. April 1906 i Tangmose som Søn af Husmand Jørgen Jensen og Hustru Marie, f. Jacobsen. Gift 1932 med Anne Thomsen. Formand for Husmandsforeningen siden 1933.

Jens Iversen, Gaardejer, Lambjergskov, er født den 11. Marts 1904 i Majbøl som Søn af Gdr. Jørgen Iversen og Hustru Katrine Marie Schmidt. Gift 1928 med Anna Katrine Papadiis. Besøgt Korinth Landbrugsskole 1924—25 og Hejls Efterskole 1919—20. Ejer af Paradisgaarden siden 1934. Formand for Sangforeningen siden 1933.

A. Andersen Krogh,
Gaardejer,
Kirkehørup

Hans Blad,
Gaardejer,
Mintebjerg

D. P. Danielsen,
Strandvagtmaster,
Hørup Hav

Chr. Hansen,
Gaardejer,
Mintebjerg

H. H. Jessen,
Proprietær,
Majbølgaard

Nicolai Jensen,
Husmand,
Tangmose

Jens Iversen,
Gaardejer,
Lambjergskov

Chr. Madsen,
Uddeler,
Hørup

Chr. Jacobsen, Uddeler, Høruphav, er født den 23. Maj 1878 i Sundsmark som Son af Gæstgiver Hans Chr. Jacobsen og Hustru Anna Marie, f. Riggelsen. Gift 1902 med Katrine Marie Volkeren. Strandfoged ved Høruphav Strand.

Chr. Madsen, Uddeler, Hørup, er født den 30. Juni 1910 i Rise som Son af Landmand Jens Madsen og Hustru Anna, f. Thøstesen. Gift 1935 med Karen Holm.

Frede Terkelsen, Højskoleforstander, Fynshav, er født den 23. Februar 1894 i Ørre ved Herning som Son af Valgmenighedspræst Enevold Terkelsen og Hustru Kathrine, f. Kierkegaard. Gift 1920 med Anna Christine Hald, Studentereksamen 1913, Korneteksamen 1915, udnævnt til Sekondløjtnant 1917. Teologisk Embedseksamen 1920, samme Aar $\frac{1}{2}$ Aars Studieophold i England, Lærer ved Roskilde Højskole fra November 1920 til November 1923, siden da Forstander for Danebod Højskole paa Als. 1929 og 1930 Studierejser til tyske Folkehøjskoler.

Marie Voigt, Forstanderinde, Voigtsminde, Fynshav, er født den 5. Oktober 1880 i Egersund som Datter af Snedkermester Hans Jensen og Hustru Cathr. Jensen. Gift 1912 med H. Hansen Voigt. Lærerindeuddannelse.

K. U. F. Nielsen, Skovfoged, Øvelgunde, er født den 12. Oktober 1890 i Frederiksværk som Son af Skovfoged Jens Nielsen og Hustru Karoline, f. Petersen. Gift 1917 med Dagmar Jensen. Ansat i Vemmetofte og Esrum Skovdistrikter. Siden Genforeningen i Sønderborg Skovdistrikt.

Hans Frydendal, Skovløber, Fynshav, er født den 22. September 1876 i Hellevad som Son af Arbejdsmand Chr. Frydendal og Hustru Marie Kristine, f. Jacobsen. Gift 1901 med Anna Jensen. Siden 1920 Skovløber ved Norreskov.

Jørgen Nissen, Husmand, Frederiksgaard, Fynshav, er født den 15. Juli 1900 i Lavensby pr Nordborg som Son af Murer Jes Chr. Nissen og Hustru Anna Kathrine, f. Jessen. Gift 1927 med Sofie Frost. Formand for Husmandsforeningen 1932 og 1935. Repræsentant for Aabenraa-Sønderborg Elektricitetsforsyning siden 1934.

Anna Kristine Matthesen, Centralbestyrer og Postekspeditor, Notmark, er født den 2. Juli 1880 i Kloying som Datter af Landmand Mathias Brodersen og Hustru Anne Kristine Marie, f. Schmidt. Gift 1904 med Chr. Lorentzen Matthesen, død 1929.

Peter Frost, Uddeler, Fynshav, er født den 18. Februar 1884 i Sottrup som Son af Handelsrejsende Chr. Peter J. Frost og Hustru Anne Helene, f. Clausen. Gift 1911 med Anna Jepsen. Uddannet Mejerist. Uddeler i Fynshav siden 1912.

Jørgen Thomsen, Snedkermester, Hundslev, er født den 16. Oktober 1907 i Hundslev som Son af Snedkermester Lorenz Thomsen og Hustru Elisa, f. Jensen. Gift 1933 med Anne Horne. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen.

Peter Eriksen, Gaardejer, Hundslev, er født den 8. September 1900 i Hundslev som Son af Gdr. Jørgen Eriksen og Hustru Kirsten, f. Eriksen. Gift 1919 med Kristine Suder. Næstformand ved det frivillige Brandværn.

Jens Jacobsen, Gæstgiver og Gaardejer, er født den 13. April 1901 i Ulkebøl Sogn som Son af Gdr. C. Jacobsen og Hustru Anne Kathrine, f. Petersen. Gift 1927 med Ingeborg Kathrine Iversen. Repr. for Sønderborg og Aabenraa Elektricitetsforsyning.

Frede Terkelsen,
Højskoleforstander,
Fynshav

Hans Frydendal,
Skovløber,
Fynshav

Jørgen Nissen,
Husmand,
Fynshav

A. K. Matthesen,
Centralbestyrer,
Notmark

Peter Frost,
Uddeler,
Fynshav

Carl Holm,
Malermester,
Hundslev

Jørgen Thomsen,
Snedkermester,
Hundslev

Peter Eriksen,
Gaardejer,
Hundslev

Jens Jacobsen,
Gæstgiver,
Ketting

E. A. J. Lange,
Krumom,
Ketting

Peter Jacobsen, Jagtassistent, Bro, er født den 5. Oktober 1895 i Skovby, Als, som Son af Mollieier Jes P. Jacobsen og Hustru Kathrine Marie Petersen. Gift 1924 med Krestine Marie Grau. 6 Aar ansat ved tysk Jægerbatallion, siden 1935 ansat som Jagtass. i Sønderborg Amt. Skatteraadsmedlem af Als Skattekreds siden 1930.

Carl Holm, Malermester, Hundslev, er født den 31. August 1877 i Horsens som Son af Skomagermester L. H. Holm og Hustru Sofie, f. Schroder. Gift 1907 med Karoline Johansen. Næstformand for Haandværkerforeningen siden 1920.

A. Chr. Petersen, Regnskabsfører for Ketting Sparekasse-Forenings Sparekasse, Ketting, er født den 8. September 1889 i Ketting som Søn af Kobmand Hans Chr. Petersen og Hustru Christine Margrethe, f. Møller.

Ellen Astrid Jenny Lange Petersen, Gæstgiverske, Krumom, er født den 27. Juli 1885 i København. Gift 1909 med Hestehandler Jørgen Lange Petersen.

Jørgen Eriksen, Sognepræst, er født den 14. November 1879 i Oksbøl v. Norborg som Son af Gaardmand og Kredsdomsmand Erik Eriksen og Hustru Anna Eriksen, f. Eriksen. Gift 1914 med Dortha Cecilie Clausen-Stavnsbjerg. Holsted Efterskole 1895-96, Ryslinge Højskole 1897. Privatundervisning hos Pastor Fr. Mygind. Rekkende ved Præsto, 1897, Askov Højskole, den udv. Højskole, Højskolelektorkursus, Privatkursus 1897-1901, Privatundervisning hos Pastor Ring i Taps 1901-05, Lærershøjskolen i København 1905-06, Københavns Universitet 1906-07. Medlem af De danske Ungdomsforeninger; Overstyrelse fra 1920, Næstformand for D. d. U. siden 1928, Formand for De danske Ungdomsforeninger i Sønderborg Amt fra 1920-32, siden Æresmedlem, Medlem af Grundtvigskirkens Komite siden 1924.

Ernst Christensen, Gaardejer, Asserballe, er født den 28. Februar 1895 i Asserballe som Son af Gdr. C. E. Christensen og Hustru Anna Marie, f. Nielsen. Gift 1915 med Anna Bladt. Uddannet ved Landbrugsskolen, Formand for Ungdomsforeningen siden 1932. Formand for det unge Grænseværn i Sønderborg Amt siden 1931.

Jens Jørgensen Jensen, Gaardejer, Sognekoged, Asserballeskov, er født d. 21. Decbr. 1893 i Asserballe som Son af Gdr. Jens Jørgensen Jensen og Hustru Anne Marie, f. Krogh. Gift 1921 med Anna Marie Thomsen. Besogt Dalum Landbrugsskole 1911-12, siden 1921 Gaardejer i Asserballe, Sognekoged siden 1933, Formand for Sønderborg Amts Fjerkræavlerforening 1935, Formand for Husmandsforeningen siden 1929, Sekretær ved Sydjydsk Andels-Fjerkræslagteri i Vamdrup 1935, Medlem af Bestyrelsen for Frugtcentralen, Jernkorset II kl. og det tyske Æreskors.

Chr. Hansen Voigt, Gæstgiver og Kommunekasserer, er født den 23. December 1890 i Asserballeskov som Son af Hans Hansen Voigt og Hustru Anna Marie, f. Jørgensen. Gift 1918 med Kathrine Kristine Oisen. Emd. for Skolekommissionen siden 1928, Kommunekasserer for Asserballe Sogn siden 1931.

Gregers Jensen Bleege, Overtoldbetjent, er født den 21. Januar 1886 paa Romo som Son af Gdr. B. E. Bleege og Hustru Marie, f. Nielsen.

Chr. Becker, Husmand, Asserballe, er født den 4. Marts 1877 som Son af Husmand Chr. Becker og Hustru Helene Marie, f. Simonsen. Gift 1904 med Anna Marie Knudsen. Askov Forsøgssta-

Peter Liebsen,
Jagtassistent,
Ketting

Jørgen Eriksen,
Sognepræst,
Asserballe

J. J. Jensen,
Sognekoged,
Asserballeskov

Chr. Hansen Voigt,
Kommunekasserer,
Asserballeskov

Gr. J. Bleege,
Overtoldbetjent,
Fynshav

Chr. Becker,
Husmand,
Asserballe

J. Jacobsen Iskov,
Gæstgiver,
Asserballeskov

M. D. Simonsen,
Forstanderinde,
Asserballe

Nis H. Lorenzen,
Malermester,
Asserballe

H. P. Hansen,
Maskinbygger,
Asserballe

tion, Testrup Højskole og Askov Højskole fra 1900 til 1904, Direktør for Brandforsikringsforeningen for Bygninger paa Als 1911, Medlem af Hovedbestyrelsen for „Foreningen af gensidige danske Brandforsikringsselskaber“ siden 1921 som Sønderjyllands Repræsentant, Formand for det sønderjydske Forsikringsraad 1919, Formand for Pomose Mejeri i Asserballeskov 1913, Medlem af Mejeriernes Fællesrepræsentation 1921, Medlem af Landværnets Bestyrelse, Formand for Sønderborg Amts Husmandsforeninger 1920, Formand for Husmandsbrugskommissionen for Sønderborg Amtsraadsreds, Medlem af Akkordudvalget, Formand for Grundforbedringsudvalget.

Hans Petersen, Forpagter, Asserballe, er født den 30. Marts 1907 i Sebelev som Søn af Degn Hans Johannes Petersen og Hustru Margrethe, f. Hansen. Gift 1932 med Elisabeth Christensen. Uddannet ved Landbruget. Formand for Ringriderforeningen siden 1932, Medlem af Bestyrelsen for Foredragsforeningen.

Jacob Jacobsen Iskov, Gæstgiver, Asserballeskov, er født den 7. Juni 1890 i Asserballeskov som Søn af Smed Chr. Iskov og Hustru Kirstine, f. Johansen. Gift 1918 med Kristine Murholm. Uddannet som Smed, Mesterprøve i Flensburg 1916, Gæstgiver i Asserballeskov Kro siden 1924.

Marie Dorothea Simonsen, Forstanderinde paa Fredehjemmet „Rethasminde“, Asserballe, er født den 1. April 1884 i Asserballe som Datter af Kaadner Chr. Simonsen og Hustru Margrete, f. Petersen.

Nis Hansen Lorenzen, Malermester, Asserballe, er født den 12. Januar 1904 i Snogbæk, Sottrup Sogn som Søn af Malermester J. P. Lorenzen og Hustru Anna, f. Jacobsen. Gift 1928 med Marie Hansen Damm. Formand for Haandværkerforeningen siden 1930, Medlem af Bestyrelsen for Sønderborg Amts Haandværkersammenslutning.

Hans Peter Hansen, Maskinbygger, Asserballe, er født den 12. Januar 1903 i Graasten som Søn af Murer H. P. Hansen og Hustru Nicoline, f. Christensen. Gift 1931 med Karen Margrethe Frost. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen.

Nordborg Slot

ALS NØRRE HERRED

ALS NØRRE HERRED omfatter den nordlige, mindre Halvdel af Als og grænser mod Syd til Ketting Nor og Notmark Sogn, mod Øst og Nord til Lillebælt og mod Vest til Als Fjord og Augustenborg Fjord. Øst- og Nordkysten danner jævne, lige Linier, medens Vestkysten er indskaaret af mange Vige: Stegsvig, der forsætter ind i Holm Kommune med Dyvig, Sandvig, Stevning Nor og Ketting Nor. Landskabet er afvekslende med ret store Flader og stejle Bakker, der naar det højeste Punkt i Egebjerg (godt 60 m). Den største Del af det store Skovdistrikt Nørreskov ligger i Herredet ud mod Lillebælt.

I Herredet findes Flækken Nordborg, Nordborg Landsogn, Oksbøl, Svendstrup, Havnbjerg og Egen Sogne med en samlet Befolkning i 1935 paa 6725 og et Landomraade paa 12.578 ha.

NORDBORG

NORDBORG FLÆKKE danner sammen med Holm og Pøl Kommune Nordborg Sogn, der omfatter hele den nordligste Del af Øen mod Syd og Øst grænsende til Havnbjerg og Oksbøl Sogne. Til Nordborg Kommune hører foruden Nordborg Flække og Slot Øster- og Vesterlund samt Ulbjerg.

Selve Byen, der skylder Slottet sin Oprindelse, ligger i spredt Bebyggelse paa nogle stejle Skraaninger ned mod Nordborg Sø og dennes Aflob Nordborg Bæk, der gennem en smal Dalsænkning og Mosedrag baner sig Vej ud til Havet. Paa Grund af dette kuperede Terrain syner Byen større end den er. Længden er 1200 m, medens den er 750 m bred. Indbyggerantallet var i 1925 1143 og i 1935 1000. Gaderne er smalle og meget bakkede og visse Steder noget snørklede, men dog gør Byen et hyggeligt og venligt Indtryk, hvilket forhøjes af den idylliske Beliggenhed og dens gamle, morsomme og velholdte Huse, ofte med rigt udskaarne Gangdøre særlig i Bækgade. Paa et Hus i Storegade læser man endnu Aarstallet 1792, i hvilket Aar hele Sydsiden af Storegade blev ødelagt af Ildebrand, og ved hvilken Lejlighed der brændte 90 Huse. Desuden hjemsøgte Byen af Ildsvaade i Aarene 1588, 1643, 1680 og 1791, og i Aarene 1625, 1627 og 1727 raserede Pesten o. a. smitsomme Sygdomme i Byen. Imidlertid maa mange af disse gamle Huse vige Pladsen for Nybygninger, som ikke just altid passer helt ind i Rammen.

Syd for Byen ligger et langstrakt Mosedrag „Gammeldam“, som i fordums Tid var en Havarm, der strakte sig fra Melsvig gennem Oldenør Sø til Nordborg Sø, og Sagnet vil vide, at Dronning Margrethe her i disse Farvande skal have holdt Revy over sin Flaade.

Byens Oprindelse ligger langt tilbage i Tiden, og dens Navn var dengang Kobing. Kobingsmark, en Del Gaarde og Huse Nord for Byen, er endnu en Levning heraf. Senere tog Byen Navn efter den af Svend Grathe byggede Borg Norborg paa en Sandbanke i Nordborg Sø. Officielt hedder Byen nu Nordborg, men Navnet Norborg er stadig bibeholdt i det alsiske Dialekt.

Kobmandsgaard i Nordborg

I Begyndelsen af af det 19. Aarhundrede havde Byen en livlig og blomstrende Handel paa Byens Ladeplads: „Dyvig“. 16 større og mindre Fartøjer var hjemmehørende her og sejlede paa Island og Vestindien. Af større Virksomheder og Handelsforetagender ejer Byen for Tiden ingen. Amtsretten og Grundbogskontoret flyttedes til Sonder-

borg i 1927, og 1933 blev Jernbanen Nordborg-Sønderborg nedlagt. Forbindelsen opretholdes nu ved Statsrutebiler. Af offentlige Kontorer har Byen Postkontor, Telegraf og Telefon-Central, Toldkontor i den forhenværende Herredslogedbolig, Politikontor og desuden et Apotek samt en Filial af Handelsbanken og Folkebanken for Als og Sundeved og en Sparekasse.

Nordborg Slot

Skolen, der er nyopført i 1912 med 5 Klasser og med Bolig til 3 gifte og 2 ugifte Lærere, er nu efter Genforeningen købstadsordnet med 7 Folkeskoleklasser, 4 Mellem-skoleklasser og 1 Reaklasse med ialt ca. 200 Børn og 8 Lærerkrafter. En tysk Privatskole, der oprettedes i 1924, har ca. 60 Børn, som samles sammen fra Øens 4-5 nordligste Sogne. I Kommuneskolen har desuden den tekniske Skole og Handelsskolen sine Lokaler, og for faa Aar siden oprettedes en Husholdsskole her i Byen.

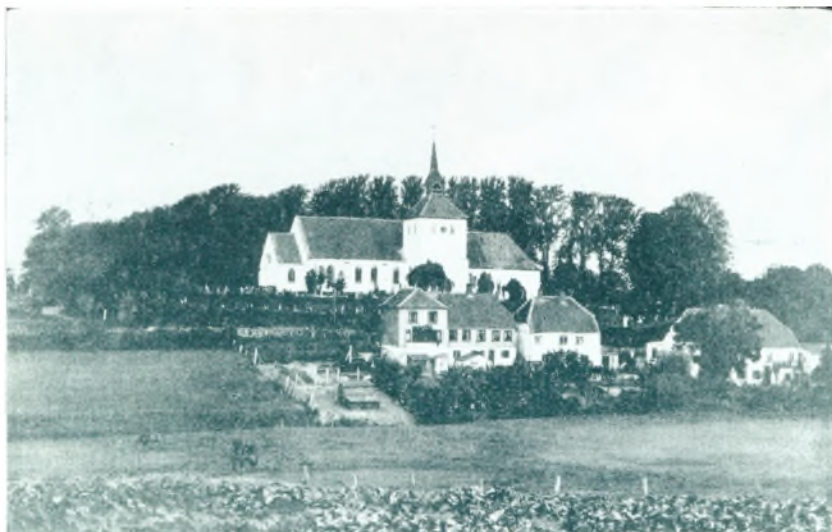
I den gamle Degnebolig paa Storegade midt i Byen har „Als Nørherreds Bibliotek“ til Huse. Det oprettedes 1921 som et Oplandsbibliotek for Nordborg, Oksbøl og Havnbjerg Sogne med Hovedbibliotek og Læsestue i Nørborg og Udlaans- og Børnebiblioteker i de nævnte Sognes Skoler. Bogbestanden udgør ialt 4500 Bd., Udlaanet beløber sig til 11.000, og Budgettet balancerer med ca. 4000 Kr.

Af offentlige Lystanlæg ejer Byen ingen ud over den saakaldte Rideplads, som ligger omtrent midt i Byen i umiddelbar Nærhed af Slotsgrunden. Pladsen er græsbevokset og danner en Trekant omgivet af høje, gamle Lindetræer og med et Springvand i Midten. Maaske Pladsen i den hertugelige Periode er blevet benyttet som Ridebane. Langs med den ene Side af Ridepladsen ud imod Søen ligger et Par lave Huse, hvoraf det ene iflg. Sagnet har været indrettet som Hundehus og med Bolig for Hertugens Hundepasser, medens det andet Hus, som er noget større har været Hertugens Bageri.

I den nordvestlige Del af af Byen paa en høj, stejl Skraaning ligger *Kirken*, som ofte kaldes Tontoft Kirke efter den i 1483 forsvundne Landsby Tuntoft. Kirken er en senromansk Teglstenskirke viet til Sct. Antonius. Den oprindelige Bygning bestod af Kor, Skib og et i denne efter frisisk Skik indbygget Kiøkketaarn af Træ, som i 1791 blev antændt af Lynet og brændte; det blev imidlertid erstattet med et mod Syd liggende Taarn med Spir, og paa det nedbrændte Taarns Plads blev der opført et Vaabenhus, og her ser man endnu Spor af det oprindelige Taarn i Murværket. Ved en for nylig foretagen Restaurering af Kirken fremkom der flere veibevarede Kalkmalerier, som stammer fra den katolske Tid.

I Forlængelse af Koret blev der omkring 1709 af Hertug Carl af Nordborg bygget et Gravkapel, hvori der henstaar ti Kister med Lig af den æ. sønderborg-nordborgske og den y. nordborg-plønske Hertugslægt, nemlig Hertug Christian d. i Graasten paa Ærø 1633, dennes Broder Hertug Frederik af Nordborg d. 1658 og sidstnævntes to Hustruer

Kirken set fra Syd

samt Børn, deriblandt Hertug Joh. Bugislav af Nordborg d. 1679; endvidere Hertug August af Nordborg d. 1699 og dennes Hustru, Datter og Sønndatter. Den æ. Linnies 7 Kister stod til 1813 i Kapellet ved Egen Kirke.

Altertavlen er i rig Bruskbarokstil fra 1655, og Reliefferne forestiller Nadveren og Korsfæstelsen. Alterkalken stammer fra 1664, Solv-

alterstagerne fra 1705 og Prædikestolen fra ca. 1630 med bibelske Relieffer og Hermer, der forestiller Apostlene; Snitværket er udført af en Elev paa Ringerinks Værksted i i Flensborg og er et Kunstværk af Rang. Stilen er i bruskbarok Retning. Krucifikset er i sengotisk Retning, Lysekronerne stammer fra det 17. Aarh. og Klokkerne fra 1620 og 1777. Den ene af dem blev imidlertid i 1917 slaaet i Stykker og brugt som Krigsmateriel; men den erstattedes senere af Genforeningsklokken, der skænkedes af Grosserer Chr. G. Hansen, København, Søn af afd. Fritz Hansen, Nordborg.

Fonten er i senromansk Stil og bestaar af gullandsk Kalksten. Daabfadet stammer fra 1625 og forestiller to siddende Kvindefigurer.

Paa Kirkegaarden, der for den ældste Dels Vedkommende er anlagt i Terrasseform Syd for Kirken findes Krigergrave fra 1848–50 og 1864. Desuden ligger her Astronomen Th. A. Brosen begravet (1818–95). Han boede paa Løjtertoft i den nuværende Lægebolig. Paa den nyeste Del af Kirkegaarden rejstes i 1921 en mægtig Granitmindesten for de i Verdenskrigen faldne fra Nordborg Sogn. De 73 faldnes Navne er indhugget paa 4 sortpolerede Stentavler, der staar ved Stenens Fod.

Nord for Kirken ligger Præstegaarden, der nyopførtes efter en Brand i 1912. Den gamle Præstegaard var bygget af Provst Thomsen i 1822.

Præstegaard, Kirke og Kirkegaard ligger i Pøl Kommune, men dog grænsende op til Nordborgs købstadsagtige Bebyggelse.

Slottet skal efter Sagnet være bygget af Svend Grathe 1150 som Værn mod Venderne og laa dengang i den nordøstlige Side af Øen i den ca. 2½ km lange Nordborg Sø, der dengang kaldtes Langesø. Slottet eller Borgen blev kaldt Als Slot; men da Sønderborg Slot byggedes, fik det

Præstegaarden i Nordborg

Navnet Nørreborg, hvilket Navn — som allerede nævnt Byen senere antog. Paa Grund af Borgens særdeles gunstige Beliggenhed var den en af Landets stærkeste og brugtes derfor som Fængsel for farlige Statsfanger. Man mener, at Biskop Valdemar har siddet som Fange her fra 1193—98, og efter Slaget paa Lohede blev den unge Kong Erik Klipping

Nordborg Slot i første Halvdel af 17. Aarhundrede

ført hertil som Fange. Borgen har flere Gange været Genstand for Belejring. I 1350 indtog Valdemar Atterdag den efter 3 Dages Belejring, men tilbagegav den kort efter til Hertuginde Richardis, der valgte Valdemar til sin Formynder, da hun blev Enke i 1364 og fik Borgen med Gods overdraget som Livgeding, senere overdrog hun igen Slottet til sin Formynder Valdemar Atterdag. Slottet har nu skiftevis været i den danske Konges og de holstenske Grevers Eje. I 1410 erobrede Erik af Pommeren det fra Claus von Thiemen. Senere ved Koldingmødet i 1411 tilfaldt det igen Holstenerne. Chr. I pantsatte det senere til Dronning Dorothea. Fra 1490—1544 ejedes Slottet af Kronen, paa Grund af Arvedelingen 1564 tilfaldt det Hertug Hans d. y., ved hvis Død 1622 det tilfaldt hans Søn Johan Adolf, der døde i 1624, hvorefter Broderen Frederik overtog Slottet. Efter hans Død 1658 arvede hans Søn Bugislav det. Under Svenskekrigen erobredes Slottet skiftevis af Svenskerne og de allierede. 1655 nedbrændte Slottet, og da Egnen tillige i nogle Aar blev hærget af Misvækst, var Hertugen kommen i en saadan Gæld, at Lenet maatte afstaas til Kong Frederik III, der snart efter overlod det til Joachim Ernst af Pløn. Dennes Søn August kom i 1676 i Besiddelse af Lenet, han lod de gamle Ruiner sløjfe og opførte en Nybygning paa Øens Sydside paa samme Sted, hvor det nuværende Slot ligger. 1729 overgik det imidlertid igen til Kronen, og 1766 blev

det solgt til privat Ejendom og delvis nedrevet og Godset udparcelleret. Allerede 1748 blev den gamle Vindebro fjernet af Amtmand over Nordborg Amt Grev Daneskjold-Samsøe, der i Stedet for lod opføre den nuværende Dæmning. Slottet forblev nu i privat Eje til 1909. I denne Periode forfaldt det for dums saa stolte Slot helt. Folk fra Omegnen hentede Sten til deres Bygninger for ingen eller kun ringe Vederlag. En Del af Sidebygningerne forsvandt, Taar-

Nordborg Slot for det i 1909 blev opbygget i den nuværende Skikkelse

Mindestenen paa Nordborg Kirkegaard for de i Verdenskrigen faldne

nene blev brudt ned til Granifundamenterne, og Hovedfløjene mistede den øverste Etage, og den smukke Hovedportal forsvandt tillige med den søjlebaarne, høje Altan langs med det nederste Stokværk ud imod Byen. Hovedfløjen blev senere indrettet til Hotel, og i den ene Fløj fik Nordborg Amtsret sine Lokaler.

1909 erhvervede Nordborg By Slottet (dog ikke Søen, der købtes af en Lassen fra Flensborg, hvis Søn er den nuværende Ejer) og opbyggede det i den nuværende Skikkelse og lod det indrette til en tysk Folkehøjskole, der imidlertid maatte standse i 1920, hvorefter Grosserer Joh. Hansen, København, barnefødt i Havnbjerg Sogn, købte det i nationalt og velgørende Øjemed og oprettede Stiftelsen „Nordborg Slot“ og gav denne en Kapital paa 100.000 Kr., hvis Renter anvendes til Stiftelsens Vedligeholdelse og Drift. Købesummen androg 180.000 Kr.

Siden 1922 har Slottet været benyttet som dansk Efterskole og ledes med stor Dygtighed af Forstander J. R. Overgaard og Hustru.

Over Slotsporten har Grosserer Joh. Hansen i Sommeren 1925 ladet anbringe Nordborgs Byvaaben indhugget i Sandsten.

Nordborg By antog sit Vaaben og fik det stadfæstet i 1924. Udkast og Tegning er udført af Museumsinspektør J. Raben, Sønderborg. Vaabenet viser en rød Borg i Guld-felt paa blaa Skjoldfod og med gylden Murkrone.

Vaabenbilledet har historisk Betydning for Nordborg. Den røde Borg er det gamle faste Porthus paa Nordborg Slot, som det stod baade før og efter Branden 1665. Den blaa Skjoldfod hentyder til, at Slottet er beliggende i Nordborg Sø, og den gamle Vindebro er antydnet ved de sorte Bjælker under Porten.

Det store Sandstensvaaben over Slotsporten er tegnet af J. Raben og udhugget af Billedhugger Th. Hansen, København.

Samme Aar foranledigede Joh. Hansens Venner, at hans Navnetræk blev anbragt i Feltet over Portalen mod Slotsgaarden ved Siden af Porten. Barokmonogrammet er et godt Smedejernsarbejde, ligeledes efter Tegning af J. Raben. Det skal minde om den gamle Alsinger, hvis Navn for alle Tider er knyttet til Nordborg Slots Historie, og som døde i København 1928.

Jørgen Christiansen.

HOLM og PØL KOMMUNER (Nordborg Landsogn). Til Nordborg Sogn hører Kommunerne Holm og Pøl, der grænser til Havnbjærg og Oksbøl Sogne samt til Lillebælt og Als Fjord. Holm Kommune omfatter 1696 ha med 567 Indbyggere og Pøl Kommune 1094 ha med 446 Indbyggere i 1935.

Under tysk Styre dannede de to Kommuner Nordborg Landsogn. Begge Kommuner horte da under Amtsdistriktet Holm, som forvaltedes kommissarisk af tidl. Herredsfoged, Amtsforsander Klinker i Nordborg.

Byen Pøl ligger ikke ret langt fra Nordborg, hvis Kirke oprindeligt laa paa Pøls Grund. Heller ikke til Søen (Lillebælt) er der herfra ret langt, kun 1½ km til Øens nordligste Punkt: *Tontofte Nakke*.

I 1906 maalte Byens Jordareal 1094 ha, deraf Ager 948, Eng 65 og kun 15 ha Skov.

Pøl er en hyggelig og stille alsisk Landsby med en rig Trævækst omkring Gaardene, navnlig er der her mange Frugttræer (Æbletræer).

Pøl Kommune talte 1906 42 Landejendomme, af hvilke kun to havde et Jordtiliggende paa over 50 ha. En skøn, særpræget Natur møder Øjet

Dyvig Nor

ved Pøl, hvor Egnen er bakkefuld. Tæt ved Byen ligger *Pølhøj*, hvorfra man har en storslaaet Udsigt. Ved Landevejen fra Nordborg til Holm ligger det gamle Andelsmejeriet af de ældste paa Als. En af de største Gaarde i Pøl ejes af den bekendte Landmand og sønderjydske Patriot *P. Grau*, hvis Arbejde i den nationale Sags Tjeneste har været af stor Betydning.

1 km Vest for Pøl ligger en Del spredte Bebyggelser, 29 Smaaiejendomme. De bærer Navnet *Købingsmark*. Her i Nærheden af Fyrtaarnet ved Augustenhof var tidligere et hertugeligt Lystslot med en stor Have. Der fandtes over Indgangsdøren et Par Vaaben, 2 Løver fra Aaret 1724 og 2 Løver fra 1726.

Holm Kommune danner Øens nordvestlige Del. Den langstrakte By Holm ligger ved Landevejen fra Nordborg til *Dyvig*. Den var paa Grund af de daarlige Færdselsforbindelser lidt isoleret og blev derfor Byen, hvor alsisk Sæd og Skik blev holdt højt i Hævd.

Paa tre Sider bliver Kommunen beskyttet af Havet (Lillebælt og Bugten Stegsvig). Helt her oppe har Gejstligheden været Jordejer. Et Dokument fra Aaret 1196 meddeler nemlig, at det kendte Kloster Guldholt ved Langsø, Slesvig Amt, ejede 4 Ottinger i Holm. Her laa de mindre Søer Oldenor og Hellesø. Man har draget den Slutning, at Hellesø (Helligsø) stod i Forbindelse med Hertadyrkelsen, som ogsaa henlægges til Øen Rygen.

Jordbunden er i Holm By frugtbar, i de øvrige Dele af Kommunen sandet, men i god Kultur. Kommunens Areal var i 1906 samlet 1695 ha, deraf 1417 ha Agerland, 130 ha Eng, 40 ha Græsmark og 3 ha Skov.

I Holm er der to Kroer, Mølle, Købmandsvirksomheder, Haandværkere og en smuk, ny Skole.

Paa Holm Mark ligger to Bakker, som bærer Navnet *Tinghøjene*, og som antagelig ogsaa har været Tingsteder. I Nærheden af disse findes en anden mærkelig Naturejendommelighed. Her udspringer i en Dybde af ca. 2 Fod en Kilde, som selv i strenge Vintre, ikke fryser til. Isstumper, som kastes i Kildevandet, smelter. En Kæmpehøj bærer Navnet Vaarhøj.

Holm Mark begrænses af Alsfjord mod Nord og af Bugten Stegsvig mod Syd. Den omfattede i 1906 108 Ejendomme, af hvilke imidlertid 37 ikke havde noget Jordtiliggende. Blandt disse Bebyggelser er i de senere Aar *Lønsomade* bleven meget bekendt, idet den

Skolen i Holm

er bleven Dampskibsstation. Fra Løns-
made er der regelmæs-
sig Ruteautomobilfor-
bindelser med Nord-
borg og derfra videre
til det øvrige Als.

Andre Bebyggelser
er Holmskov, Sten-
bæk, Hellesøhave og
Hellesøgaard. Nord for
Holm ligger Nørre-
lykke, 8 Ejendomme,
deraf den ene med et
Tilliggende af over 25
ha.

7 Bebyggelser kal-

des *Ruglykke*, 8 Ejendomme omfatter Vestermølle og Søvang, nær ved Nordborg Sø, af hvilken kun Halvdelen hører til Nordborg Sogn.

Bugten *Stegsvig* er ved en smal Landtunge adskilt fra *Dyvig*, Nordborgs gamle Havn. Der er smukt ved den lille Havneplads. I sin fortrinlige Topographi af 1854 skriver Johs. von Schröder, at Dyvig er for langt fjærnet fra Nordborg. „I Aarene 1790—1807 var her hjemmehørende 16 Skibe, af hvilke de 9 var paa fra 36 til 75 C.-L., som hyppigt blev befragtede endog til Vestindien og Island, nu (1854) tæller Nordborg kun 10 Skibe, hvoriblandt 6 større, som hyppig bliver befragtede til Vestindien, Østindien, men navnlig til Brasilien.“

I Aaret 1772 blev Nordborg Ladegaard nedlagt. Dens Areal var paa 834 Tønder, 320 Kvadratroder, af hvilket de to Søer omfattede 124 Tønder. Paa Dele af Ladegaardens Jorder fremstod *Østerlund* paa 10 Parceller. *Vesterlund* omfatter 9 og *Uldbjerg* 3 P. celler.

Hans Petersen.

EGEN SOGN grænser til Svenstrup og Notmark Sogne samt til Lillebælt, Augustenborg Fjord med Stevning Nor og Ketting Nor. Sognets Areal er 3270 ha og er langt det største i Als Nørre Herred. Indbyggerantallet var 1935: 1767. Paa forskellig Vis har man skrevet Sognets Navn. Meyer kalder det Ecken, Danske Atlas: Eecken, 1805 benævnes det Ecken og 1836 Igen, saaledes ogsaa af Schröder og Schmidt. Det officielle tyske Navn var Eken. Navnet indledes af Eg og ing = eng, men tillige af store Egeskove, af hvilke der i Moserne endnu findes Spor. Egen ligger Nord for Ketting Nor, Sognebyen Stolbro grænser til Augustenborg Fjord og Østerholm til Lillebælt. Egen ligger 12 km Syd for Nordborg ved den nye ligede Landevej til Sønderborg. Kirken er meget højtliggende og synligt langt inde i Sundeved, medens man fra Kirkegaarden bl. a. har Dybbøl Banke og Mølle for Øje.

Kirken er opført i simpel, romansk Stil og skal være bygget omkring ved Aaret 1300. Den kan rumme ca. 1000 Personer. Oprindeligt skal den have haft et Dobbelttaarn, men har nu kun en Tagrytter. I et Klokketaarn paa Kirkegaarden hænger Klokkerne. Bygningen er opført som en romansk Murstensbygning med Skib og lige afsluttet Kor, men Stilen er ved de mange Istandsættelser delvis ødelagt. Skibet og det senere omtalte Sa-

kristi har fladt Loft, medens Koret har Krydshvælvinger.

Høje, smukke Træer omgiver Kirkegaarden. 1628 lod Hertug Frederik af Nordborg opføre et Kapel, som er omdannet til Sakristi. I Kapellet var bisatte Hertug Frederik, død 1658, hans Gemalinde Eleonore, død 1681, Hertug Christian af Ærø, død 1633 og Hertug Johan Bogislav, død 1679. Ligene blev 1813 flyttede til Tontofte Kirke

Egen Kirke

(Nordborg). --- Af Kirkens Inventar skal nævnes Alteret, der er en Del af et katolsk Fløjalter med Billede af Jomfru Marie paa Fodstykket og i Midterpartiet et ikke originalt Alterbillede forestillende „Den hellige Nadvere“. Døbefonten er af gullandsk Marmor i senromansk Stil. Prædikestolen er fra Midten af 1600 og er udgaaet fra det bekendte Ringerinske Værksted i Flensborg, der har leveret en stor Del Kirkeinventar til Kirkerne i Nordslesvig.

Udenfor Kirkegaarden ligger den store, gamle Kirkestald. Kirken er beliggende midt imellem Byerne Egen, Stolbro, Dyndved, Elstrup, Guderup og Sjellerup.

Egen By, efter hvilken Sognet har Navn, er beliggende Syd for Kirken. Det er en stor typisk Bondeby, hvis Beboere trofast bevarer de gamle alsiske Sæder og Skikke. I Byen findes en Del gamle, interessante Bindingsværksgaarde, desuden er der Kro, Smedie, Bageri og nogle Haandværkere. Egen Bygade har været et søgt Motiv for Malere.

Et Stykke Syd for Egen By, ved Bankens Fod, ligger den idylliske Egen Vandmølle med sin Mølledam med Svanerede. Her er der Kro og Farveri. I Nærheden af Kirken knejste tidligere den vidt synlige, statelige Vejmølle „Nymølle“, som nu er afløst af en Motormølle. I Gæstgiveriet samme Steds, hvortil Møllen med Bageri oprindeligt hørte, er der afholdt mange danske Møder. En Kæmpehøj „Galgehøj“, paa hvilken Retterstedet fandtes, laa i Nærheden.

Byen *Dyndveds* Navn udledes af Dynd og Ved, og den er ikke helt lille, men har Skole, Kro, Haandværkere og flere Gaarde, ja, endog et Marked en Gang om Foraaret, hvilket dog ikke mere er af Betydning. I tidligere Tid, skal Dyndved have haft et Kapel sammen med Stevning, Marken, paa hvilken Kapellet stod, kaldes Prædikestolen. 6 km fra Dyndved, har vi *Stolbromark* ved Augustenborg Fjord med den lille Ø Katholm, hvor Maagerne ruger, og hvor der fandtes mange vilde Kaniner.

Sognets Hovedby er imidlertid *Guderup*, i sin Tid et vigtigt Krydningspunkt for Smaabanerne. Her findes den store, i den tyske Tid opførte, Kommuneskole, det danske Forsamlingshus, Bankfilialer, store Købmands- og Haandværkerforretninger. Her ligger Præstegaarden, som var Bolig for den kendte, dansksindede Biskop Hanssen, Smedesønnen fra Tandslet.

Tilbygget Guderup er Byen *Sjellerup* med sine smukke, gamle Gaarde og Frugthaver.

Nørreskoven

Elstrup, Sognets østligste By, er meget lang, her findes en smuk Vejrmølle, en Kro og Bygaden med gamle Bøndergaarde, Købmandsforretninger Haandværkere og Skole. Elstrup Kro raader over store og gode Lokaler. Dens Haveanlæg var for Aar tilbage meget bekendt og Maalet for manges Pinseudflugt. I sin Tid husede Kroen Feriegæster, endog helt nede fra Hamborg.

Der er jo ikke ret langt hverken til Skov eller Badestrand.

Elstrup nævnes allerede 1245, da Hertug Abel gav Afkald paa alle Forrettigheder i „Elvftorp“ til Fordel for sin Broder Erik. Øst for Elstrup skal have ligget en By Boested eller Bonningsted, som nævnes, da Hertug Valdemar IV 1357 pantsatte hele Sognet Icking med Undtagelse af Elstrup og Bonningsted (Bonigstede).

Halvvejs, ca. 2 km, paa Vejen ned mod Lillebælt ligger i en bakkefuld Egn med smukke Skovpartier ved Rønbækken, Syd for Nørreskoven, *Østerholm*, som tidligst kaldtes Helvedgaard (Helwethgaard). Den dannede fordums, efter Billedet at dømme, et meget anseligt Slot. Bl. a. kan man i Gæstgiveriet i Østerholm se en Kopi af et Billede af Slottet. Østerholm har været kgl. Kancelligods. Her boede i den ældste Tid Familien Holck. 1321 solgte Slægten Holck Godset til Familien Stur eller Sture, hvis navnkundigste Mand var Thomas Sture, død 1563. Han lod opføre et med Volde og Grave befæstet Slot. Om Thomas Sture, som var „Herre til Helvith og Gammelgaard og Amtmand til Nordborg og Sønderborg“, fortælles, at Kong Christian II, da han løslodes af sit Fængsel paa Sønderborg Slot, sagde til Amtmanden: „Det har været en slem Storm, Thomas, der har blæst Haaret af Dit Hoved“, hvorpaa denne svarede: „Det var en værre Storm, Christian, der blæste Kronen af Dit!“ Thomas Stures Svigersøn Hans Blome, solgte 1583 Godset for 51.000 Kurantmark til Hertug Hans den Yngre, som gav Slottet Navnet „Østerholm“ og lod det meget forskønne. Det blev fyrsteligt Enkesæde og gik 1723 fra Hertug Karl over paa Kong Frederik IV. 1735 blev Slottet nedbrudt, kun en Del af Stueetagen blev staaende.

Der tales imidlertid om et gammelt Østerholm, som skal have ligget i Nørreskoven Nordvest for Østerholm. Stedet betegnes af en Plads med et Gennemsnit af ca. 20 m, som er omgivet af en Grav. Et lille Landsted og et jordløst Hus uden for Skoven bærer Navnet „Gammel Østerholm“. Det egentlige Gods blev 1728 udstykket i 28 Lodder og 447 ha bestemte til Beplantning.

Efter Udstykningen blev *Lysholm* udbygget som Stamlod. Denne Gaard var i en Aarrække i den bekendte dansksindede Familie Knudsens Eje og blev, for at bevares paa danske Hænder, købt af et dansk Konsortium. Senere overlodes Gaarden til en ung dygtig, alsisk Landmand, Duus, som havde dygtiggjort sig til Gerningen i Sachsen. Duus faldt i Verdenskrigen.

Hans Petersen.

Skolerne i Egen Sogn.

Guderup Skole. Degneembedet i Guderup kan føres tilbage til Reformationen. Til forskellige Tider var Embedet forbundet med Kapellanens Embede, saaledes fra 1545-78. Skolen laa midt i Byen i Nærheden af Præstegaarden. Den havde kun 1 Klasse. I Aaret 1904 var Børneantallet steget saa stærkt, at det var nødvendigt at bygge en toklasset Skole.

Dyndved Skole. I Aaret 1639 gav Hertug Friedrich af Nordborg Tilladelse til, at der blev bygget en Skole i Dyndved. Skolen laa først i Byen ved Smedien. 1674 brændte Skolebygningen, og en ny Skole blev bygget. 1871 blev der opført en toklasset Skole. Men da Skolens Lokaler var for smaa til det stigende Børneantal, blev det besluttet at begge de 2 Skoler i Guderup og Dyndved sammen til en treklasset Skole, som skulde ligge i Guderup. Den blev bygget 1912 ved Stationen. Denne Skole skulde modtage Børnene fra Byerne: Guderup, Sjellerup, Egen og Dyndved. For Børnene fra Stolbro og Stolbrolykke blev der bygget en eenklasset Skole i Stolbro. Skolen i Guderup var beregnet til 180 Børn fordelt i 3 Klasser. Da Genforeningen kom, blev Skolen delt i 6 Klasser med 4 Lærerkrafter. I Sommeren 1935 rejstes der foran Lærerboligen i Dyndved en Mindesten for Niels Kjærbølling, der her blev født. Han blev Stifteren af den zoologiske Have i København. De 2 gamle Skoler i Guderup og Dyndved er nu forsvundet, kun Lærerboligen staar endnu.

Elstrup Skole. Skolen laa fra gammel Tid straks til højre, naar man kommer ind i Byen. Den er bygget 1678. Den nye Skole blev bygget 1818 paa Vejen til Østerholm. Den indviedes den 21. Oktbr. 1818 af Pastor Ahlmann i Guderup og fik Navnet „Christians Skole“ til Minde om, at Prins Christian, den senere Chr. VIII, havde gæstet Skolen den 3. Aug. 1806. 1907 blev Skolen toklasset, fra 1920 er den treklasset.

SVENSTRUP SOGN strækker sig over hele Als — fra Allsund til Lillebælt. Landskabelig er Sognet ualmindelig skønt, især ud til Allsund med de mange Bugter, dog ikke mindre ud mod Lillebælt, hvor det i mægtige, skovklædte Skrænter ender i Nørreskoven. Men ikke blot i dets Udkanter er Sognet smukt, ogsaa i dets Indre. Høje Bakker — dybe Dale — den bølgeformede Linie gør Landskabet særligt yndefuldt.

Sognets Navn skrives baade med og uden „d“. De, der skriver det med „d“ tænker vel sagtens paa Sagnet, der fortæller, at Svend og Hagen, to Brødre, strandede i Sandvig. De frelstes paa en vidunderlig Maade. Siden gik de hver til sin Side. Og hvor de kunde se Skibets Vrag, besluttede de at bygge en Kirke. Svend tog Tropper med sig. Han byggede Svenstrup. Hagen gik alene og byggede Havnbjerg.

Sognets Folkeantal har i det sidste Aarhundrede ikke forandret sig stort. Det har sjældent været over 1100, men holdt sig lidt over 1000 Indbyggere. Dets Areal er 1816 ha.

De sociale Forhold i Sognet er heldige. Store Gaarde er en Undtagelse. Gaarde paa ca. 30 ha er det almindelige. Men der var ogsaa store Gaarde i Sognet. Endnu den Dag i Dag bærer en Gaard i Stevning Navnet „Junkergaarden“. Terrænet omkring Gaarden kunde nok tyde paa tidligere Voldgrave, og ved Herrevejen, der i gamle Dage forbandt Slottet Østerholm i Nørreskoven med Slottet i Nordborg, skal Gammelgaard have ligget. Terrænet i Skoven, der bærer Navnet Gammelgaard, minder meget om et Slotsanlæg med Volde og Grave. Inde i Byen Hinmark er der en Dam, som hedder „Nyborgdam“. Ved den laa endnu i 1865 de sidste Levninger af en Borgplads, som siden hen blev jævnet. Der fører fra Nyborg en Bro over et lille Vandløb, som endnu den Dag i Dag bærer Navnet „Fæbro“, og Gaarden paa den anden Side Broen hedder Fæ-

Svenstrup Kirke

brogaard. Man mener, det har været Avls-gaarden til Slottet „Nyborg“. Inde i Taarup har der ligget en Gaard „Taarupgaard“. Endnu kan Stedet ses, hvor den har ligget. Forhøjningen har været omgivet af Grave. Taarupgaard har haft adelige Ejere, iblandt hvilke en Marquard Abildgaard nævnes.

Men medens disse Gaarde og deres Ejere hører en saa fjern Fortid til, at de næppe kendes af Befolkningen,

saa er det noget andet med *Melvedgaard*, det senere *Hjortspring*. Det var indtil Udparcelleringen 1772 det betydeligste Herresæde i Svenstrup. Af dette er Hovedbygningen endnu tilbage, men den er bleven fornyet i Tidens Løb. Derimod er Voldgraven omkring Slottet velbevaret, idet disse er taget med i Haveanlægget. Gaarden har været i Kongens Eje, derefter i Sehestedernes og tilsidst i Hertug Hans den Yngres, hvis Arvinger atter overlod Herresædet til Kongen, 1772 blev Herregaarden udparcelleret. Hovedparcellen ligger paa det gamle Voldsted og bærer Navnet Hjortspring. En anden Parcel bærer Navnet Solbjerggaard. Den blev bygget, hvor 4 Parceller støder sammen, og derved gik man udenom Parcelleringslovens Forskrifter, og den blev saa stor, at den endnu den Dag i Dag er den største Parcelgaard fra Hjortspring.

Af Oldtidsminder findes der kun faa. En Kæmpegrav i Præsteskovens Ku og en nede ved Sandvig.

Svenstrup Kirke er en Kampstenskirke, der i de sidste Aar har faaet en Tagrytter. Den ligger i Sognets Udkant, heldig for Byerne Svenstrup, Himmarnk, Taarup og Klingberg, mindre heldig for Stevning. Kirkens Vægge er til Dels 1,25 m tykke. Portalerne, saavel paa den nordre som paa den søndre Side, er Granitportaler og af en egenartet Skønhed. Nordportalen krones af et mod Øst skuende Hoved. Det har givet Anledning til mange Formodninger. Det skulde være selve Bygmesterens Hoved eller Hovedet af Svend, der lod Kirken bygge. Men disse Gisninger er næppe rigtige.

Der er syndet meget imod Kirkens Bygning. De nuværende Vinduer, som har afløst de oprindelig romanske Vinduer, er meget grimme. Ligesaa Gipsloftet, som dækker over et farveprægtigt Bjælkeloft. Det gamle Alter er bleven afløst af et nyt og smukt Alterbillede. Af det gamle -- fra 1300 Tallet -- gemmes i Kirken endnu et meget smukt Krucifiks, der er ophængt i Koret.

En Prydelse, som ikke vides at findes i andre danske Kirker, bør ikke glemmes: det er Kongernes Navnetræk, saaledes at paa den ene Side findes alle Christian, paa den anden Side alle Frederik. Naar og hvem, der har begyndt denne Udsmykning med de kongelige Navnetræk vides ikke -- paa en Tegning fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede ses de -- men Navnetrækkene er ført a jour til nuværende Konge. Foruden Prædikestolen fra 1688 -- udskaaret af Billedhugger Ebbesen, der bo-

ede i Sognet -- var Kirken fattig i dens Udsmykning. Det er der imidlertid raadet Bod paa, saa nu er Svenstrup Kirke en af de smukkeste.

Kirkegaarden omkring Kirken er en køn Ramme for den smukke Kirke. Krøniker melder, at 1807 blev Svenstrup Kirkegaard, som den første paa Als anlagt og beplantet som en Have. Og denne Have er bleven pietetsfuld holdt i Orden. Kun

faa af de gamle Gravstene er bevaret og sat op mod Kirkemuren. Der findes en stor og smuk Mindesten over Verdenskrigens 30 Ofre.

Bagved Kirken, der ligger højt paa en Bakke — ligger dybt nede Præstegaarden omgivet af en smuk, gammel Park. Ogsaa om dens Tilblivelse giver Kirkekroniken os Kundskab. 1780 blev 2 Lindetræer plantede, som staar endnu, og 1812 blev Læbæltet mod Vest plantet, som af sine Ege — plantet af Præster — gav os Træ nok til at bygge Kirkespiret af. Præstegaarden er den største Gaard i Sognet. Dens Lader har ikke kunnet trodse Tidens Tand, de er forsvundne og har maattet give Plads for et smukt Haveanlæg foran Huset. Ved at ligge fjernt fra Alfarvej bliver Svenstrup Kirke og Præstegaard enestaaende smukke — som de er — langtfra nok besøgt. Men maaske bevares derved Idyllen bedst.

Op til Kirken fører en Alle af Lindetræer. Lille er den — den tæller kun 9 Træer paa hver Side. Men den fortæller om Svenstrupernes Enighed i en ellers saa bevæget Tid. 1845 var der Fare for, at der blev indrettet en Kirkekro oppe ved Kirken. For at undgaa dette købte daværende Sognepræst Ahlmann, sammen med nogle Bønder, Ejendommen, som tænktes indrettet dertil, rev den ned og solgte Byggematerialet og plantede Alleen, som nu i næsten 100 Aar har været en enestaaende Prydelse for Byen.

Svenstrup Sogn har to Skoler med hver to Klasser. Medens den gamle Skole endnu staar i Stevning, og benyttes som Beboelseshus — er Svenstrups gamle Skole indrettet til Bolig for Lærerinden ved Skolen.

Sognet har to Mejerier, 4 Kroer, 1 Forsamlingshus „det hvide Hus“, 6 Købmandsforretninger og 3 Bagerier.

W. v. Fischer Benzon.

Svenstrup Præstegaard

OKSBØL SOGN, liggende i Als nørre Herred, har næsten Form som en Halvø, der mod Syd og Vest begrænses af Allsund og Alsfjord, mod Nord af en Indskæring, der under Navn af Stegsvig og Melsvig gaar dybt ind i Landet og fortsætter gennem den nu udtørrede Oldenor Sø og Gammeldam lige ind til Byen Nordborg; landskabelig set er dette Terrain med høje, blødt afrundede Bakker langs den dybe Sænkning i Jordsmonnet noget af det skønneste, der ses paa Øen Als; en Vandring ad en stærkt slynget Sti fra Nordborg til Landsbyen Mels, kan ikke andet end give et varigt Indtryk af et saare idyllisk Landskab.

Fra Mels Vig har Havet endvidere i svundne Tider skaaret sig midt ind gennem Oksbøl Sogn gennem to Søer, Mels Sø og Bundsø, hvis Overflader stadig ligger 2—4 m under Havfladen, men de holdes nu ved et ret kostbart Pumpeanlæg udtørrede og dyrkede.

Dybt inde ved disse Søers Bund har den graa Oldtids Beboere haft fortrinlige skjulte Bopladser, og disse undersøges nu med Flid af Arkæologerne, som her har hentet adskilligt værdifuldt Materiale frem til Belysning af disse Forfædres Liv og Færden. —

Af Skov findes saa godt som intet i Sognet, to Smaakrat ved Lusig og Tornbjerg er alt, hvad der er tilbage, men i en gammel Præstekronik fra det 17. Aarh. omtales det, at Mels Mark engang har været en herlig Egeskov; men af denne Herlighed er intet tilbage, al Jorden er under Plov, kun et Par Steder paa lettere Jord findes nu lidt Granplantage.

Sognets Størrelse er 2070 ha og dets Indbyggerantal 1935: 989, fordelt i Byerne: *Oksbøl, Broballe, Mels*, samt en mindre Bebyggelse ved det gamle Færgested *Hardeshøj*, som indtil for ganske faa Aar tilbage var et betydeligt Udskibningssted for alle de nordligste Sogne paa Als, men nu ligger det stille og øde hen, da al Fragtfart foregaar ad ypperlige Landeveje.

Boniteten af Sognets Jord er fortrinlig, Hveden folder udmærket i den lidt lerholdige, men dog muldrige Jord, kun maa her lige undtages den yderste, vestlige Del af Mejl Mark, Lyngne kaldet, hvor den lette Sandjord helst bærer Rug og Kartofler.

Bøndergaardene er af jævn Størrelse, kun ganske faa naar op mod 100 Tdr. Land, og kun en eneste stor Gaard har der været, til hvilken der knytter sig lidt Historie; det

er *Melsgaard*, beliggende umiddelbart ved Mels Vig: En Herregaard var det i længst forsvundne Tider med stort Jordtilliggende og befæstet Borg; i det 17. Aarhundrede kom den under Nordborg Len (Hertug Hans den Yngre), senere under Kronen, nu minder kun nogle vældige hvælvede Kælderrum under et ganske jævnt

Beboelseshus om svunden Storhed, og de store Marker er svundet ind til en al-

Oksbøl Kirke

mindelig Bondegaards
Størrelse. —

I Sognets nordøstlige Udkant ligger Kirke og Præstegaard, hvis Jorder grænser op til Havnbjerg Skel, en uheldig Beliggenhed for Sognets øvrige Beboere, men maaske er det rigtigt, at Oksbøl Kirke i sin Tilblivelse oprindeligt har været en Filialkirke til Nordborg; sikker Oplysning desangaaende er dog næppe at faa, og i hvert Fald

Udsigt mod Broballe

har Oksbøl siden Reformationen været et selvstændigt Embede. — Kirken er gammel, mere end 700 Aar, en Absalons Kirke viet til den hellige Jomfru; dens Kor og Skib er i gammel romansk Stil, det svære undersætsige Taarn med paabygget slankt Spir er af noget senere Dato og flere Gange ændret og tilbygget, saa man ikke kan give det et bestemt Aarstal; Kirkens Indre skæmmes af et ca. 100-aarigt gammelt Pulpitur, som gaar tværs over Kirken fra Vaabenhus til Nordvæg og videre over hele Kvindesiden i Skibet; selve Skibet har fladt Gipsloft, men saavel i Kor som i Taarn findes der smukke Hvælvinger med kønne Buer til Indgang. Prædikestolen er et gammelt, fint Træskærerarbejde fra om ved Aar 1600. Det gamle, skaarne Alter er borte, enkelte Dele af det findes i Museet paa Sønderborg Slot, medens den nuværende Altertavle er et temmeligt nyt Maleri, en Kopi efter Jerichau, forestillende Bebudelsen.

Paa Kirkens Nordside er der tilbygget et lille Gravkapel, opført af et barnløst Forvalterpar paa Melsgaard, Peder Enwaldt og Eva Marie Enwaldt; det er opført i Aaret 1697 og rummer nu kun deres to Kister med velbevarede, balsamerede Lig; at disse to Mennesker har haft Interesse for Kirken, ses ogsaa af en meget stor og smuk Malmlysekroner i Kirkens Midterskib og af Døbefadet i den nye Døbefont, da begge disse to Ting bærer deres Navne; forøvrigt findes blandt Kirkens hellige Kar en lille Sølvoblatæske, hvis Indskrift fortæller, at den er skænket i Aaret 1680 af Christian Frost, som paa den Tid var Forvalter paa Melsgaard. — Som i alle gamle Kirker har der sikkert ogsaa i Oksbøl Kirke været en Granitdøbefont, men den eksisterer ikke mere; den er engang blevet afløst af en Font, skaaret i Træ, og denne staar endnu, skønt den er uden nogen Værdi, under Korbuen ligeoverfor den Sandstensfont af ganske ny Dato, som nu anvendes. —

Sognets Mindesten for de i Verdenskrigen faldne er knyttet til Kirken paa ejendommelig Vis; en gammel gullandsk Sandsten er indfældet i Vaabenhusets vestlige Side, og Navnene paa 33 unge Mænd er her indristede; foran er et lille Anlæg i den smukke Krog mellem Vaabenhus og Taarn.

Af Gienforeningsstene findes i Sognet to; en i Oksbøl paa en lille, fredet Plet foran Byens Sprøjtehus, og en i Broballe foran Sognets store, nybyggede Mejeri.

Der er to Dobbeltkoler i Oksbøl Sogn, den ene i Oksbøl By; her benyttes Skolehuset fra den gamle, danske Tid som Beboelse for Lærerne, medens en Skolebygning er opført i den tyske Tid. I Mels er der i Aaret 1925 opført en ny, meget smuk og kost-

bar trefløjet Skolebygning med Skolestuer i Forbindelsesfløjen og Lærerlejligheder i Tværflojene.

Ved Afstemningen den 10. Februar 1920 afgaves der i Sognet 614 Stemmer for Danmark og 105 for Tyskland.

N. Blichfeldt.

HAGENBJERG SOGN strækker sig tværs over Als fra Lillebælt og Sandvig i Sydvest til Østersøen i Øst og grænser mod Nord og Vest til Nordborg og Oksbøl Sogn, mod Syd til Svendstrup Sogn. Dets Areal er 2230 ha med 894 Indbyggere i 1935.

Sognets Navn er gennem Tiderne stavet noget forskelligt. Hos Meier skrives det Hakenberg, medens Danske Atlas bruger Benævnelsen Hagenberg. I Folkemunde hedder Sognet Håvnbjerg. Terrænet skraaner mod Vest ned mod Allsund og mod Øst ned mod Østersøen. Paa Sognets højeste Punkt ligger Kirken og Møllen. De danner Egnens Vartegn og er synlig helt inde i Sundeved. Jordbunden er lermuldet og frugtbar. I den østlige Del af Sognet ud mod Østersøen findes Hagenbjærg og Elsmark Skove som en sidste Rest af den store Nørreskov. Ved Allsund findes den noget mindre Brandsbøl Skov.

Selve *Hagenbjærg By* rummer mange smukke, gamle Bindingsværksgaarde med store Haver, rige paa Frugttræer. Byen har Købmænd, en Del Haandværkere, Bankfilialer m. fl. Virksomheder. Paa den vestlige Skraaning findes den store, blandede Skole, Mejeriet og den tidligere Station ved Amtsbanen Sønderborg—Nordborg, der nu er nedlagt. Den for et Par Aar siden afdøde Stationsforstander *Peter Erichsen* drev desuden en ret omfattende Korn- og Foderstofhandel og var kendt af mange. Hans Fader var den bekendte

Kredsmand Erichsen fra Lunden, som spillede en ikke ringe Rolle inden for det tyske Parti. Ved Stationen er der Slakteri og en Kolonialvareforretning. Her boede i en Aarrække den kendte danske Dyr læge *Dau*, som ikke turde smykke sig med Dyr lægetitlen, fordi han havde studeret i København, men maatte nøjes med at kalde sig „Tierhelfer“.

Hagenbjærg Sogn rummer en oplyst og driftig Befolkning, som holder gammel Sæd og Skik i Hævd, og hvoraf flere ved deres Dygtighed har gjort sig kendt langt ud over Sognets Grænser.

Den nye, lige Landevej beplantet med Frugttræer løber midt gennem Byen ned ad Bakken, med Elsmark paa den ene og Lunden paa den anden Side. Et ganske kort Stykke fra den nye Vej ligger et større Bygningskompleks. Det er den gamle *Majkro*, hvor der i svundne Tider var Ølbryggeri og Brændevinsbrænderi. Mest kendt er Kroen som Samlingssted for de danske Alsinger i den værste Fortyskningstid i sidste Halvdel af Halvfemserne.

Hagenbjærg Kirke ligger ensomt paa Bakken over Byen. Den er bygget af raa Kamp

Hagenbjærg Kirke

i romansk Stil med et langt senere opført Taarn (1856) og et i Middelalderen opført Sakristi mod Øst samt et Vaabenhus mod Nord. Kirken har tidligere — som saa mange sønderjydske Kirker -- haft et fritliggende Klokketaarn af Træ. Langskibet har fladt Loft, medens Koret er hvælvet. Af Inventaret skal nævnes Alteret med et Maleri af Eckersberg fra 1830-erne fra Getsemane Have. Døbefonten er en lille, uanselig Granitfont paa gullandsk Kalkstens Fodstykke. Prædikestolen er et Træskærerarbejde fra 1620-erne med Motiver fra Det ny Testamente.

Paa Kirkegaarden findes en 5 m høj Mindesten over 49 i Verdenskrigen faldne Sognebørn.

Vest for Landevejen og den nedlagte Banelinie, 1 km Syd for Hagenbjærg, ligger den temmelig vidtløftigt byggede Landsby *Lunden*, og 1 km derfra en anden af Sognets større Landsbyer *Brandsbøl*, hvor iflg. et gammelt Dokument fra 1196 Sct. Mikkelssklosteret i Slesvig ejede to Ottinger Land. Det er en stor Landsby med noget over 40 Landejendomme. I en lille Strandskov ved Brandsbøl findes mange Stendysser, ligesom der forskellige Steder i Sognet findes enkelte bevarede Gravhøje, som er nærmere beskrevet i Museumsdirektør Rabens Beskrivelser fra Sognet og i de tyske „Heimatsblätter“.

Tager man fra Hagenbjærg nordpaa, kommer man til *Laurensby* eller som Byen ogsaa benævnes Langesøby. Dette sidste Navn bruges dog ikke i Folkemunde. Byen ligger 4 km Syd for Nordborg ved den sydøstlige Ende af den lange og smalle Nordborg Sø. Her lægger man Mærke til et Genforeningsminde, der fortæller: „10. Februar 1920 stemte vi os hjem til Danmark med 150 danske Stemmer mod 1 tysk“. Ikke ret langt fra Nordborg fører Vejen forbi den herskabelige Ejendom *Fægteborg* med sine smukke Parkanlæg, hvor der straks efter Genforeningen afholdtes store Møder. Ejendommen ejedes i sin Tid af den kendte Familie Konsul Olsen, og er nu Fru Professorinde Schmigelows Hjem. Til Lauensby Kommune hører den gamle Søby Kro ved den gamle Landevej. Her holdtes i sin Tid store Skytte- og Ringriderfester.

Hagenbjærg er et smukt Sogn med sine Bakker og Højder, sine smukke levende Hegn og skønne Udsigtspunkter. Det er i enhver Henseende et typisk alsisk Sogn.

Hans Petersen,

KENDTE MÆND OG KVINDER I ALS NØRRE HERRED

W. Appelt,
Læge,
Nordborg

R. K. Pedersen,
Dyrlæge,
Nordborg

Peter Grau,
Gaardejer,
Pøl

Jes Bladt,
Gaardejer,
Nordborg

Hans Peter Julius Petersen, Apoteker, Nordborg, er født den 7. Oktober 1881 i Sorø som Søn af Købmand I. Chr. Petersen og Hustru Maren, f. Jensen. Gift 1909 med Emma Katrine Dahl. Elev paa Sorø Akademi, Præliminæreksamen og Tillægseksamen paa Universitetet 1898, Lærer i Vejle 1898-1902, Farmaceuteksamen 1902, Farmaceut-Kandidateksamen 1904, siden Genforeningen Apoteker i Nordborg, Formand for den sønderjydske Kreds af Danmarks Apotekforeninger.

Peter Grau, Gaardejer, Pøl, er født den 25. Februar 1866 i Pøl som Søn af Gdr. H. Chr. Grau og Hustru Anna Maria, f. Frederiksen. Gift 1898 med Ada Lorenzen. Præliminæreksamen 1881, besøgt Askov Højskole 1884-85, Tune Landboskole 1888, siden 1892 Gaardejer i Pøl, Formand for Als Nørre Herreds Landboforening 1895-1906, Medlem af Sønderborg Amtsraad og af Sønderborg Kredsraad fra 1898 og af Amtsudvalget siden 1920, Medlem af Bestyrelsen for Amtshæderne paa Als fra 1924 til deres Nedlæggelse, Medlem af Landbrugskammeret for Slesvig og Holsten 1902-08, af Fagforeningsraadet i Kiel 1906-20, af „Dybbølposten“s Bestyrelse til dens Omdannelse i 1921 og af Jernfondets Bestyrelse, Rigsdagskandidat i 2. Valgkreds 1907 og 1912, Næstformand for Vælgerforeningen og Formand i Flensborggruppen til dens Opløsning, Formand for Pøl Andelsmejeri og for Nordborg Sparekasse, Formand for De nordslesvigske Grænseforeninger og Næstformand for Grænseforeningen 1920-32, Æresmedlem i „To Løver“.

Jes Bladt, Gaardejer, er født den 30. Oktober 1870 i Nordborg som Søn af Gdr. C. F. N. Bladt og Hustru Frederikke Jesmine, f. Thomsen. Gift 1904 med Anna Marie Jessen Bonde. Formand for Forsamlingshuset, for Repræsentantskabet for Sønderborg Andelssvineslagteri og for „Condoria“, Medlem af Byraadet.

Carl Andresen, Boghandler, Brandinspektør, Nordborg, er født den 14. November 1886 i Rabsted (Tønder Amt) som Søn af Landmand Jørgen B. Andresen og Hustru Ingeborg, f. Kyhn. Gift 1911 med Johanne Margrethe Boysen. Siden 1925 Medlem af Byraadet, siden 1933 Viceborgmester, siden 1922 Medlem af Brandvæsenet, 1932 Brandinspektør. Jernkorset af 2. Kl., Æreskorset for Frontkæmpere.

Chr. Lausen, Forpagter, Søvang, er født den 15. November 1900 i Pøl som Søn af Arbejdsmand Nis Lausen og Hustru Dorethea Margrete, f. Petersen. Gift 1922 med Anna Katrine Hansen. Formand for Nordborg Husmandsforening siden 1936. Formand for „Julens Glæde“ i Nordborg.

Carl Andresen,
Brandinspektør,
Nordborg

M. Mathiesen,
Forpagter,
Nordborg

J. P. Jensen,
Dentist,
Nordborg

J. D. Meggers,
Lærer,
Nordborg

H. Frederiksen,
Konsulent,
Nordborg

Hans Møller,
Sadelmagermester,
Nordborg

Andr. Petersen,
Urmager og Guldsmed,
Nordborg

Lauritz Petersen,
Skræddermester,
Nordborg

Holger Hede,
Skorstensfejermester,
Nordborg

Antoni Chr. Boysen, aut. Installatør, Nordborg, er født den 15. Marts 1895 i Agerskov som Søn af Rebslager Boy Eduard Boysen og Hustru Hanne Kristine, f. Otsen. Gift 1927 med Katharina Jorgina Botilla Møller. Sekretær i det frivillige Brandværn, Kredsformand for Provinsinstallatørforeningen „Protektor“s 10. Kreds, Medlem af Bestyrelsen for Kommunalforeningen, Medlem af Ringriderforeningens Festkomite, Medlem af Teknisk Skoles Udvalg og Formand for Svendeprovekommissionen.

Jens Peter Jensen, Dentist, Nordborg, er født den 4. Oktober 1873 i Nordborg som Søn af Hans Jensen og Hustru Ellen, f. Lausen. Gift 1894 med Anna Marie Henriette Reimer. Formand for Als Nørre Herreds Orkesterforening.

Hans Møller, Sadelmagermester, Møbelhandler, Nordborg, er født den 1. December 1898 i Nordborg som Søn af Sadelmagermester, Møbelhandler Jørgen Møller og Hustru Kathrine, f. Petersen. Gift 1926 med Anna Jepsen. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen og for Teknisk Skole.

Ferdinand Kückelhahn, Blikkenslagermester, er født den 20. Oktober 1878 i Nordborg som Søn af J. P. W. Kückelhahn og Hustru, Elene f. Johnsen. Gift 1908 med Helene Jensen. Formand for Nordborg Haandværkerforening, Medlem af Bestyrelsen for teknisk Skole, Medlem af Byraadet.

Andr. Petersen, Urmager og Guldsmed, er født den 21. August 1884 i Logumkloster som Søn af Skomager B. Petersen og Hustru Anne Marie, f. Andresen. Gift 1909 med Kristine Petersen. Kasserer for Sygekassen.

Lauritz Petersen, Skræddermester, er født den 1. Januar 1881 i Nordborg som Søn af Peter Petersen og Hustru Maren, f. Petersen. Gift 1909 med Marie Christensen. Kasserer for Haandværkerforeningen.

Holger Hede, Skorstensfejermester, er født den 30. December 1894 i Berlin som Søn af Bankbud Wilhelm Hede og Hustru Hanne Kirstine, f. Johansen. Gift 1920 med Anna Dorthea Sprenger. Siden 1922 Skorstensfejermester i Nordborg, besøgt Fagskolen i København i 3 Semestre, afsluttende Eksamen 1924, Medlem af Skolekommissionen, Formand for Haandværkerforeningen, Medlem af Bestyrelsen for Sygekassen og Teknisk Skole.

Peter Petersen, Gaardejer, Nordborg, er født den 20. Februar 1909 i Nordborg som Søn af Gaardejer Hans Petersen og Hustru Anna Marie, f. Hansen. Gift 1936 med Olga Lindemann. Kasserer for Ungdomsforeningen siden 1933, Tillidsmand for Det unge Grænseværn.

Peter Jørgensen, Slagtermester, Nordborg, er født den 15. Maj 1884 i Havnbjerg som Søn af Husmand Chr. Jørgensen og Hustru Anna Margrethe, f. Petersen. Gift 1921 med Anne Christine Schmidt. Vicebrandinspektør, stedfortrædende Kaptajn for Brandværnet, Næstformand for Haandværkerforeningen, Medlem af Bestyrelsen for De danske Forsvarsbrødre.

Karl Marius Henriksen, Formand, Guderup, er født den 8. August 1898 i Norup som Søn af Arbejdsmand Anders Henriksen og Hustru Else Margrethe, f. Andersen. Gift 1925 med Anna Hinrichsen. Amsraadsmedlem 1936.

Wilhelm Deichgräber, Gaardejer, Guderup, er født den 5. April 1906 i Nygaard, Egen Sogn, som Søn af Sogneraadsformand Gdr. Johs. Deichgräber og Hustru. Gift 1928 med Sigrid Møldrup. Amsraadsmedlem.

Peter Petersen,
Gaardejer,
Nordborg

Marie Hansen,
Hotelejer,
Nordborg

Marie Petersen,
Gæstgiverske,
Nordborg

Frk. Bonde,
Bestyrerinde,
Nordborg

K. M. Henriksen,
Amtsradsmedlem,
Guderup

Hans Bonde,
Sognefoged,
Guderup

P. Nansen Petersen,
Postekspeditor,
Guderup

H. P. Bonde,
Kommunekasserer,
Egen

Andr. Christensen,
Gaardejer,
Stolbro

Peter Frees, Førstelærer, Guderup, er født den 5. August 1884 som Søn af Gæstgiver Nis Peter Frees og Hustru Maria Bothilda. Gift 1911 med Anna Kirstine. Uddannet paa Haderslev Seminarium 1901—04, 1907 2. Lærereksamen, 1920 Kursus i Kbhvn. i 3 Mdr.

P. Nansen Petersen, Købmand, Postekspeditor fra 1911, Guderup, er født i Ullerup (Sundeved) som Søn af Postekspeditor H. A. Petersen og Hustru Caroline, f. Nansen. Gift med Julie Andersen. Uddannet som Købmand, Regnskabsfører for Vandværket siden 1931 og Bestyrer for Den Danske Landmandsbanks Kontor i Guderup siden 1929.

Hans Peter Bonde, Kommunekasserer, Egen, er født den 21. Novbr. 1892 i Egen Sogn som Søn af Sognefoged Hans Bonde og Hustru Katrine Elisabeth, f. Jacobsen. Gift 1915 med Karen Schmidt. Kommunekasserer i Egen Kommune siden 1934, Kommuneforstander fra 1919, Medlem af Sogneraadet, Fmd. for samme fra 1931—34.

Andreas Christensen, Gaardejer, Stolbro, er født den 3. Marts 1875 i Stolbro som Søn af Gaardejer L. Christensen og Hustru Marie Katrine, f. Elholm. Gift 1901 med Marie Smedemand. Gaardejer i Stolbro siden 1906. Formand for Jagtforeningen for Egen Sogn 1935.

Mathias Moldt, Købmand, Østerholm, er født 10. Oktober 1900 i Hellevad som Søn af Snedker Christen Wrang og Hustru Krestine Margrethe, f. Moldt

Aurora Petra Marie Christine Holmine Petersen, Dentist, Guderup, er født den 14. Juni 1883 i Vejle som Datter af Skræder Ohlsson og Hustru Ane Sofie, f. Krintel. Gift 1906 med Dyr-læge Hans Petersen. Enke 1917.

Jørgen Frandsen, Husmand, Guderup, er født den 28. Oktober 1887 i Gl. Guderup som Søn af Skrædermester Hans Frandsen og Hustru Anna Margrethe, f. Iversen. Gift 1934 med Krestine Hansen. Formand for Husmandsforeningen i Egen Sogn siden 1920, Formand for Skolekommissionen.

Jørgen Rasmussen, Skomagermester, Guderup, er født den 21. August 1877 i Guderup som Søn af Arbejdsmand Jørgen Rasmussen og Hustru Anna Marie, f. Petersen. Gift 1901 med Marie Kirstine Henningsen. Formand for Haandværkerforeningen, Kollektør for Landbrugslotteriet.

Jørgen Petersen, Gæstgiver og Landmand, Guderup, er født den 24. Marts 1906 paa Ny-mølle i Guderup som Søn af Gæstgiver Frederik Petersen og Hustru Anna Marie, f. Thomsen. Gift 1931 med Anna Cecilia Jacobsen.

Jørgen Krogh, Gaardejer, Elstrup, er født den 30. November 1901 i Elstrup som Søn af Hans P. Krogh og Hustru Anne, f. Moos. Gift 1927 med Agnete Marie Nielsen. Formand for Ungdomsfor-eningen, Kasserer for Sønderborg Amts Hovedkreds af sønderjydsk Idrætsforening, Tillidsmand for Grænsforeningen for Sønderborg Amt, Formand for Elstrup Skolekommission.

Peter H. H. Hansen, Murermester, Elstrup, er født den 14. Marts 1885 i Roskilde som Søn af Arbejdsmand Anders Hansen og Hustru Andrea, f. Olsen. Gift 1911 med Marie Lassen.

Jens Møller, Bogbindermester, Elstrup, er født den 14. Oktober 1881 i Guderup som Søn af Jens Jensen Møller og Hustru Marie, f. Jørgensen. Gift 1906 med Anna Marie Clausen. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen, Formand for Sangkoret for Egen Sogn, Medlem af Bestyrelsen for Egen Sogns Sygekasse og Guderup og Omegns Brugsforening.

Mathias Moldt,
Købmand,
Østerholm

Aurora Petersen,
Dentist,
Guderup

Jørgen Frandsen,
Husmand,
Guderup

Jørgen Rasmussen,
Skomagermester,
Guderup

Jørgen Krogh,
Gaardejer,
Elstrup

Jens Møller,
Bogbindermester,
Elstrup

Hans Hansen,
Amtsradsmedlem,
Stevning

E. H. Jensen,
Maskinbygger,
Stevning

H. Jacobsen Knabe,
Postekspeditor,
Svenstrup

Johan Lauritzen,
Barbermester,
Svenstrup

Hans Hansen, Købmand, Amtsradsmedlem, Stevning, er født d. 4. September 1881 i Svenstrup som Søn af Gæstgiver, Købmand Nis Hansen og Hustru Anna Maria, f. Christensen. Gift 1907 med Marie Jensen. Købmand i Stevning siden 1907. Medlem af Sønderborg Amtsråd siden 1935, Medlem af Bestyrelsen for Venstrevælgerforeningen i Als Nørreherred, Venstres Folketingskandidat i Sønderborg Kredsen, Sogneraadsformand i Svenstrup 1920, Næstformand i Sogneraadsforeningens Amtsradskreds, Medlem af Bestyrelsen for Nordborg Slots Efterskole. Medlem af Bestyrelsen for Sønderborg Andels Svineslagteri, Bestyrer af Folkebankens Agentur.

Emanuel Holger Jensen, Maskinbygger, Stevning, er født den 3. Oktober 1877 i Thisted som Søn af Maskinarbejder Nicolaj Jensen og Hustru Else Marie, f. Madsen. Gift 1901 med Anna Dominikussen. Formand for Haandværkerforeningen siden 1929.

Jørgen Jørgensen, Husmand, Stevning, er født 4. Februar 1879 i Brandsbøl, Havnbjerg, som Søn af Snedkermester Henrik Jørgensen og Hustru Mette Marie, f. Jørgensen. Gift 1907 med Marie Petersen. Formand for Husmandsforeningen siden 1924, Medlem af Bestyrelsen for den alske Brandforsikring for Bygninger, Medlem af Sogneraadet siden 1924.

Nis Nissen, Købmand, Gæstgiver, Svenstrup, er født den 19. August 1889 i Stevning som Søn af Købmand Jacob Nissen og Hustru Anne Katrine, f. Mathisen. Gift 1913 med Kirstine Jacobsen. Agent for Forsikringsaktieselskabet Nye Danske af 1864.

Hans Jacobsen Knabe, Postekspeditor, Svenstrup, er født den 13. December 1890 i Egen Sogn som Søn af Skovløber Hans Jacobsen Knabe og Hustru Anne Kirstine, f. Hansen. Gift 1919 med Ellen Marie Madsen. Uddannet ved Landbruget. Fra 1925 Filialleder for Sønderborg Bys Sparekasse, Svenstrup Agentur.

Johan Lauritzen, Barbermester, Svenstrup, er født den 19. Januar 1901 i Taarup som Søn af Landmand Jørgen Lauritzen og Hustru Marie, f. Hull. Gift 1931 med Cecilie Hansen. Kasserer for Haandværkerforeningen.

Chr. Christensen, Gaardejer, Elsmark, er født den 8. December 1865 i Elmsted, Havnbjerg Sogn som Søn af Gdr. Hans Christensen og Hustru Ellen, f. Jørgensen. Gift 1902 med Kathrine Jørgensen. Skatteraadsformand siden 1920, Medlem af Akkordudvalget for Sønderborg Amt, Kredsvurderingsmand for Sønderjyllands Kredittforening, R. af Dbg.

EFTERSKRIFT:

Idet vi hermed afslutter Værket „SØNDERJYLLAND“ II. Del, Aabenraa-Sønderborg Amt, vil vi gerne have Lov til at rette en Tak til de mange Mennesker, der har vist vort Arbejde Interesse og har været med til at fremskaffe Oplysninger og en Del af det righoldige Billedmateriale, som er anvendt.

En særlig Tak retter vi til Hr. Journalist C. E. Johnsen, tidligere „Hejmdal“, Aabenraa, og Hr. Redaktør Kai Edv. Larsen, „Dybbølposten“, Sønderborg, for deres fyldige og interessante Afsnit om de to Købstæders Historie, samt til fhv. Redaktør Hans Petersen, Tinglev, der traadte til med sin værdifulde Bistand, da Værkets oprindelige Redaktør Hr. A. Kirkeskov, af forskellige Grunde maatte fratrede Arbejdet, og undertegnede alene overtog Redaktionen.

Endelig vil jeg gerne bringe Rentier J. Dons, Mjolden, en Tak for den Støtte han i Kraft af sit store Personkendskab og paa anden Vis har ydet mig under Arbejdet saavel med I. som II. Del af dette Værk.

Ribe, i Februar 1937.

Aage Jacobsen.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Aabenraa-Sonderborg Amt	Side 5
-------------------------------	-----------

Under Aabenraa Købstad findes følgende Afsnit:

	Side		Side
Aabenraa Bys Historie af Carl E. Johnsen ..	9	Aabenraa Sygehuse af Dr. Micheelsen	81
Aabenraa Kirke	60	Retsvæsenet i Aabenraa af F. G. Jensen ...	85
Sct. Jørgens Kirke af C. J. Ludvigsen	62	Aabenraa Amtsradsreds Vejvæsen af Kn. Strømning	86
Aabenraa Statsskole af I. Mogensen	64	Toldkamret i Aabenraa af Jan Hansen	87
Træk af Aabenraa Skolevæsens Udvikling før 1920 af C. Lagoni	67	Sønderjyllands Højspændingsværk	88
De kommunale Skoler i Aabenraa efter Gen- foreningen af Jens Thau	71	Aabenraa Bys Pengeinstitutter	89
Det tyske Gymnasium i Aabenraa af Dr. Gäde	73	Aabenraa kommunale Værker af Claus Hansen	91
Landsarkivet i Aabenraa af Frode Gribsvad	75	Aabenraa Automobilselskab	95
Det sønderjydske Landsbibliotek i Aabenraa af Jacob Petersen	78	Aabenraa Bys filantropiske Institutioner ...	95
		Aabenraa Bys Foreningsliv	96
		Sport og Idræt i Aabenraa	96

Fortegnelse over Sognene i Aabenraa Amtsradsreds:

	Side		Side
Sdr. Rangstrup Herred:		Lundtofte Herred:	
Øster Logum Sogn af Hejselbjerg Paulsen ..	106	Uge Sogn af Hans Petersen	137
Egvad Sogn af Carl E. Johnsen	110	Ensted Sogn af Hans Petersen	141
Hellevad Sogn af Carl E. Johnsen	113	Klipleve Sogn af Hans Petersen	143
Bedsted Sogn af Carl E. Johnsen	115	Felsted Sogn af Michael Mikkelsen	146
		Varnæs Sogn af Hans Petersen	149
		Kværs Sogn af Hans Petersen	151
		Adsbøl Sogn af Hans Petersen	153
Rise Herred:		Graasten Slot af C. C. Kjeldgaard	156
Lojt Sogn af A. C. Gammelgaard	120	Graasten By af H. C. Hansen	163
Rise Sogn af J. Frost	123	Rinkenæs Sogn af Hans Petersen	167
Hjørdkær Sogn af Christian Bøgh	126	Holbøl Sogn af L. Vest Hansen	171
Bjolderup Sogn af Hans Petersen	131	Bov Sogn af Hans Petersen	174

Under Sønderborg Købstad findes følgende Afsnit:

	Side		Side
Sønderborg Bys Historie af Kaj Edv. Larsen	211	Sønderborg tekniske Skole	247
Sønderborgs militære Historie af Gordon Norrie	235	Sønderborg Centralbibliotek af N. Moesgaard	248
Sønderjyllands Nationalmuseum af Kaj Edv. Larsen	241	Den kommunale Udvikling i Sønderborg af H. Nielsen	352
Sønderborg Statsskole af A. J. West	244	Sønderborg Havn	253
De kommunale Skoler af N. J. Nielsen	245	Sønderborg kommunale Værker	255
Sønderborg Handelsaftenskole	247	Sønderborg og Aabenraa Amters Elektrici- tetsforsyning	258

	Side		Side
Jernbanerne af C. Jespersen	259	Statshospitalet i Sønderborg af Johs. Ipsen . .	267
Sønderborg Postvæsen af Knud Høvring . . .	260	Filantropiske Institutioner	269
Sønderborg Toldvæsen af E. Schlaubusch . . .	262	Rets- og Politivæsen i Sønderborg af G. Brix .	270
Sønderborg Amts Vejevæsen af L. P. Dalsgaard .	263	Sønderborgs Pengeinstitutter	271
Sønderborg Amts Vandløbsvæsen af L. P. Dalsgaard	264	Foreningslivet i Sønderborg af Chr. Refslund .	273
Sønderborg Amtssygehus af Ekkert Petersen .	264	Idrætten i Sønderborg af Müller-Kristiansen .	274

Fortegnelse over Sognene i Sønderborg Amtsrådsreds:

	Side		Side
Nybøl Herred eller Sundeved:			
Nybøl Sogn af Hans Petersen	190	Hørup Sogn af J. Lassen	304
Dybbøl Sogn af Hans Petersen	191	Notmark Sogn af Frede Terkelsen	309
Broager Sogn af Hans Petersen	194	Ketting Sogn af Hans Petersen	313
Ullerup Sogn af Hans Petersen	199	Asserballe Sogn af Jorgen Eriksen	316
Sottrup Sogn	202		
Als Sønder Herred:			
Augustenborg	286	Als Nørre Herred:	
Ulkebøl Sogn af Hans Petersen	293	Nordborg Flække af Jorgen Christiansen . . .	330
Kajnæs Sogn af Hans Petersen	298	Holm og Pøl Kommuner (Nordborg Landsogn) af Hans Petersen	334
Lysabild Sogn af Hans Petersen	298	Egen Sogn af Hans Petersen	336
Tandslet Sogn af R. Nielsen	301	Svenstrup Sogn af W. v. Fischer Benzou . . .	339
		Oksbøl Sogn af N. Blichfeldt	342
		Hagenbjerg Sogn af Hans Petersen	344

